

Міжнародна асоціація істориків права

Юридичний факультет Кримського економічного інституту
ДВНЗ «Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана»

Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України
Харківський національний університет внутрішніх справ
Секція історії держави і права Наукової ради НАН України
по координації фундаментальних правових досліджень
Комісія історії українського права при Президії НАН України

СУДОВА ВЛАДА В УКРАЇНІ І СВІТІ: ІСТОРІЯ, СУЧАСНІСТЬ, ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

**Матеріали XXV Міжнародної
історико-правової конференції**

16–18 вересня 2011 р.

м. Саки

Частина 1

Київ – Сімферополь
2011

УДК 340.15; 342.56; 347.97

ББК 67.3 (Укр-Рос); 67.7

Рекомендовано до друку Президією Міжнародної асоціації істориків права та Вченою радою Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України

Судова влада в Україні і світі: історія, сучасність, перспективи розвитку: матеріали XXV Міжнародної історико-правової конференції 16–18 вересня 2011 р., м. Саки / ред. колегія: І. Б. Усенко (голова), Є. В. Ромінський (відп. секр.), Л. П. Гарчева, В. Є. Кириченко, І. В. Музика, Л. М. Подкоритова, О. М. Редькіна, О. Н. Ярмиш. – Київ; Сімферополь: СМД, 2011. – Ч. 1. – 448 с.

ISBN 978-966-174-149-1

У матеріалах конференції представлено стислий виклад доповідей, поданих на XXV Міжнародну історико-правову конференцію «Судова влада в Україні і світі: історія, сучасність, перспективи розвитку» (м. Саки, 16–18 вересня 2011 р.).

ISBN 978-966-174-149-1

© Міжнародна асоціація істориків права, 2011

СУДЕБНАЯ ВЛАСТЬ КАК ОБЪЕКТ СОВРЕМЕННЫХ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Вопросы, связанные с определением сущности, назначения, принципов формирования и функционирования судебной власти, ее места в государстве и обществе, с давних пор привлекают внимание ученых, причем не только юристов, но и философов, политологов, социологов, психологов, историков. В последнее время это внимание и в России, и в Украине заметно усилилось. Повышенный интерес к судебной власти объясняется той ролью, которую играет (или должен играть) суд в процессе демократической трансформации общества, прежде всего – как надежный гарант защиты прав и свобод человека.

Достижения двух последних десятилетий в этой сфере несомненны, так же как и наличие весьма серьезных нерешенных проблем. К сожалению, специфика судебной власти как одной из самостоятельных ветвей государственной власти до конца не осознана ни в гражданском обществе, ни в государственном аппарате. Между тем без полноценной судебной власти другие ветви государственной власти не могут быть эффективными, а это обуславливает неэффективность системы государственной власти в целом.

Такое состояние дел в науке и практике в значительной мере объясняется тем, что сам термин «судебная власть» в истории и России, и Украины впервые закреплён на конституционном уровне совсем недавно. Как известно, советская общественная наука (в т. ч. юриспруденция), отбросив теорию разделения власти, оставила за пределами своего внимания весь комплекс функций судебной власти, ее место в структуре государственного механизма.

Степень разработанности в науке тех или иных проблем организации и функционирования судебной власти прямо влияет на политико-правовую практику: достижения ученых способствуют успешной разработке и реализации судебных реформ и, наоборот, недостаточное научное обеспечение законотворческого и правопри-

менительного процессов приводит к просчетам, необоснованным решениям, затрудняет создание эффективно действующей демократической судебной власти.

Попытаемся сделать краткий обзор работ (главным образом диссертационных) российских и украинских ученых, в которых судебная власть выступает объектом научного исследования, выделив при этом новые подходы, основные достижения и остановившись на перспективных, на наш взгляд, направлениях научного поиска. При этом вне поля нашего зрения остаются работы юристов (их, разумеется, в общем массиве большинство, и их анализ может стать темой специального исследования). Остановимся на работах, посвященных исследованию феномена судебной власти с позиций социальной философии, политологии, социологии. Ограниченность объема данной публикации вынуждает сосредоточиться лишь на некоторых, наиболее показательных, с нашей точки зрения, работах.

Начнем с философских аспектов проблемы. История философии свидетельствует о том, что вопросам справедливости и независимости судебной власти как общественному идеалу значительное внимание уделяли мыслители и древнего Востока (Конфуций), и античности (Аристотель, Платон, Сенека, Цицерон), и эпохи Возрождения (Т. Кампанелла, Т. Мор), и Нового времени (Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Монтескье, Ж.-Ж. Руссо и др.). Представления о судебной власти Гегеля и Канта стали базой для современного понимания теории судебной власти в аспекте разделения властей и соотношения гражданского общества и государства. С развитием в конце XIX в. политологии судебную власть активно исследуют западные политологи и государствоведы (М. Вебер в Германии, Дж. Томпсон в Англии, Г. Моргентау в США). Потребность в разработке и реализации судебной реформы актуализировала со второй половины XIX в. проблемы судебной власти в России (эти вопросы активно разрабатывали известные мыслители и общественные деятели – Н. М. Коркунов, П. И. Новгородцев, Г. В. Плеханов и др.).

Вместе с тем, что касается последних двух десятилетий, феномен судебной власти в социально-философском плане на постсоветском пространстве в диссертационных исследованиях практически не рассматривался. Актуальным и своевременным

следует признать появление работы А. И. Джаримовой «Судебная власть как предмет социальной философии» (защищена в Краснодаре в 2007 году)¹. Исследование базируется на основополагающем тезисе о том, что социальная философия претендует на выявление сущности социальных явлений и создание философских концепций на основе обобщения различных областей знания. Автору, на наш взгляд, удалось разработать ряд принципиальных положений онтологической концепции судебной власти и ее нравственных начал. Основной методологический подход при философском анализе судебной власти составила теория деятельности.

Среди наиболее значимых результатов указанного исследования выделим следующее. А. И. Джаримова исходит из того, что развитие судебной власти и становление ее правового статуса определяется конкретно-историческими условиями. К ним автор относит систему социальных отношений, цели и ценности культуры, идеологические установки и особенности менталитета. В связи с этим в диссертации выделяются исторические модели судебной власти. Эти модели характеризуются определенной условностью, но в то же время отражают историческое представление о судебной власти и ее идеале. Судебная власть, как справедливо подчеркивает автор, – это не только социальное явление, но и этнокультурная традиция представлений людей о суде и власти суда, существующая в их ментальном мире в форме определенных образов, представлений.

Автор трактует судебную власть, с одной стороны, как частное проявление власти, которое характеризуется общими для власти чертами и признаками, а с другой – как наиболее рациональную и эффективную форму контроля государственной власти. В качестве основных признаков судебной власти А. И. Джаримова предлагает следующее: 1) правовой характер; 2) независимость от других ветвей власти, общественных организаций и партий; 3) верховенство и исключительность; 4) публичность и толерантный характер; 5) историчность, динамичность и обладание собственными формами бытия (такими формами, по мнению автора, являются судебная деятельность, общение и отношения, институциональность).

Интересны рассуждения диссертанта о судебной власти как деятельности, которая носит преобразовательный, прогрессивный

и созидательный характер. «Она, как и любая другая форма деятельности, включает разделение и кооперацию функций ее субъектов, обмен деятельностью и основана на общении. Но самое главное, – подчеркивает А. И. Джаримова, – представлена как труд и профессия. Если деятельность законодательной и исполнительной власти могут выполнять непрофессионализированные субъекты, то судебная власть осуществляется исключительно и только профессионалами. Кроме того, судебная деятельность является особой сферой, в которой формируются жизненные цели и потребности ее субъектов, их личностный культурный мир, образ жизни и мысли. Следовательно, это сфера, где осуществляется инкультурация личности судьи, формирование его профессионального облика.

Характеризуя содержание судебно-властных отношений, А. И. Джаримова подчеркивает их объективно-субъективный характер. Объективный характер определяется тем, что сама система связей субъектов судебной деятельности с условиями этой деятельности, с профессией, властью объективна. Из этого проистекает и место судебной власти в общественной системе, а именно верховенство, властные полномочия, монополизм на данный вид деятельности (судебной власти нет альтернативы в цивилизованном государстве). С другой стороны, в субъективных отношениях отражается соответствие личностных качеств субъекта занимаемой им должности судьи, а также в какой мере удовлетворен судья своим социально-профессиональным положением.

В работе А. И. Джаримовой справедливо отмечается, что судебная власть в качестве социального института является показателем цивилизационной стадии развития общества, степени зрелости государственного конституционализма. Согласимся с автором в том, что существенными причинами трансформации судебной власти из политического в социальный институт являются резкое возрастание общественной потребности в помощи судейства и повышение активности граждан в отстаивании своих прав и регулировании конфликтов посредством суда. Системообразующим ядром социального института судебной власти являются ценности права.

Интересны рассуждения автора о морали судебной власти, которая в современных условиях представляет институциональ-

ную форму регуляции отношений, что нашло отражение в юридической этике. Более того, можно считать мораль первичной регулятивной системой по отношению к праву, хотя бы в силу того, что границы морали шире границ права и включают его. Несмотря на то, что судебная деятельность разрешает социальные конфликты на основе установленного и официально признанного права, это совершенно не означает, как справедливо отмечает автор, что сам судья как субъект этой деятельности свободен от нравственных суждений. Нравственность судебной власти носит нормативный характер, что обусловлено социальным статусом и спецификой деятельности, направленной на человека. Интегрирует нравственное и правовое самосознание судей долг – особое качество личности. Он императивен и тесно связан с понятиями «обязанность» и «ответственность». Долг судьи как носителя власти заключается в осознании им нравственных и правовых требований своей профессии и социальной роли. Нравственно-правовой долг судьи как социального носителя власти – это субъективная форма осознания норм и требований, которые диктует данная деятельность, как добра и блага для других. Чувство долга должно быть свободным. Если долг навязывается судье государством, партиями, организациями, возникает опасность выхода за пределы нравственности. Вряд ли кто-то будет сомневаться в актуальности этих положений.

Среди других интересных положений работы А. И. Джаримовой – анализ понятий «справедливость» и «ответственность» относительно судебной власти, их взаимосвязи и взаимодействия.

Если диссертация А. И. Джаримовой охватила весьма широкий круг социально-философских проблем судебной власти (а эта широта, к сожалению, привела к тому, что работа наряду с множеством несомненных достоинств обрела и некоторые слабости – недостаточно глубокая проработка ряда положений, нечеткость кое-каких формулировок), то работа И. Е. Романовой посвящена философскому осмыслению одного, правда, исключительно важного, вопроса – об имидже судебной власти как ценности демократической культуры (диссертация защищена в Тюменском госуниверситете в 2006 году)². Следует отметить, что данная проблема в диссертации рассматривается именно со стороны имиджа

в научном понимании этого термина (к сожалению, весьма часто имидж толкуется как «видимость», своего рода притворство).

Характеризуя проблему имиджа в целом, автор подчеркивает, что позитивный имидж является ценностью демократической культуры, которая обусловлена субъектно-объектной парадигмой, сложившейся в Новое время. Ее ценностные приоритеты формирует субъект, являющийся носителем общественной жизни и отличающийся индивидуализмом, активностью, рациональностью, свободой, творчеством, наличием гражданской и нравственной позиции. Автор справедливо замечает, что сущностные характеристики имиджа судебной власти не исчерпываются юридическим содержанием. Формально-юридические аспекты имиджа неотделимы от духовно-нравственных основ человеческого бытия в широком смысле и непосредственно опираются на ценности демократической культуры. Основанием судебного творчества становится свобода как моральная позиция. Свобода судопроизводства, лишённая сакральных оснований, способна существовать лишь тогда, когда субъект этой свободы – суд – проявляет волю быть свободным.

На наш взгляд, заслуживают внимания, поддержки и дальнейшего развития выводы исследования И. Е. Романовой. Автор убедительно показывает, что основой формирования имиджа судебной системы в демократическом обществе являются, в первую очередь, свобода как обладание субъектом условиями собственного существования и неизбежно следующие из нее: ответственность, креативность, моральная позиция и воля к тому, чтобы ее занять и ее придерживаться. «Суд, – заявляет автор, – способен судить лишь постольку, поскольку ему доверяют, а доверяют в той мере, в какой он отвечает потребности населения в свободе».

И. Е. Романова предлагает различать внешнюю (она ее называет предпосылочной) ценностно-нормативную основу, детерминирующую судопроизводство и внутреннюю (содержательно-определяющую) ценностно-нормативную основу судебной системы. Если первая, имеющая истоки в культурно-историческом своеобразии российского общества, задает, по мнению автора, общие условия функционирования суда, то вторая характеризует внутренние механизмы судебной системы.

В работе показано, что имидж судебной власти является ее внешним выражением, показателем деловых и нравственных качеств людей, ее представляющих. Имидж суда – своеобразный идеальный образ, который стихийно создается через восприятие его различными социальными группами. Этот имидж формируется в результате специализированных действий отдельных судей и сотрудников аппарата суда. На практике это выливается в требование, чтобы судья при исполнении служебных полномочий, а также во внеслужебных отношениях избегал всего, что могло бы умалить авторитет судебной власти, достоинство судьи или вызвать сомнение в его объективности, справедливости и беспристрастности. В структуре имиджа суда И. Е. Романова выделяет три составных элемента: авторитет, ответственность и неприкосновенность. Авторитет судьи зависит от многих факторов, но прежде всего – от выносимого им решения или приговора. Ответственность судьи вытекает из его свободы, которая связана с тем, что в процессе рассмотрения того или иного дела судья и только судья дает толкование норм права и обосновывает принимаемые решения. Неприкосновенность гарантирует самостоятельность и независимость судьи в процессе рассмотрения судебных дел. Автор справедливо подчеркивает, что авторитет, ответственность и неприкосновенность как слагаемые имиджа не только взаимосвязаны, но и неотделимы от нравственности, свободы и совести.

Среди украинских исследователей судебной власти те или иные философские аспекты проблемы в своих работах рассматривали В. Д. Бабкин, Н. И. Козюбра, М. В. Костицкий, Ю. И. Римаренко. В последнее время эти вопросы активно разрабатывает В. С. Бигун³.

И все же количество философских исследований судебной власти можно пересчитать по пальцам. Более активно данную проблематику осваивают политологи. В кругу украинских исследований следует выделить диссертационные работы И. Р. Рекецкой и Л. В. Винокуровой (обе защищены в Одессе, соответственно в 2003 и 2009 гг.). В первой из этих диссертаций судебная власть исследуется в контексте демократической трансформации украинского общества. При этом саму судебную власть И. Р. Рекецкая определяет как «самостоятельную независимую ветвь государственной

власти, которая представляет собой совокупность государственных органов, наделенных полномочиями по осуществлению гражданского, хозяйственного, административного, уголовного и конституционного правосудия». В работе подчеркивается, что судебная власть будет соответствовать ожиданиям демократического общества при условии полноценного использования политико-правовой возможности влияния на решения и деятельность законодательной и исполнительной власти⁴.

В работе Л. В. Винокуровой исследована политологическая экспликация места и роли судебной власти в процессе диалектического взаимодействия гражданского общества и государства в современной Украине. Серьезное внимание в работе уделено определению роли структур гражданского общества в правотворчестве и правоприменении. Автором предложено определение судопроизводства как правового механизма контроля гражданского общества за властью⁵.

Среди российских политологических работ последнего времени следует выделить докторскую диссертацию Г. Б. Власовой, защищенную в Ростове-на-Дону в 2009 году⁶. Особенностью диссертации, как и опубликованных в 2007–2008 гг. монографий Г. Б. Власовой, является междисциплинарный подход к раскрытию поставленных проблем. Правосудие, по определению автора, – это «сложный многоуровневый политико-правовой феномен, институциональная форма публичной власти, сопряженная с эволюцией национальных судебных систем, особенностями соотношения политико-правовых традиций и инноваций, реформаторско-контрреформаторскими процессами, призванная в рамках определенной законодательством и иными источниками права компетенции осуществлять разрешение различных по содержанию, основаниям возникновения и последствиям юридических конфликтов». Г. Б. Власова подчеркивает, что легитимность правосудия является обязательным условием его эффективности и связана с местом институтов судебной власти в национальном политико-правовом пространстве, а также соответствием их деятельности представлениям большинства населения государства о правовом порядке и справедливости, существующим идеалам, экономической и политической свободы человека и общества.

Автор предлагает критерии политико-правовой и социокультурной легитимности правосудия, его авторитета, места в системе публичной власти, указывая при этом, что «легитимность правосудия всегда будет носить незавершенный характер, т.к. проходит в условиях стратифицированного социума, в котором не может быть абсолютного совпадения интересов индивидов и их групп, их оценок правовой и политической жизни».

Много внимания в работах Г. Б. Власовой уделено рассмотрению процесса политико-правовой и социокультурной легитимации правосудия (в общецивилизационном контексте), а также всесторонней характеристике основных моделей судебной власти – «западной» и «восточной».

Большой интерес, на наш взгляд, представляют материалы работ Г. Б. Власовой, посвященные ритуально-символической стороне правосудия. Автор справедливо подчеркивает, что эта сторона «всегда выражает связь с прошлым политико-правовым опытом конкретного общества, отражает соответствующие правовые архетипы, сохраняет символический порядок и обозначает дистанцию между тем, что социально приемлемо, и тем, что уже выходит за границы возможного».

Весьма интересными и значительными в свете тех проблем, которые связаны с проведением судебно-правовых реформ и в России, и в Украине, представляются положения, сформулированные Г. Б. Власовой о влиянии современных глобализационных процессов на развитие института правосудия. В частности, автор говорит о возникновении различных институциональных искажений и называет их причины: а) механическое внедрение новых (возникших в иной институциональной системе, отличающейся политико-правовой традицией) институтов в сложившуюся структуру судебной власти; б) неизбежное изменение в ходе конвергенционных процессов, функций и содержания ряда собственных институтов судебной власти, которое происходит на фоне сохранения укорененных в повседневности правокультурных образов и стереотипов, связанных с легитимностью национального правосудия, сохранением социального консенсуса, идеологической основы этой системы и стагнации иных политико-правовых институтов; в) несоответствие заданных в ходе институциональной

правовой политики в сфере судебной власти целей и стратегий национальным (например, российским и постсоветским) реалиям, темпам политико-правовых изменений и их последовательности. При этом Г. Б. Власова предлагает три отличающиеся по содержанию и результатам институциональные формы глобализации судебной власти – региональную, континентальную и планетарную – и считать, что только первые две, имеющие место на всех этапах истории человечества и охватывающие группу культурно сопряженных и географически сопредельных государств, способны минимизировать модернизационные политико-правовые риски и обеспечить оптимальное сочетание судебно-правовых традиций и инноваций.

Интересен и проведенный Г. Б. Власовой в диссертации анализ содержания различных институциональных деформаций, их причин и последствий. Она, в частности, пишет, что правосудие в тоталитарных системах, «сохраняя высокий уровень легитимности своих институтов, тем не менее, утеряло свою подлинную природу, «растворило» ее в системе судебных ритуалов». Примером тому являются политические процессы, в которых, как известно, все было «сыграно» заранее, а декорации ставились лишь для того, чтобы изображать важное для тоталитарного режима функционирования публичной власти «ритуальное единодушие».

В политологическом аспекте исследования судебной власти в последнее время наметилось весьма перспективное направление, в рамках которого изучается место и роль судебной власти в системе обеспечения национальной безопасности. Именно этому посвящена интересная диссертационная работа Е. И. Бальковой⁷. Множество моделей взаимодействия судебной власти с другими ее ветвями в системе национальной безопасности автор сводит к двум основным – системной и кластерной. В системной модели судебная власть является символом государственного суверенитета, носителем идеи единства государственных органов, действенным инструментом защиты национальных интересов и отстаивания правовых ценностей внутри страны и на международной арене. В этой модели компетенция судебных органов значительно расширена как в сфере защиты конституционного строя, так и в области осуществления правосудия по делам о преступлениях, посягающих

на безопасность личности, общества и государства, и обеспечения защиты прав, свобод и законных интересов граждан и юридических лиц. Согласно кластерной модели дифференциация функций правотворчества, управления и защиты права между органами государственной власти предполагает разделение целей и задач в сфере обеспечения национальной безопасности, что на практике приводит к «размыванию» роли судебной власти, распаду единства органов государственной власти, росту коррупции и преступности.

Среди других интересных политологических исследований последних лет следует упомянуть диссертационные работы В. И. Леонтьева о политико-правовой детерминации судебной власти в контексте социального контроля⁸ и С. И. Фареня – с анализом технологий политико-правового участия в институциональном оформлении судебной власти⁹, И. Е. Туркиной – о месте и роли конституционно-судебной ветви власти в демократическом политическом процессе¹⁰.

Те или иные аспекты функционирования судебной власти, проведения судебной реформы привлекают все больше внимания со стороны социологов. В частности, в последние годы появилось много работ, посвященных анализу отношения населения к судебной власти. Однако эмпирические исследования, фиксирующие отношение населения к отдельным направлениям судебных реформ и в России, и в Украине, все еще редко связываются с изменением статусных позиций и типовых характеристик суда, на которые реформы направлены. Недостаточно разработаны проблемы обратной связи суда с обществом и роли общественной поддержки автономности судебной власти (культурной легитимности) и обеспечения независимости суда. В определенной степени пробел в этой сфере восполняют интересные диссертации Ю. С. Сиды (защищена в Харькове в 2005 г.)¹¹ и Е. Г. Шурыгиной (защищена в Ростове-на-Дону в 2009 году)¹².

В результате анализа общесистемных предпосылок социокультурной трансформации института суда Е. Г. Шурыгина выявляет два организационных принципа – государственный и публичный, и на их основе системоцентристский (государственный) и персонцентристский (гражданско-правовой) типы суда. В системоцентристской модели суд является государственным институтом,

контролирующим легальность порядка во всех сферах жизнедеятельности общества посредством лично-коллективной самоидентификации. В рамках персонцентристского типа суд, по мнению автора, является публично-правовым и государственным институтом, обеспечивающим поддержание порядка и соблюдение законности на основе признания метаюридической ценности права личности, закрепленного в Конституции. Е. Г. Шурыгина ратует за постепенный переход к гражданской модели суда, важной характеристикой которого выступает независимость судебной власти, что предполагает активную информационную политику, направленную на обеспечение широкой социальной поддержки судебной власти, что обуславливает тем самым изменение социокультурного статуса суда. Невысокий уровень доверия населения к судам в настоящее время автор объясняет в значительной мере коммуникативным фактором, в частности, приверженностью социальным стереотипам, в числе которых представление о вариативности правовой нормы в зависимости от интерпретации ситуации юристами, устоявшееся мнение о коррумпированности судов и т.д.

Таким образом, даже беглый обзор исследований последнего времени в области социальной философии, политологии, социологии свидетельствует о появлении целого ряда интересных работ российских и украинских ученых, содержащих новые перспективные идеи, убеждает в эффективности применения междисциплинарного подхода в изучении такого сложного многоуровневого социального феномена, как судебная власть.

Ярмиш О. Н. (Київ). Судова влада як об'єкт сучасних наукових досліджень

У статті поданий аналіз найновіших дисертаційних і монографічних досліджень, присвячених теоретико-правовим та філософським аспектам судової влади.

Ярмыш А. Н. (Киев). Судебная власть как объект современных научных исследований

В статье дан анализ новейших диссертационных и монографических исследований, посвященных теоретико-правовым и философским аспектам судебной власти.

Yarmysh A. N. (Kyiv). Judiciary as the object of contemporary scientific studies

The article offers analysis of the newest dissertation and monographic studies dedicated to theoretic-legal and philosophic aspects of the judiciary.

¹ Джаримова А. И. Судебная власть как предмет социальной философии: Дис. ... канд. филос. наук. – Майкоп, 2007. – 137 с.

² Романова И. Е. Имидж судебной власти как ценность демократической культуры: Дис. ... канд. филос. наук. – Тюмень, 2006. – 142 с.

³ Бізун В. С. Філософія правосуддя: ідея та здійснення : монографія. – К., 2011. – 303 с.

⁴ Рекецька І. Р. Судова влада в контексті демократичної трансформації українського суспільства: Автореф. дис ... канд. політ. наук. – Одеса, 2003. – 16 с.

⁵ Вінокурова Л. В. Судова влада у взаємодії громадянського суспільства і держави: Дис. ... канд. політ. наук. – Одеса, 2009. – 218 с.

⁶ Власова Г. Б. Легитимация институтов публичной власти в политико-правовом и социокультурном изменениях (на примере эволюции правосудия): Дис. ... д-ра юрид. наук. – Ростов-на-Дону, 2009. – 430 с.; Власова Г. Б. Социокультурная легитимация институциональных форм правосудия: монография. – Ростов-на-Дону, 2007. – 226 с.; Власова Г. Б. Развитие института правосудия в условиях современных глобализационных процессов: монография. – Ростов-на-Дону, 2008. – 156 с.

⁷ Балыкова Е. И. Институты судебной власти в системе политико-правового обеспечения национальной безопасности: Дис. ... канд. юрид. наук. – Ростов-на-Дону, 2007. – 171 с.

⁸ Леонтьев В. И. Политико-правовая детерминация судебной власти в контексте социального контроля: Дис. ... канд. полит. наук. – Иркутск, 2006. – 160 с.

⁹ Фарений С. И. Технологии политико-правового участия в институциональном оформлении российской судебной власти: Дис. ... канд. юрид. наук. – Ростов-на-Дону, 2007. – 164 с.

¹⁰ Туркіна І. Є. Місце і роль конституційно-судової гілки влади в демократичному політичному процесі: Дис. ... канд. політ. наук. – Севастополь, 2004. – 221 с.

¹¹ Сіда Ю. С. Судова влада в умовах трансформації українського суспільства: Дис. ... канд. соціол. наук. – Харків, 2005. – 198 с.

¹² Шурыгина Е. Г. Изменение социокультурного статуса суда в современном российском обществе: коммуникативные компоненты легитимации: Дисс. канд. социол. наук. – Ростов-на-Дону, 2009. – 172 с.

СУДОВА ВЛАДА, СУДОВА СИСТЕМА, СУДОЧИНСТВО, ПРАВОСУДДЯ: СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ

«Провідною зіркою своїх стремлінь слід обирати
не образи фантазії, а ясно продумані поняття»

Артур Шопенгауер

Поняття «судова влада», «судова система», «судочинство», «правосуддя» та інші, що є суміжними з ними («судова справа», «судова практика», «судове засідання», «судове рішення», «судовий процес» тощо), мають одну вихідну матеріально-правову субстанцію – «суд». Більшість із цих терміно-понять є традиційними об'єктами дослідження юридичної науки і невіддільними від юридичної практики. Проте у вітчизняному законодавстві іноді довільно вживаються ті чи інші названі терміно-поняття без належного пояснення та врахування їх співвіднесення, що й обумовило постановку актуального наукового завдання – дослідити ступінь їх відповідності усталеній термінології та коректність використання.

Нагадаємо, що категорія «суд» має давнє походження й асоціюється з матеріально-організаційним утворенням, призначеним розв'язувати конфлікти між членами общини за часів первісного ладу. З часів виникнення держави поширеним стало визначати суд як безстороннього посередника у спорі між двома зацікавленими особами (сторонами) (І. Я. Фойницький, поч. ХХ ст.); як спеціальний (зазвичай, державний) орган, уповноважений здійснювати правосуддя (поч. ХХІ ст.). Так, у ст. 2 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» записано, що завдання суду полягає у здійсненні правосуддя на засадах верховенства права, забезпеченні кожному права на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією й законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Поняття і категорії, створені попередніми поколіннями вчених і практиків, не залишаються незмінними. Вони оновлюються, розвиваються, вбираючи досвід суспільного життя. Їх модернізація є закономірною. Теоретичні положення правознавства, що є вірними для одних умов, можуть не підходити для інших. Кожне легальне поняття (тобто поняття, визначене в законі) є стрижнем, ядром нормативно-правового акта й має відповідати юридично значущій дійсності, що ним відображається. Поняття можуть стимулювати нове наукове дослідження, слугувати його відправною точкою, оскільки для вченого воно є головним гносеологічним інструментом. Оскільки ж поняття не є визначальними у правовому процесі, їх не можна абсолютизувати.

В Україні поняття (ті, що пропонуються юридичною наукою, і ті, що закріплюються в законодавчих актах) вдосконалюються разом із удосконаленням української мови – мета цього вдосконалення полягає у винайденні точних виражень для передання достовірних фактів. Проте визнання юридичною наукою і практикою цінності понять не може автоматично усунути схематизм (статичність) їх формулювання чи схилити наукову громадськість до сприйняття легальних терміно-понять без обґрунтування доцільності їх упровадження в нормативно-правовий обіг.

Новим легальним терміно-поняттям, що має відношення до правової сфери організації і діяльності судів України, є «судівництво», введене «Концепцією вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів» (схвалена Указом Президента України від 10.05.2006 року). Як заявлено в даній «Концепції...», судівництво – це «єдина система судового устрою та судочинства, що функціонує на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів і гарантує право особи на справедливий суд». Виклад змісту поняття «судівництво» викликає деякі сумніви, в тому числі й щодо узгодженості його складових елементів. По-перше, словосполученням «єдина система» (через яке визначається судівництво) об'єднуються взаємопов'язані, але різнорівневі явища – судовий устрій (організація судової системи) і судочинство (діяльність судів щодо розгляду і вирішення справ), а наведена далі фраза – «функціонує на засадах верховенства права відповідно до європейських

стандартів...» – не може бути поширеною одночасно на судовий устрій і судочинство, оскільки, по суті, має відношення тільки до судочинства. По-друге, сам термін «судівництво», що пролунав у назві «Концепції...», недостатньо запроваджується у текст даного документа: в десяти розділах він згадується тричі на початку першого розділу (у першому і третьому абзацах), а потім «зникає» з документа. Як правило, в «Концепції...» застосовуються устояні, домовлені між юристами різних поколінь терміни – «судочинство», «правосуддя», «судовий орган», «судова система» та інші. До того ж терміна «судівництво» немає в тлумачних словниках сучасної української мови¹, немає його перекладу й на російську мову.

Отже, новий термін, будучи заявленим, не набув необхідного розкриття і використання в самому документі, що могло б пролонгувати його вхід у законодавчий і науково-юридичний обіг. Крім того, дане терміно-поняття, по суті, залучено замість поняття «судова система», в якому також, як це спостерігається в понятті «судівництво», правознавці виділяють два основні компоненти – судоустрій і судочинство². У разі легітимації й легалізації поняття «судівництво», тобто сприйняття його співтовариством юристів і Законодавцем, виникне потреба у перегляді нормативно-правової бази на предмет узгодження застосовуваних терміно-понять із коренем «суд».

Для підтвердження критичної позиції щодо запровадження в законодавчий обіг поняття «судівництво», точніше щодо його недостатньої аргументованості й узгодженості з однокореневими поняттями, розглянемо оновлений Закон України «Про судоустрій і статус суддів», зокрема ст. 3 цього Закону, яка має назву «Судова система». у цій статті закріплено, що судову систему України становлять суди загальної юрисдикції (утворюють єдину систему судів) та суд конституційної юрисдикції (Конституційний Суд України); наголошено, що судова система забезпечує доступність правосуддя для кожної особи в порядку, встановленому Конституцією та законами України. В цьому законі немає згадки про «судівництво», а розкриття судової системи, як бачимо, не збігається з її наведеним тлумаченням правознавцями (судоустрій і судочинство). Щодо поняття «судоустрій», то в згаданому Законі України (вчитаемось у назву закону – «Про судоустрій і статус суддів»)

його немає і тільки з преамбули Закону можна зробити висновок про те, під судоустроєм розуміється «організація судової влади». Виходить, що між змістом понять «судова система» і «судоустрій» Законодавець не вбачає різниці, тоді як науковці (у всякому разі більшість із них) її фіксують, вважаючи судову систему ширшою за обсягом, ніж судоустрій. Правознавці, які дотримуються такого тлумачення поняття «судова система», на наш погляд, ближчі до істини. Тому є сенс у тому, щоб Законодавець у цьому питанні до них прислухався. Тоді поняття «судівництво», що має ту саму структуру, що й «судова система», стане зайвим.

Терміно-поняття «судочинство», на відміну від розглянутого «судівництво», не потребувало такої уваги щодо визначення змісту в указаній «Концепції...», оскільки слово «судочинство» давно використовується у відповідних вітчизняних кодексах та юридичній практиці. у п. 3 ст. 124 Конституції України воно застосовується для переліку судів, які його здійснюють: «Судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції». Цей же текст повторюється в п. 3 ст. 1 Закону України «Про судоустрій і статус суддів». В ст. 3 Адміністративного кодексу відповідно до Конституції України адміністративне судочинство тлумачиться як діяльність відповідних судів щодо розгляду і вирішення адміністративних справ у визначеному законом порядку.

Проте в багатьох наукових публікаціях правознавців судочинство визначається по-різному: процесуальна форма здійснення правосуддя; установлений законом порядок розгляду і вирішення справ судами; правова форма реалізації судової влади тощо. Як бачимо, терміно-поняття «судочинство» роз'яснюється через поняття «судова влада», «правосуддя», «судова справа». Кожне з них відповідає теоретичному й емпіричному рівням пізнання, проте вживання їх у тексті залежить від предмета, ракурсу (концепції) дослідження, його мети, завдань. Викладення понять у законодавчих актах обумовлюється назвою акта (видом), його концепцією; метою, яку мав законодавець; законодавчою технікою тощо. Тому поняття, застосовані у нормативно-правових актах, потребують узгодженості, особливо коли одне поняття визначається через інше.

Якщо проаналізувати законодавчі акти України на предмет виявлення в них поняття «судова влада», то це поняття знайдемо

передусім у ст. 6 Конституції України, викладеній у концепті поділу державної влади на законодавчу, виконавчу, судову, та в ст. 1 Закону «Про судоустрій і статус суддів». Вживання поняття «судова влада» (як однієї з самостійних і незалежних публічних влад) у Конституції України викликане прагненням дотриматися теорії поділу влад, підкреслити, що владні повноваження судових органів перебувають у співвідношенні з владними повноваженнями парламенту як носія законодавчої влади і владними повноваженнями органів виконавчої влади. Тут слово «влада» (*лат. potentia, manus; англ. power*) є конститутивним (провідним) і означає здатність (властивість) судових органів у межах своїх повноважень впливати на волю, свідомість, поведінку й діяльність людини (людей) в інтересах суспільства, держави та в інтересах осіб, право яких порушено, за допомогою офіційно встановлених процесуальних і матеріальних норм. В інших вітчизняних законах (кодифікованих і некодифікованих) поняття «судова влада» не згадується, а в науковій літературі визначається як сукупність повноважень судових органів щодо здійснення правосуддя або як система державних органів, наділених повноваженнями щодо здійснення правосуддя, або як одна з гілок державної влади, основним завданням якої є здійснення правосуддя. Судову владу ще характеризують як «функцію» державної влади або як «обов'язковий елемент», «складову частину» державної влади. Можна запропонувати й такий варіант дефініції «судова влада»: це незалежна галузь (гілка) державної влади, що володіє виключним правом здійснювати правосуддя, ухвалювати рішення у процесі судочинства та доводити його до виконання.

Не можна підтримати існуючі визначення сутності судової влади перерахуванням форм її здійснення. Викликає зауваження ігнорування того факту, що джерелом судової влади, як і державної влади, є народ, суспільство, в межах якого виникають і функціонують судово-владні відносини.

Оскільки носіями судової влади є виключно судові органи, які репрезентують судовий устрій, Конституція кожної з країн світу (лише окремі держави не мають конституції) перелічує систему судових органів, що діє на її території. При цьому в конституціях одних країн такий перелік міститься в розділах

під назвою «Судова влада» (наприклад, розділ VII Конституції Азербайджанської Республіки*), а в інших – під назвою «Правосуддя» (наприклад, розділ XVIII Конституції України). В п. I ст. 125 Конституції Азербайджанської Республіки констатується, що судову владу «здійснюють за допомогою правосуддя тільки суди», а в п. II зазначається: «Судову владу (виділено мною. – О.С.) здійснюють Конституційний Суд Азербайджанської Республіки, Верховний Суд Азербайджанської Республіки, Економічний Суд Азербайджанської Республіки, загальні й спеціалізовані суди Азербайджанської Республіки». У Конституції України спостерігаємо дещо інше розміщення понять. Після проголошення в першому абзаці ст. 124 положення «Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами» в третьому абзаці цієї статті, як уже згадувалося, подається перелік системи судів, відштовхуючись від слів «судочинство здійснюється ...». Тобто на відміну від азербайджанської Конституції, де наголошено, що судову владу реалізовує перелічена система судів, в українській Конституції у такому ж контексті говориться не про судову владу, а про судочинство. У Законі ж «Про судоустрій і статус суддів» той самий (скорочений) перелік системи судів подано як через поняття «судочинство», так і через поняття «судова система», тільки в одному пункті статті вживано дієслово «здійснюється» (судочинство), а в іншому – «складають» (судову систему).

Неузгодженість у вживанні терміно-понять у законодавчих актах України є очевидною. Якщо з аналізу Конституції Азербайджанської Республіки випливає, що правосуддя, як і судочинство, є способами здійснення судової влади, то з розгляду Конституції України і Закону України «Про судоустрій і статус суддів» можна зробити висновок, що поняття «судова влада», «судовий устрій», «судочинство» перебувають у дещо невиразному співвідношенні, хоча відповідно до їх природи і сутності, за наявності тісного функціонального зв'язку між ними, вони мають свою специфіку і потребують адекватного текстового застосування. А це можливо в разі усвідомлення Законодавцем їх точного смислу (аж до формулювання дефініцій).

* Конституція Азербайджанської Республіки обрана довільно, а не як зразок для наслідування.

Вважаємо, що судова влада є ширшим і багатогранним за змістом поняттям порівняно із «судовим устроєм» чи «судочинством». Якщо поняття «судова система», як складова правової системи держави, розкриває організаційну упорядкованість (судоустрій) і процесуальну діяльність судових органів (судочинство); якщо «судовий устрій» можна тлумачити як систему судових органів держави, організацію судової влади, її апарат; якщо судочинство можна визначати як діяльність судових органів держави, пов'язану з розглядом і вирішенням судових справ – конституційних, цивільних, господарських, кримінальних, адміністративних, то поняття «судова влада» має цілісний і водночас різнобічний зміст – тому не випадковим є застосування цього поняття під час характеристики судового устрою, судочинства, правосуддя. Адже специфікою судової влади є концентрація її волі в органах (судах чи суддів), які здійснюють правосуддя. Судова влада наділена функціями: охоронною (профілактичною) – охорона прав і свобод людини, винесення окремих ухвал щодо виявлення судом порушень прав громадян; правосудною (захисною) – захист прав і свобод людини в разі їх порушення, відновлення порушених прав, притягнення правопорушників до юридичної відповідальності; контрольною – стримування інших галузей влади в межах права за допомогою судового контролю; конституційного нагляду – нагляд за додержанням конституційної законності, тобто за відповідністю Конституції нормативних актів держави (Конституційний Суд). Щодо співвідношення судочинства з судовою владою, то воно слугує основною процесуально-діяльнісною формою реалізації судової влади.

Відносно визначення поняття «правосуддя» не існує одностайності думок, хоча спеціалістами в галузі процесуального права зроблено чималий внесок у його розуміння. З точки зору лінгвістики «правосуддя» означає діяльність суду із застосування права, точніше – із застосування норми матеріального права. У свій час російський учений Б. М. Чичерін писав, що правосуддя полягає у «відданні кожному належного на підставі закону»³. Нині формальні та змістовні характеристики поняття правосуддя даються в рішеннях і правових позиціях Конституційного Суду України (КСУ). За тлумаченням КСУ «відповідно до статті 124 Конституції України правосуддя – це самостійна галузь державної діяльності, яку суди здійснюють шляхом

розгляду і вирішення в судових засіданнях в особливій, встановленій законом процесуальній формі цивільних, кримінальних та інших справ» (абз. 1 п. 3 Ухвали КСУ № 44-з від 14 жовтня 1997 року). Учені називають правосуддя однією з багатьох форм державного регулювання суспільних відносин⁴, як «правозастосовну діяльність суду з розгляду і вирішення у встановленому законом порядку віднесених до його компетенції цивільних, господарських, кримінальних і адміністративних справ з метою охорони прав і законних інтересів юридичних осіб та інтересів держави»⁵. З наведеного формулювання напрошується висновок, що правосуддя можна прирівняти до судочинства. Такий висновок підкріплюється тим, що у здійсненні правосуддя в усіх формах судочинства (за винятком конституційного судочинства) беруть участь прокурори й адвокати, захисники. Зближує поняття «правосуддя» і «судочинство» й те, що записані в кодексах України завдання судочинства ґрунтуються на гуманності, захисті прав та інтересів фізичних і юридичних осіб – тим самим вони перегукується з метою правосуддя. Так, у ст. 1 ЦПК України констатується: «Завданнями цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави». Те саме підкреслюється у ст. 2 КПК України і ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства. Наголошуючи на тому, що здійснення правосуддя неможливе без судочинства, без процесу, який є зведеним у ранг закону порядком розв'язання спору, слід зазначити, що, за всієї близькості понять «правосуддя» і «судочинство» є достатні підстави для їх розмежування.

У природі правосуддя, на наш погляд, закладена телеологічна засада аксіологічного змісту – метою правосуддя є справедливий судовий процес (діяльність із розгляду справи) і справедливе вирішення справи шляхом встановлення істини. Якщо «судочинство» вважати процесуальною формою здійснення правосуддя то «правосуддя» є метою й результатом справедливого судочинства. Адже незалежність суддів – умова справедливості (доброякісності) правосуддя. Гарантією справедливості правосуддя є й ієрархія в судовій системі, коли суддя вищої інстанції може коректувати можливі помилки судді нижчої інстанції.

У правосудді можна виділити ознаки: формально-функціональні (судочинство, судовий розгляд справ) та ідейно-змістовні (справедливість, поновлення в правах). Завдяки першій (формальній) ознаці поняття «правосуддя» збігається з поняттям «судочинство», а завдяки другій (ідейній, що виражає духовну цінність права) – набуває статусу самостійного поняття. Можна запропонувати визначення правосуддя – це форма захисту права судовою владою, що виражається в доброякісному розгляді й вирішенні цивільних, кримінальних, адміністративних справ, а також економічних спорів з метою встановлення істини, чим забезпечується охорона прав і законних інтересів громадян, організацій, суспільства і держави.

В умовах складного процесу реформування законодавства, в основі якого перебуває всебічне поглиблення пізнання правової дійсності, важливо зосередити зусилля вчених на розробленні юридичних класифікацій і відповідної системи терміно-понять та їх дефініцій, уніфікувати порядок їх розміщення в законодавчих актах (наприклад, у спеціальній статті під назвою «Основні поняття»), відмовитися від використання мінівизначень одного поняття у кількох абзацах статті, надати терміно-поняттям цільності й завершеності, привести їх у відповідність із термінами європейського й міжнародного права. Отже, нарізла потреба здійснити інвентаризацію законодавчих понять і перевірити якість їх нормативності в законодавстві України; підняти рівень їх юридико-технічної досконалості; звільнити законодавство від «дефінітивного хаосу», безсистемності, надлишковості понять та їх визначень; розробити критерії для встановлення меж використання законодавчих дефініцій у тому чи іншому нормативно-правовому акті вищої юридичної сили. Зокрема, чинне законодавство не повинно уникати відповіді на питання, що таке судова влада, судова система, судочинство, правосуддя та інші, а, враховуючи їх тісне співвідношення між собою, встановити чіткий термінологічно-поняттєвий статус кожного з них.

Скаун О. Ф. (Севастополь). Судова влада, судова система, судочинство, правосуддя: співвідношення понять

Стаття присвячена аналізу сучасної інтерпретації понять «судова влада», «судова система», «судочинство», «правосуддя» в контексті їх

співвідношення та має на меті акцентувати увагу на коректності застосування цих понять в законодавстві і юридичній науці.

Скакун О. Ф. (Севастополь). Судебная власть, судебная система, судопроизводство, правосудие: соотношение понятий

Статья посвящена анализу современной интерпретации понятий «судебная власть», «судебная система», «судопроизводство», «правосудие» в контексте их соотношения и имеет целью акцентировать внимание на корректности применения этих понятий в отечественном законодательстве и юридической науке.

Skakun O. F. (Sevastopol). Judicial authority, judicial system, legal proceedings, justice: correlation of the concepts

The article is devoted to the modern interpretation of concepts «judicial authority», «judicial system», «legal proceedings», «justice» in a context of their parity and aims to focus attention on the correctness of application of these concepts in the domestic legislation and jurisprudence.

¹ Тлумачний словник сучасної української мови. За ред. проф. В. С. Калашника. – Х.: Белкар-книга; Еспада, 2005. – 800 с.

² Юридична енциклопедія. – Т. 5. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2003. – С. 703.

³ Чичерин Б. Н. Курс государственной науки. – Ч. 1: Общее государственное право. – М., 1894. – С. 319.

⁴ Колоколов Н. А. Термин «судебная власть»: проблемы толкования и законодательного определения // Законодательная дефиниция: логико-гносеологические и практические проблемы: Материалы Международ. «круглого стола» (Черновцы, 21–23 сентября 2006 года) / Под ред. В. М. Баранова, П. С. Пацуркивского, Г. О. Матюшкина. – Нижний Новгород: Юрид.техника, 2007. – С. 174.

⁵ Баранов В. М. Законодательная дефиниция как общеправовой феномен // Законодательная дефиниция: логико-гносеологические и практические проблемы: Материалы Международ. «круглого стола» (Черновцы, 21–23 сентября 2006 года) / Под ред. В. М. Баранова, д.ю.н., проф., засл. юриста Украины П. С. Пацуркивского, Г. О. Матюшкина. – Нижний Новгород: Юрид.техника, 2007. – С. 50.

ИСТОРИЧЕСКИЕ КОРНИ ПРОБЛЕМЫ СТАНОВЛЕНИЯ СУДЕБНОЙ ВЛАСТИ В РОССИИ

Назначение виновному справедливого наказания – это деятельность, основанная на совокупности знаний, судейского искусства и высокой правовой культуры тех, кто осуществляет правосудие.

Если проанализировать всю историю российского государства с древнейших времен до наших дней, то нетрудно заметить, что это история насилия, история борьбы государства с собственным народом, в которой суды играли роль юридического оформления карательной функции государства. Вся история российского государственного суда – это в большей степени история неправосудия. Политический прагматизм государства в лице должностных лиц или судей играл решающую роль в процессе судопроизводства. Правосудие зависело от смены политического курса страны и лиц, находящихся у власти. Наглядный тому пример – сталинские репрессии.

Исследования репрессий в годы сталинизма это наглядно подтверждают. Однако истоки этих репрессий необходимо искать в более ранний период, хотя бы, например, от времени дискуссий с Л. Д. Троцким в 20-е гг. Начатая в то время борьба с троцкизмом продолжалась до самой смерти Сталина.

В протоколах заседаний бюро Ростовского обкома ВКП(б) за 1937 г. есть документы, связанные с выявлением лиц, которые участвовали в троцкистской оппозиции начала 20-х гг. В телеграмме, датированной 29 ноября 1937 г., на имя секретаря Ростовского обкома партии Сталин сообщал: «Первого декабря исполняется третья годовщина со дня злодейского убийства троцкистско-зиновьевской бандой товарища Сергея Мироновича Кирова. ЦК предлагает осветить в печати и на открытых партийных собраниях с участием беспартийных трудящихся героическую жизнь товарища Кирова и его борьбу за коммунизм, мобилизуя членов партии и трудящихся на беспощадное выкорчевывание троцкистско-бухаринских агентов иностранных разведок, изменников родины»¹.

В стране был установлен режим тотальной подозрительности. Поводом к аресту могло послужить любое неосторожно сказанное слово, непреднамеренное повреждение социалистической собственности и т.д. Причину репрессий второй половины 30-х гг. нельзя исследовать и без учета политических взглядов самого Сталина, который победу социализма в СССР тесно связывал с классовой борьбой и взаимоотношением классов внутри страны. Он считал, что в России есть все необходимые условия для построения полного социалистического общества. Иначе думали сторонники мировой революции Троцкий, Зиновьев, Каменев и другие партийные лидеры. Они отрицали возможность построения социализма в СССР без предварительной победы социалистической революции в других капиталистических странах. Поиск внешних врагов социализма внутри страны не мог не создать обстановки всеобщей подозрительности и не отразиться на внутрипартийной борьбе, на всех социальных конфликтах. По всей видимости, обстановка всеобщей подозрительности создавалась ЦК ВКП(б) специально. Поиск врагов не обходился без перегибов в деятельности партийных, советских и НКВДешных чиновников. Причиной как раз и были плановые задания вышестоящих карательных органов нижестоящим по выявлению иностранных шпионов и т. д. В процессе их деятельности, наряду с арестами безвинных граждан, было задержано и много настоящих шпионов, диверсантов и вредителей.

Международная и общественно-политическая ситуация в СССР того времени во многом проливает свет на причины репрессий 1936–1938 гг. Россия долго воевала, и люди привыкли к насилию. Насилие являлось главным методом решения многих проблем. Действительно, Советский Союз находился в положении осажденной крепости и для поддержания порядка жизненно необходимы были строгая дисциплина, суровые наказания за неисполнение законов, приказов и решений. Однако реакция на те или иные нарушения у некоторых руководителей народного хозяйства, партийных и советских органов была неадекватной. Отдельные председатели колхозов устраивали жестокие самосуды над колхозниками, несовершеннолетними детьми за незначительные нарушения дисциплины.

На период войны в СССР был установлен крайне жесткий политический режим. Усилилась ответственность за все виды совершаемых преступлений, появились новые составы преступлений, специфичные для военного времени. Уже в первый день войны был принят Указ Президиума Верховного Совета СССР «О военном положении», который устанавливал, что в местностях, объявленных на военном положении, все функции органов государственной власти в области обороны, обеспечения общественного порядка и государственной безопасности принадлежат военным советам фронтов, армий, военных округов, а там, где их нет, – высшему командованию войсковых соединений. В этих местностях все дела о преступлениях, направленных против обороны, общественного порядка и госбезопасности, рассматривали военные трибуналы. Президиум Верховного Совета СССР 6 июля 1942 г. издал Указ «Об ответственности за распространение в военное время ложных слухов, возбуждающих тревогу среди населения». Если ложные слухи признавались антисоветскими, то они квалифицировались как контрреволюционная агитация. Согласно положению о военных трибуналах они имели право рассматривать дела по истечении 24 часов с момента вручения обвиняемому копии обвинительного заключения, а их приговоры кассационному обжалованию не подлежали и могли быть отменены лишь в порядке надзора. Сурово каралось злостное нарушение правил местной противовоздушной обороны. Лица, виновные в этом, осуждались к лишению свободы на срок не ниже 6 месяцев, вплоть до расстрела.

В 1942 г. была введена трудовая мобилизация всего трудоспособного населения страны, отменены отпуска. Но, пожалуй, одним из самых действенных и суровых был приказ Сталина № 227 от 28 июля 1942 г. Благодаря этому приказу было приостановлено отступление советских войск, повысилась дисциплина в воинских подразделениях. «Паникеры и трусы должны истребляться на месте», – говорилось в приказе. Предателями объявлялись все командиры и политработники воинских подразделений, которые отступят с боевых позиций без приказа высшего командования. По примеру немецких войск в советской армии приказывалось создать штрафные батальоны и сформировать хорошо вооруженные

заградительные отряды. Последние ставились в непосредственном тылу неустойчивых дивизий и должны были «...в случае паники и беспорядочного отхода частей дивизии расстреливать на месте паникеров и трусов и тем помочь честным бойцам дивизий выполнить свой долг перед Родиной». Этот приказ был прочитан во всех ротах, эскадронах, батареях, эскадрильях, командах и штабах. В апреле 1943 г. был издан Указ Президиума Верховного Совета СССР «Об уголовной ответственности немецко-фашистских захватчиков и их пособников», которым вводились смертная казнь через повешение и ссылки на каторжные работы на срок от 15 до 20 лет. Жесткие меры в деятельности карательных органов СССР в условиях военного времени во многом обеспечивали прочность тыла и правопорядка в стране. Многие, что делал Сталин в годы войны, служило интересам народов Советского Союза и зарубежных стран. Опоздание разгрома фашистской Германии примерно на полгода дало бы возможность гитлеровцам стать обладателями ядерного оружия.

При освобождении ранее оккупированных германскими войсками территорий производились расследования преступлений, совершенных оккупантами и изменниками Родины. В результате этого уже в 1943–1944 гг. в ряде городов были проведены судебные процессы над немецкими военными преступниками и предателями.

Ряд народов (чеченцы, ингуши, карачаевцы, балкарцы, крымские татары, калмыки), определенная часть населения которых перешла на сторону Германии, вступили в организованные немцами воинские отряды для борьбы против Красной Армии, был переселен на Восток страны, а их национально-территориальные образования ликвидированы. Этот факт красноречиво свидетельствует о том, что антирусская политика советского руководства на Северном Кавказе в 1918–1920-е гг. не имела успеха. Пренебрежение интересами русских на Северном Кавказе имело место на протяжении 1917–1929 гг. Однако непонятны причины переселения немцев на основании Указа президиума Верховного Совета СССР от 28 августа 1941 года «О переселении немцев, проживающих в районах Поволжья». Народ переселили, предотвращая возможные преступления, то есть без вины.

Вопрос о репрессиях периода сталинизма является сложным и в наши дни. Даже многие современники Сталина, работники карательных органов не могут объяснить их истинную причину и цель. Одно лишь не вызывает ни у кого сомнений – в работе карательных, партийных и советских органов были «перегибы», обусловленные сталинскими методами осуществления государственной власти. Они проявлялись в деятельности не только центральных карательных органов, но и местных. Причем излишнее «усердие» проявляли как работники органов безопасности, милиции, прокуратуры, так и судов.

Причина репрессий в годы сталинизма кроется в конкретно-исторических условиях развития советского государства, в психологическом переживании этих условий гражданами СССР, и в первую очередь, должностными лицами государства. Годы правления Сталина – это сложный и трудный период, когда реализовывалась идея скорейшего упразднения рыночных отношений. В борьбе за власть и в процессе реализации своих планов Сталин действовал хладнокровно, целенаправленно, идеологически обосновывая практику карательных органов. Официально все было подчинено одной цели – созданию богатого, сильного и непобедимого социалистического государства. Неофициально Сталин боролся за сохранение своей власти.

В России начала XXI века проблема правосудия ещё более усугубилась, чем в «застойные» времена существования СССР. Народная поговорка о том, что прав тот, у кого больше прав и кто сильнее, стала истиной жизни.

Любой судебный процесс в демократическом и гуманном государстве направлен на установление истины. Без этого нельзя выносить справедливый приговор или решение суда, вершить правосудие. Именно вердикты суда непосредственно свидетельствуют об уровне социальной справедливости в конкретном обществе в определённое время. Они, как и решения исполнительной и законодательной властей, являются условием доверия к государственной власти в целом. Однако возможности правосудия ограничиваются действующим законодательством, уровнем его гуманности и справедливости. Справедливым суд делают в первую очередь люди (судьи), а кроме них – лишь действующие законы, которым он

должен неукоснительно следовать в духе принципа законности. Порядочные судьи в условиях системного кризиса российского общества – явление редкое.

Справедливость в праве при назначении наказания заключается прежде всего в обязательном реагировании государства в лице его компетентных органов на совершённое правонарушение. Принцип справедливости в деятельности суда заключается в выявлении соразмерности правонарушения и наказания за него при реализации ряда требований (закон обратной силы не имеет, за одно правонарушение должно быть одно наказание, ответственность должен нести тот, кто виновен). Оценивая российскую судебную систему можно сказать, что за последние 20 лет она претерпела эволюцию, но до судебной власти современного правового и социального государства ее развития не произошло. История показывает, что без независимого и справедливого суда не может быть устойчивого правопорядка. Правосудие – это деятельность по разрешению социальных конфликтов в соответствии с действующим справедливым законодательством, правовыми обычаями. Однако в более узком смысле правосудие – это деятельность судов по рассмотрению уголовных, гражданских, административных, арбитражных и иных дел в соответствии с действующим справедливым законодательством. Судебная власть выполняет функции правосудия, судебного контроля (надзора) за законностью и обоснованностью применения мер процессуального принуждения, удостоверения фактов, имеющих юридическую силу. Судебная власть – это функционирование судебной системы по защите общественного порядка путём правосудия в соответствии с закреплёнными за ней в Конституции полномочиями.

Судебная власть с момента своего возникновения имеет правовую форму выражения. Право обеспечивает стабильность и единообразие судебной власти. Судебная власть должна выполнять свои функции, а само право при этом должно становиться элементом судебной власти. Судебная власть оказывает влияние и на право, но степень этого влияния зависит от правовой системы страны.

Іванніков І. А. (Ростов-на-Дону, Росія). Історичні корені проблеми становлення судової влади в Росії

У роботі розкривається еволюція основних рис судової влади в Росії у ХХ – на початку ХХІ ст.

Иванников И. А. (Ростов-на-Дону, Россия). Исторические корни проблемы становления судебной власти в России

В работе раскрывается эволюция основных черт судебной власти в России в ХХ – начале ХХІ века.

Ivannikov I. A. (Rostov-on-Don, Russia). The historical roots of the problem of judicial authority establishment in Russia

The article highlights the evolution of the main features of judicial authority in Russia in ХХ – start of ХХІ century.

¹ Ростовский обком ВКП(б). Бюро. Протокол № 11 заседания бюро Ростовского обкома ВКП(б) и материалы к нему. Начато 8 декабря 1937 г. // ЦДНИ РО. – Ф. 8. – Оп. 1. – Связка 4. – Арх. № 15. – Л. 414.

Бостан С. К. (Запоріжжя)

ДО ПИТАННЯ ПРО ІНСТИТУЦІЙНИЙ ЗВ'ЯЗОК СУДОВОЇ ВЛАДИ З ЕЛЕМЕНТАМИ ФОРМИ ДЕРЖАВИ (ТЕОРЕТИКО-ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ)

Держава – одне з найважливіших політико-правових явищ цивілізованого суспільства. Як і будь-яке соціальне явище, вона має зміст і форму. Форма держави – це спосіб існування й вираження змісту держави, який зовнішньо відображається в історично зумовленій структурно-інституційній і територіальній організації державної влади, у способах і методах її реалізації¹. Її елементами є форма державного правління, форма державно-територіального устрою та форма політичного режиму держави. Кожен із цих елементів, являє собою владну підсистему, що складається з відповідних інституцій.

У найзагальнішому вигляді і на весь період державно-організованого суспільства ці інституції подані відомою тріадою органів влади: виконавчої, законодавчої та судової. Проте їх місце, роль, призначення в різні історичні епохи були різними, що зумовлювалось історичним типом держави та її форми. З огляду на сформульований нами раніше підхід до типології держав, згідно з яким виділяють два зумовлені станом кастово-станового та громадянського суспільств історичні типи держави (нереспубліканський та республіканський)², ми визначили, що кожному з них притаманний свій «тип форми»³.

Зміст «типу форми» визначається:

а) співвідношенням держави та стану суспільства, яке виражається в тому числі в наявності або відсутності різкої соціальної диференціації;

б) ступенем концентрації і централізації державної влади по горизонталі й вертикалі;

в) закритістю чи відкритістю характеру влади, який визначається доступом у владні структури різних груп населення;

г) формами політичної участі (примусовими або добровільними) населення в управлінні, формуванні інститутів влади.

Якщо на основі цих ознак визначити типовий для відповідної історичної епохи зміст і позначити відповідні типи форми держави за термінологією, пропонованою деякими державознавцями⁴, то виходить, що історичному типу держави епохи кастово-станового суспільства відповідає історичний тип «монократичної (єдиновладної) форми», а державі епохи громадянського суспільства – «полікратичної (багатовладної) форми».

Монократична державна форма, соціальним середовищем котрої є диференційоване (кастово-станове) суспільство, характеризується тим, що державна влада зосереджена в руках привілейованих верств населення, а інші прошарки населення повно чи частково усунуті від участі в управлінні державою. Це знаходить відображення в тому, що органи верховної державної влади формуються без участі населення або ж ця участь має символічний, показний характер; влада концентрується в одних руках, має одноособовий характер і їй властива організаційна єдність, відсутність розподілу влади, а також системи взаємних стримувань і проти-

ваг; в організації влади за територіальною ознакою практикується принцип призначення структур виконавської вертикалі, інтереси центру домінують над місцевими. У діяльності органів держави робиться акцент на перевагу прямого насильства із застосуванням репресивних заходів з боку карального апарату, що поєднується з ідеологічним примусом.

Зважаючи на те, що для монархічної форми держави характерні концентрація всіх вищих органів державної влади в руках однієї особи, яка одноособово здійснює державне управління, та відсутній розподіл влади, неможливо визначити кореляційний зв'язок між органом державної влади і відповідним елементом форми держави. Адже єдина й неподільна державна влада через виконавчі, законодавчі й судові органи забезпечувала існування монархічної форми держави. Оскільки її будова базується на принципі концентрації влади, а не її поділу на певні гілки, то кількість взаємозв'язків у системі «влада законодавча, влада виконавча (глави держави й уряду), влада судова» мінімальна, оскільки вони «замикаються», як правило, на одному владному органі – главі держави, влада якого, по суті, й визначає зміст усіх елементів такої форми держави: форма правління – монархічна, форма державно-територіального устрою – імперіальна (або ж жорстко централізована), форма політичного режиму – недемократична (або ж антидемократична).

Інша ситуація склалася з переходом суспільства від кастово-станового до громадянського, коли на зміну монархічній формі держави приходять полікратична. Така форма держави, соціальним середовищем якої є відносно однорідне суспільство з численним і міцним середнім класом, характеризується тим, що органи державної влади формуються в результаті застосування тих чи інших демократичних способів, а відносини між ними будуються на основі принципу поділу державної влади, системи стримувань і противаг, взаємодії і субсидарності влади; територіальна структура держави будується з урахуванням балансу інтересів центру й місцевих територіальних спільнот різних рівнів; у діяльності органів держави акцент робиться на демократичні форми й методи, у тому чи іншому обсязі використовуються різні форми участі громадян в управлінні державою, проголошуються і здійснюються на практиці

основні демократичні права і свободи громадян, засновані на визнанні загальнолюдських цінностей.

За полікратичної форми держави спостерігається певна диверсифікація державних органів, їх «зосередження» навколо елементів форми держави.

Відносно інституційного забезпечення форми державно-територіального устрою (або ж вертикальної організації публічної влади) слід зазначити, що це залежить від прийнятої в тій чи іншій державі відповідної такої форми: федеративної чи унітарної. Тут може бути певна ієрархія законодавчих, виконавчих і судових органів, як правило в федераціях, або ж ієрархія центральних і місцевих органів влади – в унітарних державах.

Щодо форми правління слід зауважити, що певні державні органи не «зосереджуються навколо», а складають її інституційну структуру. Які ж вищі органи державної влади є системними елементами форми правління? Аналіз її дефініцій свідчить, що стосовно складу цієї владної системи серед дослідників немає єдності. Загалом можна виділити дві основні позиції: одні автори (їх більшість) вважають структурними елементами форми правління «вищі органи держави, вищі державні інститути, державні органи тощо», інші стверджують, що такими структурними елементами є тільки вищі органи законодавчої й виконавчої влади (С. Ю. Кашкін) або ж ті органи, що співвідносяться з законодавчою та виконавчою владою (В. М. Шаповал, А. З. Георгіца).

Найбільш слушною вважаємо останню точку зору, згідно з якою владними елементами форми правління визначаються вищі органи законодавчої та виконавчої влади. Це досить виразно спостерігається при президентській формі правління, де структурними інституційними елементами є вищий законодавчий орган та вищий орган виконавчої влади на чолі з президентом. Дещо іншою є ситуація при парламентській та змішаній формах правління, у структурно-інституційній системі яких уже наявні не два, а три відносно автономні вищі органи (гілки) виконавчої й законодавчої влади. Звернемо увагу на те, що за таких форм правління, особливо це стосується змішаного її виду, влада глави держави (як правило, президента) відокремлюється від виконавчої (урядової) влади й набуває характеру самостійної, по суті, четвертої, «новаційної», як її

пропонує назвати О. Ф. Скакун, гілки влади⁵. З цим доповненням класичної тріади гілок влади слід погодитись, оскільки в сучасній державі існує чимало органів і посадових осіб (це стосується насамперед президентури), котрих не було за часів формування концепції поділу влади⁶. Отже, структурними елементами форми правління слід вважати інститути: глави держави, парламенту й уряду.

Дехто з учених (В. Є. Чиркін) схиляється до думки, що інституційним елементом форми правління є також судова влада. Це проявляється, зокрема, в тому, що суд покликаний здійснювати свої функції, керуючись лише законом, правом, незалежно від суб'єктивного впливу законодавчої чи виконавчої влади. Зважаючи на те, що функції судової влади полягають у стримуванні цих двох гілок влади в рамках права і конституційної законності через здійснення конституційного нагляду й судового контролю за ними, в охороні прав і свобод громадян, доходимо висновку, що судова влада має досить міцний зв'язок з іншим елементом форми держави – політичним режимом, тобто сукупністю способів і методів здійснення політичної влади, яка є результатом проявлених у конкретній соціальній практиці сукупних вольових дій державних, суспільно-політичних та інших соціальних сил.

Перелік основних формалізованих ознак політичного режиму, зміст якого визначається, як правило, способом і порядком формування органів державної влади; порядком розподілу компетенційних повноважень між ними та характером їх взаємовідносин; місцем і роллю армії, поліції та інших силових структур у державному механізмі; роллю, яку відіграє право в житті суспільства й у вирішенні державних справ; ступенем незалежності судової влади від інших гілок влади та характером здійсненого її органами правосуддя; ступенем реальності й гарантованості прав і свобод громадян, їх реальної участі в суспільно-політичному житті країни та в управлінні державою тощо, свідчить про те, що переважна більшість із них перебуває у функціональному полі судової влади.

Якщо судова влада не відділена від виконавчої або (якщо формально розділена) залежна від неї і здійснює несправедливе правосуддя, відсутні права і свободи громадян або ж тільки декларовані, але немає конкретного, що не підлягає судовому захисту, механізму їх реалізації, якщо роль права в житті суспільства й у вирішенні

державних справ істотно обмежена, армія, поліція й інші каральні структури займають особливе місце в державному механізмі, оскільки стоять на сторожі владної верхівки, реальна участь громадян і їх об'єднань у державному й суспільно-політичному житті, в управлінні державою взагалі відсутня або ж істотно обмежена, то йдеться про недемократичний політичний режим. І навпаки, якщо судова влада незалежна, здійснює справедливе правосуддя, громадяни і їх об'єднання реально беруть участь у державному й суспільно-політичному житті, партійно-політичним силам забезпечений плюралізм; право має верховенство у державних справах та у суспільному житті, армія, поліція й інші каральні структури функціонують у суворо визначених правових межах, а їх діяльність спрямована на охорону особи та країни від будь-яких зазіхань, на забезпеченні суспільної безпеки та громадського порядку, основні способи вирішення соціальних і політичних конфліктів здійснюються на основі компромісу, перемовин, а такі методи, як примус та насильство, застосовуються у виняткових і суворо окреслених законом випадках, то в цьому разі можна говорити про наявність демократичного політичного режиму.

Отже, повертаючись до висловленої В. Є. Чиркіним позиції, слід зазначити, що судова влада, безперечно, має певний вплив на форму правління, але він зумовлений загальними зв'язками законодавчих, виконавчих і судових органів у системі елементів форми держави. Головний же зв'язок і відповідно вплив судова влада через систему своїх органів здійснює, на нашу думку, на зміст форми політичного режиму.

Підсумовуючи наведене, можна зазначити, що досліджувати таке складне явище, як форма, держави доцільно за допомогою інституційного методу, адже саме через систему інституцій, що породжують владні відносини, із яких вона, по суті, і складається, можна визначити матеріальність її існування. Зважаючи на те, що форма держави структурно побудована з трьох елементів (форми правління, форми державно-територіального устрою та форми політичного режиму), й і ці інституції певним чином співвідносяться із зазначеними формами. Їх конфігурація та відповідні зв'язки історично зумовлені, оскільки залежать від історичного типу держави та її форми. Для сучасної держави характерний такий інституційний

зв'язок: форма правління – глава держави, парламент та уряд; форма державно-територіального устрою – органи центральної влади й місцеві органи влади і форма політичного режиму – судові органи.

Бостан С. К. (Запоріжжя). До питання про інституційний зв'язок судової влади з елементами форми держави (теоретико-історичний аспект)

У статті досліджується характер впливу судової влади на форму держави крізь призму її взаємодії з інститутами окремих структурних елементів останньої, а також відповідний інституційний зв'язок.

Бостан С. К. (Запорожье). К вопросу о институционной связи судебной власти с элементами формы государства (теоретико-исторический аспект)

В статье рассматривается характер влияния судебной власти на форму государства сквозь призму её взаимодействия с институтами отдельных структурных элементов последнего, а также соответствующая институционная связь.

Bostan S. K. (Zaporizhzhya). On the institutional connection of the judiciary to the elements of the form of state (theoretical-historical aspect)

The article studies the character of the influence of judiciary on the form of state through the perspective of its interaction with the institutions of individual structure elements of the latter, as well as the respective institutional connection.

¹ *Актуальні проблеми теорії держави та права : навч. посіб. – Ч. 1. – К., 2007. – С. 168.*

² *Бостан С. К. Типологізація держави : нові підходи // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: зб. наук. пр. – 2006. – № 2. – С. 36–42.*

³ *Бостан С. К. До питання про типологію форми держави // Правова держава: Щорічник. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. – Вип. 15. – С. 52–59.*

⁴ *Мухавєв Р. Т. Теорія державства и права. – М., 2002. – С. 126–128; Сравнительное конституционное право: Учеб. пособие / отв. ред. В. Е. Чиркин. – М., 2002. – С. 255; Теорія державства и права : учеб. для вузов / под ред. М. М. Расолова, В. О. Лучина, Б. С. Эбзеева. – М., 2001. – С. 74–79.*

⁵ *Скакун О. Ф. Президентська гілка влади в системі розподілу влад (у контексті сучасного реформування) // Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС імені 10-річчя незалежності України. – 2004. – Ч. 1. – С. 9. – Спец. випуск.*

⁶ *Чиркин В. Е. Государствование : учеб. – М., 1999. – С. 258.*

АДМІНІСТРАТИВНЕ СУДОЧИНСТВО В УКРАЇНІ: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ І СУЧАСНІСТЬ

Важливою гарантією реалізації конституційного принципу відповідальності держави за свою діяльність перед людиною є право кожного оскаржувати в суді рішення, дії чи бездіяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Складність захисту прав громадян у сфері публічних відносин пояснюється залежністю їх від адміністративних органів та їх посадовців, які мають право приймати обов'язкові для громадян рішення. Реальність і надійність захисту з боку держави має забезпечуватися розглядом адміністративних спорів належним авторитетним органом – судом, перед яким громадянин і адміністрація є рівними¹.

У сучасних демократичних країнах для гарантування прав громадян у відносинах із владними органами й посадовими особами існує правовий захист з боку належного та справедливого адміністративного суду. У багатьох європейських країнах адміністративне судочинство має давню історію. Г. Бребан зауважував, що адміністративна юстиція була створена як результат недовіри революціонерів до судової влади і необхідність будь-якою ціною забезпечити юрисдикційний контроль над апаратом управління².

У літературі здебільшого розглядаються дві основні доктрини організації судового захисту прав і свобод людини у відносинах з органами публічної влади, що є характерними для зарубіжних країн. Один із них, як зазначають автори, має місце у більшості розвинутих країн континентальної системи права. Для цих країн прийнятним є існування в межах судової влади окремої спеціалізованої гілки адміністративних судів. Характерною ознакою такої моделі організації судового захисту є професіоналізм і досвідченість суддів, що забезпечується їхньою спеціалізацією та існуванням особливої процедури розгляду судами адміністративних справ.

Водночас в окремих країнах має місце своя специфіка адміністративного судочинства. Так, французька адміністративна юстиція має тісний зв'язок з управлінським апаратом, тоді як німецька система адміністративної юстиції входить до єдиної системи правосуддя й організаційно та функціонально відокремлена від адміністрації.

На початку ХХ ст. в Росії висловлювалася думка про те, що функції адміністративної юстиції мають здійснюватися лише судами – загальними або адміністративними³. Представники іншої точки зору вважали, що для розгляду адміністративних спорів потрібно створювати в органах управління адміністративно-судові колегії⁴, тобто квазісудові органи. Українські правники теж обговорювали можливість створення квазісудових органів після ознайомлення з досвідом захисту прав громадян в інших країнах.

За другою доктриною, що має поширення в країнах англосаксонської системи права, адміністративна юстиція не належить ні до адміністративної юстиції, ні до судової. Вона намагається їх поєднати через делегування повноважень. Кожна із зазначених доктрин має свої переваги й недоліки, при цьому важливим залишається спрямованість адміністративної юстиції на забезпечення захисту прав громадян.

Аналізуючи різні способи організації судового захисту прав і свобод громадян та відзначаючи їх позитиви, недоліки й особливості, дослідники зауважують, що кожна держава обирає організацію і правові процедури захисту прав людини, керуючись багатьма чинниками в цьому виборі. Однак при цьому визначальними мають бути принципи, відповідно до яких людина визнається найвищою соціальною цінністю, а її права та свободи становлять зміст і спрямованість діяльності держави.

Правосуддя в Україні, відповідно до ст. 124 Конституції України, здійснюється виключно судами; делегування функцій судів, привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається. Отже, на конституційному рівні визначено незалежність судової влади від інших видів діяльності, що її здійснюють органи та посадові особи в державі.

Запровадження адміністративного судочинства в незалежній Україні було обґрунтовано Концепцією судово-правової реформи

України від 28 квітня 1992 р. Метою адміністративного судочинства, як зазначається в концепції, є розгляд спорів між громадянами й органами державного управління. У Верховному Суді України концепцією передбачалося створення колегії в адміністративних справах як суд апеляційної та касаційної інстанції. В обласних судах мали діяти Колегії в адміністративних справах як суди першої та апеляційної інстанції, а на районному рівні передбачалося введення посад адміністративних суддів, які входили б до складу районних (міських) судів.

Про необхідність створення адміністративної юстиції йшлося в Концепції адміністративного права України, що була підготовлена в 1998 р. У розділі 13 «Запровадження в Україні адміністративної юстиції як форми судового контролю за виконавчою владою» зазначалося, що чинний Закон України «Про звернення громадян» та норми глави 31-А Цивільного процесуального кодексу України недостатні для адміністративно-правового захисту громадян. Специфіка розгляду справ, що впливають з адміністративно-правових відносин, потребує створення нових адміністративно-судових форм і наявності особливої суддівської кваліфікації у цій сфері. Необхідність запровадження адміністративної юстиції в Україні, обумовлена тим, що адміністративна юстиція у демократичній правовій державі уособлює механізм захисту від незаконного втручання органів державної влади, їх посадових осіб, в особисті справи громадян, а необхідність розподілу юрисдикційної праці суддів випливає зі статей 125 і 127 Конституції України, які передбачають створення спеціалізованих судів.

Предметом оскарження до адміністративних судів, зазначалося в концепції, є рішення, в тому числі нормативні акти Президента України, органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян, їх дії або бездіяльність, щодо яких фізичні особи або інші суб'єкти адміністративно-правових відносин вважають, що порушені чи обмежені права та свободи людини і громадянина.

У концепції зазначалося, що провадження у справах про поновлення прав громадян та інших суб'єктів адміністративно-правових відносин має стати основним видом провадження в адміністративних судах. При цьому адміністративний суд не повинен мати

повноважень щодо притягнення до кримінальної відповідальності громадян. Водночас справи про притягнення до відповідальності посадових осіб органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян необхідно віднести до юрисдикції адміністративних судів.

Про необхідність створення правової бази для запровадження в Україні такої форми судового захисту прав і свобод громадян у сфері виконавчої влади, як адміністративна юстиція, йдеться у Концепції адміністративної реформи в Україні 1998 р., положення якої Указом Президента України від 22 липня 1998 р. № 810/98 були покладені в основу здійснення реформування системи державного управління.

Отже, на кінець 2000 р. мали місце концептуальні напрацювання організації та правового забезпечення адміністративного судочинства в Україні.

Якщо на рівні концептуальних засад про необхідність судового захисту прав громадян та створення адміністративних судів ішлося майже з перших днів побудови незалежної України, то законодавче закріплення формування в державі системи спеціалізованих адміністративних судів фактично відбулося лише в 2002 р. У Законі України «Про судоустрій України»⁵ від 7 лютого 2002 р. зазначалося, що судова влада реалізується через здійснення правосуддя у формі цивільного, господарського, адміністративного, кримінального, а також конституційного судочинства. Судочинство здійснюється Конституційним судом України та судами загальної юрисдикції.

Прийняття Закону України «Про судоустрій України», як зазначають науковці⁶, ознаменувало початок якісно нового стану судової реформи в державі. У нормативно-правовому акті було відображено позицію законодавця, щодо багатьох невирішених питань організації судової влади і відправлення правосуддя. Указом Президента України від 1 жовтня 2002 р. був створений Вищий Адміністративний суд України, як вища ланка в системі адміністративних судів України. Формування місцевих та апеляційних адміністративних судів було започатковано Указом Президента України від 16 листопада 2004 р.

Процес визначення й формування організаційної судової структури з метою захисту та забезпечення реалізації гарантова-

них конституційними нормами прав і свобод громадян був дещо складним, проте громадяни України отримали можливість захищати свої права в адміністративному суді, основним завданням якого є забезпечення захисту гарантованих Конституцією України та законами прав і свобод людини й громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства і держави.

Разом з тим хоч організація системи адміністративних судів і була закріплена в нормах закону й актах Президента України, необхідно було на законодавчому рівні регламентувати діяльність адміністративних судів, визначивши їх завдання, повноваження, процесуальний порядок розгляду адміністративних справ.

Кодекс адміністративного судочинства України був прийнятий 6 липня 2005 р., а вже через два місяці були внесені перші (але не останні) зміни й доповнення; він став правовим актом, що регулює матеріальні і процесуальні положення діяльності адміністративних судів України. Основним завданням адміністративного судочинства, відмічається в Кодексі, є захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, інших суб'єктів під час здійснення ними владних управлінських функцій на основі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень⁷.

Водночас створення правової бази для захисту прав громадян у судовому порядку не повною мірою вирішило проблеми, що мали місце.

Закон України «Про судоустрій і статус судів» від 7 липня 2010 р. № 2453-УІ (ст. 12) визначив, що судова влада в Україні, відповідно до конституційних засад поділу влади, здійснюється незалежними й безсторонніми судами, утвореними згідно з законом. Судову владу реалізують професійні судді й, у визначених законом випадках, народні засідателі та присяжні через здійснення правосуддя в рамках судових процедур. Судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції⁸.

Прийнятий Закон не вніс «суттєвих змін у систему адміністративних судів»⁹. У ст. 21 Закону зазначалося, що місцевими адміністративними судами є окружні адміністративні суди, а

апеляційними судами – адміністративні апеляційні суди, які утворюються в апеляційних округах, що було уточненням попереднього викладу.

Чинний Кодекс адміністративного судочинства України (далі – КАС) регламентує діяльність адміністративних судів. У процесі практичного застосування його норм виявляються проблемні питання, що потребують наукового осмислення й аналізу з метою усунення їх у подальшому удосконаленні законодавства.

Ідеться про питання розмежування компетенції між адміністративними судами й іншими судами загальної юрисдикції, в тому числі в окремих категоріях справ, що виникають із правовідносин, які регламентуються нормами, зокрема, такої галузі законодавства, як господарське право. Вирішення даного питання невід’ємно пов’язане з визначенням особливостей розгляду та вирішення окремих справ адміністративної юрисдикції, розмежуванням юрисдикції адміністративних судів та інших судів загальної юрисдикції.

Юрисдикція адміністративного суду визначається у ст. 17 КАС. До неї включені і повноваження адміністративних судів щодо вирішення так званих компетенційних спорів між органами, які мають публічно-владні повноваження. Передусім це стосується органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, причому мова йде як про спори органів виконавчої влади між собою, так і спори між ними та органами місцевого самоврядування, а також між цими органами. Натомість у статтях, присвячених особливостям адміністративного судочинства в окремих провадженнях, відсутні норми, які передбачали б особливості розгляду таких спорів. Водночас варто звернути увагу на можливу різницю у підході до розгляду подібних адміністративних справ, які можуть мати різноманітний характер¹⁰.

Належний розгляд компетенційних спорів адміністративним судом потребує правових чинників для впорядкування делегованих владних повноважень та забезпечення належного передання й виконання делегованих повноважень органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування. Тому можна погодитись із пропозицією, що висловлюється в літературі, про законодавче врегулювання питання делегування владних повноважень.

Існує й певна проблема, яка стосується визначеності термінів, що вводяться у правозастосовну практику Кодексом адміністративного судочинства. На «понятійно-термінологічні новели» КАС вказував професор В. Б. Авер'янов, зазначаючи як цілком невинуватим позицію законодавця, котрий не зважив на необхідність визначення у КАС поняття «публічно-правові відносини». Між тим воно є найважливішим, оскільки адміністративна юстиція загалом має на меті захист прав та інтересів приватних (фізичних і юридичних) осіб лише за умови, що вони порушуються у сфері саме публічно-правових відносин (ч. 1 ст. 2 КАС). Особа має право звернутися до адміністративного суду за захистом у межах виключно публічно-правових відносин (ст. 104 КАС). Отже, в інтересах ефективного здійснення адміністративного судочинства першорядне значення як для особи, так і судді має наявність єдиного бачення природи публічно-правових відносин. Певна річ, відсутність у КАС нормативної інтерпретації поняття вказаних відносин не сприяє подібній єдності¹¹.

У КАС мають місце й інші термінологічні новели, тому зауважимо, що вдосконалення адміністративно-юстиційного законодавства має не лише ґрунтуватися на аналізі практики та розробках адміністративно-правової науки, яка має виробити відповідні доктринальні засади, а й весь час зіставляти їх із відносинами, що потребують регулювання. Процес удосконалення законодавства адміністративного судочинства, виходячи з важливості його в забезпеченні захисту прав громадян, потребує особливої уваги.

Андрійко О. Ф. (Київ). Адміністративне судочинство в Україні: історія становлення і сучасність

У статті дано короткий огляд історичних передумов і розкривається процес становлення адміністративного судочинства в незалежній Україні.

Андрійко О. Ф. (Київ). Административное судопроизводство в Украине: история становления и современность

В статье дается короткий обзор исторических предпосылок и раскрывается процесс становления административного судопроизводства в независимой Украине.

Andriyko O. F. (Kyiv). Administrative legal proceedings in Ukraine: history of establishment and modern age

The article gives a brief review of historical premises and highlights the process of establishment of administrative legal proceedings in independent Ukraine.

¹ *Адміністративна юстиція: європейський досвід та пропозиції для України.* – К.: Факт, 2003. – С. 15.

² Бребан Г. *Французское административное право.* – М., 1988. – С. 362.

³ Елистратов А. И. *Учебник русского административного права.* – Вып. 2. – М., 1911. – С. 87.

⁴ Ивановский В. В. *Учебник административного права.* – Казань, 1907. – С. 171–173.

⁵ *Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 7 лютого 2002 р.* // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 27/28. – Ст. 180.

⁶ Битяк Ю. *Адміністративне судочинство як форма забезпечення верховенства права і законності* // *Право України.* – 2011. – №4. – С. 6.

⁷ *Кодекс адміністративного судочинства України.* – К., 2005.

⁸ *Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 7 липня 2010 р.* // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 55/1. – Ст. 1900.

⁹ Битяк Ю. *Знач. праця.* – С. 7.

¹⁰ *Проблемні питання здійснення адміністративного законодавства.*

¹¹ Авер'янов В. Б. *Понятійно-термінологічні новели Кодексу адміністративного судочинства України: дискусійні проблеми* // *Право України.* – 2011. – № 4. – С. 14.

Захаров В. В. (Курск, Россия)

РЕФОРМИРОВАНИЕ СУДЕБНОГО УПРАВЛЕНИЯ В РОССИИ 1864–1917 гг.

Важнейшим достижением судебной реформы 1864 г. стало провозглашение независимости и самостоятельности суда. Но анализ законодательства и практики его применения показывает, что эти принципы не носили абсолютного характера, а в условиях авторитарного режима имели пределы реализации, что нашло свое

проявление в организации судебного управления, под которым следует понимать организационное руководство судами и контроль их деятельности. Считаем важным исследовать этот вопрос в связи не только с его недостаточным освещением в научной литературе, но и потому, что это позволит расширить представления о положении суда в системе органов государственной власти.

Исходя из двуединой конструкции судебного управления, рассмотрим каждый элемент в отдельности. Что касается организационного руководства, предполагавшего разрешение организационно-административных вопросов, касающихся построения и функционирования судов, то по сравнению с дореформенным периодом, когда вопросы судебного управления решались, главным образом, в Министерстве юстиции, произошли значительные перемены. Судебная реформа 1864 г. сопровождалась передачей ряда управленческих функций самим судам.

Вопросы управления в судах рассматривались на распорядительных и общих заседаниях, проходивших в закрытом режиме. Распорядительные заседания были посвящены предварительному «совещанию по делам, касающимся управления судебной частью»¹. Общие заседания департаментов и отделений судов выступали, по сути, главным органом судебного управления, к компетенции которого относились кадровые вопросы, обсуждение наказов судам, рассмотрение ежегодных отчетов собственных и подведомственных судов и т.п. Закон не содержал закрытого списка вопросов, рассматриваемых на общем собрании, и потому руководитель суда мог созвать его по любому поводу, если считал его важным.

Особо отметим право судов принимать управленческие акты — наказания. Они представляли собой правила внутреннего распорядка, делопроизводства суда и подведомственных ему должностных лиц и учреждений. Законодательством предусматривалось два вида наказов: общий и особый. Общий наказ, по предположениям составителей судебных уставов, должен был аккумулировать организационные и процедурные нормы, регулировавшие внутреннее устройство судов. Несмотря на то, что проекты общего наказа готовились несколько раз, он так и не был принят. Особый наказ был примерно такого же содержания, но применительно к

конкретному суду, который его же и принимал на общем собрании. Обязательным условием было представление наказа министру юстиции для подтверждения соответствия этого акта законам. Особые указы получили широкое распространение в стране. Большая часть судов посчитала необходимым принять такие документы, поскольку они позволяли, во-первых, устранить пробелы в правовом регулировании деятельности отдельных подразделений суда, так как, по словам членов Харьковской судебной палаты, «на многие вопросы нет ответов в законах»², а во-вторых, разъяснить порядок применения законодательных норм.

Некоторые вопросы управления относились к компетенции Первого департамента Сената, который утверждал в должности мировых судей, разрешал споры о подсудности между судебной и административной властью, разъяснял вопросы, касавшиеся статуса мировых судей³.

Серьезные полномочия по судебному управлению оставались за административными органами прежде всего Министерством юстиции. Его функции в этой сфере можно разделить на несколько групп.

Первая из них – организационная. Министерство юстиции создавало, упраздняло и реорганизовывало коронные суды, вводя в действие судебные уставы. Практически сразу министром юстиции Д. Н. Замятниным была отвергнута идея об одновременном открытии мировых и общих судов во всех губерниях, во-первых, из-за отсутствия достаточных ресурсов, а во-вторых, постепенная реализация судебной реформы в отдельных регионах позволила бы, по мнению министра юстиции, при неудачной адаптации иностранного опыта к российским условиям внести в законодательство определенные «исправления, необходимые для успеха при повсеместном осуществлении уставов»⁴. В итоге реализация судебных уставов растянулась на 35 лет и сопровождалась большими сложностями.

Вторая группа полномочий была связана с кадровым обеспечением судов. Министр юстиции принимал активное участие в назначении судей – либо единолично, либо путем представления кандидатур императору. Так, ему было вменено в обязанность назначать мировых судей в регионах, где не были организованы земства, а также городских судей и уездных членов окружного суда. Фактически именно министерство играло главенствующую

роль в назначении судей окружных судов и судебных палат. Анализ формулярных списков судей показывает, что именно Министерство юстиции осуществляло перемещение судей и использовало это право как инструмент повышения качества состава судей отдельных судов, переводя рядовых судей из столичных судов на руководящие должности в регионы⁵.

Третья группа полномочий связана с материальным обеспечением судов. Министерство ведало всеми вопросами этого рода, начиная от выделения средств на обустройство (закупка необходимой мебели, литературы и т.д.) и заканчивая выплатой жалования судьям. Попутно отметим, что по сравнению с дореформенным периодом в данной области удалось несколько изменить ситуацию в лучшую сторону. Тем не менее надо признать, что в 1864–1917 гг. не удалось поднять на высокий уровень материально-техническое оснащение судов. Суды хотя и получили здания, но их состояние оставляло желать лучшего. Об этом свидетельствуют и данные Министерства юстиции, которое в 1913 г. составило описание всех зданий окружных судов и судебных палат. Общей проблемой было неудовлетворительное состояние помещений: теснота, неудобная планировка, плохие санитарные условия для работы⁶.

Другие административные органы практически утратили легальные возможности оказывать управленческое воздействие на суды. Прежде всего это коснулось губернаторов, чьи возможности в отношении органов гражданской юрисдикции ограничивались проверкой списков кандидатов, представляемых на должность мировых судей, а также участием в работе особого присутствия, собираемого при судебной палате для рассмотрения дел о разногласиях между правительственными и судебными органами. Конечно, столь разительные перемены не устраивали многих губернаторов, и они старались восстановить свое влияние. Видимо, давление было сильным, и Комитет министров в 1866 г. своим решением предоставил губернаторам право «призывать к себе» членов судебных учреждений, которое Министерство юстиции было вынуждено особым циркуляром от 31 октября 1866 г. довести до сведения служащих⁷. Перед нами яркий пример сложности внедрения в российскую управленческую действительность принципа независимости суда. Трудно установить, насколько часто применялся этот

циркуляр на практике, так как вызов к губернатору судьи нигде не фиксировался. Но зато известны случаи, когда судьи отказывались выполнять данное предписание⁸.

После реформы 1889 г. за губернаторами закреплялся надзор за земскими участковыми начальниками и руководство губернским присутствием. Но даже после этого нельзя говорить о появлении у губернатора функций по судебному управлению. Тот же контроль за земскими начальниками носил во многом формальный характер.

Нельзя не сказать об участии земств в организационном обеспечении деятельности судов. Закон предоставил им право избирать мировых судей, назначать им денежное содержание, определять границы мировых участков и т.д.⁹ Кстати, последнее полномочие принадлежало сначала Министерству юстиции, но ввиду громоздкости этой процедуры, а также частых обращений с просьбой об изменении границ и числа участков, министерство передало данное полномочие земским собраниям. Но в дальнейшем Министерство юстиции полностью контролировало деятельность земств по всем направлениям, касавшимся судов¹⁰.

Вторым элементом судебного управления являлся контроль за судами, под которым следует понимать систему мер, направленных на наблюдение за деятельностью судов и должностных лиц судебного ведомства. Данный институт потребовалось ввести в судебные уставы в связи с тем, что судьям были предоставлены значительные полномочия и появились обширные требования к их квалификации и служебному поведению. При подготовке судебных уставов стремились заложить в основу рассматриваемого института два базовых принципа: 1) отказ от контроля за судами со стороны исполнительных органов; 2) исключение иерархического подчинения судей единоличным органам. Однако конкретные законодательные решения весьма непоследовательно воплощали указанные принципы. Но сначала классифицируем виды контроля за судами, предусмотренного дореволюционным законодательством. Сразу оговоримся, что следствием реализации принципа самостоятельности судебной власти стало то, что непосредственные решения судей не подлежали контролю, их можно было обжаловать в установленном законом порядке.

В зависимости от места контролирующего органа по отношению к судебной системе можно говорить о нескольких формах контроля: 1) внутреннем, или реализуемом внутри судебной системы; 2) внешнем, или осуществляемом органами, не принадлежавшими к судебной системе.

Внутренний контроль имел две разновидности. Первая предполагала контроль за судебными органами со стороны вышестоящих инстанций. Сенат, как высшая судебная инстанция, контролировал всех должностных лиц империи. Проверку судов могли осуществлять кассационные департаменты Сената. Заключение о ревизии утверждалось общим собранием кассационных департаментов и представлялось министру юстиции и императору. Что касается контроля за деятельностью судей, то в 1877 г. по инициативе К. И. Палена было создано особое Соединенное присутствие первого и кассационных департаментов Сената, в сферу ведения которого относилось привлечение к ответственности всех судебных чинов, занимавших более и менее значительное положение в служебной иерархии¹¹. Полномочия Сената были существенно расширены после принятия закона от 20 мая 1885 г. По нему в составе Сената образовывалось специальное Дисциплинарное присутствие, к которому перешло право увольнения или перемещения должностных лиц судебного ведомства¹².

Выявленное усиление контролирующих полномочий Сената, если рассматривать это в системе с существовавшими требованиями при комплектовании судейского корпуса и его структурой, следует оценить в целом положительно. Дело в том, что при отборе судей допускались отступления от достаточно жестких требований, к тому же в России только набирали силу процессы, связанные с формированием судейского сообщества с высоким уровнем профессионального правосознания. В этих условиях должен был существовать орган власти, который будет осуществлять контроль за судьями и привлекать виновных к ответственности. Признание принципа независимости суда делало невозможным возложение указанных полномочий на административные органы, следовательно, самым логичным было как раз закрепление их за Сенатом как высшим судебным органом в стране.

Судебные палаты контролировали окружные суды. Старший председатель палаты наблюдал за состоянием дел в окружных

судах и за точным исполнением своих обязанностей всеми должностными лицами, принадлежащими к составу этих судов. О результатах проверки он сообщал председателю окружного суда или указывал на нарушение лицам, допустившим его. Закон от 15 июня 1912 г. возложил на старшего председателя палаты дополнительно надзор за мировыми судами и состоявшими при них должностными лицами¹³. Окружные суды контролировали деятельность своих работников. Съезды мировых судей исполняли надзорные функции в отношении мировых судей их округа¹⁴.

Характерной чертой судебного надзора в первые два пореформенные десятилетия выступала коллегиальность. Но закон 20 мая 1885 г. предоставил старшему председателю судебной палаты право единолично осуществлять контроль над окружными судами. В случае обнаружения какого-либо нарушения, председатель мог либо поставить в известность председателя окружного суда, либо «сделать напоминание» допустившим нарушение, либо – в особо важных случаях – вынести дело на рассмотрение судебной палаты¹⁵.

Первоначально при выявлении контролирующим судом нарушений любого рода он должен был отменить неправильное решение, принять меры «к восстановлению нарушенного порядка» и в случае необходимости привлечь виновного к дисциплинарной ответственности¹⁶. Но закон от 20 мая 1885 г. несколько расширил перечень действий. Суд как контрольный орган должен был, во-первых, разъяснить нижестоящему суду или должностному лицу, в чем «состояли неправильность или упущение», во-вторых, отменить незаконное постановление или распоряжение, в-третьих, принять меры по восстановлению должного порядка, а при необходимости привлечь ответственных лиц к дисциплинарной ответственности¹⁷.

Вторая разновидность была связана с обязанностью председателя и первоприсутствующего осуществлять контроль внутри суда за своевременным и законным движением дел, а также за точным исполнением должностными лицами своих обязанностей. Для этого председателю суда и старшему председателю палаты предоставлялось право знакомиться с делопроизводством каждого отделения или департамента и всех должностных лиц, принадлежащих к составу суда или палаты¹⁸.

Перейдем к характеристике внешнего контроля, который тоже имел две разновидности: верховный и административный. По праву верховенства высший общий контроль над судебными органами принадлежали монарху, но реализовывался он опосредовано через ознакомление с ежегодными отчетами министра юстиции и кассационных департаментов Сената, по итогам которого могла назначаться ревизия судов¹⁹.

Министр юстиции, как генерал-прокурор, тоже имел контрольные функции. Первоначально закон ограничивал его полномочия возможностью принимать меры по устранению обнаруженных в суде нарушений, связанных с правосудием, а также проводить ревизию судов лично или через своего заместителя, а проверку окружных и мировых судов поручать членам судебных палат²⁰. Недостатком закона можно признать отсутствие указаний на формы и способы контроля. Отчасти эти пробелы были устранены после принятия закона 20 мая 1885 г., но корректировка судебных уставов сопровождалось расширением контрольных полномочий министра юстиции. В частности, ему было предоставлено право требовать от судей нужных ему сведений и объяснений в письменной форме, а при необходимости и личного представления этих данных²¹. Теперь министр сам мог «делать напоминания и указания» лицам или привлекать виновных к ответственности²². Названные полномочия таили в себе угрозу ограничения независимости судей, равно как и вносили элемент иерархического подчинения судей, тем более что выражения «указания» и «напоминания» сами по себе довольно неопределенны и могли толковаться весьма распространительно.

Синтезировав изложенное, следует констатировать, что в России 1864–1917 гг. функционировала смешанная (судебно-административная) организационная модель судебного управления, при которой соответствующие полномочия возлагались как на административные, так и судебные органы. В целом это коррелировало с господствовавшим в указанный период иерархическим типом судебной власти, который характеризовался подчиненным положением суда в системе органов государственной власти. При всей самостоятельности суды не стали государством в государстве или «судебной республикой»²³ внутри самодержавного государства.

Более того, они подчинялись верховной власти в лице монарха. Суды имели функциональную, а не политическую самостоятельность, и именно в таком контексте и следует понимать независимость суда в дореволюционной России. В авторитарном государстве исполнительной власти всегда принадлежит существенное, если не решающее значение в судебной политике, поскольку суд редко обладает подлинной самостоятельностью. Об этом свидетельствуют и противоречивые позиции по поводу допустимости судебного правотворчества, возможности участия судей в решении своих внутренних вопросов, сохранение за Министерством юстиции достаточно широких полномочий в области судебного управления.

Захаров В. В. (Курськ, Росія). Реформування судового управління в Росії 1864–1917 рр.

Досліджується перетворення моделі судового управління в Росії 1864–1917 рр. і його вплив на місце суду в системі органів державної влади.

Захаров В. В. (Курск, Россия). Реформирование судебного управления в России 1864–1917 гг.

Исследуется преобразование модели судебного управления в России 1864–1917 гг. и его влияние на место суда в системе органов государственной власти.

Zakharov V. V. (Kursk, Russia). Reforming of judicial administration in Russia in 1864–1917

Transformation of model of judicial administration in Russia in 1864–1917 and its influence on the place of court in the system of public authorities is studied.

¹ Учреждение судебных установлений (далее – УСУ) // Судебные уставы 20 ноября 1864 года, с изложением рассуждений, на коих они основаны. – Ч. III. – СПб.: Тип. II отд., 1867. – Ст. 150.

² Левенстим А. А. Харьковский судебный округ. 1867–1902 гг.: Исторический очерк. – Харьков, 1903. – С. 88.

³ Российский государственный исторический архив (далее – РГИА). – Ф. 1284. – Оп. 91. – Д. 51. – Л. 93, 101; Ф. 1341. – Оп. 114. – Д. 282. – Л. 73.

⁴ Там же. – Ф. 573. – Оп. 6. – Д. 7566. – Л. 75; Ф. 1405. – Оп. 65. – Д. 3356. – Л. 3.

⁵ Там же. – Ф. 1405. – Оп. 66. – Д. 3726. – Л. 248–252; Государственный архив Курской области (далее – ГАКО). – Ф. 32. – Оп. 1. – Д. 199. – Л. 20; – Д. 3364. – Л. 1; – Оп. Зл. – Д. 384. – Л. 1; – Д. 386. – Л. 2; – Д. 387. – Л. 2; Список чинам ведомства Министерства юстиции. 1907 г. – СПб., 1907; То же. 1913 г. – СПб.,

1913; Судебные уставы 20 ноября 1864 года за пятьдесят лет: В 2 т. – Т. 1. – Пг., 1914. – С. 762.

⁶ См.: Описание помещений судебных палат и окружных судов. – СПб.: Сенат. тип., 1913. – 64 с.

⁷ См.: Середонин С. М. Исторический обзор деятельности Комитета министров. – Т. 3. – Кн. 1. – СПб., 1902. – С. 130–143.

⁸ См.: Одоевский В. Ф. Указ. соч. – С. 217; Судебные уставы за пятьдесят лет. – Т. 2. – С. 492–508.

⁹ См.: УСУ. – Ст. 44.

¹⁰ См.: ГАКО. – Ф. 32. – Оп. 3л. – Д. 349. – Л. 50–51; – Д. 344. – Л. 17–18.

¹¹ Министерство юстиции за сто лет. 1802–1902. – М., 2001. – С. 166.

¹² См.: ПСЗ-III. – Т. V. – № 2959; см. так же: Нолькен А. М. Судебная реформа 1864 года и Первый департамент Правительствующего сената // Журнал Министерства юстиции. – 1905. – № 2. – С. 110–142; Шавров А. В. Сенат в системе юридических учреждений Российской империи (1861–1904 гг.): дисс. ... канд. юрид. наук. – М., 1986. – 211 с.

¹³ См.: ПСЗ-III. – Т. XXXII. – № 37328.

¹⁴ См.: УСУ. – Ст. 64, 249.

¹⁵ См.: ПСЗ-III. – Т. V. – № 2959.

¹⁶ УСУ. – Ст. 250.

¹⁷ См.: ПСЗ-III. – Т. V. – № 2959.

¹⁸ УСУ. – Ст. 251.

¹⁹ Там же. – Ст. 179, 257.

²⁰ Там же. – Ст. 254–256.

²¹ См.: ПСЗ-III. – Т. V. – № 2959.

²² Там же.

²³ См.: Московские ведомости. – 1885. 4 сентября.

БЕХРУЗ Х. (Одесса)

СТАНОВЛЕНИЕ И ЭВОЛЮЦИЯ КЛАССИЧЕСКОГО ИСЛАМСКОГО ПРАВОСУДИЯ

Общепризнанным является тот факт, что возникновение исламского правосудия связано с процессом формирования и становления исламского государства и права. Содержание и специфику первоначального этапа его формирования определяет деятельность Пророка Мухаммада, поскольку он выполнял в первом исламском

государстве роль верховного судьи и рассматривал в основном все споры, сторонами в которых выступали либо члены исламской уммы, либо мусульмане и немусульмане. Его деятельность основывалась на положениях Корана. В частности, в Коране написано: «Мы ниспослали тебе Писание в истине, чтобы ты мог судить среди людей так и с тем, что показал тебе Аллах», в другом месте: «Если же вы препираетесь о чем-нибудь, то верните это Аллаху и посланнику, если вы веруете в Аллаха и в последний день»¹.

В дальнейшем в связи с распространением ислама и территориальным расширением исламского государства Пророк Мухаммад ввел в практику делегирование своих судейских полномочий наиболее влиятельным и авторитетным сподвижникам, выполнявшим роль наместников в разных частях исламского государства. Имеются также сведения о том, что Мухаммад неоднократно доверял своим сподвижникам рассмотрение отдельных судебных дел, однако еще без введения специальной должности кади (судьи), который был бы освобожден от других функций и занимал бы эту должность постоянно².

Статус кади как официальных лиц, назначаемых правителем и наделенных специальными полномочиями по отправлению правосудия, утвердился в первый период правления династии Аббасидов. В этот период в халифате большое влияние приобрела фигура верховного судьи, назначаемая халифом, который по поручению правителя подбирал и назначал кади, т.е. формировал структуру судебной системы.

По мнению Р. Шарля, исламская судебная система многие основные свои черты заимствовала у Византии, однако внутренний ход развития, связанный с неизменностью нравов у арабов, привел к тому, что исламская судебная система приобрела специфический характер, нашедший свое наиболее типичное выражение в полномочиях и деятельности кади³.

Исламское правосудие окончательно сформировалось к X в. одновременно с завершением становления исламско-правовой доктрины, которая, наряду с судебной практикой, предложила более цивилизованную судебную процедуру и правила доказывания на основе следующих принципов: принципа справедливости, упоминаемого во многих аятах Корана, например: «Если станешь

судить, то суди их по справедливости»; принципа равенства, закрепленного Кораном, в частности, «Верующие ведь – братья...», «О люди! Мы создали вас мужчинами и женщинами, сделали вас народами и племенами, чтобы вы знали друг друга»⁴; принципов публичности и гласности судопроизводства, выразившегося в том, что оно проводилось в публичном месте, обычно в мечети и др.

Судебной системе, сложившейся в период правления Аббасидов (750–1258), был свойствен дуализм, проявлявшийся в сосуществовании как исламских, так и неисламских судов, в частности: исламских судов, которые руководствовались нормами исламского права, гражданских судов (ведомств жалоб), которые опирались на реальную силу государственного аппарата принуждения, консульских судов и судов персонального права для немусульман с различной компетенцией. Столь сложная судебная система в большинстве исламских государств просуществовала вплоть до второй половины XIX в.

Необходимо отметить, что деятельность исламских судов, их роль в государственном механизме в связи с формированием исламско-правовой доктрины, постепенно изменялась, что связано с ограничением свободы судейского усмотрения рамками определенной школы исламского права.

Соотношение между светскими и исламскими судами было нестабильным на протяжении довольно длительного времени. В XVII–XVIII вв. нормотворческая практика исламских правителей сократилась, что, в свою очередь, повлияло на укрепление положения исламских судов.

Однако в целом, по утверждению Атия Мустафы Машрафы, светские судебные органы стояли над исламскими судами, ограничивая их юрисдикцию и снижая их роль в деятельности исламского государства. Причина довольно узкой сферы полномочий исламских судов состояла также в том, что в их компетенцию не входило рассмотрение брачно-семейных дел немусульман, которые для разрешения данных споров обращались в собственные суды персонального права.

Если обратиться к практике функционирования исламских судов в Османской империи, то необходимо отметить следующее. Так, начиная с XVI в., в связи с введением «режима капитуляции» (изъятия

из юрисдикции шариатского суда) торговых споров, при условии, если хотя бы одна из сторон в споре была иностранной (иностранцы купцы), была значительно сужена сфера юрисдикции исламских судов. Необходимо отметить, что иностранные купцы занимали господствующие позиции не только во внешней, но и во внутренней торговле Османской империи, а значит, и число подобных споров было велико. Такие споры, согласно нормам европейского права, подлежали разрешению специальными консульскими судами⁵.

Для начала XIX ст. было характерным ежегодное направление верховным муфтием из столицы Османской империи главных исламских судей в Каир и Дамаск, в полномочия которых входило формальное одобрение решений, принимаемых их постоянными заместителями (они подбирались из знатоков исламского права и местных обычаев), или муфтиев, к которым судья обращался при решении наиболее сложных дел. Уголовные дела расследовались полицией и рассматривались специальным судом, который действовал при аппарате наместника и по результатам процесса выносил приговоры⁶.

В 1840 г. в Османской империи началась судебная реформа, в рамках которой был принят Уголовный кодекс 1840 г., ориентированный на французскую модель уголовного законодательства, что проявилось в дальнейшем ограничении юрисдикции исламских судов и передаче значительной категории дел специальным уголовным судам. Следующий этап судебной реформы был связан с разработкой и принятием в 1850 г. Уголовно-процессуального кодекса, обновленного в 1879 г.

В 1869 г. были созданы торговые суды, в юрисдикцию которых входило решение споров на основании Торгового закона 1850 г. и процессуальных законов 1861 и 1880 гг. Дальнейшим ограничением юрисдикции исламских судов было введение в 1879 г. правила, закрепившего положение о том, что все дела, связанные с земельной собственностью, должны рассматриваться специальными судами, применявшими закон о земле 1858 г.

Таким образом, итогом судебной реформы в Османской империи было сужение юрисдикции исламских судов, которым в основном было оставлено рассмотрение вопросов личного статуса, а также отдельных споров гражданско-правового характера.

Нормы личного статуса долгое время оставались не кодифицированными. В 1869–1877 гг. была принята Маджалла – свод исламско-правовых норм по вопросам гражданского и судебного права⁷. Однако многие из этих норм оказались отмененными в связи с принятием в 1880 г. специального процессуального закона для исламских судов.

Рассмотрение судебных дел осуществлялось судьями (кади), отправлявшими правосудие и выполнявшими функции обвинителя одновременно. Естественно, что в связи с ограничением юрисдикции исламских судов не оставались постоянными и пределы юрисдикции кади. Из их ведения часто изымались уголовные дела, за исключением некоторых из них, а именно, касавшихся выплаты компенсации за телесные повреждения. Функция рассмотрения уголовных дел оставалась прерогативой правителя, его заместителей и полиции, которые могли применять к преступникам меры принуждения. Подобное разделение в сфере рассмотрения уголовных дел объясняется отсутствием у кади собственного аппарата исполнения судебных решений. В стадии реализации принятых им решений он мог рассчитывать лишь на добровольное исполнение. Когда же возникала необходимость применить силу, кади должен был обращаться к тем органам, которые ею обладали – к заместителю и его аппарату.

Это касалось не только наказания преступников, но и пресечения произвола чиновников. Разбирательство жалоб на их действия и рассмотрение любых дел одной из сторон, в которых были представители власти, постепенно превратилось в особую судебную функцию и привело к образованию самостоятельного органа правосудия – «ведомства жалоб».

Наряду с указанными судами действовали и иные учреждения, осуществлявшие правосудие. В частности, судебные полномочия возлагались на особые органы, которые первоначально создавались для контроля за соблюдением правил торговли на рынках, а затем стали следить и за исполнением мусульманами религиозных обязанностей и требований исламской морали. Кроме того, брачно-семейные вопросы немусульман никогда не рассматривались согласно нормам исламского права.

Таким образом, исламские суды полностью не заполняли все пространство судопроизводства, т.е. практически никогда они

не выступали единственным органом правосудия, а исламское право не являлось единственным сводом норм при решении всех судебных дел в исламских государствах. Следовательно, до реформ XIX в. судебная система Османской империи характеризовалась дуализмом. Кроме исламских судов функционировали светские судебные органы, в своей деятельности ориентировавшиеся не только и не столько на исламское право, сколько на законодательство, заимствованное у европейских законодательных образцов.

В дальнейшем, в первой половине XX в. в связи с образованием новых независимых исламских государств, ранее входивших в Османскую империю или являвшихся колониями стран метрополии, их судебные системы меняют свой облик и содержание, в результате чего, несмотря на сложившийся дуализм исламских и светских судов, в деятельность исламских судов были внесены значительные коррективы путем заимствования процедур, существующих ранее гражданским (светским) судам. Но в государствах, в которых исламское право сохранило главенствующие позиции, его основные принципы продолжают влиять на их судебные системы.

Таким же образом поступили и в Египте, где согласно принятому в 1955 г. (вступившему в силу в 1956 г.) закону, были упразднены исламские суды, а также суды персонального права для немусульман, и их полномочия были переданы общегражданским судам. Современная судебная система Египта состоит из трех ступеней, аналогично действовавших ранее, – низшие суды, в компетенцию которых входит рассмотрение несложных дел, суды первой инстанции, которые рассматривают отдельные категории дел и апелляции на решения низших судов, и верховный суд. Как и исламские суды, они применяют положения законодательства, ориентирующегося на исламское право, а в случае его молчания – на материальные и процессуальные нормы исламского права. При рассмотрении брачно-семейных дел этими судами применяются законы, принятые в 1920 и 1929 гг., основные положения которых соответствуют исламскому семейному праву.

Исламские суды не являются однородными. В зависимости от религиозных толков (шиизм, суннизм) могут быть созданы суды, рассматривающие судебные дела, сторонами в которых могут выступать либо сунниты, либо шииты. Например, Закон о судо-

производстве Бахрейна 1971 г. допускает создание суннитских и джафаритских (течение внутри шиизма) судов первой инстанции при рассмотрении некоторых вопросов личного статуса, в частности вопросов дарения. Верховный апелляционный суд также имеет в своем составе суннитскую и джафаритскую палаты по рассмотрению обжалуемых дел, по которым вынесены решения исламскими судами первой инстанции.

Аналогичная практика существует и в Ливане. Особенностью судебной системы Ливана, граждане которой придерживаются различных направлений и толков исламского права, является создание нескольких параллельных систем исламских судов (суннитских и джафаритских)⁸.

Таким образом, концепция исламского судопроизводства, основные положения которой были сформированы более тысячи лет назад, сохраняет свою актуальность и сегодня. Несмотря на отказ большинства исламских государств от норм классического исламского права, их судебные системы генетически связаны с основными принципами исламского права.

Бехруз Х. (Одесса). Становление и эволюция классического исламского правосудия

Исследуется процесс формирования и становления классического исламского правосудия, функционировавшего на основе основных принципов исламского права. Рассмотрен процесс его эволюции в контексте развития исламского общества, государства и права.

Бехруз Х. (Одеса). Становлення та еволюція класичного ісламського правосуддя

Досліджується процес формування та становлення класичного ісламського правосуддя, яке функціонувало на основі основних принципів ісламського права. Розглянуто процес його еволюції в контексті розвитку ісламського суспільства, держави і права.

Bekhruz Kh. (Odessa). Formation and evolution of the classical Islamic justice

The article is devoted to the process of formation and development of the classical Islamic justice that functioned on the basis of the basic principles of Islamic law. The process of its evolution in the context of development of Islamic society, state and law is reviewed.

¹ *Коран / Пер. с араб. акад. И. Ю. Крачковского. – М.: Раритет, 1990. – 512 с.*

² *Атийа Мустафа Машрафа. Исламский суд / Атийа Мустафа Машрафа. – Бейрут, 1966. – С. 76–90. – Текст на араб. яз.*

³ *Шарль Р. Мусульманское право / Р. Шарль; пер. с франц. С. И. Волка. – М.: Изд-во иностр. лит., 1959. – С. 116.*

⁴ *Коран / пер. с араб. акад. И. Ю. Крачковского. – М.: Раритет, 1990. – 512 с.*

⁵ *Атийа Мустафа Машрафа. Исламский суд / Атийа Мустафа Машрафа – Бейрут, 1966. – С. 132. – Текст на араб. яз.*

⁶ *Лэйн Э. У. Нравы и обычаи египтян в первой половине XIX в. / Э. У. Лэйн. – М.: Наука, 1982. – С. 123–131.*

⁷ *Сюкияйнен Л. Р. Шариат и мусульманско-правовая культура / Л. Р. Сюкияйнен. – М.: Ин-т гос-ва и права РАН, 1997. – С. 15.*

⁸ *Правовые системы стран мира. Энциклопедический справочник / Отв. ред. А. Я. Сухарев. – М.: Норма, 2001. – С. 383.*

Раков В. В. (Курск, Россия)

ИЗ СУДЕБНОЙ ПРАКТИКИ ПРАВИТЕЛЬСТВУЮЩЕГО СЕНАТА в 1919 г.

В 1918 году, когда в периферийных районах страны стали формироваться антибольшевистские режимы, многие из них приступили к восстановлению деятельности органов, функционально и структурно соответствовавших бывшему российскому Правительствующему Сенату, но с определёнными ограничениями как в отношении их компетенции, так и территориальной сферы деятельности.

Одним из примеров подобного «регионального» сената стал Донской Сенат, учреждённый Большим войсковым кругом Всевеликого войска Донского 20 сентября 1918 года. Прототипом Донского Сената стала Новочеркасская судебная палата, которая ещё 2 июля 1918 г. получила надзорные права Сената¹. Собственно Правительствующий Сенат был открыт в Новочеркасске 14 мая 1919 г.² на основании совместного решения в. и. дела Донского Атамана генерал-лейтенанта Попова и Главнокомандующего Вооружёнными Силами на Юге России генерал-лейтенанта Деникина от 25 апреля 1919 г.³ Этот Сенат прекратил своё существование

уже в Ялте одновременно с эвакуацией из Крыма Русской Армии генерал-лейтенанта барона Врангеля в ноябре 1920 года.

Состав Правительствующего Сената образовывался из восьми сенаторов, назначаемых учредителями на паритетных началах. В его структуру входили четыре департамента: 1-й, 2-й и два кассационных (по уголовным и гражданским делам). По сравнению с дореволюционным Сенатом и Сенатом периода 1917 года в Сенате образца 1919 г. отсутствовал судебный департамент.

В состав 1-го департамента Сената вошли: Н. И. Ненарокомов (первоприсутствующий), Д. Р. Вилькен и Ф. Ф. Оом. 2-й департамент состоял из А. А. Чебышева (первоприсутствующий), А. Н. Неверова и В. Г. Глинки. Последний из названных лиц находился в Константинополе. Из-за болезни и по другим, не зависящим от него обстоятельствам, он не мог принимать участия в работе департамента и в Новочеркасск так и не прибыл. Поэтому состав присутствия первого департамента пополнялся одним из сенаторов первого департамента, что позволяло проводить заседания.

Уголовный кассационный департамент состоял из Н. А. Чебышева (первоприсутствующий), С. А. Богородского и С. Н. Трегубова. Но С. Н. Трегубов ещё до революции был послан с сенаторской ревизией в Одессу, где легально и нелегально находился при разных правительствах. До его прибытия в Новочеркасск чаще всего состав присутствия в уголовном департаменте пополнял Н. И. Ненарокомов. В состав Гражданского кассационного департамента вошли: Ф. И. Кочетков (первоприсутствующий), К. П. Краснянский и Назимов. Ф. И. Кочетков, как старший из сенаторов, председательствовал на общих собраниях и в соединённых присутствиях.

Обер-прокурором 1-го департамента был назначен П. И. Поповский. Во 2-м департаменте практически до эвакуации в Крым обязанности обер-прокурора исполнял товарищ обер-прокурора А. А. Зноско-Боровский. В конце концов, он был утверждён в должности обер-прокурора, но вскоре скончался. Летом 1919 г. умер и И. И. Поповский, после чего пост обер-прокурора первого департамента так и остался вакантным. Временно эту должность занимал товарищ обер-прокурора того же департамента А. А. Золотарёв, как пишет М. П. Чубинский, «человек сравнительно мало опытный и недостаточно подготовленный», назначенный из-за отсутствия со-

ответствующих кандидатов в Донской Сенат «как уроженец края»⁴. Место обер-прокурора гражданского кассационного департамента занимал председатель гражданского департамента Новочеркасской судебной палаты Самоходский. В уголовный кассационный департамент исполняющим обязанности обер-прокурора с сохранением звания сенатора был назначен профессор М. П. Чубинский.

Сенат был призван осуществлять надзор за деятельностью судебных и исполнительных властей, а также являлся хранителем законов, обнародование которых для всеобщего сведения производилось в установленном им порядке. Равным образом Донскому Сенату принадлежало заведование судебной частью в качестве верховного кассационного суда.

В 1919 г. Правительствующий Сенат имел определённую судебную и иную практику. Больше всего дел находилось на рассмотрении 2-го и обоих кассационных департаментов. Но и они не были чрезвычайно перегружены работой: первоначально территория, подведомственная Сенату, была невелика, а по мере её расширения в связи с военными успехами дела для рассмотрения начинали поступать позже, после того как удавалось восстановить судебную систему. Ещё Донскому Сенату перешли около 150 гражданских дел из Новочеркасской Судебной палаты и значительное количество дел мировых съездов⁵. Пик дел, направленных на рассмотрение Сената, пришёлся на осень 1919 г., когда стали поступать дела из Киевского, Одесского и Харьковского судебных округов, но уже в декабре спешная эвакуация в Крым прервала работу Сената на Дону.

Как отмечал сенатор К. П. Краснянский, деятельность Правительствующего Сената в г. Новочеркасске в отношении административных департаментов представлялась не полной и не соответствующей закону о Сенате: «Если для кассационных департаментов Сената, как высшей инстанции суда, было совершенно безразлично местопребывание, то этого нельзя сказать о 1-ом и 2-ом Департаментах, деятельность которых тесно связана с правительственными мероприятиями»⁶.

В практике деятельности Сената в Новочеркасске имелась очень существенная особенность в функционировании 1-го Департамента: Главное командование Вооружённых сил на Юге

России устранило одну из основополагающих функций Сената – опубликование законов. 1-й Департамент не мог также отменять законы и подзаконные акты, принимаемые Особым совещанием и утверждаемые Главкомандующим, не говоря уже о приказах ген. Деникина по гражданской части.

Только Донское правительство вносило в Сенат законы, устанавливаемые Войсковым Кругом, для их дальнейшего опубликования. Сенатор Краснянский К. П. указывает на имевший место единственный случай отказа Сената в опубликовании закона, «по которому укрыватель преступления наказывался строже, чем совершивший таковое, что являлось абсурдом с точки зрения и теории уголовного права и действующего законодательства»⁷.

В отличие от огромных объёмов работы 2-го Департамента Правительствующего Сената дореволюционного времени практически не у дел оказался аналогичный департамент Сената в Новочеркасске. Земельный и крестьянский вопросы в годы Гражданской войны не получили окончательного разрешения ни на Дону, где работала комиссия П. М. Агеева, ни в Особом Совещании, в котором не были приняты проекты аграрных реформ В. Н. Колокольцева и проф. А. Д. Билимовича. Поэтому сенаторы Второго Департамента А. А. Чебышев и А. И. Неверов охотно и часто пополняли состав присутствий других департаментов.

Впрочем, одно резонансное дело во 2-м Департаменте всё же было рассмотрено. Речь идёт об аграрном законе, принятом на Войсковом Круге осенью 1919 г. В спешном порядке этот закон поступил в 1-й Департамент для опубликования. На Общем собрании Сената Ф. И. Кочетков высказал опасение, что «если Сенат откажет в опубликовании этого закона, казаки бросят фронт и разойдутся по домам, что бывает в жизни страны такие моменты, когда от разрешения в верховном установлении вопроса вопреки общественному мнению страны может грозить гибель ...»⁸. При обсуждении у сенаторов возник вопрос, подлежит ли этот закон опубликованию, так как, согласно положению о Войсковом Круге, каждый новый закон, изменяющий или отменяющий основные законы, должен проходить обсуждение не на одной сессии Круга, а на двух. Несмотря на то, что Общее собрание Сената сошло во мнении не опубликовывать аграрный закон, 1-й Департамент, тем

не менее, нашёл требование о двух сессиях Кругом исполненным, почему и постановил распубликовать закон.

Из дел, рассмотренных Высшим дисциплинарным присутствием, отметим следующие. Первое было связано с судьёй N одного из северо-кавказских городов, который добровольно согласился сотрудничать с большевиками, став судьёй советского народного суда. Учитывая то обстоятельство, что на советской службе N ничего предосудительного не совершил, Высшее дисциплинарное присутствие присудило его «к перемещению в другой судебный округ, считая, что самое поступление в народный суд, который заведомо для поступившего, не мог удовлетворять идеям истинного и подзаконного правосудия, уже является для судебного деятеля поступком, идущим в разрез с этикой, а потому оставление его на прежнем месте службы не удобно».

В другом случае, речь шла об одном из крымских судей. Высшее дисциплинарное присутствие сочло необходимым уволить его со службы, так как в ходе рассмотрения дела по существу выяснилось, что он пошёл работать в советский суд, чтобы «обеспечить за собой дом и обстановку», т.е. из корыстных побуждений, а также агитировал других чинов судебного ведомства поступать на службу в народный суд⁹.

Приоритетным направлением работы Сената стало регулирование правовых коллизий, обусловленных, с одной стороны, чрезвычайными обстоятельствами военного времени, а с другой – насущной потребностью восстановления разрушенного правопорядка. Больше всего дел поступало на рассмотрение двух кассационных департаментов в августе – сентябре 1919 г.

Гражданский кассационный департамент собирался еженедельно, рассматривая в заседании до 25 дел, большей частью по жалобам на решения мировых съездов, с участием адвокатуры, как местной, так и, например, харьковской. Типичным примером может служить заседание Гражданского кассационного департамента от 25 сентября 1919 г. В этот день им были разрешены следующие дела: Ильиной с обществом Владикавказской железной дороги, Мазурина с Управлением Южных железных дорог, Цветкова с Ростовским и Донским городским общественным банком, Звереву с Южно-Русским Днепровским металлургическим обществом, Че-

репахи с фон-дер-Лауниц, Якоменковых, Дьяченковых, Левченко и Бабаковых с обществом Московско-Киево-Воронежской железной дорогой, Изгура и Гордона с Управлением Южной железной дороги, Малютиной с Управлением той же железной дороги, Григорьева с Акционерным обществом Бердянских заводов «Метиас», Бухтиярова с Беачинским, Осипова с Миримановым, Герасимова с Герасимовым, Сергеева с Кручининым и Дордничкой, Бабаликова с Гюневским сельским обществом, Пушной с Пушной, Рязанцевой со Стороженковой и по жалобе Полтавской казённой палаты по делу Кулибко. По первым 11-ти делам кассационные жалобы оставлены Сенатом без последствий, по делу Герасимова без рассмотрения, а по остальным делам решения вторых инстанций отменены с передачей дел тем же судебным установлениям для нового рассмотрения в другом составе судей¹⁰.

В имперском Сенате спорные вопросы, прямо не разрешённые законом, вносились в общее собрание Департамента, решение которого публиковалось для общего руководства. Эта практика не могла быть применена в Новочеркасске по той простой причине, что весь состав Департамента состоял из тех же трёх человек, которые и принимали участие в заседаниях.

Многие вопросы, рассмотренные в Уголовном кассационном департаменте, были связаны с особенностями судопроизводства военного времени. Так, например, юридически сложный вопрос, напрямую связанный с прежними разъяснениями Главного Военного Суда, возник в Сенате по делу Дударева и Ювко. Речь шла о пределах, в которых, по точному смыслу законов, допускалось применение материальных военных законов, в частности, применение смертной казни по делам, передаваемым в военные суды для обсуждения по законам военного времени.

В обер-прокурорском заключении, подготовленном М. П. Чубинским, содержится решительное несогласие с доводами протеста: «Рассматривая законы, относящиеся к военному положению, нельзя не заметить, что законодатель пользуется двумя формулами и проводит твёрдую границу между формулой «суждение по законам военного времени» и формулой «суждение и наказание по законам военного времени». Поэтому, в частности, когда законодатель находит необходимым, чтобы в какой-либо категории

деяний, передаваемых в военный суд ввиду их особой важности, возможно было применение смертной казни, он каждый раз делает соответствующее указание.

<...> Анализ всех указанных законов ясно показывает, что выражение «для суждения по законам военного времени» отнюдь не объёмлет законы матерьяльные, а поэтому противоположное разъяснение Главного Военного Суда, легшее в основу протеста, принесённого военной прокуратурой по настоящему делу, признано правильным быть не может»¹¹. Правительствующий Сенат полностью разделил соображения обер-прокуратуры и положил их в основу своего решения по данному делу от 27 августа 1919 г.

Однако практика обжалования действий военных властей, равно как и борьба с «бессудными расстрелами и расправами», с взяточничеством, вымогательством и казнокрадством (К. П. Краснянский приводит случай дачи взятки начальнику станции за доставку вагона с углём для отопления здания, где располагался Сенат)¹² в практике работы Сената на Дону не получила распространения. По свидетельству М. П. Чубинского, «редкие случаи серьёзных наказаний виновных тонули в море фактической безнаказанности <...>, за всё время при таком хаотическом положении вещей до Правительствующего Сената не дошло ни одного дела о взяточничестве, вымогательстве или превышении власти»¹³.

Из дел невоенных, рассмотренных Правительствующим Сенатом, наибольший интерес представляло дело З. Беренштейна, поступившее в Уголовный кассационный департамент по протесту прокурора Таганрогского окружного суда. Данный случай не имел аналога в предыдущей кассационной практике Сената. Суть его в следующем. После оглашения старшиною присяжных заседателей вердикта (по форме не вызывавшего никаких сомнений), суд выяснил, что при обсуждении голоса присяжных о виновности подсудимого разделились поровну. Но они думали, что голос старшины имеет преимущество, поэтому вынесли обвинительный вердикт. Суд призвал присяжных к новому совещанию, после которого присяжные заседатели вынесли оправдательный вердикт.

Таким образом, после провозглашения вердикта, но до постановки судом приговора, выяснилось, что сам вердикт вынесен с нарушением формальных требований процессуального закона, при

соблюдении которых по результатам голосования присяжных заседателей вытекало оправдание подсудимого. В итоге суд оказался в положении, из которого выхода, не сопряжённого с тем или иным нарушением, не было. Направляя присяжных на новое совещание, суд нарушал принцип недопустимости провозглашения одним и тем же составом присяжных двух вердиктов по одному и тому же делу. Отменить вердикт присяжных своей властью суд не мог, ибо закон разрешал суду отменять вердикт лишь тогда, когда суд единогласно найдёт, что присяжные судили невиновного. Наконец, приступив к вынесению приговора и не допустив нового совещания присяжных, суд санкционировал бы прямое нарушение закона, ставшее известным в ходе публичного заседания, и построил бы свой приговор на вердикте, явно, по мнению суда, незаконном. Суд избрал первый вариант.

Работы по подготовке заключения были проделаны товарищем обер-прокурора М. П. Стремоуховым и обер-прокурором сенатором М. П. Чубинским. Правительствующему Сенату требовалось установить, является ли допущенное в данном случае нарушение столь существенным, что приговор суда необходимо отменить. Обер-прокурорский надзор таковой существенности не усмотрел, «ибо суд, обратив присяжных к новому совещанию и преподав им через председателя дополнительное разъяснение, этим самым предотвратил возможность приговора, основанного на вердикте, явно нарушающем закон, и тем охранил авторитет суда ...».

Правительствующий Сенат, разделив изложенные соображения обер-прокуратуры, признал, что «исправление присяжными заседателями неправильного своего ответа уже после его оглашения, как вызванное неизбежностью, в настоящем случае не могло бы само по себе служить основанием для отмены приговора». Вместе с тем Сенат нашёл, что в данном случае нет уверенности в том, что «присяжные заседатели в полной мере соблюли требования ст. 813 Устава уголовного судопроизводства о надлежащем совещании для склонения своих мнений к единогласию»¹⁴. Правительствующий Сенат отменил приговор суда и решение присяжных по этому делу, сославшись на нарушение ст. 813. Примечательно, что в кассационном протесте прокурора суда не содержалось указаний на это нарушение.

Военно-полевые условия не могли не наложить отпечаток на организацию работы Правительственного Сената в Новочеркасске. Правоприменительная практика была зачастую далека от заявленных принципов. Та помощь, которую здесь мог бы дать власти Правительствующий Сенат, осталась неиспользованной. Политическая целесообразность частично повлияла и на работу тех, кто должен был стоять на страже закона. Главным направлением работы Правительствующего Сената стала работа по решениям региональных и низовых судебных инстанций. Отсутствие надлежащего правового контроля за деятельностью военных властей подрывало доверие населения к Белому движению на Юге России и создавало массу конфликтов между фронтом и тылом.

Раков В. В. (Курськ, Росія). Из судової практики Урядуючого Сенату в 1919 р.

Аналізується судова практика Урядуючого Сенату, відновленого у період Громадянської війни на Дону на підставі спільного рішення Донського Отамана та Головнокомандуючого Збройними силами на Півдні Росії.

Раков В. В. (Россия, Курск). Из судебной практики Правительствующего Сената в 1919 г.

Анализируется судебная практика Правительствующего Сената, воссозданного в период Гражданской войны на Дону на основании совместного решения Донского Атамана и Главнокомандующего Вооруженными силами на Юге России.

Rakov V. V. (Russia, Kursk). From the judicial practice of the Governing Senate in 1919

The article analyses the judicial practice of the Governing Senate, reconstituted during the Civil War on the Don by the coordinated decision of the Don Ataman and the Chief Commander of the Armed Forces in the South of Russia.

¹ *Государственный Архив Российской Федерации. – Ф. Р-103. – Оп. 1. – Д. 2. – Л. 1.*

² *Приазовский край: Ежедневная газета политическая, экономическая и литературная. – Ростов-на-Дону, 1919. – 16 (29) мая.*

³ *Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое Особым Советом при Главнокомандующем Вооружёнными Силами на Юге России. Отдел первый. – 1919. – 4 июня. – № 6. – Ст. 24. – С. 90–92.*

⁴ Чубинский М. П. «На Дону»: (Из воспоминаний обер-прокурора) // *Донская летопись: Сб. материалов по новейшей истории Донского казачества со времени русской революции 1917 года.* – Б.м., 1923. – № 1. – С. 146.

⁵ Краснянский К. Воспоминание сенатора о деятельности Донского Сената // *Донская летопись: Сб. материалов по новейшей истории Донского казачества со времени русской революции 1917 года.* – Б.м., 1924. – № 3. – С. 313.

⁶ Там же. – С. 315.

⁷ Там же. – С. 315–316.

⁸ Там же. – С. 317.

⁹ Чубинский М. П. Указ. соч. – С. 167–168.

¹⁰ *Донские ведомости.* – Новочеркасск, 1919. – 6 (19) октября.

¹¹ Чубинский М. П. Указ. соч. – С. 164–165.

¹² Краснянский К. Указ. соч. – С. 316.

¹³ Цветков В. Ж. *Белое дело в России. 1919: формирование и эволюция политических структур.* – М., 2009. – С. 92–93.

¹⁴ Чубинский М. П. Указ. соч. – С. 159–160.

Усенко І. Б. (Київ)

ПРЕДСТАВНИКИ СУДДІВСЬКОГО КОРПУСУ У ВСЕУКРАЇНСЬКІЙ АКАДЕМІЇ НАУК

Творчі досягнення вчених Всеукраїнської Академії наук (до 1921 р. – Української Академії наук у Києві) є предметом заслуженої гордості вітчизняної юридичної науки¹. Вшановуючи блискуче сузір'я правознавців, які входили до складу Академії і працювали в її установах, доцільно звернути увагу на особливо вагомую роль у розвитку академічної юридичної науки представників суддівського корпусу.

Так, один з двох (разом із В. І. Вернадським) головних ініціаторів створення Української Академії наук у Києві (далі – УАН), а згодом – другий президент УАН М. П. Василенко мав досвід адвокатської практики, був генеральним суддею за Центральної Ради і Директорії та президентом Державного Сенату за гетьмана Скоропадського. До речі, й сам В. І. Вернадський був свого часу

почесним мировим суддею Моршанського повіту на Тамбовщині (поблизу родинного маєтку Вернадівки).

У червні 1918 р. генеральним суддею Адміністративного Департаменту Генерального Суду було призначено іншого видатного правознавця і майбутнього академіка УАН Б. О. Кістяківського. Наступного ж місяця після створення замість Генерального Суду Державного Сенату вчений став сенатором Української Держави. Утім, знайти якісь відомості про реальну судову діяльність Б. О. Кістяківського, який невдовзі пішов із життя, крім особової справи у відповідних архівних фондах², поки що не вдалося.

Багато років успішно поєднував науково-викладацьку й судову діяльність відомий цивіліст, академік Всеукраїнської Академії наук (далі – ВУАН) з 1923 р. О. М. Гуляєв. На додаток до професорських посад він був членом Київського окружного суду (з 1896 р.) і Київської судової палати (з 1903 р.), товаришем обер-прокурора цивільного касаційного департаменту Російського Сенату (з 1908 р.), сенатором цього ж департаменту (з 1916 р.). Його творчості належало ряд праць, безпосереднім джерелом яких стала саме судова практика: «Иски о восстановлении нарушенного владения в практике Гражданского кассационного департамента Правительствующего Сената», «Толкование закона в практике Гражданского кассационного департамента Правительствующего Сената», «Право участия частного в практике Гражданского кассационного департамента Правительствующего Сената», «Общие учения системы гражданского права в практике Гражданского кассационного департамента Правительствующего Сената за пятьдесят лет», «Акты и свидетельские показания в гражданской судебной практике», більшість яких витримало у 1910–1916 рр. кілька перевидань.

Інший відомий цивіліст В. М. Гордон (обраний академіком 1925 р.) до революції кілька років працював на секретарських посадах у російському Сенаті, а 1917 р. став сенатором цивільного касаційного департаменту. Підготовлена правознавцем збірка сенатських роз'яснень до статуту цивільного судочинства користувалася широкою популярністю і витримала шість перевидань.

На власне академічних (після обрання до Академії) здобутках М. П. Василенка, Б. О. Кістяківського, О. М. Гуляєва та В. М. Гордона немає потреби зупинятися докладно, оскільки вони вже зна-

йшли належне висвітлення у таких узагальнюючих виданнях, як «Юридична наука і освіта на Україні» (Київ, 1992 р.), «Академічна юридична думка» (Київ, 1998 р.), «Юридична енциклопедія» (Київ, 1998–2004 рр.) «Антологія української юридичної думки» (Київ, 2002–2005 рр.) та в низці інших спеціальних публікацій.

Чимало колишніх судово-прокурорських працівників було серед рядових наукових співробітників УАН (ВУАН). Ми об'єднуємо суддів і прокурорів в одну категорію, оскільки до революції прокуратура перебувала при судовому відомстві та переміщення з прокурорських посад на судові й навпаки було доволі частим явищем.

Особливо великим було представництво цієї категорії правознавців у Правничо-термінологічній комісії ВУАН. В комісію входило три академіки – О. І. Левицький, А. Ю. Кримський й уже згаданий Б. О. Кістяківський, а також низка юристів-практиків, серед яких було всього кілька колишніх присяжних повірених і діловодів, а решту становили колишні судово-прокурорські працівники.

Так, до основного робочого ядра комісії входили М. І. Радченко (генеральний суддя за Центральної Ради, сенатор Української Держави і надвищий суддя за Директорії), О. Ф. Хруцький (генеральний суддя, сенатор), І. Ю. Черкаський (досвідчений судовий слідчий і прокурорський працівник), Г. Д. Вовкушівський (колишній суддя Київського окружного суду і порядкуючий департаментом Київського апеляційного суду за Центральної Ради), В. Д. Гаврик (товариш прокурора Цивільного Генерального Суду Державного Сенату), А. Л. Дроб'язко (колишній член Житомирського окружного суду, що з січня 1919 р. був відряджений до Міністерства юстиції УНР), В. О. Крижанівський (діловод генерального писарства УНР і Державної канцелярії Української Держави), В. І. Войткевич-Павлович (колишній присяжний повірений, член Крайового судового комітету за Центральної Ради). Зусиллями саме цих осіб було підготовлено відомий «Російсько-український словник правничої мови (понад 67 000 слів). Праця Правничо-термінологічної Комісії при Соціально-економічному Відділі Академії наук» (Київ, друкарня Української Академії наук, 1926 р.). У передмові до цього видання, до речі, наведено доволі повний список членів комісії, хоча, звісно, і без зазначення їхніх колишніх посад.

Окрім згаданих постійних співробітників, у списках цієї комісії певний час рахувалися П. М. Ачкасов (генеральний суддя за Центральної Ради, сенатор Української Держави, надвищий суддя за Директорії), О. М. Бутовський (генеральний суддя, сенатор Української Держави), В. І. Греков (товариш прокурора Адміністративного Генерального Суду Державного Сенату), В. В. Колбасьєв (товариш прокурора Загальних Зборів Державного Сенату), В. О. Коренєв (член Київської судової палати), К. В. Ляхницький (сенатор Української Держави), Д. В. Маркович (генеральний прокурор за Центральної Ради, сенатор Української Держави), К. М. Кротевич (колишній прокурор Полтавського окружного суду), В. С. Назимов (російський сенатор, сенатор Української Держави), М. Д. Пухтинський (присяжний повірений, сенатор Української Держави), П. Я. Стебницький (міністр народної освіти Української Держави і сенатор), О. О. Тізенгаузен (прокурор Карного Генерального Суду Державного Сенату), М. М. Товстоліс (російський сенатор, сенатор Української Держави), М. Ф. Чернявський (генеральний суддя, сенатор Української Держави).

Таке «перенасичення» комісії представниками судового відомства, на нашу думку, пояснюється передусім тим, що майже одночасно із заснуванням комісії, на початку лютого 1919 р. в Києві відновилася радянська влада, всі старі судово-прокурорські інституції припинили своє існування і для їхніх колишніх високосадовців праця в УАН стала мало не єдиною можливістю роботи за фахом, виживання загалом. Утім, доволі скоро чимало з них залишили працю в Академії, не залишивши відчутних слідів своєї наукової діяльності. Водночас дехто з цих правників знайшов можливості для реалізації своїх творчих потенцій в інших юридичних установах УАН (ВУАН).

Так, у Комісії для вивчення звичаєвого (народного) права України існувала т. зв. секція членів-співробітників, яка, за задумом керівництва комісії, мала об'єднувати не стільки науковців, скільки «людей досвіду, котрим любо розроблення питань звичаєвого права»³.

Деякий час (до вересня 1920 р.) провідну роль у цій секції відігравав В. І. Греків, який нерідко навіть головував на її засіданнях секції, а одними з найдіяльніших її працівників стали колишні сенатори О. М. Бутовський, В. С. Назимов, М. М. Товстоліс та

О. Ф. Хруцький. У списках і протоколах цієї комісії можна іноді побачити також прізвища П. М. Ачкасова, М. Д. Пухтинського, П. Я. Стебницького та О. О. Тізенгаузена, хоча свідчень їхньої реальної участі в науковій праці комісії практично немає.

Окрім того, у Комісії для вивчення звичаєвого (народного) права України було ряд інших колишніх судово-прокурорських працівників, чії імена досі не згадувалися у зв'язку з діяльністю Правничо-термінологічної комісії. До їх числа, зокрема, належали колишні члени Київської судової палати (за Центральної Ради – Київського апеляційного суду) М. О. Ботвиновський і О. С. Шалімов; товариш голови Київського окружного суду Р. А. Безпалов та члени цього ж суду Г. В. Гольштейн, П. В. Стефанович і О. М. Чечот; член Кам'янець-Подільського окружного суду Є. І. Шманкевич, а також діячі мирової юстиції Є. М. Єзерський, О. М. Здор, Г. В. Лепеха та П. С. Коробка (автор відомих нарисів-спогадів).

Проте більшість із цих діячів числилися за комісією лише упродовж кількох місяців у 1919–1920 рр. Як з часом з'ясувалося, більш-менш постійними, хоча здебільшого й позаштатними, науковими співробітниками ВУАН стали лише О. М. Бутовський, В. С. Назимов, М. М. Товстоліс та Є. М. Єзерський. Саме їх зусиллями значною мірою були підготовлені ще на початку діяльності комісії програми для збирання матеріалів українського звичаєвого права (опубліковані 1925 р.), а також низка статей у трьох збірниках наукових праць комісії, що побачили світ у 1925–1928 рр.

У Комісії для вивчення історії західноруського й українського права дещо більш уважено підходили до кадрової політики, кількість співробітників була відносно невеликою і прошарок судових діячів був значно менший. Крім згаданих академіків М. П. Василенка й Б. О. Кістяківського, можна назвати ще прізвище відомого соціолога права С. К. Гогеля (члена комісії у 1919 р.), який був російським сенатором у революційному 1917 р. Співробітничали з цією комісією також згадані І. Ю. Черкаський та Є. І. Шманкевич. Водночас присутність у комісії С. К. Гогеля й Є. І. Шманкевич не мала наслідком якихось наукових публікацій в академічних виданнях. Натомість І. Ю. Черкаський опублікував у «Працях» комісії фундаментальне дослідження з історії копних судів, рівного якому за обсягом зібраних і проаналізованих першоджерел практики коп-

них судів немає й досі⁴. Став він автором і низки інших наукових праць, що об'єднувалися спільною проблемою «Судовий устрій та судочинство козацьких судів на Гетьманській Україні в XVII–XVIII ст.»⁵. Вочевидь судове минуле вченого помітно вплинуло на вибір тематики його наукових пошуків.

У заснованій восени 1927 р. Комісії для виучування радянського права, здавалося, «за визначенням» не мало б бути місця для діячів старої юстиції. Проте її секретарем і мало не єдиним штатним співробітником став Є. М. Єзерський, а серед позаштатних співробітників помітною активністю вирізнялися О. М. Бутовський та М. М. Товстоліс. Окрім того, до секції кримінального права згаданої комісії долучилися колишній секретар Київської судової палати М. О. Бебутов-Чельцов та член цієї палати О. Д. Щербак. О. М. Бутовський відзначився працями в галузі адміністративного права, М. М. Товстоліс – цивільного, Є. М. Єзерський – земельного, а М. О. Бебутов-Чельцов та О. Д. Щербак – кримінального. Докладніше про ці здобутки в рамках загальних доповідей про діяльність окремих секцій Комісії для виучування радянського права ВУАН розповідалося на попередніх конференціях МАПІ.

Таким чином, серед академіків-правознавців було чотири представники суддівського корпусу. Що ж стосується співробітників правничих установ УАН (ВУАН) без академічного звання, то повний їх список, за нашими підрахунками, налічує близько 140 осіб. З них колишніх судово-прокурорських працівників було щонайменше 36 осіб, тобто не менше однієї чверті. Цей показник помітно перевищує кількість колишніх адвокатів в Академії і не поступається за кількістю навіть представництву працівників вищої школи. Зосереджувалися колишні судді переважно в Правничо-термінологічній комісії та Комісії для виучування звичаєвого права. Проте лише одиниці з них залишилися працювати в Академії після прийняття у грудні 1921 р. постанови Наркомату освіти УСРР «Про скорочення штатів УАН», у процесі реалізації якої кількість штатних працівників Академії була зведена всього до 137 одиниць⁶. Дехто з них помер від голоду і злиднів або був репресований ще в 1919–1920 рр. Колишні судово-прокурорські працівники згодом теж ставали першими жертвами різноманітних «чисток» і протиправних репресій. Проте, як вже зазначалося, цим науковцям, за плечима яких був значний

практичний досвід, вдалося зробити власний суттєвий внесок у розвиток вітчизняної академічної юридичної науки.

Доречно зауважити, що і сьогодні серед науковців НАН України чимало колишніх суддів. Як приклад можна навести одного з найвідоміших правників сучасної незалежної України, члена-кореспондента НАН України В. І. Семчика. Водночас існує і зворотний зв'язок: чимало співробітників НАН України входять до науково-консультативних рад при органах судової влади.

Утім, проблема зв'язку науки і судової влади має чимало аспектів, які ще потребують свого вивчення.

Усенко І. Б. (Київ). Представники суддівського корпусу у Всеукраїнській Академії наук

Наводяться відомості про судово-прокурорських працівників, які стали академіками Всеукраїнської Академії наук або науковими співробітниками її юридичних установ, та їх творчі здобутки.

Усенко И. Б. (Киев). Представители судейского корпуса во Всеукраинской Академии наук

Приводятся сведения о судебно-прокурорских работниках, которые стали академиками Всеукраинской Академии наук или научными сотрудниками ее юридических учреждений, и их творческих достижениях.

Usenko I. B. (Kyiv). The representatives of the judiciary in the All-Ukrainian Academy of Sciences

The article gives facts about judicial and prosecutorial workers who became the members of the All-Ukrainian Academy of Sciences or scientific workers of its legal institutions, as well as about their creative achievements.

¹ Усенко І. Б. *Наукова спадщина ВУАН і сучасність: до 90-річчя Національної академії наук України // Правова держава. – Вип. 19. – К., 2008. – С. 10–25.*

² ЦДАВО України. – Ф. 905. – Оп. 1. – Спр. 12.

³ ІР НБУВ. – Ф. 10. – Спр. 1211.

⁴ Черкаський І. Ю. *Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII вв. // Праці Комісії для вивчення історії західноруського і українського права. – Вип. IV, V. – К., 1928. – 714 с.*

⁵ Усенко І. Б. *Черкаський Іринарх Ювеналович // Антологія української юридичної думки. – Т. 3. Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба. – К.: Юрид. книга, 2003. – С. 332–335.*

⁶ *Рання історія Академії наук України 1918–1923. – К.: Манускрипт, 1993. – С. 179–180.*

ОРГАНИЗАЦИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СУДЕБНОЙ ВЛАСТИ В УКРАИНЕ НА ОСНОВЕ ПРИНЦИПОВ ЕВРОПЕЙСКОГО ПРАВА (ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ АСПЕКТ)

После окончания в 2001 г. действия переходных положений Конституции Украины длительное время дискутировалась проблема реформирования судебной власти в нашей стране. Теоретическую основу предстоящей реформы заложила одобренная Указом Президента Украины от 10 мая 2006 г. № 361/2006 Концепция усовершенствования правосудия, разработанная Национальной комиссией по укреплению демократии и утверждению верховенства права. Завершением процесса оптимизации судоустройства для утверждения в Украине справедливого суда «в соответствии с мировыми стандартами» призвано стать принятие в 2010 г. Закона «О судоустройстве и статусе судей», в котором определены основные принципы организации и деятельности судебных органов в Украине¹.

Практика реализации в течение года норм данного Закона подтвердила обоснованность произведенного реформирования системы судебной власти, но одновременно выявила серьезные упущения и недоработки в новом законодательном регулировании деятельности важнейшей ветви государственной власти. Проблемы необходимости усовершенствования действующего Закона освещались в периодической печати (В. М. Москвич², В. С. Макаренко³), однако серьезный анализ эффективности проведенных изменений ещё предстоит сделать.

Поскольку при подготовке реформы судопроизводства были использованы основные принципы мировых стандартов осуществления правосудия на демократических началах, сформулированных впервые правоведами римского государства, историко-правовой аспект развития теоретических обоснований

тех или иных установлений представляется достаточно актуальным для дальнейшего совершенствования правовых предписаний в сфере судопроизводства.

Новый Закон 2010 года «О судоустройстве и статусе судей» (ст. 2) определил основную задачу судебных органов – осуществление правосудия на основе верховенства права, обеспечения каждому права на справедливый суд и уважение иных прав и свобод, гарантированных Конституцией, законами Украины и международными договорами. Именно данные положения римское право рассматривало в качестве необходимого условия утверждения в демократическом обществе права как высшего достижения цивилизации.

Правовая мысль римских учёных сформировала юридическое мышление юристов Западной Европы и определила основные черты судоустройства большинства государств⁴, а также принципы деятельности государства по отправлению правосудия, т.е. по принудительному осуществлению права в конкретном случае⁵. В основе европейского права лежит римское право, которое является фундаментом развития права, общего для всех народов⁶. Римское общество в течение длительного времени, переходя от обычаев и самоуправления (поединок притязаний в догосударственный период), к принудительной защите с помощью правовых норм, постепенно выработало оптимальные способы защиты нарушенных прав членов социума через систему судопроизводства. Значительно позже используемые в Риме правила осуществления правосудия были восприняты европейскими народами и такая рецепция позволила «взамен неясных и спорных обычаев»⁷ и раздробленных правовых систем Европы применить в изменившихся политических, социальных и экономических условиях единое для всех мест и социальных групп право – вполне определённое, писанное право (*lex scripta*).

Основным стержнем, определившим историческую судьбу римского права, является доминирующее положение – критерий справедливости «*aequitas*»⁸, которое известный романист XX в. В. М. Хвостов определил в качестве источника права и считал его «принципом равенства всех перед законом»⁹. Римский юрист Павел писал: «Во всех делах... нужно помнить о справедливости»¹⁰. Прин-

цип справедливости при защите конкретных прав граждан Рима проявлялся в том, что судебные функции выполнялись на общих собраниях членов рода либо избранным вождём, все споры разрешались публично в присутственном месте¹¹. Подчёркивая необходимость справедливого разрешения социальных споров, знаменитый юрист Ульпиан заявлял, что преторы должны предоставлять специальную защиту от обмана лицам, не достигшим полной правоспособности (25 лет), «следуя естественной справедливости»¹².

Формализм первоначального судебного процесса (легисакционного), требовавшего строгого соблюдения определённых действий и слов, являлся, по существу, реализацией справедливых требований о доказательствах обоснованности заявленного иска, поскольку необходимым условием обращения к государству за защитой было наличие правового основания. «*Nihil aliud est action quam jus, quod sibi deleatur, iudicio persequendi*» (иск не что иное, как преследование по суду существующего на твоей стороне права)¹³.

Демократические начала организации правосудия сохранялись и при изменении форм судопроизводства. При формулярном процессе (1 в. н.э.) сохранялась публичность в деятельности суда, упрощался порядок обращения за защитой, разрешалось участие представителей, допускалась подача жалобы недовольной стороной для передачи дела на новое рассмотрение другому судье (возможность отвода судьи)¹⁴. В 294 г. принятием Конституции Диоклетиана был завершён переход к иному виду осуществления правосудия – судебные функции окончательно перешли в руки представителей власти, формируется экстраординарный процесс. Государство активно принимает участие в разрешении не только публичных правовых конфликтов, но меняет систему защиты прав отдельных граждан. Появляется возможность рассмотрения спора при неявке в суд без уважительной причины какой-либо стороны, допускается обжалование решения, вынесенного чиновником, рассматривавшим дело, впервые фиксируется принцип законности (если судья вынес решение вопреки имеющимся императорским постановлениям, то «необходимо подавать апелляцию на такого рода судебные решения, в противном случае следует придерживаться этого судебного решения» (Д.42.1.32)¹⁵. Для закрепления

принципа объективности судебной власти и её независимости используется презумпция «onus probandi» (факт считается не существующим, пока заинтересованная сторона не докажет обратное, т.е. презумпция невиновности)¹⁶.

Подобными предписаниями были заложены основы современного судопроизводства, поскольку они были использованы при построении судебных систем многих европейских государств.

Римским правом были сформированы также принципы организации деятельности судебной власти, призванной обеспечить наибольшую защиту прав и интересов гражданина, а субъект права под строгим контролем публичной власти, наличии надёжного правового механизма охраны личных прав был обеспечен полноценными гарантиями от злоупотреблений и неправосудных решений суда через контроль со стороны общества.

Демократические начала отправления правосудия нашли своё отражение и в Законе Украины «О судоустройстве и статусе судей» (ст. 1, 2, 5–9, 11, 13, 14), однако все ещё невозможно говорить об эффективности преобразованной судебной системы как самостоятельного и независимого социального института, осуществляющего свою деятельность в интересах индивида под контролем гражданского общества.

Нигилизм украинских граждан по отношению к судебной власти возможно преодолеть лишь доказав её эффективность в обеспечении законности в государстве.

Подкоритова Л. М. (Сімферополь). Організація діяльності судової влади в Україні на основі принципів європейського права (історико-правовий аспект)

Розглядаються основні історичні аспекти рецепції римського права при реформуванні судової системи України шляхом аналізу теоретичних розробок юристів Стародавнього Риму.

Подкорытова Л. Н. (Симферополь). Организация деятельности судебной власти в Украине на основе принципов европейского права (историко-правовой аспект)

Рассматриваются основные исторические аспекты рецепции римского права при реформировании судебной системы Украины путем анализа теоретических исследований юристов Древнего Рима.

Podkorytova L. M. (Simferopol). The organization of the activity of judicial power in Ukraine based on the principles of European law (historical and legal aspects)

The article characterizes the main historical aspects of the reception of Roman law in reforming of the judicial system of Ukraine by analyzing the theoretical research of the Roman lawyers.

¹ Закон України про судострій і статус суддів: чинне законодавство зі змінами та доп.: На 18 січня 2001 р: [Відповідне офіц. текстів]. – К., 2011. – С. 3.

² Москвич Л. М. Напрями оптимізації судострою України // Вісник Верховного суду України. – 2011. – № 4 (128). – Ст. 25.

³ Макаренко А. С. Теоретичні аспекти здійснення суддівського розсуду при призначенні покарання // Вісник Верховного суду України. – 2011. – № 6 (130). – С. 44.

⁴ Покровский И. А. История римского права. – М., 2004. – С. 61.

⁵ Санфилиппо Чезаре. Курс римского частного права: учебник / Пер. с итал. И. И. Маханьков; Ред. пер. Д. В. Дождев. – М.: Изд. БЕК, 2000. – С. 93.

⁶ Боголепов Н. П. Учебник истории римского права / Под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. – М., 2004. – С. 538.

⁷ Покровский И. А. Указ. соч. – С. 291.

⁸ Там же. – С. 170.

⁹ Хвостов В. М. Опыт характеристики понятий *aequitas* и *aequum jus*. – М., 1995. – С. 17.

¹⁰ Салозубова Е. В. Римский гражданский процесс. – 2-е изд. – М.: Городец-издат, 2002. – 156 с.

¹¹ Хвостов В. М. История римского права. – 7-е изд. – М., 1919. – С. 425.

¹² Дигесты Юстиниана: В 7 т. / Под ред. Л. Л. Кофанова. – М., 2002–2005. – С. 46.

¹³ Дождев Д. В. Римское частное право. Учеб. для вузов / Под ред. чл.-корр. РАН, проф. В. С. Нерсисянца. – М., 1997. – С. 171.

¹⁴ Иванов А. А. Римское право: учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция». – М., 2008. – С. 136.

¹⁵ Юлий Павел. Пять книг сентенций к сыну. Фрагменты Домниция Ульпиана [Серия «Памятники римского права»] / Пер. с лат. Е. М. Штаерман; Отв. ред. и состав. А. А. Кофанов. – М., 1998. – С. 287.

¹⁶ Рассолов М. М., Горбунов М. А. Римское право: учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности «юриспруденция». – М., 2009. – С. 78.

ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА У СФЕРІ ЮВЕНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ

Верховенство права та захист прав людини є тими європейськими та загальнолюдськими цінностями, відповідно до яких прагне будувати своє державно-правове життя українське суспільство. Однією зі складових європейського вибору України є реформування національної системи правосуддя щодо неповнолітніх, яке досі залишається відтворенням радянської моделі.

Історія формування ювенальної юстиції на вітчизняному просторі неодноразово ставала предметом дослідження з боку російських та українських вчених (Л. І. Беляєва, О. М. Ведерникова, О. В. Марковічева, М. В. Немитіна, В. В. Ніколюк, С. В. Солнечна, Є. О. Чернишов та інші), тоді як історія формування її міжнародних стандартів лише заторкувалася Е. Б. Мельниковою, Дж. ван Б'юрен та О. М. Старовойтовим. Детальніше це питання висвітлено у колективній монографії російських і зарубіжних учених, присвяченій проблемам міжнародного співробітництва у сфері кримінальної юстиції¹.

Метою цієї статті є виявлення етапів становлення та розвитку міжнародного співробітництва у сфері ювенальної юстиції, і, зокрема, вироблення її стандартів. Для дослідження поняття «міжнародні стандарти ювенальної юстиції» використано як визнані міжнародним співтовариством норми та принципи, котрі слугують орієнтиром для вдосконалення національного судівництва у справах дітей та молоді.

Міжнародне співробітництво у сфері ювенальної юстиції пройшло довгий шлях, початок якому поклало ознайомлення європейської юридичної та педагогічної еліти з результатами діяльності перших ювенальних судів, створених на межі XIX–XX ст. у США. На наш погляд, на першому етапі становлення міжнародного співробітництва у сфері ювенальної юстиції й формування її стандартів (1900–1928 рр.) відбувалось узагальнення практики створення та

діяльності національних ювенальних судових, правоохоронних та правозахисних інституцій. Основною його формою був обмін досвідом між практиками ювенальної юстиції (як правило, на з'їздах, конференціях, шляхом особистого ознайомлення з діяльністю перших ювенальних судів і стажування в них) та наукове осмислення цього практичного досвіду. Уже у 1910 р. І міжнародний гуманітарний конгрес, який був скликаний Американською гуманітарною асоціацією, проаналізував 10-річний досвід функціонування ювенальної юстиції у США². На цьому етапі ще не стояло питання про вироблення не тільки обов'язкових, а й рекомендаційних принципів і норм – світова юридична еліта лише оцінювала відповідну судову практику, дбайливо відбираючи найефективніші моделі устрою ювенальних установ і правила судочинства, найсприятливіші для захисту прав дитини у конфлікті з законом.

Окремо зазначимо участь вітчизняної юридичної та наукової еліти у справі формування ювенальної юстиції. До революції П. І. Люблінський і Г. М. Рубашева особисто ознайомилися з нормами та практикою роботи ювенальних судів у Західній Європі, результатом чого стали ґрунтовні дослідження прикладного спрямування³. Саме на напрацюваннях П. І. Люблінського створювалися перші суди для малолітніх у Росії та Україні. Огляди роботи зарубіжних ювенальних судів, змін у ювенальному законодавстві регулярно з'являлись на сторінках радянських юридичних журналів, допоки ідеї ювенальної юстиції не були поховані репресивним законодавством 1930–1940-х рр.

Другий етап історії міжнародного співробітництва у сфері ювенальної юстиції датується 1928–1955 рр. У 1928 р. співробітництво у сфері ювенальної юстиції перейшло на інституційний рівень завдяки створенню Міжнародної Асоціації суддів для дітей (сучасна її назва – Міжнародна Асоціація ювенальних та сімейних суддів і магістратів)⁴. Сьогодні вона є неурядовою організацією з консультативним статусом при ООН і об'єднує національні асоціації ювенальних суддів і фахівців ювенальної юстиції. МАЮССМ зробила вагомий внесок у створення стандартів ювенальної юстиції, зокрема, Мінімальних стандартних правил ООН щодо ювенальної юстиції (Пекінських правил, 1985 р.). Аж до започаткування Конгресу ООН з попередження злочинності та

поводження з правопорушниками (1955 р.) Асоціація вивчала на міжнародному рівні проблеми функціонування судової влади у справі захисту прав дітей і сім'ї, на основі їх узагальнення виробляла й пропагувала доктрину та принципи ювенального правосуддя.

Раз на чотири роки МАЮССМ проводить міжнародні конгреси, тематика яких відображає як професійні проблеми, так і стан справ у сфері ювенальної юстиції та захисту прав дитини. Так, останній конгрес (Швейцарія, 2008 р.) був присвячений проблемам захисту дітей – жертв і свідків злочинів. У 1995 р. МАЮССМ створила Міжнародний інститут прав дитини на базі Інституту Курта Боша у Швейцарії для пропаганди ідей Конвенції про права дитини. Крім того, МАЮССМ заснувала Фонд на честь славетних швейцарських ювеналістів Моріса та Енрики Вейяр-Цибульських, який на кожному конгресі відзначає нагородами найвагоміші дослідницькі роботи у сфері ювенальної юстиції⁵.

Третій етап історії міжнародного співробітництва у сфері ювенальної юстиції (1955–1990 рр.) відмітний створенням міжнародних міжурядових інституцій, які виробили рекомендації щодо інституалізації ювенальної юстиції. Першою серед них є Конгрес ООН з попередження злочинності та поведіння з правопорушниками. Уже Другий Конгрес (Лондон, 1960 р.) був безпосередньо присвячений неповнолітнім правопорушникам, Шостий Конгрес (1980 р., Каракас) звернувся до юристів із закликом розробити мінімальні стандартні правила судочинства щодо неповнолітніх, а Сьомий (Мілан, 1985 р.) ухвалив рішення про їх застосування в національних правових системах. Саме на цьому етапі були вироблені й набули статусу рекомендаційних актів ООН Мінімальні стандартні правила ООН здійснення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила, 1985 р.), Керівні принципи ООН для запобігання злочинності серед неповнолітніх (Ер-Ріядські Керівні принципи, 1990 р.), Правила ООН про захист неповнолітніх, позбавлених волі (Гаванські правила, 1990 р.), які до сьогодні є основними міжнародними документами у сфері ювенальної юстиції.

Новий, четвертий етап формування міжнародних стандартів ювенальної юстиції розпочався з 1990 р., з моменту набуття чинності Конвенцією ООН про права дитини (що сталося після її ратифікації 20-ма державами 2 вересня 1990 р.). Статті 37 та 40

Конвенції про права дитини (далі – КПД), прямо присвячені проблемам дітей, які опинились у конфлікті із законом.

КПД зобов'язує держави-сторони сприяти створенню законів, процедур, органів і установ, що безпосередньо стосуються дітей, які, як вважається, порушили кримінальне законодавство, обвинувачуються чи визнаються винними в його порушенні. Зокрема, вони мають встановити мінімальний вік, нижче якого діти вважаються нездатними порушити кримінальне законодавство. КПД рекомендує встановити некаральні заходи впливу на дітей, які порушили кримінальне законодавство (догляд, положення про опіку і нагляд, консультативні послуги, призначення випробного строку виховання, програми навчання і професійної підготовки).

Для забезпечення виконання державами-учасницями КПД в рамках ООН створено Комітет з прав дитини, який має право робити зауваження при розгляді звітів держав щодо виконання КПД. Такі зауваження стосовно повільного просування до створення сучасної системи ювенальної юстиції робилися, зокрема, за звітами Росії та України⁶. Серед інших контрольних та методичних заходів він виробляє інтерпретаційні за своєю природою та рекомендаційні за юридичною чинністю Зауваження загального порядку. Одне з них, ухвалене 44-ою сесією у 2007 р., прямо присвячене проблемі імплементації міжнародних стандартів ювенальної юстиції. Цей документ, що має назву «Права дітей в рамках ювенальної юстиції»⁷, був створений на основі розгляду Комітетом досвіду діяльності держав-учасниць у сфері ювенальної юстиції з метою надання детальніших орієнтувань та рекомендацій щодо їхніх зусиль для створення системи ювенальної юстиції.

Зазначимо, що міжнародне співробітництво у сфері ювенальної юстиції має і свою регіональну складову. Так, Комітет Міністрів Ради Європи (голокування в якому, до речі, зараз здійснює Україна) у листопаді 2010 р. ухвалив Керівні засади правосуддя, дружнього до дитини⁸. Цей акт підсумував кілька попередніх актів Ради Європи щодо ювенальної юстиції, зокрема Рекомендацію ПАРС (2003 р.) 20 «Про нові шляхи реагування на правопорушення неповнолітніх та роль ювенальної юстиції», Рекомендацію ПАРС (2006 р.) 2 «Про Європейські тюремні правила», Рекомендацію КМ Ради Європи (2008 р.) 11 «Європейські правила щодо неповно-

літніх правопорушників, які підлягають застосуванню санкцій чи заходів» та ін.

За своєю природою «Керівні засади правосуддя, дружнього до дитини» належать до так званого «м'якого права», проте, зважаючи на належність України до країн-учасниць ради Європи, цей акт заслуговує на пильну увагу з боку як національного законодавця, так і дослідників ювенальної юстиції. Правосуддя, дружнє до дитини, – це система правосуддя, яка є доступною, відповідною вікові, оперативною, адаптованою до потреб та прав дитини, такою, що поважає права дитини, включно права на належну процедуру, на участь у процесі, розуміння процедур, повагу до особистого та сімейного життя, гідності дитини.

У підсумку зазначимо, що чинні міжнародно-правові та європейські регіональні стандарти ювенальної юстиції відбивають сучасне ставлення світової спільноти до необхідності особливого правового захисту неповнолітніх правопорушників. Сьогодні, на відміну від своїх попередників, уряди більшості країн світу вже визнають, що неповноліття є однією із головних причин посиленого захисту прав дитини, яка перебуває у конфлікті із законом. Для забезпечення ефективнішого захисту прав неповнолітнього, що вчинив правопорушення, у багатьох сучасних країнах системи ювенальної юстиції поєднують у собі спеціалізовані суди, соціальні служби та представників громади. Такий комплексний підхід, пропонований міжнародними стандартами ювенальної юстиції, дозволяє обрати найефективніші шляхи щодо перевиховання неповнолітніх правопорушників і забезпечити їх повну реінтеграцію до суспільства. Багаторічний практичний досвід більшості країн світу свідчить про позитивний вплив ювенальної юстиції на зниження рівня злочинності неповнолітніх та на превенцію ювенальної девіантності. З метою поширення цього досвіду та поліпшення ситуації із дотриманням прав неповнолітніх правопорушників світова спільнота у процесі співробітництва визначила та встановила цілу низку міжнародно-правових стандартів ювенальної юстиції, формування яких пройшло такі етапи:

1) *підготовчий*, або етап становлення ювенальної юстиції як інституту правової системи (1900–1928 рр.). На цьому етапі відбувалося становлення національних моделей ювенальної юстиції

та обмін практичним досвідом їх функціонування в межах професійної юридичної еліти;

2) *доктринальний*, або етап узагальнення практики діяльності ювенальної юстиції на рівні неурядових організацій (1928–1955 рр.). На цьому етапі фахівці у сфері ювенальної юстиції об'єднались у межах неурядових міжнародних організацій і виробили доктринальні основи ювенальної юстиції;

3) *рекомендаційний*, або етап формування рекомендаційних стандартів ювенальної юстиції на рівні міжнародних міжурядових організацій (1955–1990 рр.). Саме на цей період припадає прийняття міжнародним співтовариством більшості з чинних міжнародних стандартів ювенальної юстиції;

4) *імперативний*, або етап формулювання загальнообов'язкових для виконання всіма державами стандартів ювенальної юстиції (з 1990 р.). Ключову роль у цьому процесі відіграє Конвенція ООН про права дитини та створений для контролю за її виконанням Комітет ООН з прав дитини.

Участь України в міжнародному співробітництві у сфері ювенальної юстиції поки що має доволі скромний характер, як на урядовому рівні, так і з боку третього сектору громадянського суспільства. Стимулом залучення до цієї важливої роботи неминуче має стати майбутнє реформування кримінального правосуддя щодо неповнолітніх, започатковане Указом Президента України від 24 травня 2011 р. про затвердження Концепції реформування кримінальної юстиції щодо неповнолітніх.

Крестовська Н. М. (Одеса). Історія міжнародного співробітництва у сфері ювенальної юстиції

Висвітлені основні етапи становлення міжнародного співробітництва у сфері ювенальної юстиції: 1) *підготовчий* (1900–1928 рр.); 2) *доктринальний* (1928–1955 рр.); 3) *рекомендаційний* (1955–1990 рр.); 4) *імперативний* (з 1990 р.). Проаналізовано вироблені протягом цих періодів міжнародні та європейські стандарти ювенальної юстиції.

Крестовская Н. Н. (Одесса). История международного сотрудничества в сфере ювенальной юстиции

Освещены основные этапы становления международного сотрудничества в сфере ювенальной юстиции: 1) *подготовительный* (1900–

1928 гг.); 2) доктринальный (1928–1955 гг.); 3) рекомендательный (1955–1990 гг.); 4) императивный (с 1990 г.). Проанализированы выработанные в пределах этих периодов международные и европейские стандарты ювенальной юстиции.

Конгресс ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями, Конвенция о правах ребенка, правосудие, дружественное ребенку.

Krestovska N. M. History of International Cooperation in the Field of Juvenile Justice

Main developing stages of international cooperation in the sphere of juvenile justice are highlighted: 1) preparatory (1900–1928); 2) doctrinal (1928–1955); 3) proposal (1955–1990); 4) imperative (since 1990). International and European standards of juvenile justice elaborated during these periods are analyzed.

¹ Уголовная юстиция: Проблемы международного сотрудничества: Международный научно-исследовательский проект. – М.: Изд-во БЕК, 1994. – 296 с.

² Движение за ювенальную юстицию в современной России. – М.: МОО Центр «Судебно-правовая реформа», 2003. – С. 12.

³ Рубашева А. М. Особые суды для малолетних и система борьбы с детской преступностью. – Т. 1.: Америка, Англия, Германия и Австрия / С предисл. Л. Я. Таубера. – М., 1912. – 422 с.; Люблинский П. И. Особые суды для юношества в Северной Америке и Западной Европе. – СПб., 1908. – 82 с.

⁴ Мельникова Э. Б. Правосудие по делам несовершеннолетних: история и современность / Отв. ред. Ф. М. Решетников. – М.: Наука, 1990. – С. 163–164.

⁵ McCarney W. *The International Association of Youth and Family Judges and Magistrates: Who or what is it?* [Electronic resource] – Code of access : www.dci-au.org/html/page17367.html

⁶ Кравчук Н. В. Конвенция о правах ребенка ООН как инструмент защиты семейных прав ребенка в России // Государство и право. – 2006. – № 4. – С. 50; Комітет з питань захисту прав дітей, Сорок п'яте засідання: Розгляд рапортів країн-учасників поданих відповідно до статті 12 (1) Факультативного протоколу до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції й дитячої порнографії: Заключні спостереження: Україна. – Пп. 21-22 [Електронний ресурс] // Заключні зауваження та рекомендації Комітету ООН з прав дитини за 2002 та 2007 роки (заголовок з екрану). – Режим доступу: http://www.kmi.gov.ua/sport/control/uk/publish/article?art_id=118593&cat_id=110633

⁷ Замечание общего порядка № 10 (2007), Права детей в рамках отправления правосудия в отношении несовершеннолетних, CRC/C/GC/10, 25 апреля 2007 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www1.umn.edu/humanrts/russian/crc/Rcrrcomm10.html>

⁸ Guidelines of the Committee of Ministers of the Council of Europe on child friendly justice: Adopted by the Committee of Ministers on 17 November 2010 at the 1098th meeting of the Ministers' Deputies.

МІЖНАРОДНИЙ ТРИБУНАЛ У СПРАВАХ КОЛИШНЬОЇ ЮГОСЛАВІЇ ТА ЙОГО СУДОВА ПРАКТИКА

Конфлікт у колишній Югославії супроводжувався чи не першими широкомасштабними військовими діями в Європі за десятиріччя, що минули із закінченням Другої світової війни. Рада Безпеки ООН зайняла чітку позицію щодо цього збройного конфлікту, засудивши жорстокості, які чинились усіма його учасниками. Разом з тим Рада Безпеки у Резолюції S/RES/764 від 13 липня 1992 р.¹ наголосила, що вважає дії сторін, що мали ознаки злочину, порушенням міжнародного гуманітарного права та сповістила про припустимість застосування індивідуальної відповідальності осіб, причетних до вчинення таких дій.

Уже у жовтні 1992 р. Радою Безпеки ООН був заснований координаційний комітет експертів з розслідування та аналізу інформації про порушення Женевських конвенцій та інших норм міжнародного права на території колишньої Югославії. За трохи більше року роботи комітету фахівцями було досліджено 65 тисяч отриманих з різних джерел матеріалів, проведено 32 дослідницькі місії. Згідно з висновками комітету, в регіоні відбувались систематичні порушення міжнародного гуманітарного права. Експерти координаційного комітету міжнародної конференції по колишній Югославії рекомендували Раді Безпеки ООН негайно створити судовий орган для розслідування і покарання військових злочинів.

Ужиті на цьому етапі заходи не змінили ситуації, а зібраний експертами матеріал не відповідав вимогам, достатнім для використання його як доказів. Тож, у відповідь на ініціативу ряду держав-членів ООН, Асамблеї Ради Європи, Європарламенту, доповідачів у рамках Московського механізму з людського виміру ОБСЄ в Боснії і Герцеговині, Хорватії та інших державах, Рада Безпеки 22 лютого 1993 р. в Резолюції S/RES/808 принципово вирішила питання про створення міжнародного трибуналу для переслідування винних у скоєнні порушень міжнародного гуманітарного права².

Трибунал — це надзвичайний суд, не обов'язково військовий, так чи інакше протиставлений регулярним судам загальної юрисдикції. За зразком Міжнародного військового трибуналу в Нюрнбергу таку назву мають Міжнародний трибунал у справах колишньої Югославії, Міжнародний трибунал у справах Руанди та інші.

Згідно з резолюцією 3 травня 1993 р., Генеральний секретар прочитав доповідь, що містила проект Статуту Трибуналу³. Документ враховував думки 31 країни й деяких міжнародних організацій, які представили свої коментарі щодо проекту. На основі проекту Рада Безпеки ООН зробила остаточний крок — створення Трибуналу. Міжнародний трибунал для судового переслідування осіб, відповідальних за суттєві порушення міжнародного гуманітарного права, вчинені на території колишньої Югославії з 1991 р., був затверджений резолюцією S/RES/827 Ради Безпеки ООН від 25 травня 1993 р.

Місцезнаходженням Трибуналу встановлено місто Гаага (Королівство Нідерланди). Юрисдикція Трибуналу обмежувалася територією колишньої Югославії.

Зазначимо, що Гаазький Міжнародний трибунал формально не є військовим судом, тому смертна кара жодному з підсудних не загрожує⁴. Трибунал має повноваження судити конкретних осіб, але не організації та уряди. Максимальне покарання, яке може винести Трибунал, — довічне позбавлення волі.

Уже на момент створення Трибуналу його легітимність викликала значні сумніви. Справа в тому, що згідно зі Статутом Організації Об'єднаних Націй Рада Безпеки ООН є виконавчим органом, не має законодавчих чи судових повноважень і, отже, не може їх нікому передавати, натомість може створювати «допоміжні органи, які вона вважатиме необхідним для виконання своїх функцій» (ст. 29 Статуту ООН). Можливість засновувати міжнародні організації на кшталт Міжнародного трибуналу у справах колишньої Югославії має тільки Генеральна Асамблея ООН. Тому Гаазький трибунал був створений на основі Розділу VII Статуту ООН «Рада Безпеки має право вживати заходи для підтримки й відновлення міжнародного миру й безпеки». Дане формулювання бачиться досить сумнівним для обґрунтування створення такої організації, як Міжнародний трибунал. Таким чином, заснування цієї міжнародної організації

не мало під собою міцної правової бази, але, втім, більшість членів Ради Безпеки проголосувала за нього.

Сумнівним моментом є, так би мовити, і національні преференції міжнародних судів. Станом на 2008 р. Гаазький трибунал у справах колишньої Югославії провів слухання щодо 142 осіб, у тому числі 92 сербів, 33 хорватів, 8 косовських албанців, 7 боснійських мусульман та 2 македонців. Це дає підстави представникам Сербії та Росії критикувати суддів за нібито упереджений підхід до визначення винної сторони.

Статут Міжнародного трибуналу у справах колишньої Югославії визначив такі цілі:

- 1) притягти до судової відповідальності осіб, можливо винних в порушенні міжнародного гуманітарного права;
- 2) встановити справедливість стосовно потерпілих;
- 3) попередити нові злочини;
- 4) сприяти відновленню миру через сприяння примиренню в колишній Югославії⁵.

Трибунал складається з таких частин: судового органу, який, у свою чергу, складається з трьох Судових палат та однієї Апеляційної палати; Канцелярії Обвинувача та Секретаріату. На момент заснування до складу Трибуналу входило 25 суддів, з них 16 постійних та 9 суддів *ad litem*. Забігаючи наперед, зазначимо, що чисельний склад суддів на даний момент становить 27 осіб – 15 постійних суддів та 12 суддів *ad litem*.

Трибунал продовжує свою роботу, яку повинен був закінчити згідно з мандатом до 2010 року. Останнім підсудним, вже улітку 2011 р., став сербський генерал Р. Караджич, виданий сербськими властями.

Перед Трибуналом постають ті обвинувачені, які на момент вчинення інкримінованих їм військових злочинів займали відповідальні посади. «Рядових» виконавців передають судам суверенних держав, що утворилися після розпаду колишньої СФРЮ. У 2005 р. було створено палату з військових злочинів у Державному суді Боснії та Герцеговини, що забезпечила додаткові можливості для судового переслідування за скоєння військових злочинів у цьому регіоні. Крім того, слідчі справи були передані прокурору Боснії та Герцеговини. З урахуванням передання справ місцевим судам

до пункту 11 bis Правил процедури та доказування Трибуналу були внесені поправки. Також поправки були внесені до пунктів 98 bis і 124.

Найбільш гучним і суперечливим, а одночасно й центральним у діяльності Трибуналу був, безперечно, судовий процес над колишнім президентом Сербії Слободаном Мілошевичем, який розпочався 12 лютого 2002 р. і тривав 1499 днів. Обвинувачення налічувало 66 пунктів: Мілошевича обвинувачували в геноциді й злочинах проти людяності, вчинених у 1991–1999 рр. Ці злочини, на думку обвинувачення, вчинені в процесі реалізації плану зі створення «Великої Сербії», що призвело до знищення майже 250 тисяч жителів Хорватії, Боснії й Герцеговини та Косова⁶. Суть обвинувачень сформульована так: «обвинувачений разом з хорватськими й сербськими лідерами, високопоставленими керівниками Югославської народної армії й органів внутрішніх справ Сербії були ключовими фігурами у формуванні, підготовці й реалізації плану з насильницького переміщення не сербського населення з певних районів Хорватії й Боснії. Це було досягнуто шляхом насильницького вигнання й висилки сотень тисяч цивільних осіб несербської національності з їх будинків, тривалого тюремного ув'язнення в нелюдських і жорстоких умовах, масових вбивств»⁷.

Ключовий аргумент, на якому будувалася вся конструкція обвинувачення, знаходимо в такій фразі Обвинувального Акта: «Під час подій, у яких обвинувачується підсудний, він був президентом Сербії й, як широко визнано, як сербами, так і іншими, був найвпливовішим політичним лідером у колишній Югославії, і ця думка відображає як його юридичне, так і фактичне положення»⁸. Для доказування провини Трибунал мав намір використати поняття «спільних злочинних дій»⁹, тобто планував довести зв'язок обвинувачуваного й осіб, що безпосередньо чинили злочини. Багато пунктів Обвинувальної частини були невизначеними, тому протягом усього процесу в них вносилися виправлення й зміни.

З початку суду Мілошевич заявив, що не визнає право Трибуналу судити його, і відмовився від послуг адвоката, вирішивши захищати себе сам, одержавши право особисто підбирати свідків захисту.

Перший етап обвинувачення був присвячений подіям у Косові 1998–1999 рр. Колишнього президента Югославії обвинуватили в

геноциді албанського населення краю, відповіддю на який стало втручання військ НАТО. Свідками щодо даному розділу обвинувачення виступали лідер косоварів Ібрагім Ругова, командир загону Визвольної армії Косова Афрім Джемалі, «інсайдер» Радомир Танич, колишній голова міжнародних місій у Хорватії й Косові Вільям Уокер. Зазначимо, що названі нами свідки виступали кожен із інформацією, що значним чином обґрунтовувала звинувачення щодо Мілошевича, та, опинившись під перехресним допитом, змушені були спростовувати свої свідчення, або ж компрометувати їх правдивість. До прикладу, той же Танич, який свідчив, що особисто був присутнім при видачі Мілошевичем наказу про вбивство албанців, врешті визнав, що був агентом одразу кількох розвідок, і на додачу навіть не зміг відповісти, на якому поверсі президентського палацу був робочий кабінет Мілошевича¹⁰.

Маркович, керівник таємної поліції Мілошевича, виступаючи на суді, заявив, що раніше давав обвинувальні показання проти Мілошевича під примусом. Маркович повідомив: «Мілошевич ніколи не віддавав наказ про вигнання албанців з Косова; зате колишній президент не раз наказував поліції й армії дотримуватись законів і звичаїв війни й захищати цивільне населення навіть у тих випадках, коли це ставило під загрозу боротьбу проти албанських терористів»¹¹. Своєї відповідальності за дії військових та сил безпеки Мілошевич не заперечував.

Після суду, який продовжувався вісім місяців, на якому було заслухано 124 свідки, обвинувачення завершило подання доказів на підтвердження обвинувального акта, предметом якого були військові злочини в Косові в 1998–1999 роках. Акт обвинувачення відносно Косова складався в розпал натовських нальотів на Югославію, коли політичні керівники заявляли про вбивство «сербськими силами» сотень тисяч беззбройних цивільних осіб. Проте, зрештою, акт обвинувачення повідомляє про загибель 340 цивільних осіб у 10 вірогідних місцях масових убивств. Однак і таке «усічене» обвинувачення так і не було доведене.

Натомість експерт організації «Х'юмен райтс вотч» Фред Абрахамс повідомив, що його організація реєструвала випадки залякування й ізоляції албанськими радикалами сербських меншостей у Косові з 1987 р., і підтвердив, що за міжнародними

законами Югославія мала право захищати косовських сербів від албанських сепаратистів.

Обвинуваченню не вдалося довести сам факт «етнічних чищень» у Косові як цілеспрямованої політики Белграда. Подібним був висновок і комісії ООН у Косові, яка в 2001 р. була змушена визнати, що дії югославської армії не можна вважати геноцидом. Так само белградський уряд надав Трибуналу доступ до всіх архівів часів косовської операції, але й тут беззастережних свідчень провини не було виявлено.

Другий етап обвинувачення зі справою по Боснії й Хорватії, що тривав до 3 лютого 2004 р., на думку деяких дослідників, додали тільки через побоювання, що не вдасться довести безпосередню відповідальність Мілошевича за військові злочини в Косові. Те, що справа «розвалюється» на даному етапі, було зрозуміло всім зацікавленим сторонам. Найкраще характеризує це твердження той факт, що представники прокуратури попередили журналістів про те, що ті повинні припинити критику обвинувачення й наданих ним документів.

Тим часом перебіг судових слухань на даному етапі дав змогу оглядачам говорити про цілеспрямоване затягування процесу самим судом. Можливою причиною таких дій Гаазького трибуналу була надія, що обвинувачуваний погодиться на судовий договір, як обвинувачені Биляна Плавшич і Милан Бабич¹².

Та все ж підсумком Обвинувальної частини процесу для Гаазького трибуналу було повне фіаско, і прокуратура заявила про її дострокове завершення, дозволивши перейти до частини захисної, де свідків представляв вже С. Мілошевич. Абсолютно очевидно, що прокуратура не представила істотних доказів за величезною кількістю пунктів обвинувачення. Намагаючись «зберегти обличчя», судді визнали, що прокуратура представила істотні докази абсолютно по всіх обвинуваченнях, включаючи геноцид. В той же момент судді заявили, що викриття Мілошевича не мають чинності, доки він не присягнув, як і всі свідки, й не почав давати показання.

Зауважимо, що відразу після завершення Обвинувальної частини процесу головуючий суддя Річард Мей пішов у відставку, а йому на зміну прийшов шотландець лорд Йан Бономі.

Суд приступив до Захисної частини 5 липня 2004 р. Однак 17 червня відбулася так звана Передзахисна конференція, що визначила основні питання майбутнього захисту. С. Мілошевич представив суду список з 1630-ти свідків. Серед них були названі імена экс-президента США Клінтона, прем'єр-міністра Великобританії Блера, Шредера, Геншера, російського генерала Івашова, ряду журналістів і політиків Євросоюзу. С. Мілошевич зажадав також від суду видати розпорядження урядам США, Англії й Німеччині представити документи їхніх розвідувальних служб. Суд, однак, розпорядився скоротити список свідків, заявивши, що їх занадто багато.

На захист обвинувачуваного виступили экс-прем'єр-міністр Росії Є. Примаков, колишній депутат британського парламенту Аліс Ман, англійська журналістка Ева Прентис, французький юрист Ж. Вержес, Д. Ланфленд, лікар миротворчих операцій ООН у Боснії Патрік Баріо, німецький журналіст Франц Йозеф Уртч¹³.

Судовий процес для Мілошевича супроводжувався погіршенням стану його здоров'я, через що суд неодноразово призупинявся. Обвинувачений бажав, щоб його відправили на лікування у Москву під гарантії повернення, але йому відмовили, як і в проведенні регулярного незалежного медичного обстеження у в'язниці. 11 березня 2006 р. 64-річний экс-президент Югославії Слободан Мілошевич помер у камері. На час смерті жодне обвинувачення не було доведено в суді; «справу Мілошевича» закрили, а вирок не винесено.

Довічне ув'язнення загрожує сьогодні лідеру боснійських сербів Радовану Караджичу, якому пред'явлені звинувачення за 11 пунктами, серед яких убивство 8 тисяч мусульманів в містечку Сребрениці в липні 1995 р. та загибель 12 тисяч людей під час блокади Сараєва¹⁴.

Проте підкреслимо, довічних вироків Гаазький трибунал на час написання пропонованої читачеві роботи ще формально не виносив. Трибунал став першим після Нюрнберзького трибуналу та Міжнародного військового трибуналу для Далекого Сходу міжнародним органом для розгляду справ про військові злочини, злочини проти людяності й геноцид. Однак важлива відмінність полягає в тому, що в Нюрнберзі і Токіо переможці судили переможених, а Міжнародний трибунал у справах колишньої Югославії є органом

міжнародного співтовариства, який розглядає справи про злочини незалежно від того, на чиєму боці були ті, хто їх вчинили.

Трибунал часто піддається критиці, особливо з боку сербських і російських властей, за наявну, з їх точки зору, в його роботі необ'єктивність, що виливається в суворіші вироки щодо сербів, ніж у відношенні хорватів, боснійських мусульман і косовських албанців.

Так, постійний представник Росії при ООН В. І. Чуркін 4 червня 2008 р. заявив: «Стан справ в МТКЮ вважаємо незадовільним. Чекаємо від Трибуналу докладного звіту про заходи, вжиті за ... викриттів колишнього Прокурора МТКЮ Карли дель Понте щодо фактів, які до останнього часу замовчувалися Трибуналом. Виникає відчуття, що серйозні звинувачення, такі, як масове насильницьке вилучення людських органів, просто ігноруються»¹⁵.

Крім того, критику викликає та обставина, що МТКЮ заснований не міжнародним договором, а резолюцією Ради Безпеки ООН. Багато юристів вважають, що Рада Безпеки не має повноважень переслідувати приватних осіб і, відповідно, створювати для цього судові органи.

У підсумку відзначимо, що, на відміну від Нюрнберзького та Токійського трибуналів, Міжнародний трибунал у справах колишньої Югославії не може бути потрактований як «суд переможців над переможеними» (основне вістря критики післявоєнних трибуналів). Підсудним надаються широкі можливості для власного захисту, що, на нашу думку, служить доказом неупередженості суддів та породжує надію на позитивне сприйняття міжнародною громадськістю самої ідеї міжнародних судів. У свою чергу, поширення міжнародної юрисдикції на військових злочинців, незалежно від обійманих ними посад і звань, сприятиме справі зміцнення міжнародного миру й захисту прав людини в усіх гарячих точках планети.

Макарчук В. С. (Львів). Міжнародний трибунал у справах колишньої Югославії та його судова практика

Розглядається діяльність Міжнародного Трибуналу у справах колишньої Югославії – першої з часів Другої світової війни міжнародної судової інстанції для здійснення судочинства над військовими злочинцями.

Макарчук В. С. (Львов). Международный трибунал по бывшей Югославии и его судебная практика

Рассматривается деятельность Международного Трибунала по бывшей Югославии – первой со времен Второй мировой войны международной судебной инстанции для осуществления судопроизводства над военными преступниками.

Makarchuk V. S. (L'viv). International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia and its jurisprudence

The activity of International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia – the first international court for war crime trial since the World War II is reviewed.

¹ [электронный ресурс]: <http://www.un.org/russian/document/scresol/res1992/res764.htm>

² [электронный ресурс]: <http://www.un.org/russian/document/scresol/res1993/res808.htm>

³ [электронный ресурс]: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/248/37/IMG/N9324837.pdf>

⁴ Статут Організації Об'єднаних Націй. – [электронный ресурс]: <http://www.un.org/ru/documents/charter/chapter5.shtml>

⁵ Статут Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії [електронний ресурс]: <http://www.un.org/ru/law/icty/charter.shtml>

⁶ Verges J. *Un Tribunal Illegal*, // Gallos P.M., Verges J., *L'Aratheid Judiciare ou Le TPI, Arme de Guerre, L'Age d'Homme*. – Lausanne, 2002. – P. 33

⁷ [электронный ресурс]: http://www.icty.org/case/slobodan_milosevic/4#ind

⁸ Рыжков Н., Тетерин В. *Говорят свидетели защиты*. – М., 2005. – С. 18–26.

⁹ Verges J. *Op. cit.* – P. 33.

¹⁰ Перье М. Милошевич довел судью до ручки // *Мегаполис-новости*. – 2002. – № 38. – С. 3.

¹¹ [электронный ресурс]: http://www.icty.org/case/slobodan_milosevic/4#ind

¹² Гуськова Е. Ю. Свидетель Милошевича. Интервью // *Российская газета*. – 2002. – 21 февраля. – С. 4.

¹³ Рыжков Н., Тетерин В. *Указ. соч.* – С. 377.

¹⁴ Петрушов Игорь. *Караджич прогулял суд* // *Труд*. – 2009. – 30 октября.

¹⁵ Михайлов Н. Г. *Международный уголовный трибунал по бывшей Югославии: компетенция, источники права, основные принципы деятельности*. – М., 2006. – С. 6.

СУДОВЕ (КАЗУАЛЬНЕ) ТЛУМАЧЕННЯ ЗАКОНУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ «ПРО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ЛИХВАРСЬКИХ ДІЙ»

Належне застосування кримінального закону передбачає адекватне розуміння його змісту, що викликає потребу в тлумаченні цього закону. У свій час М. І. Ковальов зазначав, що як би не був закон просто і ясно написаний, з'ясувати його зміст неможливо без вдумливого й підчас вельми кропіткого дослідження тексту, без з'ясування значення термінів, використаних законодавцем¹. Історично сталося так, що у науковців немає суттєвих розбіжностей щодо розуміння цього терміна, під тлумаченням кримінального закону розуміють з'ясування і всебічне розкриття змісту закону з метою його точного застосування. Воно не може бути вільним, таким, що виходить за межі волі законодавця, вираженої в тексті закону².

У межах цих тез ми зупинимося на історичному досвіді судового або казуального тлумачення, яке пов'язано із безпосереднім застосуванням кримінального закону, бо ми й сьогодні цілком поділяємо висловлювання двох видатних теоретиків права Ф. Регельсберга та Є. В. Васьковського про те, що «не багато глав знайдеться у вченні про право, де теорія так далеко відставала би від практики, знання – від уміння, як у вченні про тлумачення»³. Для прикладу ми звернулися до правозастосовної практики цікавого, як на наш погляд, закону, що повернув Російську імперію до застосування кримінальної відповідальності за лихварські дії.

Актуальність цього історичного досвіду обумовлена перш за все наявністю проявів такого ганебного явища в нашому житті, як лихварство, на яке державна влада не має можливості не реагувати.

Для українських дослідників історії права цікавим є й той факт, що під час розроблення законопроекту щодо боротьби з лихварством, якою займалися кілька комісій, серед останніх була й Вища комісія щодо перегляду діючих про євреїв узаконень, яка побудувала свій проект під впливом австро-угорського законодавства. Член

комісії кн. М. Д. Голіцин був спеціально відряджений до Австро-Угорщини, для того щоб ознайомитись із місцевими законами про лихварство: галицьким – від 10 липня 1877 р., угорським – від 27 квітня 1883 р. та австрійськими – від 14 грудня 1866 р. і 28 травня 1881 р., які за своєю суттю являли собою різні редакції однієї й тієї ж думки⁴, що набула поширення й на території Російської імперії. Отже, можна говорити про спільний підхід двох імперій до боротьби з лихварством.

Сам закон, утілений у думку Державної Ради 24 травня 1893 р.⁵, за своїм змістом був доволі лаконічним нормативно-правовим актом, який вносив зміни до чинного кримінального та кримінально-процесуального законодавства, а саме: було сформульовано норму, що встановлювала відповідальність за сільський різновид лихварства; у Статуті про покарання, що накладаються мировими суддями⁶, з'явилася ст. 180²; в Уложенні про покарання кримінальні та виправні⁷ в новій редакції були викладені ст. 992², ч. 3 ст. 1688, з'явилася нова ст. 1707; також зазнала певних коректив ст. 162 Правил про устрій судової частини і провадження судових справ у місцевостях, у яких введено Положення про земських дільничних начальників.

Застосування закону вимагало від судової влади певної обережності. З одного боку, слід було не допустити, щоб злочинці могли дістати можливість уникнути справедливого покарання, а з іншого – не поширити склад злочину на ті діяння, які за своїм змістом були звичайними кредитними відносинами. Ця складність обумовлювалась тим, що суб'єктами злочину зазвичай виступали особи з достатнім рівнем освіти та певним майновим становищем, які намагалися довести, використовуючи всі законні засоби захисту, що їхні діяння не містять складу злочину та не тягнуть кримінального покарання.

Першою справою, яка стала матеріалом для казуального тлумачення норм шойно прийнятого закону Кримінальним касаційним департаментом Правлячого Сенату, стала справа зі звинувачення в лихварських діях утримувача гласної каси позик у м. Полтаві купця П. Кондратенка. Підсудний 26 березня 1893 р., напередодні прийняття закону від 24 травня 1893 р., надав чиновнику Піщичкіну позику в розмірі 15 руб. під заставу золотого браслета за умови

сплати щомісячно 1% росту та 3% за зберігання предмету застави. 7 липня того ж року браслет було викуплено зі сплатою обумовлених відсотків за чотири повні місяці, а 5 серпня 1893 р. відбулася видача повторної позики вже в розмірі 20 руб. на тих же умовах сплати відсотків. Після набрання чинності закону від 24 травня 1893 р. П. Кондратенко звернувся до Міністерства внутрішніх справ з листом за роз'ясненням щодо поширення дії закону на позичкові каси. Проте, отримавши стверджувальну відповідь, він не відмовився від стягнення лихварських відсотків з позичальника, за що й був притягнутий до кримінальної відповідальності. Полтавський окружний суд визнав його винним у скоєнні злочину, передбаченого ст. 180² Статуту про покарання, що накладаються мировими суддями.

Харківська судова палата, розглянувши апеляційну скаргу, затвердила вирок окружного суду, після чого справа надійшла на розгляд Кримінального касаційного департаменту Правлячого Сенату, рішення якого внесло певну ясність у правозастосовну практику судів⁸.

Саме за допомогою сенатської практики остаточно визначилось, що грошове лихварство, передбачене п. 2 ст. 180² Статуту про покарання, є триваючим злочином відповідно до ч. 2 цього пункту, яка передбачала відповідальність за «придбання і пред'явлення до стягнення завідомо лихварського зобов'язання або за отримання за нього лихварського платежу»⁹. Таким чином, під грошовим лихварством, за яке закон встановлював відповідальність, розумілось декілька послідовних дій: віддання капіталу в надмірний ріст; отримання такого надмірного росту; або пред'явлення лихварського зобов'язання до стягнення. Причому кожна окрема така дія становила завершений склад злочину. «Закон, – зазначається у сенатському рішенні, – забороняє не віддання капіталу в надмірний ріст і не отримання надмірного росту на капітал, а позику капіталу в надмірний ріст, причому поняття позики охоплює всі послідовні акти позичкової операції, починаючи із отримання боргового зобов'язання і закінчуючи пред'явленням його до стягнення і отриманням платежу»¹⁰.

Визначення лихварства як тривалого, багатоактного злочину допомогло розставити крапки в питаннях перебігу строку дав-

ності, а також зрозуміти, на які діяння поширює свою юридичну силу цей закон. До них належали, зокрема, й ті лихварські угоди, які було укладено до прийняття закону, але відносини щодо них мали своє продовження. Тобто якщо будь-який з актів лихварства відбувся вже після набрання законом юридичної сили, він визнавався злочинним діянням. Проте судова практика стала на захист тих «процентщиків», хто із виданням закону 24 травня 1893 р., дізнавшись про кримінальне переслідування лихварства, відмовився від надприбутків: «покаявшись», вони дістали можливість повернути, враховуючи й судовий порядок, позичений власний основний капітал¹¹.

Водночас до лихварів, які з появою закону не відмовились від своєї злочинної діяльності й перетворили її на промисел або вже притягувались до відповідальності за ст. 180², застосовувалася ст. 1707 Уложення про покарання кримінальні та виправні, за умов, що у злочинному діянні наявні всі без винятку ознаки, або п. 1, або п. 2 ст. 180² Статуту про покарання, що накладаються мировими судьями. Такі запеклі злочинці позбавлялися всіх особливих, особисто та за станом наданих, прав і привілеїв та підлягали заслання у віддалені губернії, окрім Сибіру, або ув'язненню відповідно до ст. 33 Уложення про покарання.

Лихварські дії мали й цивільно-правові наслідки, так ч. 3 ст. 180², ч. 2 ст. 180³ Статуту та ч. 2 ст. 1707 Уложення встановлювали, що угоди, визнані лихварськими, є недійсними. Визнання лихварської угоди недійсною наставало з огляду на закон і не потребувало окремого цивільного позову з боку потерпілих від цього злочину. Разом з тим позикодавець не позбавлявся права повернення реально позиченого капіталу, хліба або припасів за вирахуванням лихви. Пояснюючи цей нюанс, Сенат звертав увагу на те, що позикодавець міг повернути лише основний капітал; враховуючи, що правочин визнавався недійсним, він був позбавлений права вимагати будь-яких відсотків, навіть у межах дозволених 12 %¹².

У Російській імперії право базувалось на римській традиції і його норми мали більш абстрактний характер, ніж ті, що напруцьовувались судами в англосаксонській правовій системі, а відтак мали своє спрямування не на вирішення конкретного спору, а на встановлення правила поведінки. Норми закону «Про переслідування

лихварських дій» були взірцем класичного пандектного підходу, вони надавали саме загальну характеристику правилу поведінки та встановлювали певні межі, в яких міг діяти суд, не нехтуючи можливістю використання звичаєвих норм права, як і передбачало загальне зібрання Державної Ради при затвердженні законопроекту. Раду не засмучувало допущення «широкого власного розсуду суддів» при визначенні лихварства, яке могло створити передумови для хибного застосування закону. Як зазначалось, розсуд суду має місце при правозастосуванні будь-якого кримінального закону, рівно як і кожний закон припускає можливість невірної його тлумачення, проте все це не повинно бути підставою для відмови від переслідування злочинів, а лише слугувати приводом для суворого контролю за діями самих суддів при здійсненні правосуддя. Саме сенатські рішення і стали тим дієвим контролем, який дозволив налаштувати правозастосовну практику судів звучати в унісон.

Кириченко В. Є. (Харків). Судове (казуальне) тлумачення закону Російської імперії «Про переслідування лихварських дій»

Розглянуто кримінально-правові заходи в Російській імперії, спрямовані на приборкання розгулу лихварства в країні наприкінці ХІХ ст. Піддано аналізу закон від 24 травня 1893 р. «Про переслідування лихварських дій» у контексті узагальнень Кримінальним касаційним департаментом Правлячого Сенату правозастосовної практики.

Кириченко В. Е. (Харьков). Судебное (казуальное) толкование закона Российской империи «О преследовании ростовщических действий»

Рассмотрены меры уголовно-правового воздействия в Российской империи, направленные на преодоление разгула ростовщичества в стране в конце ХІХ в. Проанализирован закон от 24 мая 1893 г. «О преследовании ростовщических действий» в контексте обобщений Уголовным кассационным департаментом Правительствующего Сената правоприменительной практики.

Kirihenko V. (Kharkov). The trial (casual) interpretation of the Russian Empire law «About the persecution of usurious operations»

We reviewed the measures of criminal law influence in the Russian Empire, which were aimed to overcome the rampant usury in the country in the late 19th century. We analyzed the law from May, 24 1893 «About the pursuit of money-lending activities» in the context of generalizations of the Criminal Cassation Department of the Governing Senate enforcement.

¹ Ковалев М. И. Советский уголовный закон. – Свердловск, 1956. – С. 373.

² Уголовное право Украины. Общая часть: Учебник для студентов юрид. вузов и фак. / М. И. Бажанов, Ю. В. Баулин, В. И. Борисов и др.; Под ред. профессоров М. И. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тацяя. – 2-е изд., перераб. и доп. – Харьков: Право, 1999. – С. 28.

³ Резельсбергер Ф. Общее учение о праве / [Под ред.: Ю. С. Гамбаров, проф.; Пер.: И. А. Базанов]. – М.: Т-во И. Д. Сытина, 1897. – С. 137–138, прим. Див. также: Васьяковский Е. В. Руководство к толкованию и применению законов. – М.: Конкорд, 1997. – С. 8.

⁴ Исиченко И. Законодательная разработка вопроса о ростовщичестве // Журнал Министерства юстиции. – 1916. – № 5. – С. 260.

⁵ Высочайшее утвержденное 24 мая 1893 г. мнение Государственного Совета. – О преследовании ростовщических действий // Полное собрание законов (Далее – ПСЗ). – III. – Отд. 1. – Т. XIII. – 1893. – № 9654.

⁶ Устав о наказаниях, налагаемых мировыми Судьями // Свод Законов Российской Империи. – Т. XV. – Отд. IV.

⁷ Уложение о наказаниях криминальных и исправительных // Там же. – Отд. II.

⁸ Решение Правительствующего Сената от 17 января 1895 г. по делу купца Пантелеймона Кондратенко // Решения уголовного кассационного департамента Правительствующего Сената за 1895 г. – Екатеринбург: Тип. Исаака Когана, 1911. – 179 с. – [Изд. неофиц.].

⁹ Высочайшее утвержденное 24 мая 1893 г. мнение Государственного Совета. – О преследовании ростовщических действий // ПСЗ. – III. – Отд. I. – Т. XIII. – 1893. – № 9654. – Разд. 2. – Абз. 2.

¹⁰ Див.: Решение Правительствующего Сената от 17 января 1895 г. по делу купца Пантелеймона Кондратенко, а также Резолюция Правительствующего Сената от 4 октября 1896 г. по делу Лихтенфельд, от 1 ноября 1896 г. по делу Имберг // Решения уголовного кассационного департамента Правительствующего Сената за 1896 г. – Екатеринбург: Ротенберг Л. М., 1911. – 127 с. – [Изд. неофиц.]; Резолюция Правительствующего Сената от 17 января 1897 г. по делу Занковского // Решения уголовного кассационного департамента Правительствующего Сената за 1897 г. – Екатеринбург: Ротенберг Л. М., 1911. – 120 с. – [Изд. неофиц.]; Резолюция Правительствующего Сената от 12 августа 1898 г. по делу Албинского // Решения уголовного кассационного департамента Правительствующего Сената за 1898 г. – Екатеринбург: Ротенберг Л. М., 1911. – 76 с. – [Изд. неофиц.].

¹¹ Резолюция Правительствующего Сената от 27 сентября – 6 октября 1895 г. по делу Витмана // Решения уголовного кассационного департамента Правительствующего Сената за 1895 г. – Екатеринбург: Тип. Исаака Когана, 1911. – 179 с. – [Изд. неофиц.].

¹² Резолюция Правительствующего Сената от 27 сентября 1897 г. по делу Берзина // Решения уголовного кассационного департамента Правительствующего Сената за 1897 г. – Екатеринбург: Ротенберг Л. М., 1911. – 120 с. – [Изд. неофиц.].

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ КОРОЛІВСЬКИХ СУДІВ ПОЛЬЩІ (XV–XVI ст.)

Вивчення національного та світового досвіду формування та функціонування судової системи є важливим на тій підставі, що він дає змогу використати прогресивні ідеї та положення для здійснення судово-правової реформи в сучасній Україні. Це дасть можливість створити оптимальну модель судоустрою, зробити судочинство справедливим. Відтак цікавим питанням є організація та діяльність королівських судів Польської держави XV–XVI ст.

У XV–XVI ст. вищою судовою та єдиною апеляційною інстанцією Польської держави виступали королівські суди. 8 березня 1504 р. польський король Олександр відклав до найближчого засідання королівського суду спір львівських і краківських купців про право торгівлі з іноземними купцями у Львові¹. Королівські суди досягли найвищого розвитку з приходом у 1507 р. до влади короля Сигізмунда I Старого. На їх засіданні король або самостійно здійснював судочинство, або за допомогою уповноважених ним можновладців. До королівських судів належали:

1. Надвірний власний королівський трибунал. На ньому король особисто розглядав справи. Вів вважався джерелом найвищої справедливості. Йому були підсудні всі справи, що стосувалися порушення шляхетських прав і привілеїв, а також справи, які король бажав узяти до свого провадження. Польський король судив там, де перебував. Якщо він перебував у своїй резиденції (в Кракові), то такий суд називався придворним (за участю асесорів). Якщо ж король приїжджав до якоїсь землі, то місцеві суди відразу ж призупиняли діяльність, усі судді з'їжджалися туди, де перебував польський король. Позиція короля по судовій справі відігравала важливу, а іноді вирішальну роль під час постановлення вироку по справі.

Власний королівський трибунал складався з чотирьох суб'єктів: король, асесори, земство і референдарів. Безсумнівно, найважливіша роль відводилась польському королю. Йому належа-

ло вирішальне слово, він проголошував вирок, учасники судового процесу звертались до нього з клопотаннями. З цього не варто робити висновок, що польський король головував на судовому засіданні, адже ця функція належала судді. Роль короля в цьому суді була визначальною, а три інші елементи його були допоміжними. Їх процесуальна діяльність була спрямована на те, щоб королю було легше винести вирок. Король мав безпосередній вплив на формування складу власного (надвірного) королівського трибуналу.

Участь асесорів у власному королівському суді передбачав статут Казимира Великого. Проте це не було новелою правової системи Польського королівства. Здовго до прийняття статуту Казимира Великого асесори брали участь у засіданнях надвірного (власного) королівського суду. Ця участь регламентувалася звичаєвим правом. Асесорів власного королівського суду призначав король. У своєму виборі глава держави не був обмежений законом, зокрема статутом 1538 р., який забороняв участь духовенства у світських судах, тому мав право делегувати як світських, так і духовних осіб. Більше того, участь священослужителів у ролі асесорів у королівських судах була обов'язковою, адже у підсудність власного королівського трибуналу входили справи, які стосувались духовенства чи ґрунтувались на канонічному праві. Серед світських асесорів були коронні підканцлер і підскарбій, земські воєвода та каштелян тощо. В окремих справах як асесори брали участь земські судді.

Цікаво, що статут 1505 р. вживав терміни «асесор» і «сенатор» як синоніми. Асесори не вирішували справи по суті, а давали рекомендації королю з юридичних питань, щоб він прийняв рішення, яке б відповідало вимогам закону. Ні статут Казимира Великого, ні жоден інший нормативний акт Польського королівства не передбачав точної кількості асесорів у складі власного королівського суду. Їх кількість залежала від волі короля. Траплялись випадки, коли в засіданні власного королівського суду брав участь лише один асесор².

У першій половині XVI ст. в практику польського судочинства увійшла апеляція (лат. *appellatio* – звернення). Ця форма оскарження судових рішень до суду вищої інституції, що має право переглянути справу, була встановлена у Польському королівстві в 1523 р. окремим привілеєм. З того часу до королівського суду

почали надходити звернення з оскарженнями рішень нижчих судів. Унаслідок цього кількість справ у королівському суді значно зросла. У 1578 р. замість королівського суду було утворено іншу найвищу судову інстанцію – коронний трибунал, який поширював свою юрисдикцію, зокрема і на Руське воеводство. Коронний трибунал був вищою апеляційною інстанцією, який складався з 33 членів – 27 представників від шляхти і шести – від духовенства. Продовжував розглядати справи і король, але вже не одноособово чи разом з асесорами, а спільно з верхньою палатою сейму – сенатом, унаслідок чого суд став називатися сеймовим.

2. Королівський сеймовий суд або суд державного сейму. Засідав у період роботи сейму. На ньому головував польський король. До підсудності сеймового суду відносили злочини проти держави, посадові злочини, образу короля та ін.

Складним є питання про тривалість роботи цього суду. Відомо, що в 1538 р. він відбувався кожної середи і п'ятниці, а в 1578 р. було встановлено, що його засідання починались через тиждень після виборів сенаторів тричі на тиждень (у середу, п'ятницю та суботу)³.

Сеймовий королівський суд вимагав обов'язкової участі короля, тому прибуття його на сейм породжувало відкриття судового провадження, а його вихід із сейму спричинював зупинення розгляду справи. Вироки, які постановляв королівський суд державного сейму, вважалися рішеннями короля, про що свідчать відповідні записи у них. Цей орган судочинства мав у Польському королівстві важливе політичне значення. На початку XVI ст. його авторитет у державі став настільки великим, що його вважали вищим органом у системі судочинства, у тому числі й над власним королівським судом. Асесори, які входили до складу королівського суду державного сейму, повинні були належати до сенату. Історичні джерела не передбачають кількості асесорів у цьому суді, але говорять, що їх число було вищим, ніж у власному та асесорському королівських судах. На відміну власного (надвірного) суду, асесори не подавали рекомендацій королю, а діяли з ним ледь не на рівних умовах. У суді державного сейму було два референдарі. Важливо наголосити, що статут 1538 р. децю обмежив право короля призначати асесорів у цей суд. Статут поставив перед королем вимогу про обов'язкове призначення в асесори від одного до двох сенаторів мазовецьких⁴.

Обов'язковість участі польського короля в суді державного сейму не означала примусовість його присутності на всіх судових засіданнях. Як правило, принцип обов'язкової участі короля реалізувався шляхом його процесуальної співпраці з сенатом на загальних нарадах сейму. У 1563 р. король Сигізмунд Август видав привілей, який брав на себе зобов'язання, що на найближчій сесії сейму він пробуде настільки довго, що всі судові справи вирішить⁵. Вищість сеймового суду серед усіх королівських судів сприяла зростанню в державі значення самого сейму. Суд державного сейму був також апеляційною інстанцією. Статут 1507 р. надавав йому право переглядати і в разі необхідності скасовувати рішення власного королівського суду в справах про купівлю майна короля. Сторона, яка була незгодна з рішенням королівського суду асесорів у будь-якій справі, мала право оскаржити це рішення до суду державного сейму. Сумнівні, прострочені та занадто складні цивільні справи, які розглядались власним чи асесорським королівськими судами щодо права власності, повинні були направлятись на розгляд суду державного сейму. Така норма пояснювалась тим, що найкваліфікованіші юристи країни брали участь у цьому суді.

3. Королівський суд асесорів. Розглядав справи, що стосувалися населення міст, розташованих у королівських вотчинах. Судочинство здійснював коронний канцлер, який розглядав справи, що надходили в апеляційному порядку з магістратських судів міст, що володіли магдебурзьким правом.

Ще одним суб'єктом власного (надвірного) королівського суду було земство. Це були представники шляхти та місцеві чиновники. Серед земства, яке брало участь у власному королівському суді, історичні джерела згадують суддю, писаря, їхніх заступників, коморників та ін. Середньовічне польське законодавство покладало на земство важливе завдання: провадження по справі у власному королівському трибуналі. Представники земства безпосередньо контактували з учасниками процесу, розглядали справу та вивчали її в усіх деталях. Декрети короля Сигізмунда I конкретизували сферу процесуальної діяльності свідків, перегляд документів по справі. Статут 1454 р. покладав обов'язок зачитування документів, що надані сторонами як до-

кази до писаря, тобто одного з представників земства у власному королівському трибуналі. Він зачитував їх уголос на судовому засіданні для короля й асесорів. Статус представників земства в суді був однаковим. Суддя і підсудок стали над писарем і коморниками, які не мали самостійності в судовому процесі, а лише виконували розпорядження судді та підсудка.

Статут Вального сейму 1507 р. запровадив референдарів до складу власного (надвірного) королівського трибуналу. Без них не могло відбутись жодне його засідання. На них покладался обов'язок полегшення виконання королем судової функції. Головним завданням референдарів було вивчення змісту судового позову (скарги), яка надійшла до власного королівського суду. Після цього вони вирішували питання щодо доцільності прийняття або ж неприйняття цього позову (скарги) до розгляду власного королівського трибуналу. У разі прийняття судом позову (скарги) референдарі викладали перед королем зміст спору, що значно прискорювало розгляд судової справи. Статут 1507 р. передбачав участь у власному королівському суді двох референдарів: світського та духовного. Світський референдар повинен був бути знавцем у галузі юридичного права Польського королівства, а духовний референдар повинен був бути спеціалістом у галузі канонічного права.

Королівський суд асесорів не був самостійним правовим інститутом. Його основним завданням було заміщення в разі потреби власного (надвірного) королівського суду. Жоден суб'єкт правовідносин не звертався у королівський суд асесорів із позовом. Компетенція цього органу здійснювалась у разі, коли було встановлено необхідність перегляду ним рішень і вироків інших інстанцій, а також у разі направлення справи до нього на розгляд самим королем. Це пояснювалось тим, що у власного королівського суду часто траплялись випадки перевантаження справами. Щоб вирішити ці питання та розвантажити цей найвищий трибунал держави, король направляв окремі справи на розгляд королівського суду асесорів. Статут Казимира Великого покладав на цей орган допоміжну функцію королівського судочинства. Це не означало, що королівський суд асесорів не мав суттєвого значення у судовій системі Польського королівства. Більше того, історична практика вказувала на те, що він розглядав справ більше, ніж власний (на-

двірний) королівський суд. У склад королівського суду асесорів входили два елементи: асесори та земство. Про це зазначено в Статуті Казимира Великого. Розгляд у процесі спірних питань здійснювало земство. Сфера його процесуальних повноважень була такою ж, як і у власному королівському суді, окрім того, що в королівському суді асесорів не було референдарів, тому підготовкою судового засідання займалось земство⁶.

Рішення суду приймалось асесорами. Перед його прийняттям вони проводили між собою нараду. У цій нараді брали участь також представники земства, роль яких на цій стадії полягала у роз'ясненні асесорами суті відповідних доказів і юридичних питань. Це допомагало асесорам ефективніше аргументувати свою позицію по справі і на нараді. Кількість асесорів у королівському асесорському суді була регламентованою. Статут Казимира Великого передбачав, що асесорів у цьому органі повинно бути від чотирьох до шести.

У першій половині XVI ст. спостерігається повільний занепад інституту асесорства. Середньовічне польське суспільство перестало довіряти королівському суду асесорів. Сторони не виконували його рішення. Такі факти фіксуються починаючи з 1510 р. Це було зумовлено неналежністю і юридичною неграмотністю асесорів, які рідко прислухались до представників земства (фахівців у галузі права), керуючись при вирішенні справи не законом, а власною суб'єктивною думкою.

4. Суд референдаріїв розглядав спори між збирачами податків із королівських вотчин і селянами, що на них проживали і працювали. Проте цей судовий орган був не чітко організований, з процедурою складною і повільною. Тому не на належному рівні здійснював судочинство. Це призвело до того, що селяни до нього зверталися рідко⁷. Ю. Рафач висловив погляд, що референдарському суду були підсудні скарги селян королівських сіл на їх адміністраторів. Ю. Матушевський не вважав таку підсудність можливою, оскільки референдарський суд належав до вищих (королівських) судів, тому він розглядав лише справи шляхти⁸.

Спочатку референдарій лише реферував рішення королівського суду, а згодом був наділений повноваженнями здійснення судочинства.

Відомим є факт, що першим референдарієм, який видав рішення польською мовою, був польський магнат С. Оссовський. Це відбулось 1569 р., а до того часу рішення референдарського суду приймалися латинською мовою. Наступні референдарі, які прийшли на зміну Оссовському, Фірлей, Тарновський і Тиліцький також приймали рішення польською мовою. Згодом це стало правовим звичаєм для всього референдаріату⁹.

5. Суд великого маршалка розглядав справи про порушення правопорядку і спокою у столиці Польського королівства (Кракові).

6. Комісарський суд був судовим органом уповноважених королем осіб, спеціально призначених для розгляду конкретної справи¹⁰. До компетенції комісарського суду відносились найскладніші справи: спори між станами про привілеї і права; скарги на урядовців; тяжкі злочини проти держави і короля, державної влади і суду; фінансові злочини; справи, з яких осілому шляхтичу загрожувала смертна кара, втрата честі або конфіскація майна; справи стосовно королівських маєтків, регалій і прибутків.

Таким чином, розвиток судових органів у Польському королівстві зумовив формування різнорівневої судової системи, вищою ланкою якої були королівські суди. Їх сутність, зокрема безпосередня підпорядкованість королю, засвідчила єдність виконавчої та судової влад у Польському королівстві. Також слід відзначити, що ця особливість королівських судів сприяла концентрації влади в руках короля, магнатів і шляхти, адже саме вони формували склад найвищих судів держави.

Бойко І. Й. (Львів). Організація та діяльність королівських судів Польщі (XV–XVI ст.)

Досліджуються становлення, компетенція та правові основи діяльності королівських судів Польської держави у XV–XVI ст. Представлено їх класифікацію.

Бойко И. Й. (Львов). Организация и деятельность королевских судов Польши (XV–XVI в.в.)

Исследуются становление, компетенция и правовые основы деятельности королевских судов Польского государства в XV–XVI в.в. Представлена их классификация.

Boiko I. Y. (Lviv). Organization and activity of the king's courts of Poland (XV–XVI centuries)

The forming, competence and legal basis of king's courts's activity of the Polish state in XV–XVI centuries are researched. Their classification is presented.

¹ *Archiwum aktów dawnych miasta Krakowa.* – Szer. 408, marg. Lewy 49, prawy 29, wys. 140, zakł. 54 mm.

² *Grużewski B. Sądownictwo królewskie w pierwszej połowie rządów Zygmunta Starego.* – Lwów, 1906. – S. 19–21.

³ *Rafacz J. Dawny proces polski.* – Warszawa, 1925. – S. 27.

⁴ *Grużewski B. Cyt. pracy.* – S. 66–72.

⁵ *Rafacz J. Cyt. pracy.* – S. 27.

⁶ *Grużewski B. Cyt. pracy.* – S. 52–56.

⁷ *Грушевський М. Історія України–Руси: В 11 т., 12 кн. / НАН України. Інститут української археології та ін.* – К.: Наук. думка, 1994. – Т. 5. – С. 152.

⁸ *Matuszewski J. W sprawie genezy sądu referendarskiego // Czasopismo prawno-historyczne.* – T. VI. – Zeszyt 2. – Warszawa, 1954. – S. 354.

⁹ *Cyt. pracy.* – S. 358.

¹⁰ *Захарченко П. Історія держави і права України.* – К.: Атіка, 2004. – С. 90.

Андрусяк Т. Г. (Львів)

СУДЦІ-УКРАЇНЦІ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА ЇХ ВНЕСОК У РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ ДУМКИ

Загальновідомим є факт визначальної ролі адвокатів в українському національному русі Галичини починаючи з кінця 80-х років XIX ст. Менш відомими є українці, які працювали в судовій системі Австро-Угорської імперії. З тим що чисельно їх було не так уже й мало, їх внесок у національний розвиток загалом та розвиток української правової думки зокрема дещо менший порівняно зі здобутками представників адвокатури. Це зумовлено тим, що певні обмеження щодо політичної та громадської діяльності передбачало чинне законодавство. Проте головною причиною

були умови, створені шовіністично налаштованим керівництвом крайових судових органів, яке складалося головно з представників польської національності.

Складність ситуації судді-українця ілюструють спогади Степана Шухевича, який у 1902 р. став суддею. На той час президентом Львівського вищого крайового суду був Олександр Тхоржницький, який «був знаний як поляк-шовініст і не терпів українців»¹. Першою проблемою, з якою стикалися українські правники, котрі хотіли обійняти посаду судді, було те, що хоч суддів затверджували у Відні, проте кандидатури подавав голова крайового суду. Другою – необхідність періодичного проходження кваліфікаційної комісії, яка, знову ж таки, формувалася головою і висновок якої він затверджував. «Табель періодичної кваліфікації за рік __», що його заповнювала кваліфікаційна комісія, містив 9 пунктів та загальну оцінку професійної придатності судді. Серед позицій, за якими оцінювалася кваліфікація судді, були «Фахова підготовка (знання законодавства, необхідного для здійснення своїх повноважень)», «Старанність та сумлінність при виконанні обов'язків», «Знання мов», тобто такі, що оцінювали професійний рівень та особисті якості, але були також пункти «Поведінка» та «Придатність до призначення на керівні посади». Саме в них був закладений механізм впливу на суддів, що практично унеможлиблював для них будь-які прояви національної свідомості чи активності, навіть якщо це прямо було передбачено чинним законодавством. «Коли український суддя, згідно з обов'язуючими приписами, відважився уживати в своїм урядуванні в слові і на письмі української мови, тоді давано йому тавро політика, а суддя, що «бавиться в політику», не може бути безстороннім суддею. Такий суддя діставав відповідну замітку у своїй кваліфікаційній листі, і його аванс (можливість кар'єрного росту. – Т. А.) пропав»².

Прикладом такого становища суддів-українців може бути особиста справа судді Зенона Лукавецького. Одразу можна звернути увагу на те, що вся справа велася виключно польською мовою (передбачені законодавством рівні права української і польської мов залишалися кваліфікаційною комісією без уваги). Цікаво інше. Якщо в усіх кваліфікаційних листах до 1914 р. всі позиції були позначені як «дуже добре», то в кваліфікаційному листі за 1914–1916 рр. вказано,

що він не дуже надається до зайняття посади судді, оскільки «під час окупації виявляв явну симпатію до російської влади і користувався у неї авторитетом і повагою»³.

Тому в судових органах Галичини суддів-поляків була переважна більшість, а українців дуже мало, вони зазнавали адміністративного тиску й переслідування і або залишали посаду судді, як це зробив Степан Шухевич, або остерігалися виявляти будь-які прояви національної свідомості. Така ситуація обумовлювала можливість появи серед суддівського корпусу постатей, котрі слугували прототипом для описаного Іваном Франком судді Страхоцького, який «зробив судейський екзамен, але заплатив за нього дорого, бо по екзамені зійшов з ума. /.../ Проте він вступив до суду, відбув приписану практику, авансував, замикав і судив людей, не тямлячи ані законів, ані суджених справ і маючи собі тільки одно дуже просте правило: робити відповідно до сказівок прокурора»⁴. Тому «розділ між судівництвом і адміністрацією – перша основа справді незалежного судівництва – у нас існує тільки на папері, а на ділі се ідеал, до якого нам дуже далеко»⁵.

На цьому тлі ще більш достойними захоплення, поваги й пам'яті є ті судді-українці, які, працюючи в таких несприятливих умовах, не тільки досягали вершин професійного визнання, але й зробили свій посильний внесок у політичний і культурний поступ свого народу, в розвиток української правової думки. Це Михайло Качковський, Василь Ковальський, Омелян (Еміль) Лопушанський, Микола Герасимович, Петро Лінинський, Лев Шехович, Тит Рєвакович, Тит Заячківський, Дем'ян Савчак, Юліан Сельський, Сидір Мидловський, Вікентій Яворський, Іван Кивелюк, Лев Левицький, Іван Кохановський, Ілля Семака, Лев Рудницький, Адольф Підляшецький, Сидір Твердохліб, Михайло Кульчицький, Михайло Глиджук, Денис Партицький, Матвій Кошевка та «многі інші, не менш світлі і заслужені»⁶.

Кожна з названих постатей заслуговує окремого ґрунтовного дослідження її професійної, громадської, політичної та добродійної діяльності. Кожна з названих постатей є мало, або й зовсім невідома, не те що широкому колу, а й фахівцям. Це притому, що частина з них була не тільки суддями, а й депутатами крайового сейму та віденського парламенту, частина крім суддівської роботи зна-

ходила час і для наукової діяльності, частина, попри всі несприятливі обставини, активно займалася національно-організаторською роботою, засновуючи товариства, читальні, кооперативи.

Кожен із вищезазваних правників справив певний вплив на розвиток української правової думки. Можна виділити кілька основних напрямів цього впливу.

Перше – це безпосередня, фахова професійна діяльність судді. Головним завданням суддів-українців у даному разі було забезпечення доступності та зрозумілості судової процедури для найширших верств населення. Це можна було досягнути реальним забезпеченням виконання чинного законодавства про рівноправність мов і використання української мови в судовому процесі. Одним із перших суддів-українців, хто розпочав боротьбу за права рідної мови в судах, був радник Вищого крайового суду у Львові Михайло Качковський. «Тільки нашою витривалістю, – писав він, – наше слово й наше письмо до судів і урядів впровадити можемо, т.е., коли будемо держатися нашої бесіди й ані просьбою, ні грозьбою не дамося відвести від того, щоб з русинами списували руські протоколи, та щоб ми прохання й подання взагалі тільки нашим руським письмом писали. Ті, що наше письмо знають, повинні тим, які його не знають, прохання й подання безплатно писати і навіть довідуватися, чи хто не потребує, щоб йому яке подання написати. Так повинні робити ревні народолюбці доти, доки не будемо мати писарів, з нашим письмом обізнаних»⁷. «Як судовий радник у Самборі, Качковський бореться там із президією суду, щоб розправи українських сторін ведено по-українськи. Через це він мав досить неприємностей від поляків, які переслідували його за кожний його крок»⁸.

Розвиваючись в умовах відсутності власної національної держави, а отже і системи національного законодавства, українська правова думка об'єктивно повинна була розвиватися на основі переосмислення чинного законодавства держав, до складу яких входили ті чи інші частини українських земель. Таке переосмислення відбувалося на різних рівнях. Першим, найпростішим, проте одним із найважливіших, був переклад цього законодавства українською мовою. Це, по-перше, сприяло становленню і розвитку української правничої термінології; по-друге, давало можливість

найширшим верствам населення, яке не завжди достатньо добре володіло мовою імперії, якою в Австро-Угорській була німецька, а в Російській – російська, знати чинне законодавство; по-третє, переклади чинного законодавства, за винятком офіційних, як правило, супроводжувалися роз'ясненнями, коментарями, зразками правових документів тощо, тобто це вже були початки розвитку національної юридичної науки.

Суддями-українцями було підготовлено два такі видання. Першим став «Руский правотар домовий», – по суті, перший юридичний довідник українською мовою для населення, підготовлений нотаріусом Володимиром Левицьким (Василь Лукич) та суддею Юліаном Сельським (Юліан Семигінівський)⁹, другим – підготовлений суддею Дем'яном Савчаком «Збірник адміністративних законів», що містив усе чинне законодавство, що стосувалося прав і статусу громади, повіту, краю та держави¹⁰. Сказане жодною мірою не применшує ролі і значення офіційних видань державного та крайового законодавства, що видавалося українською мовою в Австро-Угорській імперії. Редактором «Вісника законів державних» з 1851 р. був згаданий вище Василь Ковальський.

Третім напрямом була наукова діяльність суддів. Ряд із них залишили наукові праці з різних галузей права. Так, наприклад, перу Льва Левицького належить ґрунтовне дослідження «Про публічне добро» (про публічну власність. – *Т. А.*), в якій розглянуто види публічної власності, коли і як ця власність може бути предметом правовідносин, межі компетенції судової та адміністративної влади щодо публічної власності тощо¹¹. Ряд праць, в т. ч. з історії права, належить члену-засновнику Товариства ім. Шевченка Титу Реваковичу¹².

Були серед вищеназваних осіб і ті, хто суміщав роботу судді з викладацькою діяльністю. Мова йде про Омеляна (Емілія) Лопушанського, який після створення у 1862 р. на юридичному факультеті Львівського університету двох кафедр з українською мовою викладання, тоді ще ад'юнкт прокуратурі скарбу, очолив кафедру цивільного процесу. Пізніше він був призначений суддею, але не залишав викладацької роботи аж до часу переїзду до Відня, у зв'язку з переведенням на посаду радника двору при Найвищому Суді¹³.

За всієї різноманітності впливу українців-суддів на розвиток правової думки не буде перебільшенням стверджувати, що найбільший вплив на її розвиток справили ті з них, хто був депутатом крайового сейму або австрійського парламенту. З вищеназваних осіб це депутати Галицького крайового сейму: Михайло Качковський (1861–1866), Василь Ковальський (1867–1882), Матвій Кошево (1870–1876, 1883–1895), Петро Лінинський (1883–1889), Микола Герасимович (1889–1895), Дем'ян Савчак (1889–1902), Тит Заячківський (1895–1901), Михайло Кульчицький (1895–1901), Михайло Глиджук (1901–1907), Іван Кивелюк (1908–1914), Лев Левицький (1913–1914), Іван Кохановський (1913–1914)¹⁴; депутат Буковинського крайового сейму – Ілля Семака (1911–1918)¹⁵, депутати австрійського парламенту (Державної Ради (Райхсрату)): Матвій Кошево (1870–1873), Василь Ковальський (1873–1897), Ілля Семака (1907–1918), Лев Левицький (1911–1918), Адольф Підляшецький. Цей список не є вичерпним, потребує подальшого уточнення і доповнення. На сьогодні в літературі немає повного списку українських депутатів австрійського парламенту, не кажучи вже про розгорнуті біографічні довідки кожного з них.

Українські депутати сеймів (Галицького та Буковинського) та парламенту брали активну участь в обговоренні всіх законопроектів, які виносилися на розгляд цих представницьких органів, активно виступали під час обговорення різних питань, як на пленарних засіданнях, так і на комісіях. При цьому вони демонстрували високий рівень фахової підготовки, розуміння специфіки правового регулювання різних суспільних відносин. На сьогодні цей, без перебільшення, колосальний пласт української правової думки залишається, за незначним винятком, маловідомим і недослідженим. Це обумовлено рядом причин. По-перше, стенограми протоколів засідань парламенту в повному обсязі доступні тільки у Відні; по-друге, це надзвичайно великий масив, який нараховує десятки тисяч сторінок; по-третє, значна частина цього матеріалу стосується питань і проблем, що були актуальні на той період, проте не становлять значного інтересу для сучасної юридичної науки та правотворчої діяльності. Разом з тим цінність і значимість цього матеріалу важко переоцінити. Це показник рівня розвитку української правової думки того часу – думки європейського на-

роду про питання і проблеми, які хвилювали тоді більшість або й усі європейські народи. Це той пласт української правової думки, якого ніколи не було в Російській імперії. По-перше, тому, що там аж до середини першого десятиліття XX ст. не було крайових та загальнодержавних представницьких органів; по-друге, тому, що до кінця існування цієї імперії немислимими були виступи в парламенті іншою мовою, крім російської, і неможливим був захист національних прав.

Очевидно, що не можна переоцінювати здобутки українських депутатів. Силою обставин вони ніколи не були більшістю, ні в сеймах, ні в парламенті. Куріальна система, виборчі зловживання й махінації, відсутність єдності серед українських політичних середовищ – усе це зменшувало представництво українського народу в цих органах, аж до ситуації, коли українських депутатів нараховувалося буквально кілька осіб. Проте це був рух у напрямку до демократичної правової держави із впливовими й авторитетними представницькими органами влади. Рух, характерний для всіх європейських народів, який, проте, у XX ст. зазнав таких кульбітів і віражів, уявити які пересічному депутатові кінця XIX ст. забракло би фантазії. Український народ опинився в особливо жахливій ситуації. Тому сьогодні він змушений методом проб і помилок шукати можливості повернення на шлях європейського цивілізаційного розвитку – шлях яким український народ ішов протягом усієї своєї історії.

Андрусак Т. Г. (Львів). Судді-українці Австро-Угорської імперії та їх внесок у розвиток української правової думки

Досліджується вплив на розвиток української правової думки представників суддівського корпусу Австро-Угорської імперії, який проявлявся в їхній професійній роботі, науковій, викладацькій та депутатській діяльності.

Андрусак Т. Г. (Львов). Судьи-украинцы Австро-Венгерской империи и их вклад в развитие украинской правовой мысли

Исследуется влияние на развитие украинской правовой мысли представителей судейского корпуса Австро-Венгерской империи, которое проявлялось в их профессиональной работе, научной, преподавательской и депутатской деятельности.

Andrusyak T. G. (Lviv). Ukrainian judges of the Austro-Hungarian Empire and their contribution to the development of the Ukrainian legal ideas

The article studies the influence on the development of the Ukrainian legal ideas of the representatives of Austro-Hungarian judiciary that became apparent in their professional work, scientific, teaching and parliamentary activities.

¹ Шухевич Степан д-р. *Моє життя. Спогади.* – Лондон: Укр. вид. спілка, 1991. – С. 199.

² Там же. – С. 201.

³ Особова справа судді Лукавецького Зенона // Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 151. – Оп. 2 а. – Спр. 169. – Арк. 11.

⁴ Франко Іван. *Вибрані твори.* – К.: Ін Юре, 2006. – С. 936.

⁵ Там же. – С. 945.

⁶ Дроздовський Станислав д-р. *Українці в судівництві, державній прокуратурі і прокуратурі скарбу* // Ювілейний альманах Союзу Українських Адвокатів. – Львів: Накладом товариства Союз Українських адвокатів у Львові, 1934. – С. 118–125.

⁷ Андрусяк М. Михайло Качковський і укр. національний рух // *Життя і знання.* – Травень. – 1934. – Ч. 5. – С. 140.

⁸ Там само.

⁹ Рускій правотар домовий або кожному приступне пояснене, в який спосіб кожний при грамотах правних всякого рода сам заступатись і потрібні письма як поданя, просьби і т. і. і т. і. без помочи адвоката з повною силою правною споряджати може. Том перший: Закон цивільний враз з дотичними доповненнями, поясненнями – і більше як 200 різнородними взірцями та прикладами / Уложили Василь Лукич і Юліан Семизинівський. Перше видане. Коштом Василя Лукича. – Львів: З друкарні Товариства імені Шевченка, під зарядом К. Беднарського, 1885. – 432 с.

¹⁰ Збірник законів адміністраційних уложив др. Демян Сивчак. – Львів: Накладом автора, 1893. – 543 с.

¹¹ Левицький Лев. *Про публичне добро* // *Часопись Правнича. Розвідки правничі секції історично-філософичної Наукового товариства імені Шевченка.* – Рочник VII. – Львів, 1897. – С. 103–121.

¹² Ревакович Титко. *До галицько-угорських відносин 1848/9 р.* // *Записки Наукового товариства ім. Шевченка.* – Том LXVII. – Львів, 1905. – Кн. V. – С. 6–8; *Панцинні повинності у Верховині* // *Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Наукова часопись, присвячена передовсім українській історії, фільольотії й етнографії.* – Том LXXXVIII. – Львів, 1909. – Кн. 2. – С. 157–159.

¹³ Дроздовський Станислав д-р. *Українці в судівництві...* – С. 120.

¹⁴ Чорновол Ігор. *199 депутатів Галицького сейму.* – Львів: Тріада плюс, 2010. – 228 с.

¹⁵ *Енциклопедія українознавства. Словникова частина.* – Том 7. – *Перевидання в Україні.* – Львів: Наукове товариство імені Шевченка у Львові, 1998. – С. 2746.

СУДИ В УКРАЇНСЬКИХ МІСТАХ ЗА МАГДЕБУРЗЬКИМ ПРАВОМ

Сучасні дослідження рецепції магдебурзького права в Україні підтверджують історичний зв'язок української правової традиції із загальноєвропейськими досягненнями правової культури. Одним із аспектів цієї наукової проблематики є утворення та діяльність міських судів за магдебурзьким правом на українських землях.

При наданні українським містам магдебурзького права у всіх привілеях зазначалося про звільнення міст та їх населення від юрисдикції державних, загальних та спеціальних судів та підпорядкування їх судам магдебурзького права. У привілеї Казимира III Великого 1356 р. місту Львів стверджувалося: «ми звільняємо зазначене місто та усіх його мешканців від усіх юрисдикцій каштелянів, воевод, суддів, підсудків, возних і від влади будь-кого яким би титулом він не користувався, так щоби перед ними або перед будь-ким з них у великих і малих справах не відповідали, а лише міщани перед своїм війтом, а війт – перед ними або нашим старостою згідно з своїм німецьким правом ... А у кримінальних справах чи будь-яких, що виникають, війтові надається повне і беззастережне повноваження судити, виносити вироки, надавати вимагати як передбачає німецьке право»¹.

Привілеї про створення судів магдебурзького права були надані всім містам України, що володіли магдебурзьким правом. У містах України не було єдиного виду міського суду магдебурзького права, а залежно від наданих повноважень, кількості населення та правового статусу міст існувало ряд судів, що володіли різною компетенцією при розгляді окремих цивільних та кримінальних справ. Розрізняли три головні суди: 1) великий бургграфський суд; 2) виложений суд (*judicium expositum*); 3) потрібний або поточний суд (*judicium necessarium, opportunum*)².

Найважливішим був великий бургграфський суд (*judicium bannitum magnum burgrabiale*). У Магдебурзі цей суд відбувався за участі бургграфа (бурграбія) або провінційного війта (*advocatus*

provincialis) як представника найвищої судової влади, у Кракові функції бурграфа виконував найстаріший бургомістр, а у Львові та інших українських містах з повним магдебурзьким правом повноваження бурграбія виконував війт.

Крім великих бурграбських судів, існували великі війтівські суди. Відбувались вони тричі на рік: у п'ятницю по Трьох королях, у п'ятницю після провідної неділі та у п'ятницю після свята Божого тіла³. Ці суди зустрічалися в основному на західноукраїнських землях.

Після великого бурграбського суду за важливістю йшов «гайонний виложений суд» (*judicium bannitum expositum*), який відбувався за участю війта та лавників. Перед кожним засіданням цього суду дзвонили у міських ратушах, повідомляючи про початок розгляду справи⁴. У більшості міст засідання суду проходило протягом двох тижнів. Засідання Львівського виложеного війтівсько-лавничого суду відбувалося по п'ятницях.

Виложений суд у кримінальних справах отримав назву «гайонний карний» (*judicia criminalia bannita*). Справи людей різних станів на основі торунської конституції 1521 р. розглядав гродський суд за участю міських лавників. У містах із неповним магдебурзьким правом суд відбувався за участі війта, лавників та радників⁵. У приватновласницьких містах виложений суд відбувався у складі війта, лавників та представників власника, якими могли бути староста або інші особи.

Третім міським судом став «гайонний поточний», або «потрібний», суд (*indicia necessaria lannita oportunum*). Поточний суд відбувався за участі війта та двох-трьох лавників. Цей суд міг відбуватися щодня у випадку виникнення потреби. «Поточний суд», окрім визначених днів, міг скликатися з приводу нерухомого майна, коли виникала нагальна потреба в разі хвороби, старості однієї з сторін тощо⁶. В малих містах цей суд відбувався у випадку виникнення потреби, звідси походить друга назва цього суду. Окрім цивільних справ, потрібний суд розглядав дрібні кримінальні справи.

В окремих містах існував великий бургомістерський суд. Так, великий бургомістерський суд у місті Жовкві міг виносити смертні вироки, який виконував на площі кат.

«Гайонний гарячий» суд (*judicia ardua eriminalia sea manualis facti*) скликався у особливих випадках, коли було вчинено важкий кримінальний злочин і злочинець був затриманий на місці його вчинення. Сюди відносились грабежі, крадіжки, розбої із застосуванням зброї, згвалтування, вбивства, підпали та інші навмисні злочини. Якщо затриманий на місці злочину зізнався або факт вчинення злочину був підтверджений сімома свідками, «гайонний гарячий суд» приймав рішення, яке тут же виконувалось. «Гаряче право» мало наступити упродовж 24 годин, і якщо строк спливав, то обвинувачений відповідав перед «виложеним», або бургграфським, судом⁷. Особливістю «гайонного горячого суду» було те, що злочинець не міг передаватись на поруки, засідання суду не могло переноситись на інший термін і судові рішення не підлягало апеляції. Фактично даний суд був дієвий у боротьбі із найпоширенішою категорією злочинів у тогочасних містах на Україні.

Більшість українських міст, що дістали «магдебургію», мали право на проведення торгів і ярмарків, право складу та інші торговельні привілеї, які сприяли проведенню жвавої торгівлі та розвитку економіки міст. Для врегулювання конфліктів, що виникали між продавцями й покупцями, між самими купцями у містах утворювався «гайонний гостинний суд» (*judicia oportuna vel hospitum bannita*). Цей суд відбувався за участю вїйта і не менше трьох лавників. Під гостями або приїжджими магдебурзьке право розуміло людину, яка протягом одного дня не могла прибути із свого місця проживання до суду⁸. Справи гостей перебували в юрисдикції вїйтівсько-лавничого суду того міста, у якому вони тимчасово перебували.

«Гайонний гостинний суд» розглядав торговельні й боргові справи, а також справи, які виникали у разі, якщо «гості» вчинили у місті правопорушення, мали тут грошові або інші майнові спори та здійснювали торговельні операції в місті чи зобов'язувались сплатити там борги⁹. «Гайонний гостинний суд», як і «гайонний гарячий суд», розглядав справу невідкладно і так само невідкладно виносив рішення. Виконання рішення суду не могло відкладатись більше як на три дні. У деяких містах цей суд отримував назву ярмаркового.

Незначні цивільні та кримінальні справи вїйт розглядав одноособово в ратуші або у себе вдома. Протокол судового засідання

вів писар, який вписував матеріали розгляду справ до окремих судових книг¹⁰.

Слід зазначити, що не існувало єдиного порядку апеляційного оскарження рішень судів магдебурзького права в українських містах. Так, у судовій практиці міста Львова у XVII ст. не передбачалось оскарження рішень великого бургграфського суду. У свою чергу, рішення одноособового суду війта та інших війтівсько-лавничих судів можна було оскаржити до Львівської міської ради, яка за привілеєм короля Владислава III Варненчика від 17 липня 1444 р. ставала судом II апеляційної інстанції для українських міст та сіл Галичини, Подільського воєводства, у тому числі Кам'янець-Подільського, що володіли магдебурзьким правом. У привілеї Владислава III Варненчика вказувалось, що, по-перше, воєводи та інші достойники або їхні заступники позбавлялись права порушувати постанови лавничих міських судів. По-друге, всі руські й українські міста мали звертатись у своїх справах до львівського магістрату як апеляційного органу і звідси вони мали отримувати відповідні рекомендації. По-третє, Львів отримував право ловити по всій Руській землі злочинців, вбивць та злодіїв, спроваджувати їх до міста, а тут їх судили й карали. Окрім того, у привілеї писалося, що «нашому місту Львову даємо назавжди таку можливість, щоб усюди, у всій руській землі злочинців, осквернителів, злодіїв, розбійників, після того як вони дізнаються, де злочинці залишаються, тоді їх конфіденційно буде дозволено забрати, захопити і захоплених та зв'язаних у місто Львів привести і приведеним у судовому порядку винести вирок, засудити і тільки тоді за розпусту тих провин (злочинці) цілком достойні, щоб карати і брати на тортури»¹¹.

Про можливість апеляції українських міст до Львівської міської ради стверджував Б. Гроїцький¹². У свою чергу, А. Гальбан указував, що українські міста Східної України з апеляцією звертались до Києва або напряму до королівських судів. Згідно з привілеєм короля Августа II кам'янецькі міщани з апеляцією, оминаючи королівського старосту та львівську міську раду, зверталися до королівських судів. У приватновласницьких містах з апеляцією звертались до власників міст або їх представників¹³.

В усіх привілеях, за якими українським містам надавалось магдебурзьке право, вказувалось, що шляхтичі звільняються від

юрисдикції усіх міських судів. У свою чергу, міщани в усіх справах мали звертатись виключно у війтівсько-лавничі суди свого міста. Винятки з цього правила допускались відносно гостей, тобто осіб, що прибували до іншого міста, і з цією метою було утворено так званий гостинний війтівсько-лавничий суд. Кримінальні справи, у яких був звинувачений шляхтич, а потерпілий – міщанин, розглядалися у змішаних судах за участі міських лавників та суддів гродських судів. Аналогічні випадки зустрічалися при розгляді цивільних справ міщан і міст, з одного боку, та шляхти – з іншого, щодо їхнього майна, яке було на території сіл. Дані справи відносились до компетенції гродських (земських) судів. У свою чергу, міські війтівсько-лавничі суди розглядали цивільні справи щодо нерухомого майна шляхти, що було на території міст.

Після надання українським та польським містам магдебурзького права з апеляцією можна було звертатись до так званих материнських міст. Міста магдебурзького права звертались до Магдебурга, новомарктського (шродського) права до Новомаркту (Шроди), кульменського (хелмінського) до Кульма (Хелмно) та Торуня. З українських міст, що звертались з апеляцією до магдебурзького шиффенського лавничого суду, з існуючих джерел відомо лише про судові рішення для Львова XV ст., що свідчить про зв'язок міст Галичини з Магдебургом та отримання ними джерел магдебурзького права безпосередньо з Магдебурга¹⁴.

З апеляцією на рішення вищого суду німецького права Краківського замку виходячи з положень вищезгаданих привілеїв можна було звертатись до королівського суду шести міст (*judicium civitatum*), до складу якого входили по два представники від найбільших міст Малопольщі (Кракова, Казіміржа, Бохні, Велічки, Нового Санча, Олькудзча). Рішення суду шести міст можна було оскаржити до асесорського та референдарського судів¹⁵.

Отже, можна зазначити, що в українських містах періоду Середньовіччя існувала розвинена система міських судів, функціонування яких базувалось на магдебурзькому праві. Вони організовувались за зразком німецьких міських судів, проте з певними національними особливостями. Відтак на українських землях міські суди за магдебурзьким правом були важливим засобом забезпечення прав міського населення.

Кобилецький М. М. (Львів). Суды в українських містах за магдебурзьким правом

Досліджуються судові органи та їх види в українських містах за магдебурзьким правом.

Кобылецкий М. М. (Львов). Суды в украинских городах на магдебургском праве

Исследуются судебные органы и их виды в украинских городах на магдебургском праве.

Kobyletsky M. M. (Lviv). Courts in Ukrainian cities granted the Magdeburg Law

The bodies of judiciary and their types in Ukrainian cities granted the Magdeburg Law are researched.

¹ Привілеї міста Львова (XIV–XVIII) / Упорядник М. Капразь: Наук. ред. Я. Дашкевич, Р. Шуст. – Львів, 1998. – С. 27–30.

² Ptasnik J. *Miasta i mieszanstwo w dawnej Polsce.* – Krakow, 1943. – С. 53.

³ Groicki B. *Porsadek sadow i spraw miejskich prawa Magdeburskiego w Koronie Polskiej.* / Wydal K. Koranyi. – Warszawa, 1953. – С. 54.

⁴ Czolowski A. *Poglad na organisacyi i dzialnosc dawnych wladz miasta Lwowa do 1848 r.* – Lwow, 1896. – С. 26.

⁵ Jakowliw A. *Das deutsche recht in den Ukraine und seine Einflusse auf das Ukrainische Recht im 16–18 Jahrhundert.* – Leipzig, 1942. – С. 91.

⁶ Czolowski. *Ibid.* – С. 25–26.

⁷ Groicki. *Ibid.* – С. 45–51.

⁸ Ptasnik. *Ibid.* – С. 31.

⁹ Jakowliw. *Ibid.* – С. 92.

¹⁰ Czolowski. *Ibid.* – С. 25.

¹¹ Привілеї міста Львова ... – С. 96–97.

¹² Groicki. *Ibid.* – С. 54.

¹³ Halban A. *Zur Geschichte des deutsches Rechtes in Podolien, Wolhynien ud der Ukraine.* – Berlin, 1896. – S. 129–130.

¹⁴ Kaluzniacki E. *Polnische Recension Magdeburger Urthele und die Einschlägigen Deutschen, Latenischen und Czechischen Sammlungen.* – Wien, 1886. – S. 191–202.

¹⁵ Lysiak L. *O tak zwanym sadzie szesciu miast // Czasopismo prawno-historyczne.* – Tom XXVII. – Zeszyt 2. – 1975. – S. 119.

ПОГЛЯДИ КОНСТИТУЦІЙНИХ ДЕМОКРАТІВ НА ОРГАНІЗАЦІЮ СУДОВОГО КОНСТИТУЦІЙНОГО КОНТРОЛЮ

Сучасний етап проведення судової реформи в Україні неможливий без врахування політико-правового доробку українських мислителів, правників, громадських діячів. Він, зокрема, вимагає від дослідників ознайомлення із вітчизняним досвідом організації конституційної юстиції (як позитивного, так і негативного) та можливості його використання в новітньому державному будівництві.

Вітчизняна історія не має власного практичного досвіду створення та діяльності органу конституційної юрисдикції, тому особливої актуальності набувають дослідження теоретичних розробок українських мислителів з цього питання.

Проблематиці виникнення й розвитку судового конституційного контролю присвячені наукові статті як вітчизняних, так і зарубіжних вчених О. О. Кордуна, О. В. Марцеляка, М. А. Нуделя, Ю. М. Тодики, В. М. Шаповала та інших. При цьому основи дослідження історії виникнення і розвитку ідей конституційної юстиції в Україні заклали у своїх працях О. М. Мироненко. Розвідуючи питання генези теорії судового контролю в нашій державі, він звернув увагу дослідників на те, що вперше ідея новітньої конституційної юстиції, що її згодом «привласнив» Г. Кельзен, була розроблена лідером конституційних демократів І. І. Петрункевичем та його соратниками в проекті Основного державного закону Російської імперії (1905 р.)¹. Ретельно досліджуючи розділ ІХ проекту «Про Верховний Суд» О. М. Мироненко доходить висновку, що ідея створення спеціалізованого судового органу для охорони конституції була запропонована І. І. Петрункевичем за півтора десятка років до появи теорії Г. Кельзена².

У запропонованій статті не будемо проводити структурного аналізу ІХ розділу проекту, що досить докладно вже

зробив О. М. Мироненко, однак спробуємо визначити модель конституційного контролю, яку розробили І. І. Петрункевич та його соратники.

Відзначимо, що на момент створення проекту руської конституції у світі існувала тільки одна модель конституційної юстиції – американська. І. І. Петрункевич відхилив американську модель конституційної юстиції, як непридатну для російської дійсності і запропонував введення спеціального створеного органу – Верховного Суду, завданням якого є охорона Основного Державного Закону від порушень і рішення спорів про його тлумачення³. Ні цивільні, ні кримінальні справи до компетенції такого суду не входили.

До повноважень Верховного Суду автори проекту конституції відносили питання: 1) про скасування урядових розпоряджень і інших, що не мають силу закону актів державної влади, неузгоджених із законами, якщо розпорядження й акти ці не підлягають розгляду інших судових установ; 2) про скасування урядових розпоряджень і судових вироків, заснованих на законоположеннях, противних основному державному закону або виданих з порушенням встановленого порядку законодавства; 3) про скасування незаконно проведених виборів у Державну Думу; 4) про розв'язання всіх суперечок, що виникають, про тлумачення Основного Державного Закону⁴. Таким чином Верховний Суд не мав повноважень скасовувати закони, що не відповідають конституції, а лише міг скасовувати рішення державних органів, що були засновані на неконституційних законах. Автори законопроекту пояснювали це тим, що надання Верховному Суду права скасовувати закони, прийняті Державною Думою і затверджені монархом, зробило би Суд законодавчим органом. І щоб залишитися в ролі судової установи, Верховний Суд повинен мати можливість лише перешкоджати виконанню протиконституційних законів урядом і судами. У такий спосіб передбачалося паралізувати практичну чинність неконституційного закону.

У сучасній Україні Закон України «Про Конституційний Суд України» до повноважень вищого органу конституційної юрисдикції відносить справи про конституційність законів і інших актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради АРК; відповід-

ність Конституції України діючих міжнародних договорів або тих міжнародних договорів, що вносяться у Верховну Раду України для одержання згоди на їх обов'язковість; дотримання конституційної процедури розслідування та розгляду справи про усунення Президента України з посади в порядку імпічменту.

Таким чином бачимо, що головна відмінність теорії І. І. Петрункевича від сучасного бачення цієї проблеми у тому, що, на думку мислителя, орган конституційної юстиції не повинен розглядати питання про відповідність законів конституції, однак має скасовувати всі урядові розпорядження і судові рішення, прийняті на підставі неконституційних законів. При цьому до урядових розпоряджень відносилися не тільки акти самого уряду, а й акти органів місцевого самоврядування (земств), міських дум, палат державної думи, установ, підпорядкованих уряду⁵.

До повноважень Верховного Суду автори проекту відносили також встановлене ст. 63 розділу VI «Про міністрів» положення про те, що в разі притягнення міністра до відповідальності однією чи обома Палатами Державної Думи, він підлягає юрисдикції особливого суду, до складу якого входять президент Верховного Суду, члени цього Суду і представники вищого касаційного суду Імперії.

Особливо слід зупинитися на положенні проекту про право Верховного Суду скасовувати незаконно проведені вибори до Державної Думи⁶. В сучасній Україні ані Конституція, ані Закон України «Про Конституційний Суд України» не передбачають подібного положення.

Слід зазначити, що відносячи до компетенції органів конституційної юрисдикції захист прав і свобод, законодавство багатьох сучасних держав особливо виділяє їх роль у захисті такого важливого політичного права, як виборче. Вони наділяються повноваженням контролювати проведення різного роду виборів, референдумів, здійснення народної ініціативи. На сьогоднішній день із приблизно 100 діючих у світі спеціалізованих органів конституційного правосуддя 55 мають повноваження з визначення конституційності й законності виборів⁷.

У багатьох зарубіжних країнах органи конституційного правосуддя наділяються повноваженнями, що є характерними для інших

органів (наприклад, Центральна виборча комісія), які контролюють організацію і хід виборчого процесу. Так, Конституційна Рада Франції на президентських виборах і на референдумі контролює через своїх спостерігачів хід голосування, встановлює список кандидатів на посаду президента, висловлює свою думку щодо організації виборів, тобто виступає як консультативний орган у виборчому процесі⁸.

Конституція і закони України не відносять до повноважень Конституційного Суду України можливість перевірки цим органом рішень Центральної виборчої комісії України. На нашу думку, запропоноване І. І. Петрункевичем і його соратниками положення про можливість органу конституційної юстиції скасовувати незаконно проведені вибори в парламент актуально та потребує до себе особливої уваги вчених.

Тип конституційного контролю, запропонований авторами проекту руської конституції (а тут потрібно говорити саме про контроль, а не про нагляд, бо акти, визнані невідповідними конституції, скасовуються (ст. 76 проекту), а не просто вказується на їх невідповідність), можна охарактеризувати так.

За формою автори пропонують закріпити конституційний контроль як абстрактний, так і конкретний. Абстрактний конституційний контроль, що передбачає перевірку конституційності акта або норми не у зв'язку з якою-небудь справою, впливає з п. 1 ст. 76 проекту, яка говорить про скасування всіх урядових розпоряджень і інших, які не мають сили закону актів державної влади, що суперечать законам. Конкретний конституційний контроль передбачений п. 2 ст. 76 проекту. Він встановлює скасування судових вироків, які ґрунтуються на законоположеннях, що суперечать основному закону.

За обсягом конституційний контроль, передбачений авторами проекту, є повним, тобто охоплює всю систему суспільних відносин, врегульованих конституцією (частковий контроль поширюється лише на визначені сфери, наприклад на права людини і громадянина).

За змістом конституційний контроль, передбачений авторами проекту, є матеріальним, тобто при такому контролі перевіряється на відповідність конституції зміст акта, а не дотримання консти-

туційних умов і вимог, що відносяться до видання акта, що здійснюється при формальному контролі.

Запропонувавши створення спеціального органу конституційної юстиції – Верховного Суду, автори проекту встановили, що конституційний контроль за містом здійснення має бути зовнішнім, а за часом здійснення наступним. Згідно з ст. 76 проекту конституційний контроль має поширюватися на діючі, принаймні офіційно опубліковані, акти.

Творці проекту пропонують досить цікавий спосіб обрання членів Верховного Суду. І хоча в самому проекті зазначено, що склад Верховного Суду і порядок діловодства визначаються особливим законом, у коментарях до даної статті автори вказують, що найкращим способом складання Верховного Суду було б обрання його членів у рівній кількості палатою народних представників (нижньою палатою парламенту. – *Авт.*), земською палатою (верхньою палатою парламенту. – *Авт.*) та імператором. Такий порядок найбільш відповідав би положенню вищого конституційного суду як третейського суду в конфліктах між органами верховної влади. Обрання суддів Верховного Суду в такий спосіб цілком відповідає теорії поділу влади.

Викликає інтерес визначене авторами конституційного проекту коло суб'єктів, що мають право на звернення до Вищого Суду. Це приватні особи, громадські установи, міністр юстиції, державний канцлер, імператор, одна або дві палати Державної Думи (ст. 77 проекту). На думку авторів проекту, «йому (Верховному Суду. – *Авт.*) не може бути надане право скасовувати за власним почином акти інших державних установ, оскільки таке право, створюючи для Верховного Суду можливість активного втручання в політичне життя країни, позбавило б його характеру суто судового органу»⁹. Встановлення такого кола суб'єктів говорить про те, що автори проекту передбачили факультативний конституційний контроль, тобто такий, що проводиться за вимогою уповноваженого органу чи посадової особи або ж індивіда, у якого виникли сумніви в конституційності акту.

Включення до кола суб'єктів звернення до Верховного Суду представників законодавчої і виконавчої влади вводить додаткові механізми взаємного контролю та обмеження гілок державної

влади: «наприклад, судовий вирок, заснований на протиконституційному законі, може бути оскаржений або приватною особою або урядом, з оглядом на те, чи торкається він гарантованих конституцією прав окремих громадян або інтересів держави. Указ Імператора, що суперечить конституції, може бути переданий на розгляд вищого суду постановою палат, і навпаки неконституційна постанова палати – указом імператора»¹⁰.

Таким чином, можна стверджувати, що І. І. Петрункевичем була обґрунтована і розроблена теорія конституційної юстиції європейського типу, основні положення якої, незважаючи на свій вік, є актуальними в сучасній Україні і цілком прийнятні для застосування в нинішньому законодавстві про Конституційний Суд України.

Л. П. Гарчева (Сімферополь), А. П. Мазур (Івано-Франківськ). Погляди конституційних демократів на організацію судового конституційного контролю

Досліджена модель організації судового конституційного контролю, запропонована І. І. Петрункевичем та його соратниками у проєкті Основного державного закону Російської імперії (1905 р.).

Л. П. Гарчева (Симферополь), А. П. Мазур (Івано-Франковск). Взгляды конституционных демократов на организацию судебного конституционного контроля

Исследована модель организации судебного конституционного контроля, предложенная И. И. Петрункевичем и его соратниками в проекте Основного государственного закона Российской империи (1905 р.).

L. P. Garcheva (Simferopol), A. P. Mazur (Ivano-Frankivsk). Views of Constitutional Democrats on the organization of Constitutional jurisdiction

The model of the Constitutional jurisdiction organization proposed in the Constitutional project (1905) by I. Petrunkevich and his colleagues is examined.

¹ Мироненко О. Іван Петрункевич як фундатор ідеї новітньої Європейської моделі судової конституційної юстиції // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 4. – С. 95.

² Мироненко О. Іван Петрункевич як фундатор ідеї новітньої Європейської моделі судової конституційної юстиції // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – № 1. – С. 75.

³ *Основной государственный закон Российской империи. Проект русской конституции. Выработанный группой членов «Союза Освобождения».* – Paris, 1905 – С. 27.

⁴ *Там само.* – С. 29.

⁵ *Там само.* – С. 30.

⁶ *Там само.* – С. 29.

⁷ Кордун О. *Поняття, види і форми конституційного контролю [електронний ресурс] // Людина і політика – український соціально-гуманітарний журнал.* – 2001. – № 2. – режим доступу: <http://www.icial.org.ua/lip/n/201/1.html>

⁸ Крутоголов М. А. *Конституционный совет Франции: организация и правовые аспекты деятельности* – М., 1982. – С. 173.

⁹ *Основной государственный закон Российской империи...* – С. 31.

¹⁰ *Там само.* – С. 29–30.

Гавриленко О. А. (Харків)

СУД ТА ЮРИСДИКЦІЙНИЙ ПРОЦЕС У СЕРЕДНЬОВІЧНИХ КОЛОНІЯХ ГЕНУЇ В КРИМУ

Досі вітчизняна історико-правова наука має суттєві лакуни у висвітленні основних рис суду та процесу в генуезьких колоніях – Каффі, Чембало, Солдайї, Боспоро, Яліті та ін., що існували в Криму протягом другої половини XIII – середини XV ст., у тоді, як ці питання вбачаються надзвичайно цікавими з точки зору розуміння процесу складання основ нинішньої правової системи нашої держави.

Серед пам'яток права, що містять інформацію щодо судоустрою та деяких характерних рис процесуального права Каффи, Солдайї, Чембало, Боспоро та інших факторій, назвемо статут, виданий Генуею для своїх чорноморських володінь у 1290 р., і більш пізнього статуту 1316 р., де докладно визначалися права та обов'язки консула Каффи, зокрема й ті, що стосувалися судової сфери¹. Однак найширше організаційно-правові засади судових органів лігурійських колоній у Криму регламентувалися нормами Статуту генуезьких колоній, розташованих у басейні Чорного моря

(Statutum Sephe), затвердженому в Генуї 28 лютого 1449 р.², Окрім того, у Каффі та інших причорноморських колоніях, безперечно, використовувалися й норми цивільно-кримінальних статутів Генуї 1375, 1403 та 1413–1414 рр.³, Зважаючи на близькість правових систем Генуї та її колоній, допомогу в адекватному висвітленні діяльності судових органів Каффи може надати й збірка юридичних консультацій, укладена на початку XV ст. видатним генуезьким правознавцем Бартоломео Боско, які він надавав на прохання суддів та своїх клієнтів – позивачів чи відповідачів, зокрема, й щодо справ, що стосувалися північнопричорноморських факторій⁴.

Адміністративно-судовий апарат, що функціонував у колоніях Причорномор'я протягом XIII–XV ст., постійно реформувався в умовах нестабільної політичної та економічної ситуації. Як свідчать джерела, у північнопричорноморських колоніях Генуї поширюється модель системи судових органів метрополії, хоча, звичайно, з певною місцевою специфікою. Населенню колоній, як і громадянам метрополії, була притаманна схильність вирішувати будь-які, навіть дрібні суперечки шляхом судових позовів. Саме тому судоустрій та судочинство набули тут достатньо складних, розвинених форм.

Наявність суттєвих лакун у законодавстві та прагнення населення до судового вирішення різноманітних життєвих колізій надавали консулам, вікаріям, синдикам, іншим магістратам широке поле для діяльності. Отже, у ролі суддів залежно від суті справи могли виступати різні посадові особи, наділені, окрім судової, зазвичай ще й адміністративною юрисдикцією. Насамперед, відповідно до Статуту 1449 р., ці функції виконували консули міст, найширшими судовими повноваженнями серед яких було наділено консула Каффи, який обирався в Генуї на річний термін.

Згідно з § 16 гл. 1 Статуту генуезьких колоній у Чорному морі, на нього покладался обов'язок «ходити до суду у звичайні дні, а саме кожного понеділка, четверга та суботи зранку і там залишатися й бути присутнім зі своїм вікарієм для того, щоб судити й мати нагляд за правосуддям». Консул наділявся повноваженнями своєю владою накладати на будь-кого з генуезців чи «підданих общини генуезької», незалежно від їхнього правового або ж майнового статусу, штрафи, поміщати до в'язниці. З-під його підсудності ви-

лучалися лише справи, що стосувалися каффських синдиків. З 1454 р. за реформою, проведеною протекторами банку св. Георгія, під управління якого 14 листопада 1453 р. перейшли всі чорноморські колонії Генуї⁵, консулам було надано повну судову та адміністративну (*potestas, balium et arbitrium*), «чисту й змішану» владу (*merum et mixtum imperium*), у тому числі й «право меча» (тобто страти) над усіма жителями, що не було передбачено Статутом 1449 р.

Варто зауважити, що судові повноваження консулів Солдайї, Чембало, Лусті та інших міст у низці випадків на практиці обмежувалися сваволею консула Каффи. Показовою в цьому плані є достатньо широко відома «справа братів ді Гуаско», матеріали якої вперше були опубліковані у збірці «*Atti della Socleta Ligure di storia patria*» (v. VII, pt. II, p. 292–324), виданій у Генуї ще в 1879 р. Російський переклад було зроблено С. О. Міліциним на початку 50-х рр. ХХ ст.⁶, «Справа» являє собою комплекс із двадцяти двох документів, що являли собою листування солдайського консула Кристофоро ді Негро, яке він вів протягом 1474 р. з консулом Каффи та вищими генуезькими посадовцями з приводу самоуправства генуезьких феодалів – братів ді Гуаско, що перетворили свій замок Тассілі (рештки його містяться на мисі Чобан-Куле у Криму) на осередок «організованого злочинного угруповання», яке тероризувало до останньої чверті ХV століття (до окупації південного узбережжя Криму турками) населення навколишніх населених пунктів⁷.

Кристофоро ді Негро особливо наголошував, що клан ді Гуаско самовільно присвоїв собі право чинити суд над населенням сіл Тассілі та Скуті, незважаючи на те, що обидва ці населені пункти розміщувалися на території, підвладній юрисдикції солдайського консула. Не обмежившись правом нижчої юрисдикції, «зло помножуючи злом», брати зрештою привласнили й право вищого суду над підвладним їм населенням. На знак цього «... вони встановили від імені свого, завдаючи цим тяжкої образи консулові Солдайї, шибениці у селі Скуті та ганебні стовпи у місцині Тассілі»⁸. Таким чином, середніми землевласниками було привласнено атрибути влади, притаманні лише великим феодальним сеньорам Італії та інших європейських країн. Кристофоро ді Негро неодноразово скаржився на дії Андреотто ді Гуаско та його братів консулам

Каффи Батісто Джустініані та Антоніотто ді Кабела, оскільки ж перший, за його словами, був підкуплений братами, а від другою жодної відповіді він не отримав, солдайтський консул змушений був звернутися зі скаргою до протекторів банку св. Георгія.

Як впливає зі змісту Статуту 1449 р., у низці випадків різноманітні менш важливі справи могли розглядатися не особисто консулом, а його вікарієм, якому приписувалося «ходити до суду кожного дня, окрім святкових та виключених статутом, та судити там тих, хто подав скаргу...» (гл. 11, § 2). При цьому спеціально підкреслювалося, що вікарій «... не може і не сміє явно чи таємно, на словах або письмово надавати поради або заступництво» позивачеві чи відповідачеві під загрозою бути позбавленим платні, яку він отримує від генуезької громади.

Окрім того, однією з найважливіших судових магістратур Каффи та інших генуезьких колоній у Причорномор'ї, як свідчать джерела, з плином часу стала також виборна магістратура синдиків, половина з яких мала бути генуезькими громадянами, а інша – жителями Каффи (гл. 4, § 1). Починаючи з 1453 р. генеральні синдикати на практиці стали призначатися Радою 52-х – керівним органом генуезького банку Св. Георгія (Casa di S. Giorgio), який на той період фактично перетворився на урядовий орган колоній Генуї у Північному Причорномор'ї⁹.

На членів колегії генеральних синдиків нормами Статуту покладалася обов'язок «засідати у місці суду» і судити «кожного дня по два з них по черзі, а усі чотири – два рази на тиждень, по днях, які оберуть самі». Вони могли на власний розсуд «карати суддів, адвокатів і повірених за обман та інші скоєні ними проступки» (гл. 4, § 8). Їхня компетенція поширювалася й на інші справи, що стосувалися «усякої іншої особи, яка вчинила обман на службі, або такої, що поводитися на ній всупереч існуючим правилам» (гл. 4, § 9).

Для виконання покладених на них функцій синдикам надавалася можливість розглядати справи «полишивши звичайний порядок судочинства і без усілякої урочистості, з формальним доносом, слідством та обвинуваченням або без них», маючи право «або покарати ... винних, або їх виправдати, за власним розсудом та совістю» (гл. 4, § 4). Водночас синдикати були зобов'язані до-

тримуватися певної процедури. Так, вони не могли піддавати суду осіб, які «не були закликані до суду особисто один раз чи на дому своєму тричі, або словами глашатая принаймні одноразово», щоб винесений відносно них вирок «вважався законним» (гл. 4, § 5).

Якщо ж одного або кількох генеральних синдиків було звинувачено у прихильності до когось із обвинувачуваних або ж, навпаки, в особистій неприязні до особи, чия справа перебувала у їхньому провадженні, то усунення їх з посади за нормою Статуту 1449 р. мало відбуватися за спільним рішенням кафефського консула, управляючих фінансами та чиновниками казначейства Каффи, які на місце усунених мусили обрати інших осіб (гл. 4, § 3). У разі виявлення фактів злочинів скоєних синдиками, останні мали судитися синдиками, обраними після них (гл. 4, § 6).

Окрім названих магістратур, судовими повноваженнями, зокрема у торговельних справах, наділявся спеціальний орган – Комітет торговельний хозарський, що обирався раз на чотири місяці Радою казначейства Каффи (гл. 8, § 1). Цей орган складався з чотирьох осіб – двох генуезьких громадян та двох громадян Каффи, причому двоє з членів комітету обов'язково мали бути дворянами. Їхні повноваження визначалися затвердженням у Генуї спеціальним Статутом торговельним хозарським. Усі рішення, прийняті Комітетом торговельним хозарським, вважалися остаточними. «Постановляємо ще та повеліваємо, що ані пан консул Каффи, ані його вікарій не можуть брати до уваги нічій скарги на рішення Комітету торговельного і ніхто, після того, як відбулося рішення, не може звертатися до консула та вікарія ні з проханням, ні іншим порядком, але усе, що буде їм приписано, вони повинні виконати безумовно або умовно, відповідно до рішення означеної ради під загрозою штрафу у 25 сонмів* з кожного та за кожен раз», – встановлював Статут генуезьких колоній 1449 р. (гл. 8, § 7).

Процес, тобто закріплена правом процедура застосування матеріальних правових норм у більшості європейських держав того часу, у тому числі й північнопричорноморських колоніях Генуї, мав певні загальні характерні риси. У даному разі нас цікавитиме процес юрисдикційний (лат. *jurisdictio* – судочинство, від *jus (juris)* –

* Один сонм – зливков срібла вагою близько 250 г. (8 ½ унцій). Дорівнював 200 аспрам – срібним монетам, що перебували в обігу в генуезьких колоніях у Криму.

право та дісете – говорити, проголошувати)¹⁰, тобто нормативно закріплена процедура здійснення органами державної влади покладених на них функцій по відправленню правосуддя.

Насамперед варто зауважити, що в лігурійських колоніях Північного Причорномор'я процес мав переважно обвинувально-змагальний характер, тобто рухався ініціативою зацікавлених сторін, які мали безпосередньо стояти перед судом, відбувався зазвичай усно і гласно. Водночас поступово все більшого поширення набуває інквізиційний (розшуковий) процес, який спочатку застосовувався лише у найважливіших справах, що зачіпали інтереси феодалної держави. За такої форми процесу справа у більшості випадків розпочиналася за ініціативою держави, тобто самого суду, незалежно від того, з якого джерела суд отримав інформацію про скоєне діяння. Окрім того, у розшуковому процесі судді особисто здійснювали слідство й самі ж вирішували справу, тобто дані попереднього слідства додатково не перевірялися під час судового слідства іншими людьми, у яких міг скластися власний погляд на докази й сутність справи. Таким чином, розшук не давав гарантії від можливого упередженого підходу суддів – консулів, вікаріїв, синдиків, інших магістратів – до справи, що склався в ході попереднього слідства.

Ще однією характерною рисою було те, що у розшуковому процесі обвинувачуваний був цілком безправним. Він розглядався усього лише як об'єкт діяльності суду, який «досліджував» справу за допомогою катування, домагаючись від обвинуваченого власного визнання провини. Якщо підсудний давав суперечливі свідчення, то його також катували, домагаючись узгоджених показань. Часто тортурам піддавали й свідків, якщо вони давали суперечливі свідчення. Показання обвинувачуваного й свідків фіксувалися у протоколах. У важливих справах консули особисто брали участь у допитах. Для цього, наприклад, каффському консулові нормою Статуту генуезьких колоній, розташованих на Чорному морі 1449 р., приписувалося тримати у великій залі консульського палацу «машину для тортур» (гл. 1, § 20), яка мала використовуватися для отримання свідчень у ході попереднього слідства. Цікаво, що диспозицією, вміщеною в § 8 гл. 19 Статуту, кавалерію – поліцейському чиновникові, до обов'язків якого,

окрім іншого, було віднесено особисте катування підслідного, категорично заборонялося «вимагати, домагатися або отримувати що-небудь від особи, підданої тортурам, за вказані тортури, або від громади». Це наводить на думку про те, що до появи цієї норми подібні випадки усе ж траплялися.

У менш важливих справах, які не вимагали тортур, допит здійснювали вікарії або синдики, після чого складалася коротка виписка зі справи (резюме показань свідків, обвинувачуваного, огляду речових доказів), що передавалася консулові, який за цією випискою й вирішував справу. Часом консул, затверджуючи вирок у таких справах, взагалі не бачив підсудного. Звідси випливає висновок: у розшуковому процесі були відсутні змагальність, усність, гласність, безпосередність, тобто підсудний нерідко не поставав безпосередньо перед суддею. Консул, який затверджував судові рішення, бачив лише письмові документи – короткі виписки зі слідчої справи й докази не перевірялися повторно.

Розшуковому процесові була притаманна система формальних доказів. Сутність її полягала в тому, що при винесенні вироку (судового рішення) визнавалися лише суворо визначені докази. Значення кожного їх виду заздалегідь визначалося генуезькими цивільно-кримінальними статутами 1375, 1403 та 1413–1414 рр. За допомогою такого формального закріплення системи доказів уряд намагався обмежити сваволлю й зловживання суддів. Останні зобов'язувалися засновувати свої рішення не на особистому й довільному розсуді, а на визначених законом об'єктивних доказах.

У «порадах» Б. Боско визначено чотири основні види доказів: показання свідків, письмові та речові докази, особисте зізнання¹¹. Безумовним доказом вважалося власне визнання обвинувачуваного. Якщо обвинувачуваний зізнавався, то й слідство закінчувалося, можна було виносити вирок. Вагомими доказами були показання свідків. Ними могли бути лише повнолітні, здатні усвідомлювати власні вчинки та відповідати за них. Свідок повинен був говорити тільки те, що бачив і чув особисто. Не всі свідки були рівноцінними. Закон віддавав перевагу свідкові-чоловікові перед жінкою, знатному – перед незнатним, духовній – особі перед світською. Важливе значення надавалося письмовим до-

кументам як доказам: розписки, купчі, виписки із суддівських, торговельних та інших книг.

За певних умов у разі незгоди сторони із судовим рішенням допускалася апеляція. У § 20 гл. 4 Statutum Cephе зазначалося, що на рішення каффського консула та вікарія щодо справ між громадянином Генуї та громадянином Каффи, а також у справах, де обома сторонами виступають громадяни Каффи чи Генуї, у разі, якщо сума позову складає не менше п'яти соннів, не пізніше як у десятиденний термін з дня проголошення рішення може бути подано апеляцію, що мусить розглядатися каффськими синдиками. При цьому наголошувалося, що така скарга має бути подана публічно і «за законною формою». За умови дотримання вказаних вимог судове рішення буде переглянуто у тримісячний термін.

Виконання судового рішення (вироку) покладалося на відповідних магістратів. Так, Статутом 1449 р. передбачено виплату грошової винагороди кавалерію «за кожну людину, висічену різками» – 25 аспрів, за таврування однієї особи – 30 аспрів. «за кожного чоловіка чи жінку, покараних тілесно, але не до смерті, а саме за відрізання якогось із членів» – 35 аспрів і «за кожну особу повішену, позбавлену голови або покарану на смерть іншим чином» – 50 аспрів (гл. 19, § 2–5).

Отже, аналіз пам'яток права та інших історичних джерел надає можливість із цілковитою впевненістю констатувати, що в період з другої половини XIII до середини XV ст. у кримських колоніях Генуї відбувається становлення специфічної системи судових органів та системи норм процесуального права. Звертає на себе увагу беззаперечний факт: характерною рисою права генуезьких колоній, яке регламентувало організаційну будову та діяльність судів, було те, що основу його становили не норми місцевого походження, а ті, які були перенесені на місцевий ґрунт із метрополії та пристосовані до місцевих умов.

Гавриленко О. А. (Харків.). Суд та юрисдикційний процес у середньовічних колоніях Генуї в Криму

Досліджуються особливості становлення системи судових органів та юрисдикційного процесу в генуезьких колоніях Північного Причорномор'я.

Гавриленко А. А. (Харьков). Суд и юрисдикционный процесс в средневековых колониях Генуи в Крыму

Исследуются особенности становления системы судебных органов и юрисдикционного процесса в генуэзских колониях Северного Причерноморья.

Gavrylenko A. A. (Kharkiv). The court and judicial process of the medieval colonies of Genoa in Crimea

Features of becoming of judicial bodies system and process in the Genoa colonies of Northern Black Sea Coastland are studied.

¹ Ковалевский М. М. Юридический быт генуэзских колоний на Черном море во второй половине XV века // Сборник статей по истории права: Посвященный М. Ф. Владимирскому-Буданову. – К., 1904. – С. 195–196.

² Устав для генуэзских колоний в Черном море, изданный в Генуе в 1449 году // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 5. – Одесса, 1863. – С. 632–836.

³ Барабанов О. Н. Бартоломео Боско – генуэзский юрист XIV–XV веков: Теория и практика гражданского судебного процесса. – СПб., 2002. – С. 23.

⁴ Bosco V. *Consilia egregii domini Bartolomei de Bosco famosissimi iuris consulti geniensis.* – Lodani, 1620. – 898 p.

⁵ Данилова Э. В. Каффа в начале второй половины XV в. (по документам «Codice») // Феодальная Таврика. – К., 1974. – С. 189–214.

⁶ Секиринский С. А. Очерки истории Сурожя IX–XV веков. – Симферополь, 1955. – С. 73–94.

⁷ Генуэзцы в Крыму. *The Genoese in Crimea. Исторический путеводитель. A Historical Guide* / Под общ. ред. Н. Ф. Баллоны, Н. Куковальской. – К., 2009. – С. 144.

⁸ Секиринский С. А., Секиринский Д. С. Феодальные владения генуэзцев в Восточном Крыму во 2-й половине XV века // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII – XVI веках. – Ростов н/Д., 1989. – С. 12.

⁹ Скржинская Е. Ч. Судакская крепость. История – археология – эпиграфика. – Киев; Судак; С.-Петербург, 2006. – С. 28.

¹⁰ Педько Ю. С. Юрисдикція // Юридична енциклопедія. – Т. 6: Т-Я. – К., 2004. – С. 490.

¹¹ Bosco V. *Ibid.* – Cons. 339.2.

СУДИ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН У ЯЗИЧНИЦЬКУ ДОБУ

Для відтворення цілісної картини розвитку вітчизняного права необхідне звернення до маловивчених сторінок нашої правової минувшини. Такою сторінкою є історія східнослов'янського права в язичницьку добу. Якщо для реконструкції суспільного, державного і правового життя християнської Київської Русі є Руська Правда, церковні Устави князів Володимира і Ярослава, то про дохристиянський період певною мірою можна говорити як про «білу пляму»: розвідки юридичного життя цієї доби практично відсутні. Причиною тому є відсутність руських писемних джерел, у тому числі записів руського права. Однак деякі риси правового життя східних слов'ян до прийняття ними християнства відбилися у фольклорі, міфології. Цінним матеріалом також є свідчення давніх західних і східних авторів, які залишили згадки про відвідування ними землі русичів. Певна інформація міститься в пізніших літописах, у тому числі Повісті минулих літ. Проаналізувавши ці джерела, можна зробити висновок про, зокрема, суди у східнослов'янському суспільстві в язичницькі часи. Реконструкція еволюції суду в наших предків-язичників і є метою даної статті.

Хронологічно робота охоплює період від початку другої половини I тисячоліття н.е. (тобто від часів остаточного виокремлення східних слов'ян із слов'янської спільноти) до останньої чверті X ст. (до хрещення Русі Володимиром Святославичем у 988 р.).

На початку цього періоду східнослов'янське суспільство вступає в період формування протодержави. Мононорми, які були основним регулятором суспільних відносин у первісну добу, зазнають розщеплення на норми релігії, моралі, права, які, однак, залишаються тісно пов'язаними між собою. Цей зв'язок позначився і на уявленні східних слов'ян про світобудову. Згідно з язичницькими віруваннями, Дерево Життя складається з трьох іпостасей – Прави, Яви і Нави. Права – духовний світ, в якому живуть боги. Права надає всьому гармонію та порядок, тобто закони (правди)¹.

Очевидний етимологічний зв'язок слів Права, правда, праведний, правий, право, справедливий. Отже, східні слов'яни вважали, що боги встановлюють для людей правила-закони, тож хранителями законів були жерці. Ще Аристотель писав про звичай давніх племен агатирсів (мешканців Наддніпрянщини та Південного Бугу), що вони «закони свої укладають у пісні і їх відспівують, щоби не забувалися. Відспівування могло відбуватися лише у час урочистостей, при святинях під проводом бесів-жерців, котрі, очевидно, були авторами цих законів»². Відомий сучасний дослідник української міфології В. Войтович указує, що в деяких східнослов'янських племенах існувало свято бога Прави, якого шанували як бога правосуддя. Його уявляли у вигляді мудрого старця у довгій білій одежі з золотим ланцюгом на грудях, який не залишає безкарним жодного лихого вчинку людини. Права карає і суддів, які приймають несправедливе рішення³.

Слов'янські племена вагрів і венедів шанували бога Прово, або Проно. Цьому богу був збудований храм, в якому стояла статуя Проно. В одній руці бог тримав розірваний камінь рала (символ невинуватості), в іншій – предмет, який М. Костомаров вважав за шматок заліза червоного кольору. На думку дослідника, такий колір означав, що залізо розпечене; звідси Костомаров робив висновок, що в руках Проно був символ ордаліїв⁴. Зіставивши культу Прово і Проно, Костомаров дійшов висновку, що це одне божество; крім того, вчений ототожнював його із східнослов'янським Перуном.

Одним із верховних богів, що його шанували всі слов'янські племена, був Білобог, який втілював світле, небесне, сонячне, космічне начало. Білобог вважався охоронцем добра, який дає людям і світу щастя, удачу, благо (як указує О. Баженова, у слові «благо») був редукований голосний, після його випадіння слово читається «благо»⁵). Язичницький скульптор зобразив Білобога з шматком заліза у правій руці⁶, що є символом ордаліїв, а отже, безперечним свідченням «судових повноважень» Білобога.

Отже, право східні слов'яни вважали божим законом, даним людям. Тож суд розглядався як встановлення або відновлення божественної справедливості (етимологічно слово «правосуддя» пов'язане з «суд Прави», «праведний суд»). Не дивно, що судові

функції у додержавному суспільстві виконували жерці. Збереглися вказівки на те, що жриці вогню, діви-вогнеслужительки, здійснювали суд за давнім звичаєм Любуші: «Дві діви, навчені віщбам витязовим: у єдней суть дески праводатне, у второй меч, кривди караючій»⁷. Суд проводився біля святилищ, присвячених богам. М. Костомаров, посилаючись на слов'янські хроніки Гельмольда, вказував, що у Прове не було храму, слов'яни присвячували йому дуб, оточений огорожею з майданчиком перед ним. Туди приходили люди із жерцями і приносили жертви. Майданчик був місцем зборів віча, вироблення і оголошення законів, а також місцем суду. Заходити за огорожу дозволялося лише тим, хто приносив жертву і ховався від смерті⁸.

У традиційних суспільствах, яким було і східнослов'янське в язичницькі часи, велика і почесна роль відводиться старійшинам, старим людям. Як і жерці, старійшини могли відправляти правосуддя. У Велесовій Книзі читаємо: «Здавна правимося родами, і староотцове всякого роду йдуть судити родичів біля Перунових дерев»⁹. Ідеальний, за язичницькими уявленнями, розподіл суспільних функцій зображений у давній пісні:

Ой всадив же он три села з людьми:

А одне село з старими людьми,

А друге село з парубочками,

А третє село з панночками.

Старії люди усім судили,

А парубочки у війську служили,

А панночки ширінки шили¹⁰.

Суд відбувався у присутності всієї общини і, хоча безпосередніми судьями були старійшини, спільнота брала активну участь у розгляді і вирішенні справи. Общинний суд вважав злочини «змазою ґрунту», тобто вчинками, які бруднять землю. Тож метою покарання було «очистити» спільноту, позбавившись злочинця. Ібн Фадлан писав, що русичі, «упіймавши злодія або розбійника, приводять його до високого, товстого дерева, прив'язують до його шиї міцну мотузку і вішають його на дереві; залишається він висіти, доки не розпадеться від часу, вітру або дощу»¹¹.

Із розвитком східнослов'янського суспільства, ускладненням суспільних відносин, заміною родової общини сусідською право

суду стало належати не тільки старійшинам, а і родоплемінній знаті, що відбилося у давній колядці:

... А на тім Дунаю кораблі плавають,
А в тих кораблях самі панове,
Самі панове і старії люди
Судочку судять, радочку радять,
Та й раду радять первовічную,
Первовічную, довговічную...¹²

Із подальшою еволюцією східнослов'янського суспільства влада вождів набуває публічного характеру і трансформується у державну владу. Із виникненням і розвитком державних інститутів духовна влада жерців остаточно підпорядковується світській владі племінних вождів – князів. Судочинство здійснюється не біля святилищ, а у дворі князя або, за традицією, у людному місці. Ібн Русте, який відвідав руські землі у IX ст., писав про наших предків: «Якщо будь-хто порушить справу проти іншого, він кличе того до суду князя, і там вони спорять»¹³. Із утворенням Київської Русі суд князя став найавторитетнішим у державі і розглядався як велика честь для сутяжників. Ольга відповіла древлянам, які просили її суду після вбивства Ігоря: «Аще мя право просите, то пришлите къ мне мужи нарочиты»¹⁴. Але оскільки монарх мав багато справ, то на практиці юрисдикції суду великого київського князя здебільшого підлягали його дружинники, слуги, мешканці його земель, а також місцеві князі. Решта населення могла звернутися до суду князя лише тоді, коли він об'їжджав руські землі з метою збирання данини або по інших державних чи військових справах. У договорі Ігоря з Візантією 944 р. про судову роль київського князя вказано: «Да аще кто у Руси или у Грек сотворить криво, да управляє ть»¹⁵; ясно, що йшлося про випадки, коли він перебуватиме у Візантії.

Основна маса населення продовжувала судитися в общинних судах (судах верви, мира), які продовжували діяти швидко й ефективно. У містах формувалися вічові суди. Общинний і вічовий суди на руських землях проіснували тривалий час.

Отже, східні слов'яни вважали, що право – це божий закон, даний людям. Тож суд розглядався як встановлення або відновлення божественної справедливості. Суд у східних слов'ян до прийняття ними християнства еволюціонував у напрямку, накресленому роз-

витком суспільних відносин і формуванням державності. Якщо у добу родової общини суддями були жерці та старійшини родів, то із становленням сусідської общини права суду набуває і родо-племінна знать. Разом з тим члени общини відігравали активну роль у здійсненні правосуддя. Із формуванням держави головна роль у судочинстві стала відводитися князям. Однак общинні суди продовжували функціонувати і на практиці більшість населення підлягала їхній юрисдикції.

Багато з інститутів, які склалися у східних слов'ян у язичницьку добу, проіснували тривалий час, пристосовавшись до змін, які відбувалися в ході розвитку суспільства і державності.

С. Г. Ковальова (Миколаїв). Суди давніх слов'ян у язичницьку добу

На підставі вивчення фольклорних джерел і східних та західних хронік встановлені суди, які діяли на східнослов'янських землях до прийняття ними християнства, і простежено їх еволюцію.

С. Г. Ковалёва (Николаев). Суды древних славян в языческую эпоху

На основе изучения фольклорных источников, а также восточных и западных хроник установлены суды, действующие на восточнославянских землях до принятия ими христианства, и прослежена их эволюция.

S.G. Kovalyova (Mykolayiv). Slavonic Courts of Pagan Epoch

The author analyses Slavonic Courts of pagan epoch and shows their evolution basing on folklore sources and Eastern and Western chronicles.

¹ Войтович В. Українська міфологія. – К.: Либідь, 2002. – С. 393.

² Лозко Г. Коло Свароже. – К.: Укр. письменник, 2004. – С. 6.

³ Войтович В. Цит. праця. – С. 393.

⁴ Костомаров М. І. Слов'янська міфологія / Упоряд., приміт. І. П. Бетко, А. М. Полотай; вступна ст. М. Т. Яценка. – К.: Либідь, 1994. – С. 209.

⁵ Кайсаров А. С., Глинка Г. А., Рыбаков Б. А. Мифы древних славян. Велесова книга / Сост. А. И. Баженова, В. И. Вардугин. – Саратов: Надежда, 1993. – С. 10.

⁶ Костомаров М. І. Цит. праця. – С. 72.

⁷ Головацький Я. Ф. Виклади давньослов'янських легенд, або Міфологія // Українські традиції / Упорядкування та передмова В. О. Ковалевського. – Харків: Фоліо, 2003. – С. 115.

⁸ Войтович В. Цит. праця. – С. 209.

⁹ Головацький Я. Ф. Цит. праця. – С. 74.

¹⁰ Українське народознавство: Навч. посіб. / За ред. С. П. Павлюка; Передмова М. Г. Жулинського. – 3-тє вид., випр. – К.: Знання, 2006. – С. 189.

¹¹ Бартольд В. В. Арабские известия о руссах / Славяне и Русь: Проблемы и идеи: Концепции, рождённые трёхвековой полемикой, в хрестоматийном изложении / Сост. А. Г. Кузьмин. – 4-е изд., испр. – М.: Флинта: Наука, 2001. – С. 305–306.

¹² Войтович В. Цит. праця. – С. 393.

¹³ Бартольд В. В. Цит. праця. – С. 299.

¹⁴ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т. 2. – СПб., 1908. – Стovп. 45.

¹⁵ Там само. – Стovп. 37.

Грозовський І. М. (Запоріжжя)

СУДОВИЙ УСТРІЙ НОВОЇ СІЧІ (1734–1775 рр.)

На території Запорозьких Вольностей упродовж століть склався своєрідний судовий устрій. Суд у запорозьких козаків не був відділений від адміністрації, тобто посадові особи в межах своєї компетенції виконували і судові функції. Суддями у запорожців була вся військова старшина: кошовий отаман, військовий суддя, писар, осавул, довищ, курінні отамани, паланкові полковники, а іноді і весь Кіш¹.

Найважливіші справи, особливо пов'язані з призначенням смертної кари, розглядалися на **військових радах (сходках)** козаків у Січі або в паланках.

Кошовий отаман виконував роль верховного судді, оскільки зосереджував у своїх руках вищу владу над усім військом. Суд кошового отамана виступав спочатку як суд першої інстанції у справах військової старшини і паланкових полковників. З часом, приблизно в середині XVII ст., він перетворився у вищу апеляційну інстанцію. Кошовий отаман затверджував рішення військового судді й визначав покарання злочинцям. Під час військового походу він міг самостійно призначати злочинцям смертну кару, в мирний час це було прерогативою Коша або козацької сходки.

Військовий суддя розглядав кримінальні й цивільні справи, давав поради сторонам, виносив вироки злочинцям, залишаючи, однак, остаточну ухвалу кошовому отаману або військовій раді. Обов'язком судді було судити винних швидко, правдиво й безсторонньо. Саме він був охоронцем тих предківських звичаїв і одвічних порядків, на яких базувався весь лад козацького життя.

У разі відсутності кошового отамана в Січі військовий суддя, як правило, виконував обов'язки наказного кошового отамана. На посаду судді вибирали досвічених і здібних козаків, які мали повагу й авторитет у запорожців. А. Скальковський наводить хронологічний перелік військових суддів періоду Нової Січі: Семен Єрмейович (1734–1737), Микола Багно (1748), Павло Кирилов (1757), Петро Калнишевський (1758), Дем'ян Терент'єв (1759), Прокіп Донський (1761), Федір Сохацький (1762), Федір Бабура (1763), Мойсей Сухий (1764), Павло Головатий (1765), Микита Самбор (1766), Іван Бурнос (1769), Андрій Носач (1772), Микола Тимофійович (Косап) (1773–1775)².

Вважаємо, на підставі аналізу документів січового архіву, що деякі позиції цього списку потребують уточнення і доповнення. Так, у списку не значиться військовий суддя Григорій Лабуровський, якого на військовій раді у 1761 р. було звільнено з посади, а новим суддею обрано Федора Сохацького³. У 1763 р. військовим суддею був Микита Самбор⁴. Суддя Микола Косап у 1770 р. виконував обов'язки наказного кошового отамана⁵, а у 1772 р. цей же суддя разом із кошовим отаманом та іншими військовими старшинами брав участь у подорожі до Кодаку для розгляду господарських, судових і адміністративних справ⁶. У 1773 р. Похідний Кіш доручив, через смерть Миколи Косапа, виконувати обов'язки судді Андрієві Вербецькому до новолітньої ради, яка обере нового суддю⁷. У 1775 р., під час атакування Січі військами Текелія, обов'язки військового судді виконував Павло Фролович Головатий⁸.

Це лише окремі зауваження до запропонованого А. Скальковським списку військових суддів періоду Нової Січі. Робота в цьому напрямі може бути продовжена.

Військовий писар вів протоколи допитів, часом викладав при- суд старшини на раді, сповіщав про рішення суду заінтересованій

стороні, особливо, якщо справа стосувалася осіб, які жили не в самій Січі, а за її межами, в паланках.

Посада військового писаря високо цінувалася в Запорозькій Січі. Наприклад, упродовж Нової Січі «тільки чотири писарі обиралися і то один після іншого»⁹. Серед них можна назвати Івана Афанасьєва Чугуївця¹⁰, Івана Яковича Глобу¹¹.

Військовий осавул виконував роль слідчого¹², проводив дізнання з приводу різних суперечок і злочинів серед козаків, збройно переслідував розбійників, злодіїв і грабіжників¹³, стежив за виконанням судових вироків у Січі або паланках, а часто й сам був судовим виконавцем¹⁴.

Військовий довбиш привозив з паланок у Січ різних «харцизів», прилюдно зачитував присуди старшини й усього війська на місці страти чи на військовій раді, роздягав засуджених злочинців і приковував їх до ганебного стовпа на площі¹⁵, був помічником осавула і приставом при екекуціях. Відомі випадки, коли довбиш виконував обов'язки слідчого й навіть судді. Так, у 1762 р. слідство у справі про вбивство на весіллі кодацького жителя Остапа вели спільно полковник Кодацької паланки Іван Кулик і військовий довбиш Яків Соколовський¹⁶. У 1771 р. цей же довбиш прибув на ярмарок у Кодацьку паланку для збору податків на військовий скарб і розгляду судових справ¹⁷. У 1773 р. військовий довбиш проводив слідство у справі про крадіжку овець¹⁸.

Пушкар був наглядачем військової в'язниці, яка розміщувалася в пушкарні. Тут тимчасово утримували обвинувачуваних, які чекали суду, і злочинців, засуджених до тюремного ув'язнення або смертної кари (до виконання вироку).

Курінні отамани досить часто виконували серед козаків свого куреня роль судді, розглядали суперечки сторін і тілесно карали винних¹⁹.

Паланкові полковники із своїми помічниками – писарями й осавулами – у багатьох випадках, за відсутності січової старшини, виконували обов'язки суддів у своїх паланках.

У січовому архіві зустрічаємо згадки про **базарний суд**, який розглядав суперечки, що виникали між торговцями, кредиторами й боржниками тощо. Так, у 1756 р. в Січі базарний суд затримав полтавського міщанина Івана Ніжинця за позовом козака Павла Тарана

у справі поруки Ніжинця за свого компаньйона Матвія Кованька за борг Таранові²⁰. У 1772 р. базарний суд розглянув справу про позику 500 крб. Трохимом Домашнім і Трохимом Раком у Зіновія Неживого й Федора Білого на ведення торгівлі. Суд постановив розподілити спільне майно компаньйонів²¹.

Обов'язки базарного судді виконував **базарний отаман**, інколи **кантаржій**. Наприклад, у 1767 р. розслідування скарги купця Олексія Самаріна про крадіжку полотна з його крамниці кальміуським полковником Іваном Засухою та писарем Мартином Височенком було доручено кальміуському базарному отаману товаришу Полтавського куреня Григорію Третяку²².

Важливу роль у діяльності козацького суду відігравали так звані «**старики**» – старі заслужені козаки, які в минулому займали виборні посади кошових і курінних отаманів, суддів тощо, мали повагу й авторитет серед козаків²³. Вони були охоронцями стародавніх козацьких звичаїв і тому їхні рішення мали велике значення під час розгляду різноманітних адміністративних і судових справ.

Як свідчать документи січового архіву, у період Нової Січі практикувалися поїздки кошової старшини в паланки для розгляду судових справ на місцях. Це, зокрема, матеріали двох подорожей (1772 і 1774 рр.) похідного Коша в Кодацьку паланку для вирішення господарських, судових і адміністративних справ. У 1772 р. в Кодак виїздили кошовий отаман Петро Калнишевський і військова старшина: суддя Микола Косап, писар Іван Глоба, колишній суддя Андрій Носань і начальник церков Володимир Сокальський. Зберігся журнал подорожі. Січовий архів містить ордери й резолюції щодо скарг і справ, розглянутих кошовим отаманом²⁴.

У 1774 р. відбулася подорож кошового отамана П. Калнишевського, писаря Івана Глоби, колишнього судді Андрія Носаня з похідною канцелярією до Кодацької паланки. Під час подорожі (з 17 листопада до 13 грудня 1774 р.) вівся журнал, де було записано зміст усіх вирішених судових і адміністративних справ, а також ордерів, виданих з Коша полковникам: кодацькому – Якиму Святому, самарському – Саві Кобезчику, протовчанському – Харкові Чепізі, орільському – Саві Циподризі, судді на Січі Павлові Головатому, осавулові Степану Гелехові²⁵. Вважаємо, що, можливо, такі об'їзди паланок кошовою старшиною були традиційними.

Джерела свідчать, що козацький суд мав кілька інстанцій: паланковий суд (у складі паланкового полковника і його помічників – писаря й осавула), курінний отаман, військовий суддя і кошовий отаман. Як уже зазначалося, найбільш складні справи розглядалися на козацьких сходках або радах.

М. Корж у своїх спогадах залишив свідчення про те, як по незначній судовій справі (претензії по відшкодуванню шкоди) позивач і відповідач послідовно пройшли всі судові інстанції: паланковий суд, курінний суд (у складі двох курінних отаманів, оскільки суперечка виникла між козаками, які були приписані до різних куренів), військового суддю і кошового отамана. Рішення останнього було остаточним. Відмова відповідача виконати це рішення викликала застосування до нього тілесного покарання палицями²⁶.

На наш погляд, наведений приклад треба розглядати як певний виняток із загального правила. Звичайно справа відразу ж вирішувалася тією чи іншою посадовою особою козацької адміністрації і це рішення негайно виконувалося²⁷.

Юрисдикції козацького суду підлягали особи, які проживали на території Запорозьких Вольностей: козаки, торговці, ремісники, посполиті – піддані Війська Запорозького тощо. Сторонні особи, які здійснили злочини на території Запорожжя, передавалися для присуду за місцем їх проживання. У свою чергу, запорожці, які здійснили злочини за межами Запорожжя, передавалися для присуду в Січ, або ж Кіш направляв своїх депутатів, які брали участь у роботі слідчих комісій для розгляду взаємних претензій запорожців, з одного боку, і поселенців Нової Сербії, Слов'яно-Сербії, слобідських полків, татар, донських козаків, поляків тощо, з іншого.

Наприклад, у 1750 р. очаківський паша направив у Кіш претензії щодо пограбування запорожцями турка-крамаря Османа і захоплення коней. Кіш вимагав передати двох заарештованих запорожців для присуду в Січ²⁸. У 1762 р. товариша Джерелівського куреня Василя Таранця було звинувачено в крадіжках коней на Запорожжі. Його було захоплено в Новосербії і за вимогою Коша видано в Січ²⁹.

О. Андрієвський, на підставі аналізу матеріалів січового архіву, розглянув діяльність однієї з комісій (1749 р.) для

вирішення взаємних претензій запорозьких козаків і татар³⁰. Слід указати на наявність в Архіві Коша Нової Запорозької Січі великої кількості справ, що стосуються діяльності подібних комісій³¹. Цей матеріал може бути використаний для окремого наукового дослідження.

З 60-х років XVIII ст. окремих особливо небезпечних злочинців (гайдамак, дезертирів тощо) вже не судили козацьким судом, а передавали російським властям для присуду на підставі російських законів³². Це свідчить, на наш погляд, про посилення втручання російського уряду у внутрішні справи запорожців, зокрема в порядок судочинства.

Таким чином, можна зазначити, що в період Нової Січі судові функції у запорозьких козаків виконували всі представники козацької старшини. Найважливіші справи вирішувалися на козацьких радах або сходках. Існував базарний суд, практикувалися поїздки кошової старшини й окремих посадових осіб у паланки для розгляду справ на місцях.

Козацький суд мав кілька інстанцій. В окремих випадках дозволялася апеляція до вищої інстанції. Юрисдикції козацького суду підлягали особи, які проживали на території Запорозьких Вольностей і мали відношення до Війська Запорозького. Сторонні особи передавалися для присуду за місцем їхнього проживання. Запорозькі депутати брали участь у роботі прикордонних комісій, які створювалися для розгляду взаємних претензій запорозьких козаків і їх сусідів. В останні роки існування Нової Січі особливо небезпечні злочинці передавалися для присуду російським властям.

Грозовський І. М. (Запоріжжя). Судовий устрій Нової Січі (1734–1775 рр.)

Аналізується структура, юрисдикція й особливості організації суду запорозьких козаків у період Нової Січі (1734–1775 рр.).

Грозовский И. Н. (Запорожье). Судебное устройство Новой Сечи (1734–1775 гг.)

Анализируется структура, юрисдикция и особенности организации суда запорожских казаков в период Новой Сечи (1734–1775 гг.).

Grozovskiy I. N. (Zaporizhzhya). Judicial system of the New Sich (1734 – 1775)

The structure, jurisdiction and special features of trial organization of Zaporizhian cossacks during the period of the New Sich (1734 – 1775) are analyzed.

¹ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. – Т. 1. – К., 1990. – С. 190.

² Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 658.

³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України): – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 115. – Арк. 146–146зв.

⁴ Там само. – Спр. 139. – Арк. 52зв., 63, 67.

⁵ Там само. – Спр. 257. – Арк. 4–4зв., 8–10, 17–17зв. та ін.

⁶ Там само. – Спр. 320. – Арк. 2.

⁷ Архів Коша Нової Запорозької Січі: Опис справ 1713–1776. – К., 1994. – С. 147.

⁸ Скальковський. Зазн. праця. – С. 556.

⁹ Там само. – С. 70.

¹⁰ Там само.

¹¹ Яворницький. Зазн. праця. – С. 180.

¹² ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 131. – Арк. 1–2зв.; Спр. 153. – Арк. 28–28зв.

¹³ Там само. – Спр. 37. – Арк. 2; Спр. 58. – Арк. 1–4зв., 39.

¹⁴ Яворницький. Зазн. праця. – С. 179.

¹⁵ Мышецкий С. И. История о казаках запорожских, как оные издревле зачались и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся. – Одесса, 1852. – С. 42, 49.

¹⁶ ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 133. – Арк. 12, 13.

¹⁷ Там само. – Спр. 304. – Арк. 66–67.

¹⁸ Там само. – Спр. 341. – Арк. 11–12.

¹⁹ Мышецкий. Указ. соч. – С. 44.

²⁰ ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 6–7зв.

²¹ Там само. – Спр. 312. – Арк. 1–1зв., 6–6зв.

²² Там само. – Спр. 208. – Арк. 5–6зв., 9–9зв.

²³ Скальковський. Зазн. праця. – С. 85–87; Яворницький. Зазн. праця. – С. 183–184; Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорозької // Праці комісії для вивчення історії західноруського та українського права. – Вип. 3. – К., 1927. – С. 291.

²⁴ ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 320. – Арк. 2–60; Скальковський. Зазн. праця. – С. 125–126, 129, 131.

²⁵ ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 356. – Арк. 2–14; Скальковський. Зазн. праця. – С. 126–127, 129–130.

²⁶ Корж Н. Л. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Днепропетровск, 1991. – С. 12–16.

²⁷ Яворницький. Зазн. праця. – С. 189.

²⁸ ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 14–15.

²⁹ Там само. – Спр. 130. – Арк. 64.

³⁰ Андрієвский А. А. Комиссия 1749 г. для разбора взаимных претензий татар и запорожцев. – К., 1895. – С. 1–23.

³¹ ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 10, 13, 24, 26, 39–43, 49, 51, 54, 57, 61, 64–66, 71, 73, 75, 76, 79, 81, 82, 90, 99, 105, 108, 118, 128, 130, 144, 161–164, 178, 193, 196–197, 204, 216, 234, 238, 267, 281, 291, 362 та ін.

³² Там само. – Спр. 233. – Арк. 4, 12; Спр. 266. – Арк. 22, 64; Отношение киевскому генерал-губернатору Черткову о допросе и отсылке запорожцев, содержащихся в Кременчуге, 15 августа 1768 г.; Экстракт указа в Киевскую губернскую канцелярию из государственной коллегии иностранных дел, 24 июля 1768 г. // Киевская старина. – 1882. – Т. 3. – С. 320–321.

Єрмоленко В. М., Заріцька І. М. (Київ)

СУДОВИЙ РОЗГЛЯД ЗЕМЕЛЬНИХ СПОРІВ У ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Рівень судочинства та стан функціонування судової системи загалом є вагомим свідченням ступеня загального розвитку будь-якої держави, зокрема у оцінюванні її як правової. З цього боку цілком зрозумілий інтерес становить період Центральної Ради як перший прояв незалежності нашої держави у новітній історії. Водночас дослідники встановили, що суд виявився однією з найзаядбаніших інституцій в УЦР, незважаючи на виникнення безлічі конфліктів між громадянами, розгулу злочинності, хвилі самосудів, анархізму, непрофесійності та зловживання представників влади тощо¹.

Судова система України періоду Центральної Ради, її структура, порядок формування та компетенція судів, а також процедура здійснення судочинства, успадковані від царської Росії, проіснували в майже незмінному вигляді протягом існування цього владного режиму. Діяльність судової системи по суті базувалася на засадах, визначених актом «Про заснування судових установлень» (Судовими статутами) від 20 листопада 1864 р.² Згідно з арт. 1 цього акта

судочинство належало до компетенції мирових і окружних судів, які виступали першою інстанцією. При цьому апеляційними судовими інстанціями виступали з'їзди мирових суддів (для мирових судів) та судові палати (для окружних судів), а Урядуючий Сенат був єдиною касаційною інстанцією для всіх судів.

Збереження структури судової системи царської Росії має цілком логічне пояснення. По-перше, створення власної системи судів потребувало доволі значного часового проміжку і серйозних фінансових вливань, яких новонародженій державі бракувало. По-друге, незважаючи на ефективну потенційну роль судів у стабілізації криміногенної обстановки в країні, Центральна рада обрала інший виключний пріоритет своєї діяльності у вигляді утримання політичної влади, внаслідок чого низка першочергових для вирішення проблем, включаючи відновлення порушеного господарського механізму, земельного питання та зменшення злочинності, відійшли на задній план. По-третє, створення й ефективне функціонування власної судової системи було можливим лише за умови розробки достатньої нормативно-правової бази у цій сфері, що вимагало часу і високої професійності працівників державного апарату, тобто чинників, яких Центральній Раді явно не вистачило у відведений історією період.

Законодавчою підставою діяльності «успадкованої» від попередників судової системи стали положення Закону Центральної Ради «Про порядок видання законів» від 8 грудня 1917 р. (зокрема підпункту 1 пункту 2), яким проголошувалося визнання чинності всіх законів і постанов попередніх держав, які діяли на території України і не були скасовані чи змінені законодавством Центральної Ради³.

Поряд з цим судові палати і Урядуючий Сенат були замінені відповідно на апеляційні та Генеральний суди, правовою основою функціонування яких виступали закони Центральної ради «Про утворення Генерального суду» від 2 грудня 1917 р.⁴ та «Про умови обсаджування і порядок обрання суддів Генерального та апеляційного судів» від 23 грудня 1917 р.⁵ Проте, на нашу думку, зазначене нововведення поряд з безумовним позитивом у вигляді перших прогресивних кроків до створення власної (а не запозиченої) судової системи, не позбавлене видимих недоліків. По-перше, вказане реформування вищих ланок судової ієрархії навіть на

перший неупереджений погляд є декларативним, адже порядок діяльності новостворених судів не одержав необхідної і достатньої регламентації у спеціальних окремих нормативно-правових актах, присвячених функціонуванню апеляційних та Генерального судів УЦР. По суті змінилася лише вивіска на колишніх судових палатах та Урядуючому Сенаті, зміст судочинства яких суттєвих змін не зазнав. По-друге, слід відзначити обрання помилкового, на наш погляд, напряму реформування судових відносин. Так, основною ланкою судової системи, яка несе головний тягар судочинства, є місцеві суди першої інстанції. Саме їх належало реформувати в першу чергу.

При аналізі структури судової системи УНР у контексті можливості регулювання земельних спорів не можна обійти увагою той факт, що формально до березня 1918 р. в селах діяли також волосні й верхні сільські суди, які розглядали дрібні цивільні справи між селянами до 100 рублів. З незначної межі позовної ціни можна зробити висновок про недостатню компетенцію вказаних судів врегульовувати земельні спори. За аналогією до сьогодення судочинство волосних судів можна порівняти з сучасним судовим провадженням у справах про адміністративні правопорушення. Тим більше, що часто судочинство повітових судів здійснювалося із застосуванням місцевих звичаїв.

Але вже з березня 1918 р. ці суди були скасовані. Так, 3 березня 1918 р. міністр судових справ С. П. Шелухін надіслав головам з'їзді мирових судів циркуляр про скасування волосних та верхніх сільських судів⁶. Наступним циркуляром Народного міністерства судових справ від 9 квітня 1918 р., зверненим також до голів з'їзді мирових судів, наказувалося терміново передати всі як вирішені, так і не вирішені справи колишніх волосних судів до мирових судів, а справи верхніх сільських судів – до мирових з'їзді⁷. Таким чином, на рівні первісної ланки судової системи залишилися мировий і окружний суди, компетенція яких давала змогу вирішувати будь-які земельні спори. Наприклад, компетенція мирових судів щодо межі ціни позову з початку травня 1917 р. зростає з 3-х до 10-ти тис. крб. Такий рівень максимальної ціни позову давав змогу мировим судам розглядати справи про відшкодування завданої шкоди, достатньої для вирішення земельних спорів.

З'ясування структури й компетенції судів, здатних вирішувати земельні спори, дає змогу перейти до конкретизації особливостей і умов здійснюваного ними земельного судочинства. Показовою в цьому питанні є доповідна записка голови з'їзду мирових суддів Ольгопільського округу Подільської губернії, поданої 28 грудня 1917 р. товаришу прокурора Вінницького окружного суду, а також 31 грудня 1917 р. до Генерального секретарства в судових справах УЦР. Зі змісту цієї доповідної видно, що 27 грудня 1917 р. (на третій день Різдвяних свят) селяни м. Бершадь Ольгопільського повіту зібрались на сходку біля волосної управи, викликали туди судового слідчого і мирового суддю з їхньої судової ділянки і винесли рішення, за яким зазначені посадовці повинні були негайно залишити свої посади під загрозою їхнього вбивства. У резолютивній частині доповідної записки висловлювалося прохання встановити охорону судів і їх посадових осіб від селянських нападок⁸.

Зростання правового нігілізму сільського населення крім низького рівня ефективності судочинства безумовно сприяла також підбурювальна агітація більшовицьких пропагандистів і безпосереднє періодичне завоювання більшовиками території УЦР. Як зазначав Д. Дорошенко, більшовицька окупація внесла велику дезорганізацію в судове життя, внаслідок чого переважна більшість судових органів УЦР наприкінці 1917 – початку 1918 р. не функціонували⁹. Мабуть звинувачення лише більшовицької влади у бездіяльності судової системи УЦР є досить суперечливими і перебільшено однозначним. Більшовицький вплив можна розглядати лише як один з негативних чинників паралізації судочинства, якій сприяв складний комплекс чинників, вплив кожного з яких на низьку загальну ефективність судочинства УЦР можна підтвердити на документальному рівні.

Як впливає з телеграми Лохвицького повітового комісара, надісланої 19 квітня 1918 р. Міністру судових справ, мирові судді, не маючи відповідних розпоряджень, додержуються виключно російських законів без жодних змін. Тому навіть у земельному питанні виникали дуже значні непорозуміння, що нагально потребувало надання відповідних вказівок суддям¹⁰. Вказана плутанина через відсутність достатньої нормативно-правової бази регулювання земельних відносин посилювалась за рахунок протиправних дій

у земельній сфері, здійснюваних як рядовими громадянами, так і відповідальними працівниками державних органів.

Про численні правопорушення при вирішенні земельного питання на всій території країни, зокрема з боку посадовців державних органів, свідчать такі документи. Так, у зверненні Генерального секретарства внутрішніх справ від 5 листопада 1917 р., адресованому Генеральному секретареві судових справ, йдеться про необхідність зосередження додаткової уваги головами і прокурорами судових органів, а також особами, які безпосередньо здійснювали провадження у справах про захоплення земель, лісів та садів, на з'ясування можливостей потурання чи бездіяльності з боку місцевої адміністрації (комісарів, начальників міліції). Висловлювалося також побажання в кожному такому випадку вияснити позицію місцевих земельних комітетів. У разі виявлення зазначених правопорушень вимагалось притягувати винних посадовців до судової відповідальності¹¹.

Яскравим документальним підтвердженням наявності земельних правопорушень, здійснюваних відповідальними посадовцями, є скарга до Генерального секретарства судових справ, подана 14 грудня 1917 р. громадянином А. Петровським, що мешкав у містечку Козари Козелецького повіту Чернігівської губернії. Скаржник після 25-річної служби на посадах судового слідчого, мирового судді та земського начальника у Ставропольській губернії у 1898 р. вийшов у відставку і повернувся до містечка Козари, де оселився у спадковому маєтку. Постановою Козелецького повітового земельного комітету від 27 грудня 1917 р. у нього було вилучено 115 дес. га, які надійшли у розпорядження Козарського волосного земельного комітету, що розділив цю землю між своїми членами та їх близькими¹².

Таким чином, крім безумовно шкідливого впливу на стан земельного судочинства більшовицької агітації комплекс негативних чинників становлять: 1) відсутність достатньої нормативно-правової бази регулювання земельних спорів, що поряд з неналежною кількістю вироблюваних для уніфікації судочинства вищими судовими інстанціями роз'яснень та інструкцій призвело до використання суддями застарілого російського законодавства; 2) зростання правового нігілізму населення, зокрема

сільського, на тлі різкого падіння авторитету правосуддя і довіри до нього громадян; 3) різке збільшення числа протиправних дій у земельній сфері, здійснюваних як рядовими громадянами, так і відповідальними працівниками державних органів. При цьому слід відзначити, що названо лише головні, найвагоміші чинники, які не виключають існування і впливу менш впливових чинників, особливо у соціально-економічній сфері.

Після виявлення досить плачевного стану потенціалу судової системи у сфері ефективного регулювання земельних відносин для забезпечення повноти картини доцільно розглянути ймовірність вирішення земельних спорів іншими органами держави, зокрема земельними комітетами. Необхідність такого дослідження посилюється схожістю з ситуацією, що склалась у сфері вирішення земельних спорів доби Гетьманату П. Скоропадського, де тимчасові земельні ліквідаційні комісії були наділені функціями судового розгляду земельних справ. До такого висновку приводить аналіз змісту Статуту тимчасових земельних ліквідаційних комісій, затвердженого однойменним законом від 15 липня 1918 р., зокрема перелік питань, розв'язання яких входило до компетенції тимчасових земельних ліквідаційних комісій¹³.

Насамперед слід підкреслити, що земельні комітети, створені буржуазним Тимчасовим урядом постановою від 21 квітня 1917 р.¹⁴, теж були «успадковані» Центральною Радою від попередньої влади. Разом з тим діяльність зазначених органів не була детально регламентована відповідним нормативним актом, Тимчасовий уряд обмежився лише постановою про їх утворення. При цьому метою земельних комітетів визначалася підготовка земельної реформи для розроблення невідкладних тимчасових заходів для розв'язання земельного питання Установчими зборами.

Успадкувавши систему земельних комітетів, Центральна Рада (як і в ситуації з судами) реформувала тільки вищу їх ланку: головний земельний комітет було реформовано у крайовий земельний комітет. Функції інших ланок земельних комітетів (губернських, повітових і волосних) не зазнали кардинальних змін. Тому можна дійти висновку, що земельні комітети виконували лише організаційно-виконавчо-контрольні функції здійснення земельної реформи.

При цьому одним з головних завдань крайового земельного комітету відповідно до п. 3 його Статуту, прийнятого 5 жовтня 1917 р., було вирішення скарг, що подавалися на повітові й губернські комітети. Водночас примітка до зазначеного пункту інформувала про відсутність порядку таких оскаржень, який передбачалося визначити особливою інструкцією, розробленою крайовим комітетом¹⁵. Врешті-решт така інструкція так і не була розроблена. Проте навіть в умовах її відсутності легко дійти висновку, що розгляд оскаржень дій нижчих ланок земельних комітетів вищими органами можна віднести лише до адміністративно-управлінських відносин, які не підпадають під жодну з ознак судочинства. Отже, незважаючи на низьку ефективність, судове провадження у вирішенні земельних справ за Центральної Ради могли здійснювати лише мирові й окружні суди та їх вищі інстанції.

Єрмоленко В. М., Заріцька І. М. (Київ). Судовий розгляд земельних спорів у період Української Центральної Ради

Досліджується земельне судочинство періоду Української Центральної Ради, визначається структура судів, що можуть розглядати земельні спори.

Єрмоленко В. М., Зарецкая И. М. (Київ). Судебное рассмотрение земельных споров в период Украинской Центральной Рады

Исследуется земельное судопроизводство периода Украинской Центральной Рады, определяется структура судов, могущих рассматривать земельные споры.

Yermolenko V. M., Zaritska I. M. (Kyiv). Judicial proceedings of land disputes during the period of the Ukrainian Central Council

The article studies the land judicial proceedings during the period of the Ukrainian Central Council, determines the structure of courts that may consider land disputes.

¹ Мироненко О. М. Суд і судочинство в УНР (березень 1917 – квітень 1918) // Вісник академії правових наук України. – 1997. – № 2. – С. 60.

² Режим доступу: http://constitution.garant.ru/DOC_39400.htm

³ Хрестоматія з історії держави і права України: У 2-х т.: Навч. посіб. / За ред. В. Д. Гончаренка. – Т. 2. – К., 2000. – С. 32.

⁴ Українська Центральна рада: Документи і матеріали: у 2 т. – Т. 1. – К., 1996. – С. 497.

⁵ Там само. – Т. 2. – К., 1997. – С. 63–64.

⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Далі – ЦДАВО України). – Ф. 2209. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 68.

⁷ Там само. – Спр. 5. – Арк. 47.

⁸ Там само. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 201.

⁹ Там само. – Ф. 2209. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 17.

¹⁰ Там само. – Спр. 5. – Арк. 56.

¹¹ Там само. – Арк. 5.

¹² Там само. – Спр. 35. – Арк. 46.

¹³ Державний вісник. – 1918. – 19 липня. – № 24.

¹⁴ Об учреждении земельных комитетов. Постановление Временного правительства 21 апреля 1917 г. // Сборник указов и постановлений Временного Правительства. – Вып. 1. – 27 февраля – 5 мая 1917 г. – Петроград, 1917. – С. 192.

¹⁵ ЦДАВО України. – Ф. 2209. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 68.

Кивдюк Б. В. (Мариуполь)

ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ЮРИДИЧЕСКОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА ЛЕСОНАРУШЕНИЯ В СОВЕТСКОЙ УКРАИНЕ В ПЕРИОД с 1930 по 1941 г.

Актуальность темы исследования связана с неэффективностью нынешнего лесного законодательства, которое не в состоянии защитить этот природный ресурс от незаконных рубок, пожаров, болезней.

Анализ публикаций показывает незначительный объем имеющихся исследований, посвященных юридической ответственности за лесонарушения в советский период. Фрагментарно данный вопрос затрагивался в работах С. Б. Гавриша, Л. И. Дембо, Е. И. Логвиненко, В. И. Лозо, В. Л. Мунтяна. При этом имеющиеся материалы носят разрозненный характер и нуждаются в систематизации.

Целью работы является рассмотрение законодательных актов регулировавших юридическую ответственность за лесонарушения в предвоенный период на Украине.

Изложение материалов исследования необходимо начать с анализа общественно-политической обстановки, которая сложилась в

СССР в начале 30-х годов. Этот период характеризуется общим усилением репрессивной направленности советского права, которое нашло отражение в лесном законодательстве. Так, постановлением от 22 июня 1932 г. Всеукраинский Центральный Исполнительный Комитет (ВУЦИК) и Совет Народных Комиссаров (СНК) УССР утвердили новую редакцию ст. 82 Уголовного кодекса Украины¹.

В ней за нарушение правил охраны лесов, парков, скверов, посадок устанавливалась в случае нанесения ущерба свыше 50-ти рублей такая мера наказания, как принудительные работы или штраф до одной тысячи рублей с обязательной конфискацией орудий преступления. В случае если данное преступление совершалось лицом, ранее привлекавшимся за подобные правонарушения, то степень наказания увеличивалась, т. к. предусматривалось лишение свободы до 5 лет с конфискацией имущества, а также вводилось запрещение пребывать в лесных местностях. При размере ущерба, не превышавшего 50 рублей и если данное нарушение совершалось впервые, то начальники районной или городской милиции имели право применять к нарушителю меры административного воздействия. За незначительные лесные правонарушения ст. 74 Административного кодекса Украины предусматривала штраф в размере стоимости причиненного ущерба.

В 1936 г. в СССР произошла очередная реорганизация системы управления лесной отраслью. Большинство украинских лесов оказались переданы Главному управлению лесоохраны и лесонасаждений при СНК СССР. Исходя из этого ответственность за незаконную рубку, пожары и повреждение лесных насаждений начала регулироваться Инструкцией «О порядке привлечения к ответственности лесонарушителей в лесах государственного и местного значения СССР», утвержденной 22 декабря 1939 г. постановлением СНК СССР². Документ состоял из шести разделов и текста типового акта о лесонарушениях, который рекомендовалось использовать на практике.

В разделе I «Общие положения» давалось определение различным видам лесонарушений, которых не было в предыдущих нормативно-правовых документах. Далее перечислялись случаи, при наступлении которых лесозаготовительные организации несли имущественную ответственность за нарушение условий

отпуска леса. Содержание этих пунктов носило достаточно мелочный характер, т. к. в нем устанавливались девятнадцать видов различных нарушений. Параграф 2 этого раздела устанавливал ответственность населения за отказ от выполнения повинностей по тушению лесных пожаров, за поджог леса и дублировал действующий на то время Уголовный кодекс, т.к. в нем имелись аналогичные статьи.

Раздел II документа регламентировал порядок расследования лесонарушений и привлечения виновных к ответственности. Параграф 4 предусматривал составление специального акта по каждому случаю лесонарушений. Параграф 7 требовал компенсации ущерба в случае потравы скотом леса, отдельных деревьев, питомников. Документ устанавливал срок в течение двух дней, который давался на подготовку и передачу акта в милицию или народный суд. На проведение расследования параграф 15 устанавливал семидневный срок, после которого дело направлялось прокурору или в народный суд. Директорам лесхозов давалось право прекращать дела о мелких лесонарушениях, если сумма ущерба не превышала 5 рублей.

Третий раздел документа определял порядок расчета убытков, причиненных лесонарушениями. Незвзирая на жесткую систему регулирования отпуска и продажи леса, размер убытков рекомендовалось определять на основе рыночных цен. Параграф 19 регламентировал четыре позиции, по которым должен был вестись расчет, убытков причиненных лесам пожарами. Это — общий ущерб, нанесенный деревьям в момент пожара, потеря древесины в виде заготовленной продукции, ущерб, причиненный инвентарю и сооружениям находящимся в лесах, а также затраты средств, потраченных на тушение пожаров.

В разделе IV рассматривался порядок предъявления исков о возмещении ущерба, причиненного лесонарушениями. Интерес представляет то обстоятельство, что в 1930 г. система такс в лесной отрасли была отменена. При этом в параграфе 20 данной инструкции указывается на необходимость установления таксовой стоимости самовольно срубленного, похищенного или истребленного леса. В законодательном акте предусматривалось следующее распределение сумм полученных штрафных

санкций. Во-первых, это стоимость технической ликвидации последствий лесонарушений, во-вторых, компенсация убытков от причиненного лесонарушения, обесценивания лесных насаждений или от бесхозяйственно проведенной рубки. Третье – компенсация стоимости хранения изъятого леса, четвертое – возмещение других видов ущерба, нанесенного лесному хозяйству. В законодательном акте устанавливается пороговая сумма ущерба, равная 1000 рублей. Так, до этой величины лесхозы предъявляли иски государственным учреждениям в суде, а в случае превышения этой суммы иск должен рассматриваться Государственным арбитражем.

Раздел V документа посвящен порядку рассмотрения дел в судах. Так, законодательный акт предусматривал, что материалы по этому виду преступлений должны быть приняты к рассмотрению судом в срок не более пяти дней со дня их поступления. В случае наличия оснований для привлечения виновного в лесонарушении к уголовной ответственности суд имел право принять решение по ним. При наличии в материалах дела невыясненных вопросов суд направлял их в прокуратуру для производства расследования. Согласно параграфу 26, устанавливается общий срок в 10 дней по рассмотрению уголовных дел, связанных с лесонарушениями. В параграфе 28 суду рекомендовалось рассматривать гражданский иск по возмещению материального ущерба, связанного с лесонарушениями одновременно с уголовным делом и определять размер убытка.

Шестой раздел документа посвящен порядку реализации изъятых лесоматериалов. Параграф 29 требовал немедленной продажи изъятого леса, если лица, совершившие преступление, не установлены. В случаи, когда лесонарушители задержаны, изъятые лесоматериалы подлежали хранению до конца рассмотрения уголовного дела. Их продажа разрешалась тогда, когда дальнейшее хранение могло привести к порче леса. При продаже изъятой древесины законодательный акт требовал обязательной отметки в специальной книге по учету лесонарушений.

Представляет интерес список должностных лиц, утвердивших и подписавших данный документ. Это заместитель председателя СНК СССР А. Я. Вышинский, Народный Комиссар юстиции СССР

Н. Речков, Прокурор СССР М. Панкратьев, Начальник Главного Управления Лесоохраны Г. Мотовилов.

С точки зрения сегодняшнего лесного законодательства следует отметить полезность советской инструкции 1939 г., т.к. в нынешнем праве отсутствует единый документ, предусматривающий действие лесных служб и правоохранительных органов в деле борьбы с лесонарушениями. Как указывает В. И. Соловьев, в 1941 г. начались работы по подготовке основ лесного законодательства, которые были прерваны в связи с началом Великой Отечественной войны³.

По содержанию выполненного исследования можно сделать такие выводы:

1. В этот исторический период прослеживается тенденция по усилению ответственности за лесонарушения путем внесения изменений в ст. 82 Уголовного кодекса УССР.

2. По сложившейся на тот исторический момент правоприменительной практике порядок привлечения к ответственности за лесонарушения регламентировался специальной инструкцией от 22 декабря 1939 г. Документ состоял из шести разделов, в которых давалось определение лесонарушения, устанавливался порядок расследования, возмещения ущерба, рассмотрения дел в судах.

Задачей дальнейших исследований является изучение ответственности за лесонарушения в 40–90-х годах прошлого века.

Киндюк Б. В. (Мариуполь). Историчний розвиток юридичної відповідальності за лісопорушення в радянській Україні в період з 1930 по 1941 р.

Розглянута динаміка юридичної відповідальності за лісопорушення в період з 1930 по 1941 р. Показано наявність тенденції, спрямованої на посилення покарань за злочини, пов'язані з лісами.

Киндюк Б. В. (Мариуполь). Историческое развитие юридической ответственности за лесонарушения в советской Украине в период с 1930 по 1941 г.

Рассмотрена динамика юридической ответственности за лесонарушения в период с 1930 по 1941 г. Показано наличие тенденции, направленной на усиление наказаний за преступления, связанные с лесами.

Kindyuk B. V. (Mariupol). Historical development of legal responsibility for violations of forest law in Soviet Ukraine during the period from 1930 to 1941

The article describes the dynamics of legal responsibility for violations of forest law during the period from 1930 to 1941. The presence of tendency directed on strengthening of punishments for crimes related to the forests is shown.

¹ *СУ УССР. – 1932. – № 14–15. – Ст. 108.*

² *СУ СССР. – 1939. – № 2. – Ст. 29.*

³ *Соловьев В. И. Общесоюзный закон о лесах // Лесное хозяйство. – 1949. – № 5. – С. 84–88.*

Музика І. В. (Київ)

СУТНІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ СУДОВОЇ ВЛАДИ ЯК ПРЕДМЕТ ІСТОРИКО-ПРАВОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Розглядаючи сутнісні характеристики судової влади, слід на-самперед визначити зміст поняття «судова влада», а також джерело й коло носіїв (суб'єктів) судової влади.

У науковій літературі панує думка, що судова влада є гілкою або частиною державної влади, здійснюється державними судовими органами й виражає державну волю¹.

Зокрема, у статті М. І. Сірого, вміщеній у «Юридичній енциклопедії», судова влада визначається як одна з гілок державної влади, основним завданням якої є здійснення правосуддя².

В. Ф. Погорілко та А. В. Мисуню судова влада також визна-чається як одна з трьох гілок державної влади, необхідна умова реалізації принципу поділу влади, покликана запобігати можли-вості змови чи протистояння законодавчої й виконавчої влади, створювати перепони на шляху виникнення диктатури³.

Аналогічної думки дотримуються й російські вчені, які ви-значають судову владу як незалежну і самостійну гілку державної влади, що на основі права вирішує соціальні конфлікти, стежить за

відповідністю нормативних і правозастосовних актів конституції РФ і законам, а також встановлює юридично значущі факти⁴.

Утім, історико-правовим реаліям більше відповідає позиція учених, які вважають поняття «судова влада» ширшим від поняття «державна влада».

Зокрема, С. В. Васильєв зазначає, що судова влада – це реалізований судом владні повноваження, якими він наділений для вирішення справ, віднесених до його компетенції, в суворій відповідності з установленими процесуальними формами через застосування як процесуального, так і матеріального закону⁵.

Оптимальнішим уявляється трактування судової влади як самостійної, незалежної сфери публічної влади, яка становить сукупність повноважень із здійснення правосуддя, тлумачення норм права, а також контрольних повноважень спеціальних органів – судів⁶.

Таке розуміння судової влади впливає з концепції народовладдя, відповідно до якої джерелом влади, суб'єктом владних відносин і носієм суверенітету є народ. У такому розумінні, як уявляється, судова влада не обмежується рамками державної влади й існує як автономний різновид універсальної публічної влади (народовладдя), що виникає і здійснюється на підставі взаємоузгоджених або взаємно визнаних загальнообов'язкових правил.

Як свідчать численні історичні джерела, судова влада виникла на ранніх етапах існування людства ще до виникнення держави в її сучасному розумінні. У первісному суспільстві судова влада належала всім членам людських спільнот (сім'ї, роду, племені) і реалізовувалася ними безпосередньо. Згодом, з розвитком соціальної структури, релігійних уявлень, військової організації судову владу почали реалізовувати через найавторитетніших осіб: старійшин, служителів релігійних культів (шаманів, жерців), вождів і військових ватажків, виборні судові органи тощо. Утім, найважливіші судові справи в багатьох народів продовжували розглядатися народними зборами аж до новітніх часів. Деякі з таких судів існують і в наш час.

Становлення судової влади як окремої сфери публічної влади відбулося ще в період класичної демократії у Стародавній Греції. Зокрема, Аристотель сформулював такі ознаки демократичного

ладу у праці «Політика»: 1) верховна влада в державі належить народним зборам. Там, де за участь у народних зборах не встановлено винагороду усім громадянам, набуває значення рада виборних – «буле»; 2) усі магістратури (державні посади) заміщуються шляхом виборів, усі громадяни наділені пасивним і активним виборчим правом; 3) майновий ценз відсутній або він незначний; 4) усі магістратури короткострокові (як правило, один рік); 5) ніхто не може відправляти одну й ту ж магістратуру двічі, за винятком кількох магістратур військового характеру (стратегі, деміурги тощо). Довічних посад не існує; 6) судді обираються з усього складу громадян, причому до компетенції суддів належить прийняття звітів від посадових осіб.

Як бачимо, існування судової влади як окремої сфери публічної влади віднесено мислителем до необхідних ознак демократії. Окрім того, з наведеної концепції демократії видно, що джерелом судової влади давні греки вважали народ. Всенародне обрання суддів та підзвітність їх народним зборам власне були однією з форм здійснення народовладдя.

У період Середньовіччя судова влада також не охоплювалася поняттям державна влада. Пояснювалося це насамперед тим, що окремі групи населення (духовенство, релігійні громади, аристократія та великі землевласники, шляхта, міщани, вільні селяни, іновірці) домагалися правового імунітету. У ті часи паралельно системі державного (королівського, князівського, імператорського) права діяли системи міського, торговельного, селянського, церковного й канонічного права. Окрім того, окремі територіальні суспільно-політичні утворення та рухи також могли створювати власні системи права (право Ганзейського союзу, право Запорозької Січі тощо).

Це зумовило існування системи судових органів, які діяли поза рамками державного втручання. Наприклад, як зазначає Г. Дж. Берман, у Західній Європі в період формування її традиції права склалося так зване маноріальне правосуддя. У рамках манора, як в інших політичних утвореннях на Заході, формальне управління було пов'язане з судовим розглядом. Тобто законодавча й адміністративна діяльність була значною мірою злита із судовою діяльністю і здійснювалася установою, що називалася

судом, або курією. На практиці маноріальні курії так само, як і римська курія і королівські, сеньйоральні, міські і торговельні суди, в рамках своєї юрисдикції мали широкі законодавчі й адміністративні повноваження. Однак, як зазначав Перрі Андерсен, «правосуддя було центральною модальністю політичної влади». Курія складалася з усіх членів манора, починаючи з сеньйора та його стюарда і закінчуючи останнім сервом. Суддями були всі. Маноріальна курія вирішувала питання голосуванням усіх її членів. І, як свідчать історичні матеріали, курія насамперед керувалася інтересами громади і далеко не завжди вирішувала питання на користь поміщика⁷.

До недержавних судів на українських землях Великого князівства Литовського С. Г. Ковальова відносить: копні, церковні, третейські й мирові суди, а також суди в українських містах з магдебурзьким правом та суди для іновірців⁸. У цих судах правосуддя здійснювалося суддями, обраними або населенням, або навіть самими сторонами. Щоправда, органи державної влади в деяких випадках залишали за собою право втручання в діяльність недержавних судів. Певна категорія справ була вилучена з-під їхньої юрисдикції, також для деяких недержавних судів державні суди були апеляційною інстанцією. Крім того, держава залишала за собою контроль і зверхність над недержавними судами, що виражалось у праві втручання у хід відправлення ними правосуддя, в необхідності дотримуватись діючого права, у праві сторін перенести справу в державний суд на будь-якій стадії процесу⁹.

Тенденція обмеження судової влади рамками державної влади, на нашу думку, склалася історично. Цьому багато в чому сприяв розвиток теорії поділу влади, спрямованої насамперед на запобігання узурпації державної влади в умовах соціального розшарування суспільства та боротьби його антагоністичних прошарків (станів, класів, представників різних конфесій та громадських об'єднань, організацій і угруповань) за владу. У ході такої боротьби панівні верстви, громадські організації, рухи або групи населення намагалися «одержавити» різні види (сфери) публічної (соціальної) влади: політичну, законодавчу, виконавчу, судову, економічну, релігійну тощо. Таке «одержавлення» насправді означало узурпацію і концентрацію правлячою елітою усієї публічної влади, зокрема й

судової, з метою використання у своїх власних інтересах, які більшістю антидемократичних режимів видавалися за загальнонародні.

Найближчим за часом історичним прикладом такого явища є узурпація влади радянською правлячою компартійною елітою. Результатом стало не лише перетворення суду на переважно каральний орган, а й створення позасудових карально-репресивних органів (трійки, двійки тощо), які фактично нівелювали саму ідею правосуддя. Після ліквідації органів позасудової репресії у повоєнний період, аж до 90-х років, суди продовжували перебувати під контролем партії та Рад. Посада судді була номенклатурною і заміщувалася за вказівкою відповідного партійного органу. Однією з основних вимог до кандидатури судді було членство в КПРС. Народні судді обирались на безальтернативній основі з числа кандидатур, узгоджених з відповідним керівним партійним органом.

Утім, намагаючись подолати недовіру й негативне ставлення народу до судових органів, радянське керівництво всіляко експлуатувало ідею «народності» радянського суду. Зокрема, суд мав назву «народного», було запроваджено інститути народних засідателів та товариських судів. Судді формально звітували перед виборцями про свою роботу й могли бути ними відкликані. Проте такі звіти та право відкликання судді не свідчили про існування зворотного зв'язку між суддями та виборцями, останні практично не мали інформації про якість та ефективність роботи суддів.

Зокрема, на цей недолік звертав увагу вже в часи «перебудови» колишній Голова Верховного Суду СРСР В. І. Теребілов, який зазначав, що на практиці ініціативу відкликання суддів і народних засідателів частіше проявляють місцеві Ради та органи юстиції. Між тим ідея дострокового відкликання у тому й полягає, щоб виборці самі ставили питання про відкликання суддів, які, на їх думку, не справляються з роботою і не виправдовують їхньої довіри. І цього можна досягнути за однієї невідмінної умови: якщо буде належним чином забезпечена поінформованість виборців про роботу обраних ними суддів та народних засідателів. На жаль, зауважує суддя, такої інформації нерідко не було¹⁰.

«Одержавлення» судової влади спостерігається й у наш час і критикується багатьма сучасними вченими. Так, В. Ф. Сіренко зазначає, що формування і реалізація олігархічних інтересів від-

бувається в багатьох країнах світу, і зокрема в Україні, через «захоплення» парламенту, створення ручних урядів та встановлення контролю над судовою владою. Судові органи стають залежними від виконавчої влади. Наприклад, за законодавством України бюджети судів цілковито формуються та реалізуються виконавчою владою, виходячи з відомчих інтересів виконавчої влади. Учений застерігає – до того часу, доки президент і уряд матимуть можливість за своїм бажанням забезпечувати суди (а також впливати на процес формування органів судової влади та призначення суддів), країна не матиме об'єктивної, відповідно до вимог Конституції, судової влади. Вплив на суд є руйнацією не лише самого суду, а й усіх влад у державі¹¹.

Для розуміння сутності судової влади важливе значення також має проблема визначення джерела судової влади. Слід зазначити, що джерелом судової влади в різні часи, окрім народу та держави, вважались також надприродні істоти або сили – Бог (боги), Абсолют, Світовий розум тощо. Теологи стверджували: «Вся влада від Бога». Таке трактування походження влади у певні періоди історії дало можливість церковним колам ставити питання про верховенство церковної влади над світською та про вищість церковного суду над світським. Теологічна концепція походження влади не є домінуючою в сучасному світі, але заслуговує на увагу, оскільки не може бути спростована.

Не менш важливе значення має також проблема визначення суб'єктів (носіїв) судової влади. Як бачимо з наведених історичних прикладів, носієм судової влади (окрім випадків антидемократичних режимів) є народ, а тому будь-які спроби підмінити народ іншим суб'єктом (носієм) судової влади є відступом від демократії та обмеженням народовладдя.

Таким чином в історико-правовій реальності:

– судова влада як автономна сфера публічної (суспільної) влади не була тотожною «державній владі», оскільки протягом тривалих періодів історії реалізувалася переважно недержавними судовими органами;

– судова влада розумілась як форма народовладдя, а тому за демократичних режимів була підзвітною та підконтрольною народу безпосередньо або його представницьким органам;

– судовій владі надавався універсальний характер, тобто здатність вирішувати будь-які питання, що стосуються регулювання конфліктних ситуацій у політичній, релігійній, економічній, культурній та інших сферах життя суспільства;

– у багатьох випадках органи правосуддя були наділені також законодавчими (нормотворчими) й адміністративними повноваженнями;

– у період існування антидемократичних режимів судова влада узурпувалася правлячою елітою, розглядалася як частина державної влади та набувала антинародної сутності, використовуючись як каральний засіб, спрямований проти інтересів народу.

Музика І. В. (Київ). Сутнісні характеристики судової влади як предмет історико-правового дослідження

Досліджується сутність судової влади та співвідношення понять «судова влада» й «державна влада».

Музыка И. В. (Киев). Сушностные характеристики судебной власти как предмет историко-правового исследования

Исследуется сущность судебной власти и соотношение понятий «судебная власть» и «государственная власть».

Muzyka I. V. (Kyiv). The essential characteristics of the judiciary as a subject of historical and legal research

The article examines the nature of the judiciary and the correlation between «judicial power» and «public authority».

¹ Конституційно-правові засади становлення української державності / В. Я. Тацій, Ю. М. Годика, О. Г. Данильян та ін. – Х.: Право, 2003. – С. 235.

² Сірий М. І. Судова влада // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол. Ю. С. Шемшученко та ін. – Т. 5. – К.: Укр. Енциклопедія, 1998 – С. 699.

³ Погорілко В. Ф., Мисуно А. В. Судова влада // Політологічний енциклопедичний словник / Упор. В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-ге вид. – К.: Генеза, 2004. – С. 644.

⁴ Судебная власть / Под ред. И. Л. Петрухина. – М.: ООО «ТК Велби», 2003. – С. 9.

⁵ Васильєв С. В. Цивільний процес. – Х.: Одиссей, 2008. – С. 9.

⁶ Конституційне право зарубіжних країн: Навчальний посібник / М. С. Горшеньова, К. О. Закоморна, В. О. Ріяка та ін.; За заг. ред. В. О. Ріяки. – 2-ге вид., допов. і перероб. – К.: Юрінком Інтер, 2007. – 544 с.

⁷ Берман Г. Дж. *Западная традиция права: эпоха формирования*. – М.: Изд-во МГУ: Издат. группа ИНФРА-М; НОРМА, 1998. – С. 307–310.

⁸ Ковальова С. Г. *Судоустрій і судочинство на українських землях Велико-го князівства Литовського: Монографія*. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – С. 98–139.

⁹ Там само. – С. 137–139.

¹⁰ Теребилов В. И. *Законность и правосудие в СССР*. – М.: Политиздат, 1987. – С. 53.

¹¹ Сіренко В. Ф. *Інтереси і влада*. – К.: Оріяни, 2006. – С. 400–403.

Бойчук С. С. (Луганск)

ОБРАЗЫ СУДА В КУЛЬТУРЕ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ

Каждая историческая эпоха и культура может быть увидена, распознана и описана при посредстве любой незначительной детали ее интерьера или символического ландшафта. Незначительная деталь одежды, такая как гюльфик, пробковый колониальный шлем, ставший тогой нового времени, нашивка М-26-7 или дерзкая прическа, открывающая шею для падающего ножа гильотины, способны рассказать о породившем их символическом мироздании чуть ли не больше, чем противоречащие друг другу участники событий. Космос культуры раскрывается в своих деталях. Несмотря на то, что каждый из разнообразных элементов культурологической палеонтологии показывает неисчерпаемые глубины существования культуры в собственных предельных основаниях, возможно выделить одну формообразующую единицу, подобную черепахе, держащей на себе трех слонов и диск Земли. Этот высший символ, некая платоновская идея или даже аристотелевская энтелехия культурного бытия, ее альфа и омега, очерчивают пределы, которые не в силах переступить культура, сохранившая свою самобытность.

Немногочисленные попытки угадать и приблизиться к описанию этого символа часто приводили к гениальным интуициям и плохо объяснимым прозрениям как альтернативе рациональной дискурсивной стратегии познания культурной реальности. Так,

О. Шпенглер, отдавая долг уважения своему учителю Гете, назвал такой символ, обладавший совершенным эвристическим потенциалом, раскрывающим пространство культуры, прафеноменом. Согласно учению, изложенному в философском и культурологическом бестселлере «Закат Европы», прафеномен содержит в себе все множество культурных форм и моделей, он есть все культуры, ее исток и высшее выражение всех ее стремлений.

Несмотря на то, что подобные рассуждения в той или иной степени угрожают перспективой оставления поля доказываемой истины, в них присутствует здоровое зерно, которое необходимо использовать. В весьма условном и кратком виде данный полезный с точки зрения познавательных перспектив принцип заключается в следующем: культурная – как и любая знаковая – реальность может и должна быть описана при помощи некоторого элемента самой реальности, являющегося показателем/индикатором фундаментальных признаков всей системы.

Использование данной эвристической посылки в контексте вопросов истории судов и правосудия предполагает разработку целостной гносеологической стратегии, что позволит увидеть культурно-историческую специфику определенного аспекта правовой реальности через один прадигмальный образ, призванный схватить общее и единичное бытия в собственной завершенной индивидуальности. Фактически речь идет о реконструкции и анализе идеальных судов, программировавших судебную практику и выступавших обобщением правового опыта культуры. Обратимся к отдельным историческим сюжетам и проверим работоспособность предложенной теоретической модели.

История древнегреческого судопроизводства с высоты взглядов юриста эпохи Модерна представляет собой кромешный ад эллинской «революционной» законности и «классовой» справедливости. Понятия из иных эпох довольно точно передают дух правосудия колыбели европейской демократии. Список жертв впечатляющ: правители, богачи, успешные полководцы, просто знаменитые и выдающиеся люди города. Если бы философское сообщество не было столь склонно к отвлеченным размышлению и чистому созерцанию, то многие его представители должны были отказаться от пиетета перед греками и стать профессиональными

эллинофобами только за одну казнь Сократа. Также знаменитый процесс стратегов-победителей при Аргинусских островах по размаху, абсурдности и необоснованности законами может соперничать только с Гаагским трибуналом.

Однако даже наличие многочисленных ярких судебных процессов в истории Эллады не в состоянии заслонить собой тот первый суд, который стоял у истоков греческой культуры, особого внимания заслуживает не исторический, а мифический суд.

Всем известна хрестоматийная сцена торга прекраснейших дев Олимпа, пытавшихся соблазнить разум простого юноши божественными дарами, и здесь самодовольство «последнего человека» заставляет видеть вокруг только собственные пороки, низводя величие и чистоту безгрешной Эллады к понятной и привычной грязи. Данное словосочетание звучит как претендующий на изящество каламбур, но, если мы вспомним, что само понятие греха древним грекам было не известно, то вполне логично мыслить их в качестве безгрешных людей.

Отвергая миф о наивном детстве нашего мира, заговорщически подмигивая, наш современник не сомневается в том, что вначале был подкуп, а потом уже справедливость. Однако не только в Персидской империи времен Камбиза II, приказавшего оббить кресло судьбы кожей мздоимца, был честный суд, но и на склонах Иды, где пас стадо коров виновник гибели Трои. Именно благодаря своей безупречности и мудрости Парис был выбран Зевсом в качестве судьбы в споре богинь. Свою справедливость скромный пастух доказал тогда, когда, не раздумывая, отдал обещанную золотую корону победившему его лучшему быку шутнику Аресу. Согласно преданию, Парис любил устраивать бои быков, в которых животное из своего стада всегда одерживало победу, и тогда сын Приама пообещал, что возложит золотую корону на рога быка, который сможет победить его чемпиона. Арес превратился в быка, одержал верх и получил заслуженную награду.

Неужели пройдя испытание и заслужив доверие правителя Олимпа, Парис оказался ослепленным не совершенством Афродиты или очарованием Афины без шлема и копья, а посулами, превратившими соревнование в красоте в аукцион обещаний, и ученик Аполлона и Реи, выбирая между властью, воинской славой и распутством,

само собой, предпочел последнее? Бесспорно, гомеровские боги и герои далеки от многих условностей, но покупать себе славу не позволяла эстетика доблести. То, что видится предложением взятки и посулом награды за присуждение победы, в действительности есть ничто иное как состязание в величии, все слова богинь демонстрируют их силу и возможности: они показывают собственное арете, что должно быть оценено судьей, и выступают средством в состязании/испытании. С уверенностью можно утверждать, что перед нами не столько суд, сколько агон, соревнование, подчиненное главному императиву эллинской культуры – «будь лучшим». Риторические приемы судебного выступления богинь буквально воспроизводят все ораторы Афин, которые, пытаясь оправдать своих «подзащитных», перечисляют их труды на благо города, доблесть в сражениях, активное участие в обязательных литургиях и добровольных пожертвованиях на различные общественные нужды. Доблесть и совершенство оправдывают в суде, так же как позволяют стать олимпиоником или великим героем. Агон, приобретающий в греческой культуре космический, то есть бытийный, статус, подчиняет своим принципам эллинский суд и преобразует обыкновенную тяжбу в спор о более доблестном.

Современная культура чужда античным страстям и мечтам. она предлагает следующую парадигму суда, возникающую как средство восстановления контроля над гражданами. Данный суд занимается преимущественно новыми «искусственными» преступлениями, специально созданными для представителей той прослойки населения сытого золотого миллиарда, которые уже не в состоянии совершать старые «добрые» и традиционные преступления различных исторических эпох. Они давно уже забыли, что такое кража, особенно руками, предпочитая для этого росчерк пера или нажатие клавиатуры. Последнее, вне всяких сомнений, чрезвычайно затрудняет процедуру уголовного преследования по причине значительности похищаемых сумм и отсутствия отпечатков пальцев. Они также отказались от убийства как средства решения проблем, даже развод по-итальянски, ограждавший от ненужного дележа имущества, благодаря искусству адвокатов остался в прошлом. Кроме того, страсти как сильнейшая причина, толкавшая человека на противоправное деяние, постепенно утасли и лишь изредка прорываются из-под жировой прослойки

благополучия крайними патологиями. Одним словом, впервые за всю историю крайне падкого на искушения вида homo sapiens сформировалась довольно значительная общность людей, которая остается недостижимой для карательного аппарата государства по причине своей искренней законопослушности. Возможно, эта мечта наивных мыслителей XIX столетия должна была послужить основанием для нового радикального переосмысления оснований современной цивилизации и перенесения уникального опыта на другие менее благополучные районы социального ландшафта. Однако вместо процесса расширения пространства свободы и законности, словно подтверждая все философские теории критиков репрессивной цивилизации, дисциплинарные пространства неуклонно росли.

Неизбывное стремление надзирать и наказывать заставляет создавать новые точки криминальной напряженности, которые парадоксальным образом у всех ассоциируются исключительно с гарантией автономии и неприкосновенности личности. На самом деле иллюзия защиты свобод оборачивается не чем иным, как новым средством изолированного контроля «большого брата» над помыслами и словами граждан, не имеющих права быть невиновными и неподсудными.

Для современного постдемократического и постлиберального государства неподсудность гражданина означает неуязвимость и неконтролируемость последнего. Возвращение к status quo и обеспечение наказуемости достигается путем создания новых правонарушений, которые с легкостью совершает индивид, превращаясь из кошмара государственных структур в надежную, предсказуемую и управляемую составляющую гигантского механизма. Для того чтобы обеспечить тотальный характер данных преступлений, они были перенесены из области деяний в сферу мысли и слова: современное правосудие, как некогда Христос, не отвергая ветхий завет классического права, объявляет злом не само прелюбодеяние, а его замысел или лишённую претензии на близость простую мимолетную мечту о ней. Формирование знакового и правового пространства такого преступления, как сексуальное домогательство, имело своей целью «заставить» индивида совершать это правонарушение на каждом шагу и тем самым постоянно находиться в зоне контроля и угрозы применения санкций. Подобную же функцию выполняют и табу на

различные проявления нетерпимости исключительно по отношению к определенным меньшинствам и маргинальным группам.

Характерной особенностью человеческого мышления выступает особое доверие и пиетет перед возможным. Возможное, еще неосуществленное обладает в наших глазах определенным эстетическим и бытийным приоритетом перед совершенным и получившим свою окончательную и уже неизменную форму. Очарование волшебной полноты и совершенства заставляет нас видеть в нем больше, чем в реализации, и поэтому парадигмальным судом современности является идущий судебный процесс бывшего главы МВФ. Этот суд вобрал в себя все ключевые темы и пороки нашего времени: он создан по законам медийного, иллюзорно эгалитарного и расово терпимого общества, живущего только благодаря тому, что им манипулируют.

Подводя итог этому небольшому импрессионистскому наброску, отметим: представленные эскизы должны послужить отправной точкой для дальнейшей реконструкции образов суда в правовом пространстве культуры. Постановка вопроса о суде как символе культуры, несущем в себе многообразие значений и сюжетов актуальных и репрезентативных для культурно-исторической общности, позволяет увидеть те слои культурной и правовой реальности, где замысливаются и рождаются знаки и артефакты, слова и вещи. Поиски «главного» суда, задающего образец всем остальным и аккумулирующим в себя фундаментальные, определяющие тенденции и идеи, вне зависимости от итогов значимы сами по себе как путь, который должен быть пройден.

Бойчук С. С. (Луганськ). Образи суду в культурі: постановка проблеми
Розглядається питання образу суду в культурі та суду як культурного символу.

Бойчук С. С. (Луганск). Образы суда в культуре: постановка проблемы
Рассматривается вопрос образа суда в культуре и суда как культурного символа.

Boychuk S. S. (Lugansk). Images of legal proceedings in culture: problem definition

The question of legal proceeding image in culture and legal proceeding as a cultural symbol is being examined.

ЛЕГІТИМНІСТЬ СУДОВОЇ ВЛАДИ

Відтоді як суспільство постало перед необхідністю постановки мети власного розвитку та визначення шляхів і методів її досягнення, а також пов'язаного з цим узгодження різноманітних інтересів всередині себе, виник такий суспільний феномен, як влада.

З часом категорія «влада», поряд з категорією «держава», стала наріжним каменем вивчення політичних відносин, предметом політичної науки, яка розробила безліч теорій влади. В основу владних концепцій були покладені різноманітні аспекти, прояви феномену влади в суспільному житті. Зокрема, характеризуючи владу, дослідники виділяють цілепокладання та досягнення цілей (телеологічні визначення), можливість застосування насильства та інших засобів для досягнення цілей (інструменталістські), тип поведінки (біхевіористські), відносини керівник–підлеглий (структуралістські); відносини панування (конфліктні); волю (вольові); особові відносини суб'єктів (релятивістські); системоутворювальне явище в політичній системі (системні); комунікацію (комунікативні) тощо.

Засобами здійснення влади як певного феномену, що змінюється відповідно до конкретних соціально-історичних умов, були (є) насильство, примус, психологічний вплив, економічні важелі, консенсус тощо. Останнім часом, виходячи з аксіологічних принципів, гуманізації суспільного життя, дослідники говорять про те, що влада – це насамперед переконання, консенсус, узгодження інтересів.

З часу Джона Локка¹ та Шарля Монтеск'є² домінуючим принципом механізму функціонування державної влади є принцип її поділу, відповідно до якого для правильного й ефективного функціонування держави мають існувати незалежні одна від одної законодавча, виконавча та судова гілки влади. Обов'язковою умовою такого поділу є існування системи «стримувань і противаг». Відповідно формується особливий механізм забезпечення свободи й незалежності окремого індивідуума, його захисту.

Для характеристики функціонування влади важливою є її легітимність, що означає визнання населенням права влади на

насильство щодо себе, згода на підкорення такій владі, визнання її справедливою та авторитетною, існування порядку, який уособлює така влада найкращим для країни. Легітимність ґрунтується на довірі й прийнятті влади громадянами на підставі їх розуміння добра, справедливості, порядності, совісті.

Найважливішою соціальною функцією легітимності є забезпечення покори, згоди без примусу, або, в разі необхідності, виправдання підкорення, застосування сили. У загальних рисах легітимність влади можна визначити як згоду громадян або визнання ними права певної особи чи групи осіб поширювати свій вплив на них у справах управління суспільством. Важливим компонентом легітимності є добровільна згода на панування через упевненість у компетентності чи авторитеті представників влади чи самої системи влади в цілому.

Макс Вебер розробив концепцію ідеальних типів (зразків, моделей) політичного панування, на якій ґрунтуються сучасні уявлення науковців про три основні типи легітимності влади: традиційна влада, яка спирається на віру людей у святість традицій і право володарювати тим, хто здобув владу за цією традицією; харизматична влада, яка ґрунтується на ірраціональних мотивах, на вірі підлеглих у божественний дар, у надприродну святість, героїзм, екстраординарні здібності й виняткові чесноти володаря (політичного лідера); легальна (раціональна) влада, що ґрунтується на вірі в законність існуючого порядку, професіоналізм владних структур, на визнанні добровільно встановлених юридичних норм, що регулюють відносини владарювання і підкорення³.

Веберівська типологія отримала загальне визнання, хоча ряд учених доповнюють її іншими типами легітимності. Так, американський політолог Д. Істон виділяє ідеологічну легітимність, яка спирається на переконаність індивідів у правильності тих ідеологічних цінностей, які проголошуються владою, структурну легітимність, що полягає в довірі з боку населення до структур і норм політичного режиму, персональну легітимність, джерелом якої є віра населення в компетентність лідера⁴.

Судова влада як складова державної влади теж потребує відповідної легітимації з боку громадян. При цьому, не дивлячись на специфічні особливості судової влади (ґрунтування на право-

вих нормах, вирішення юридично значущих справ, що мають правові наслідки), її легітимність також є насамперед соціально-психологічним явищем, яке слід відрізняти від її легальності. Легальність влади це її юридичне обґрунтування, законність, відповідність існуючим у державі правовим нормам. Легітимність не є синонімом законності, оскільки політична влада не завжди спирається на право й закони, але завжди користується певною підтримкою принаймні частини населення.

Використовуючи веберівську систему координат, можемо констатувати, що в сучасних умовах легітимність судової влади може бути лише раціонально-легальною. Тобто громадяни повинні бути переконані, що суд над ними чиниться відповідно до узаконених правових норм, на принципах добра і справедливості. Сама особлива природа судової влади виключає традиційний або харизматичний тип її легітимності. Право має бути системним, безособовим, чітким і раціональним.

У такому разі легітимність свідчитиме про міру довіри суспільства до судової влади, про суспільну згоду щодо неї, готовність до виконання її рішень. При цьому, як ми бачили вище, легітимність передбачає не лише відповідність судової влади вимогам закону, а й неформальне, процесуально не визначене позитивне ставлення суспільства до судової влади та її рішень.

У цьому аспекті для забезпечення легітимності необхідне додержання кількох умов.

По-перше, однією з найважливіших умов є спосіб формування судової влади, наскільки суддя залежний від інших суб'єктів політичного процесу при призначенні на посаду, яким умовам він повинен відповідати (чи якими принципами поступитися, щоб бути призначеним на посаду). Або, як це визначено частиною першої статті першої Закону України «Про судоустрій і статус суддів», судова влада відповідно до конституційних засад поділу влади здійснюється незалежними та безсторонніми судами, утвореними згідно із законом. При цьому, відповідно до частини другої цієї статті, судову владу здійснюють професійні судді й, у визначених законом випадках, народні засідателі та присяжні через здійснення правосуддя в рамках відповідних судових процедур.

По-друге, форми й засоби контролю над судовою владою з боку інших гілок влади та суспільства.

По-третє, матеріальна незалежність судової влади, яка включає як належне фінансування судової системи та забезпечення виконання її процесуальних завдань, так і матеріальне забезпечення суддів.

По-четверте, чітко окреслена предметна сфера діяльності судової влади, її компетенція, винятковість повноважень.

По-п'яте, дотримання судовою владою законодавчих приписів і духу права при здійсненні правосуддя. Зокрема, відповідно до статті 129 Конституції України основними засадами судочинства є законність, рівність учасників судового процесу, забезпечення доведеності вини, забезпечення права на захист, гласність судового процесу тощо.

По-шосте, обов'язковість виконання рішень суду. Тобто, в разі прийняття судом рішення, воно має бути виконане в обов'язковому порядку.

Дотримання цих умов сприяє тому, що громадяни, державні органи й посадові особи, юридичні особи, держава в особі законодавчої й виконавчої влади довірятимуть судовій владі, визнаватимуть її за легітимну. Владу, спосіб формування і діяльності якої збігається з існуючими у суспільстві нормами і цінностями, а результати діяльності приблизно відповідають соціальним очікуванням, визнає народ, або, інакше кажучи, вона стає легітимною.

У цьому контексті виникають певні побоювання через проведення в Україні судової реформи, здійснення якої, як вбачається, абсолютно не корелюється з необхідністю забезпечення легітимності судової влади. Адже легітимність влади не вічна. Вона змінюється залежно від нових умов або певних особливостей поведінки владних структур.

Як наслідок, зважаючи на певні особливості теорії та практики здійснення правосуддя, ми спостерігаємо сьогодні в Україні кризу легітимності судової влади, яка впливає з порушення засадничих умов її існування.

Ходаківський М. Д. (Київ). Легітимність судової влади

З позицій політичної науки розглядаються проблеми легітимності судової влади в суспільстві, аргументується теза, що легітимність судової влади може бути лише раціонально-легальною.

Ходаковський М. Д. (Київ). Легитимність судової влади

С позицій політичної науки розглянуті проблеми легитимності судової влади в суспільстві, аргументується тезис, що легитимність судової влади може бути лише раціонально-легальною.

Khodakivskiy M.D. (Kyiv). Legitimacy of the judiciary

The article considers the problem of the legitimacy of the judiciary in a society from a perspective of the political science, argues in favor of the thesis that legitimacy of the judiciary can only be rationally legal.

¹ Локк Д. Два трактата о правлении. – М., 2009. – 400 с.

² Монтескье Ш.-Л. О духе законов // Избр. произведения. – М., 1995. – С. 289–291.

³ Вебер М. Основные социологические понятия // Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – С. 602–643; Вебер М. Политика как призвание и профессия // Там же. – С. 644–706.

⁴ Easton D. An approach to the analysis of political system // World politics. – Baltimore, 1957. – Vol. 9, № 3. – P. 383–400; Easton D. The re-assessment of the concept of political support // British journal of political science. – L., 1975. – Vol. 5, № 4. – P. 435–457; Easton D. Theoretical approaches to political support // Canadian journal of political science. – Toronto, Ont., 1976. – Vol. 9, № 3. – P. 431–448.

Матвєєва Л. Г. (Одеса)

ПРАВОТВОРЧА ФУНКЦІЯ СУДОВОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ: АНАЛІЗ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ПІДХОДІВ

Розвиток правової думки в країнах континентального права характеризується пошуками нових форм вираження права. У центрі цих пошуків, у тому числі й в Україні, останнім часом дедалі частіше постає судова практика та її правотворчі властивості. Розгляд судової практики як джерела права пояснюється загальною тенденцією збільшення ролі прецедентів у судових системах романо-германської правової сім'ї, інтеграцією правової системи України до загальноєвропейського правового простору, затребуваністю в такій якості судової практики в сучасній судовій системі

України, необхідністю пошуку найдосконалішого механізму правового регулювання. Питання про те, чи є судова практика джерелом права, неодноразово ставилося та обговорювалося як на загально-теоретичному рівні, так і на рівні окремих галузевих дисциплін. Щодо окремих галузей права і відповідних їм галузей юридичної науки визнання судової практики як джерела права створюватиме сприятливі умови і передумови для їх подальшого розвитку й удосконалення. Не випадково у зв'язку із цим у деяких галузях юридичної науки, зокрема в науці конституційного права, звертається увага на те, що правова природа рішень Конституційного Суду дає змогу розглядати їх як юридичні джерела науки конституційного права. Цілком логічно можна ставити подібне питання й стосовно інших галузей юридичної науки і самого права.

На сучасному етапі українськими вченими за органами судової влади визнається не тільки правозастосовна, а й правотворча функція у сфері конституційно-правового регулювання. В сучасну епоху, коли концепція поліджерельності права знаходить дедалі більше прибічників, навіть спеціалісти в галузі кримінального права відходять від принципу монізму, визнаючи джерелами цієї галузі не тільки Кримінальний кодекс. Що ж стосується галузей приватного права, то можна констатувати, що визнання судової практики, в тому числі вищих судів, відповідає самій природі приватного права, яке базується на договірних, диспозитивних (і тому – змінюваних залежно від ситуації) засадах.

Як відзначається в юридичній літературі, у теорії права невірним залишається питання про співвідношення правотворчості і правозастосування в діяльності судових органів, у тому числі питання про те, чи є судова практика тільки сферою правозастосування, або ж, крім правозастосовних функцій, їй властиві і правотворчі функції, унаслідок чого судова практика розглядається як джерело права. Залежно від відповіді на поставлене запитання можна виділити дві позиції. Одні автори вважають судову практику джерелом права і навіть висувають пропозиції законодавчо закріпити її як таку (С. Братусь, А. Венгеров, Г. Жилін, В. Жуйков, Р. Лівшиць, І. Решетникова й інші), інші ж, не заперечуючи ролі судової практики у формуванні законодавства, не розглядають її як формальне джерело права (С. Алексєєв, К. Комісаров, В. Лазарєв)¹.

Аналіз концептуальних підходів до розуміння правотворчої функції органів судової влади в Україні допомагає виокремити основні точки зору вітчизняних учених на означену проблему:

а) судова практика є джерелом права лише в тій частині, в якій вона знаходить своє відображення в роз'ясненнях Пленуму ВСУ;

б) судова практика є джерелом права в повному обсязі (рішення КСУ, ВСУ, інших судових інстанцій у конкретних справах), включаючи сюди й рішення районних судів;

в) судова практика незалежно від форм її вираження не є джерелом права².

Компромісну позицію зайняв А. Поляков, з точки зору якого судова практика – це вторинні правові тексти і, відповідно, виступає як вторинне джерело права³.

Необхідність визнання судової практики як джерела права обумовлена наявністю трьох її вимірів. Судова практика виступає як: 1) узагальнення судових рішень за групою конкретних подібних справ; 2) як інтерпретаційна діяльність; 3) як, принаймні, прототип прецедентного права. Отже, у правовій системі України судова практика відіграє факультативно-орієнтувальну роль в процесі правового регулювання. Нині існують вагомі підстави вважати, що роль судової практики значно збільшилась і вийшла за межі факультативно-орієнтувальної функції.

Перелам у ставленні до судової практики як джерела права настав, на нашу думку, після ратифікації Україною Європейської Конвенції з захисту прав і свобод людини. Оскільки норми Конвенції мають надто загальний характер, Європейський суд з прав людини при її застосуванні опирається також на власні рішення, які він приймає у конкретних справах і в яких отримують конкретизацію норми Конвенції. Отже, рішення Європейського суду набувають значення судових прецедентів, тобто джерел права. Чи має це відношення до України? Згідно зі ст. 55 Конституції України «кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна». Особи, незадоволені рішеннями судів України у своїх справах, вправі звернутись до Європейського суду з прав людини. Оскільки

ж згідно зі ст. 9 Конституції «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України», судові органи України не можуть не рахуватися із судовими прецедентами, створеними Європейським судом з прав людини⁴. Питання про те, чи підготовлена судова система України до такої роботи, можна вважати вирішеним з прийняттям Закону України «Про порядок виконання рішень і застосування практики Європейського Суду з прав людини», ст. 13 якого прямо вказує на необхідність впровадження практики Суду до практичної діяльності державних органів, зокрема до адміністративної практики. Отже, судова практика (а значить, і прецеденти) міжнародної судової установи на законодавчому рівні закріплена як джерело права та прийняття рішень у правовій системі України.

Однак, незважаючи на те, що ставлення до прецеденту як джерела права України дещо змінилося, поки що рано говорити про зміну офіційної державно-правової доктрини та юридичне закріплення прецеденту (створеного судовими установами України) як джерела права. Такі прецеденти, як і раніше, формально не визнаються за джерело права України. Б. Малишев дійшов висновку, що в українській і російській юридичній літературі, по-перше, відсутні спроби концептуального розуміння судової правотворчості, а по-друге, відсутнє усвідомлення необхідності розроблення такого розуміння. Натомість, вивчення судової правотворчості характеризується еkleктичністю, ідеологічною завантаженістю, неспроможністю вийти за межі положень, сформованих радянською юриспруденцією, відсутністю методології дослідження⁵.

І все ж прецедент, як справедливо відзначалося в юридичній літературі, дедалі більш помітно й наполегливо «пробиває собі дорогу в правовій системі»⁶. І хоча питання про нього залишається все ще дискусійним, проте «поглиблення певною мірою зв'язку між судом і законом у бік розширення сфери суддівського розсуду» стає цілком очевидним⁷. Багато авторів небезпідставно вказують на те, що така тенденція сприятиме збагаченню як теорії джерел, так і змісту українського права. Вона сприятиме також подоланню прогалів у законодавстві, бо, як резонно зазначається в літературі, не можна вимагати від законодавця, щоб він «охопив у нормах законів усе різноманіття конкретних ситуацій, що складаються в житті»⁸.

На нашу думку, у цьому контексті обґрунтованими видаються аргументи на користь визнання судової практики як джерела права, що наводяться відомим вітчизняним дослідником С. Шевчуком. Зокрема, він відзначає, що застосування певних елементів доктрини судового прецеденту в українській практиці конституційного судочинства обумовлене необхідністю надання конституційним положенням ефекту прямої дії і забезпечення захисту конституційних прав і свобод безпосередньо на основі Конституції України⁹. З позиції С. Шевчука випливає, що роз'яснення вищих судових органів України з питань застосування законодавства є квазіпрецедентним правом, оскільки вони є обов'язковими для нижчих судів.

Виходячи з особливостей суддівської правотворчості й породжуваних нею «своєрідних» норм порівняно з парламентською правотворчістю, цілком логічним було б припустити, що за сучасних українських умов, на етапі трансформації, специфічність суддівської правотворчості і своєрідність вихідних від нього норм із неминучістю обумовлюють також виникнення нових, відповідних їм форм, що мають нормативний зміст.

Супротивники визнання судової практики як джерела права виділяють два основні аргументи: перший полягає в тому, що суди покликані застосовувати право, а не створювати його; другий полягає в тому, що надання судам правотворчих функцій суперечить принципу поділу влади. Вважаємо, що не слід настільки жорстко «розводити» правозастосування і правотворчість. Суди застосовують право, й у цьому їхня головна функція. Однак це не означає, що суд не може і не повинен брати участі у правотворчості. Вироблені в результаті судової практики правоположення в змозі компенсувати природне відставання норм права від динаміки суспільних відносин, можуть усувати протиріччя між відносним «консерватизмом» права і мінливістю громадського життя.

Особливість суддівської правотворчості визначається тим, що: 1) вона завжди є побічним продуктом акта правосуддя; є «прив'язаною» до основної функції суду – здійснення правосуддя; 2) вона здійснюється на підставі й у рамках закону, а не за власною волею суду; 3) вона не може змінити або скасувати закон; 4) законом встановлені обмеження суддівської правотворчості, які слугують гарантією від узурпації правоможностей законодавця¹⁰.

Аналіз правової системи України дає можливість зробити висновок про те, що судова практика (попри відсутність офіційного визнання) вже є джерелом права. До числа судових актів, що містять нормативні приписи, можуть бути віднесені: рішення, які містять правові позиції КСУ; постанови пленумів ВС, ВАС, ВГС України, які містять нормативне тлумачення; рішення Європейського суду з прав людини, які визнані прецедентами і застосовуються в європейських країнах.

Вважаємо, що правоположення судової практики є прецедентним правом. Розумне використання правоположень забезпечує стабільність правопорядку, зміцнює законність, надає усталеність державній політиці. На нашу думку, слід офіційно надати узагальнюючим актам тлумачення КСУ, ВСУ форму і роль прецедентного права. Для цього необхідно ретельно «виписати» межі їхньої дії. Прирівняти ж судову практику до чинних форм права можна буде лише тоді, коли наші суди стануть по-справжньому незалежними, а судді будуть професійно готовими до правотворчості.

Крім об'єктивних причин, «вимушена» правотворчість судів у сучасній Україні зумовлена також і суб'єктивними чинниками. Серед них не останню роль відіграє дуже слабка, а здебільшого зовсім відсутня юридична підготовка вітчизняних законодавців, а також службових осіб виконавчої влади. Аксиоматичним є те, що бути добрим фахівцем у «своїй» галузі ще не означає бути хоча б посереднім нормотворцем, здатним не тільки механічно читати пропонувані проекти законодавчих актів, а й адекватно їх сприймати. Добротне законодавство вимагає до себе, відповідно, добротного – професійного, а не аматорського – ставлення. В іншому випадку матимемо в країні й далі надзвичайно низький рівень дуже розрізненого, внутрішньо суперечливого законодавства і відповідний йому рівень економічної, соціально-політичної, культурної й іншої сфер життя суспільства.

Для «корегування» положення, що утворилося в царині української правотворчості, безсумнівно потрібно внести новий, професійний струмінь у вигляді законодавчого закріплення правотворчих функцій вищих судових інстанцій і офіційного надання статусу джерел права актам, що видаються ними. Останнє тим більше є порівняно легко здійсненним і необхідним, оскільки сучасна судова

влада України, головним чином в особі КСУ та ВСУ, фактично вже здійснює правотворчі функції.

Матвеева Л. Г. (Одеса). Правотворча функція судової влади в Україні: аналіз концептуальних підходів

Розглядаються теоретичні проблеми розуміння судової правотворчості та перспективи визнання судової практики як джерела права у правовій системі України.

Матвеева Л. Г. (Одесса). Правотворческая функция судебной власти в Украине: анализ концептуальных подходов

Рассматриваются теоретические проблемы понимания судебного правотворчества и перспективы признания судебной практики в качестве источника права в правовой системе Украины.

Matveeva L. G. (Odessa). Lawmaking function of judiciary in Ukraine: analysis of conceptual approaches

The theoretical problems of understanding judicial lawmaking and prospect of accepting judicial practice as a source of law in the Ukrainian legal system are examined.

¹ Загайнова С. К. Судебный прецедент: проблемы правоприменения. – М., 2002. – С. 67–68.

² Луспенник Д. Д. Застосування новел ЦК ЦПК України в судовій практиці. Серія «Судова практика». – Х., 2005. – С. 205.

³ Поляков А. В. Общая теория права: Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода: Курс лекций. – СПб., 2004. – С. 665.

⁴ Марчук В. М., Николаєва Л. В. Нариси з теорії права: Навч. посіб. – К., 2004. – С. 120–121.

⁵ Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення: колективна монографія / А. М. Бернюков, В. С. Бізун, Ю. П. Лобода, Б. В. Малишев, С. П. Погребняк, С. П. Рабинович, В. С. Смородинський, О. В. Стівна / Відп. ред. В. С. Бізун. – К., 2009. – С. 248.

⁶ Гранат Н. Л. Источники права // Юрист. – 1998. – № 9. – С. 9.

⁷ Поленина С. В. Законотворчество в Российской Федерации. – М., 1996. – С. 15.

⁸ Адилкариев Х. Судебная практика как источник нормотворчества // Советская юстиция. – 1991. – № 4. – С. 14–15.

⁹ Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції. – Х., 2002. – С. 167.

¹⁰ Мартынич Е., Колоколова Э. Прецедентное право: от советской идеологии к международной практике // Российская юстиция. – 1994. – № 12. – С. 22.

УЧЕНИЕ КОРАНА И СУННЫ О СМЕРТИ И СОСТОЯНИИ «ЖИЗНИ ПОСЛЕ ПОГРЕБЕНИЯ» (РЕЛИГИОЗНО-ПРАВОВОЙ АСПЕКТ)

Исследование проблем мусульманского позитивного права связано с необходимостью выделения комплекса средств, направленных на обеспечение его успешной реализации и эффективное воплощение как в поведении отдельных верующих, так и в способах самоорганизации общины (уммы) в целом. При этом указанные средства целесообразно рассмотреть, основываясь на учении Корана и сунны и в контексте категории «мусульманская религиозно-правовая реальность», содержанием которой и последовательными этапами становления (саморазвития) выступают: идея Бога (Его замысел и воля), позитивное право (в форме Священного Писания, Священного Предания и др.), религиозно-правовые отношения, религиозно-правовые последствия – оценка реализации идеи Бога (День Суда и его результаты: награда (Рай), наказание (Ад)). В данной конструкции ее итоговый элемент – День Суда и его результаты – является главным фактором (средством) обеспечения эффективной реализации мусульманского позитивного права. Однако важное значение в рассматриваемой конструкции имеет еще один (промежуточный) элемент – этап, начинающийся, согласно учению, от момента смерти человека до Конца Света и Дня Воскресения, предшествующих Дню Суда. Этот этап также включается в перечень религиозно-правовых последствий и охватывается общей концепцией «награды и наказания». Именно в его рамках начинается воплощение отмеченной концепции, которая окончательно реализуется после Дня Суда. С учетом изложенного представляется актуальным рассмотрение данного этапа в качестве фрагмента учения, содержащегося в Коране¹ и сунне (в ее главной части – Сахихе аль Бухари²).

В соответствии с указанным учением неизбежность наступления смерти, ее сроки и место не связаны с волеизъявлением

человека, помимо греха самоубийства, и предопределены ему Богом. В Коране сказано: «И где бы вы ни находились, вам предстоит познать (вкус) смерти (когда ее черед настанет), если б вы даже схоронились в высоких башнях, (что взметнулись к небесам)» (4:78). Поэтому любые попытки отсрочить момент смерти являются тщетными и отображают слабость человеческой натуры, нежелание принять личную ответственность за результаты земной жизни и обусловленный этим последующий этап существования.

Отсутствие у человека знания о сроке и месте смерти должно поддерживать у него чувство постоянной готовности рассчитаться по своим обязательствам перед Богом и действовать согласно этому наилучшим образом. Кроме того, сокрытие от человека его конкретного вечного будущего укрепляет веру в мудрость и справедливость Бога, в то, что только для Него открыта тайна жизни и смерти. В Коране говорится: «Лишь у Аллаха – знание о Часе...; И ни одна душа не знает, что завтра возыметь ей предстоит и на какой земле ей смерть предстанет, – Аллах, поистине, всеведущ, – (Он) знает (обо всем)!» (31:34). Более определенно в отношении срока прихода смерти сказано в следующем аяте: «И каждая душа познает смерть лишь с дозволения Аллаха, и срок ей установлен в (Вечной) Книге» (3:145). В соответствии с данными аятами в хадисе 528: «Сообщается, что... Посланник Аллаха... сказал: “Ключами сокрытого являются пять вещей, которых не знает никто, кроме Аллаха: никто не знает, что будет завтра, никто не знает, что он приобретет завтра, не знает человек, в какой земле умрет ...”».

О важности для человека наступления смерти свидетельствует тот факт, что уже с данного момента он в наиболее общем виде осведомляется о предварительных результатах оценки его земной жизни и предстоящих религиозно-правовых последствиях. В хадисе 2024 говорится: «Передают... что... пророк... сказал: «Аллах желает встречи с тем, кто желает встретиться с Ним, что же касается не желающего встречи с Аллахом, то и Аллах не желает встречи с ним». (Услышав эти слова,) ‘Аиша ... сказала: «Но мы ведь не желаем смерти!» – (на что пророк...) сказал: (Речь идет) не об этом, (а о том, что,) когда к верующему приходит смерть, ему сообщают радостную весть о благоволении

Аллаха по отношению к нему и о том, что Он почтил Его, и нет для него (в этот момент) ничего дороже того, что (его ожидает), и он желает встречи с Аллахом, а Аллах желает встречи с ним. Что же касается неверного, то, поистине, когда смерть приходит к нему, ему сообщают дурные вести о том, что Аллах подвергнет его мукам и наказанию, и нет для него (в этот момент) ничего ненавистнее того, что (его ожидает), и он не желает встречи с Аллахом, а Аллах не желает встречи с ним».

Момент наступления смерти человека связан с приходом к нему ангела смерти, которому и поручено вместе с помощниками забрать душу умершего. Камаль Эль Зант объясняет, что кто-то называет его 'Азраил. Что же касается имени «'Азраил», то оно переводится как «Габдул – джаббар» – раб Властвующего. Но это имя не упоминается в Коране и хадисах, и, скорее всего, оно дошло до нас от иудеев³.

О существовании ангела смерти пророку Мухаммаду было предписано сообщить людям: «Скажи (им): “Ангел смерти, кому даны на попечение вы, приемлет душу вашу по кончине; Потом к Владыке своему вы возвратитесь”» (32:11). После прихода ангела смерти, когда душа уже вышла из тела умершего, к ней подступают другие ангелы (его помощники). Об этом в Коране сказано: «Когда к кому-нибудь из вас приходит смерть, посланцы Наши забирают его душу, не упуская ничего (как то предписано Аллахом). Потом их всех к Аллаху возвратят, к их истинному Господину. О да! Он – Властелин суда и приговора, и нет быстрее Его в расчете!» (6:61).

Таким образом, душа человека, являясь принадлежностью Бога, к Нему же и возвращается, а тело умершего передается могиле, после чего наступает следующий этап – период жизни в могиле. А. С. Кылавуз, описывая мусульманскую концепцию жизни после погребения, указывает, что существуют два явления, называемые Концом Света. События, начинающиеся со звучания Сура Ангела Исафиля, называются Большим Концом Света, а смерть человека носит название Малый Конец Света. Смерть и начинающийся с нее второй период в последующей вечной жизни, который длится до воскрешения из мертвых, называется «Барзах», или «жизнь после погребения». Каждый

человек переживает период «Барзах» и непременно будет воскрешен в Судный День⁴.

О наступлении состояния, именуемом «Барзах», в Коране сообщается следующим образом: «... И сзади них преграда (встанет) до Дня, когда (на Суд) их воскресят» (23:100). Период времени от отмеченной «преграды позади умершего» до его «воскрешения» и есть рассматриваемое состояние.

И если в момент наступления смерти человеку только сообщают об ожидающих его религиозно-правовых последствиях земной жизни, то, будучи в могиле он уже проходит испытания и получает предварительный расчет. О предстоящих испытаниях в могилах пророк Мухаммад предупреждал членов своей общины. В хадисе 655 сообщается, что «Асма бинт Абу Бакр ..., сказал: «Однажды посланник Аллаха ..., поднявшийся со своего места и обратившийся к людям с проповедью, упомянул об испытаниях, которым подвергнется в могиле (каждый) человек, и когда он упомянул об этом, мусульмане громко закричали (от страха)». Однако мусульмане всегда получают поддержку и помощь Бога: «Аллах же верных укрепляет твердым словом и в этом мире, и в другом» (14:27).

Реализация испытаний происходит сразу же после погребения умершего. В хадисе 638 «передают со слов Анаса бин Малика..., что пророк... сказал: «После того, как раба Аллаха положат в его могилу, а его товарищи повернутся и уйдут, и он даже услышит стук их сандалий, к нему явятся два ангела, усадят его и спросят его: «Что говорил ты об этом человеке, Мухаммаде...?» Он ответит: «Я свидетельствую, что он – раб Аллаха и Его посланник», после чего ему скажут: «Посмотри на место свое в огне: Аллах заменил его для тебя на место в раю». (Затем) пророк... сказал: «И он увидит оба этих места. Что же касается неверного (или: лицемера), то он ответит (ангелам): «Не знаю, я лишь повторял то, что говорили люди». Тогда ему скажут: «Ты не знал и не читал!» – а потом ему нанесут удар железным молотком между ушей, и он издаст такой крик, который услышат все те, кто окажется поблизости от него, кроме людей и джиннов».

Как было показано в аятах 32:11 и 6:61, души умерших ангелы (посланцы) возвращают Богу. Однако богословы утверждают,

что после погребения душа вновь возвращается в тело⁵. Салих ас-Сухейми объясняет, что в хадисе аль-Бары бин Азиба, переданном Ахмадом, Абу Давудом, аль-Хакимом и другими, сообщается, что Пророк рассказал об извлечении души верующего и восхождении ее на Небо. Затем он сказал: «После этого его душу возвращают в тело и к нему приходят два ангела. Они садятся возле него и спрашивают: “Кто твой Господь?”» Этот хадис признан достоверным аль-Хакимом и другими⁶. Следовательно, допрос умершего ангелами происходит уже после воссоединения его души и тела.

Испытания в могилах связаны с предварительным получением награды верующими и необходимостью претерпевания мучений представителями других религиозных общин. Вера в то, пишет Салих ас-Сухейми, что в могилах праведники будут наслаждаться, а грешники и ослушники будут получать заслуженное наказание, относится к основным мусульманским верованиям, которые подтверждаются текстами Корана и сунны⁷.

Об ожидаемых мучениях в могилах пророк Мухаммад сообщил мусульманам. В хадисе 533 «передают со слов ‘Аиши... , что (как-то раз) к ней пришла одна иудейка, которая попросила ее о чем-то, (а потом) сказала ей: «Да защитит тебя Аллах от мучений могилы!» (После этого) ‘Аиша... спросила посланника Аллаха... : «Разве люди будут подвергаться мучениям в своих могилах?» – на что он сказал: «Да упасет нас от этого Аллах!» ... Потом он сказал то, что было угодно Аллаху, а потом велел (людям) молить Аллаха о защите от мучений могилы».

В хадисе 619 пророк Мухаммад уже конкретно говорит о факте предстоящих мучений в могиле: «...(Однажды) посланник Аллаха... , проходивший мимо (могилы) одной иудейки, которую оплакивали ее родные, сказал: “Поистине, они громко оплакивают ее, а ведь она (и так) подвергается мучениям в своей могиле!”»

Мусульманские богословы отмечают, что мы не можем сказать с полной уверенностью, какое именно блаженство станут испытывать люди в могилах и каким именно будут подвергаться мучениям, поскольку это относится к тому скрытому, о деталях чего Аллах и Его посланник нам не сообщили, а другого источника

знания об этом кроме их сообщений у нас нет⁸. Однако, по мнению богословов, блаженство и мучения в могиле достаются как душе, так и телу. Иногда душа и тело будут получать удовольствие или наказание вместе, а иногда блаженство и мучения будут доставаться душе отдельно от тела. Это подтверждается священными текстами, и между приверженцами сунны и единой общины нет разногласий по этому поводу. В отличие от них, некоторые другие богословы полагают, что блаженство и мучения в могиле при любых обстоятельствах предназначены только для души и никоим образом не связаны с телом⁹.

Предвидение и знание Богом результатов будущего Суда позволяет показать человеку, находящемуся в могиле, ожидаемую его итоговую награду либо наказание. В хадисе 658 «передают со слов ‘Абдуллаха бин ‘Умара..., что посланник Аллаха..., сказал: «Поистине, каждому из вас после смерти будут показывать место его по утрам и вечерам, и если будет (человек) из числа обитателей рая, то (ему будут показывать его место) среди обитателей рая, если же будет он (одним) из обитателей огня, то ему будут показывать его место) среди обитателей огня, и ему скажут: “Это будет твоим местом до тех пор, пока Аллах не воскресит тебя в День воскресения”». Показывание умершему его будущего места в раю либо аду также следует характеризовать как предварительный расчет с Богом.

Логическим завершением этапа, связанного с состоянием «Барзах» – жизнью в могилах, а также жизнью на земле – для тех, кто не умер, станет, согласно учению, наступление Конца Света и Дня Воскресения.

Таким образом, изложенное свидетельствует, что смерть каждого человека и период его существования в могиле направлены на предварительную реализацию религиозно-правовой концепции «награды и наказания», которая выступает неотъемлемым элементом (этапом) развития категории «мусульманская религиозно-правовая реальность» и имеет оценочное значение степени тождественности практического воплощения идеи Бога (Его замысла и воли) в мусульманском позитивном праве и основанных на нем религиозно-правовых отношениях.

Анохин А. Н. (Симферополь). Учение Корана и сунны о смерти и состоянии «жизни после погребения» (религиозно-правовой аспект)

Автор рассматривает фрагмент мусульманского религиозного учения о предопределении, охватывающий собой этап, предшествующий Дню Воскресения и Дню Суда. Акцент сделан на религиозно-правовых последствиях земной жизни человека и ожидающих его после смерти награде либо наказании, предваряющих окончательный расчёт с Богом в День Суда.

Анохін О. М. (Сімферополь). Вчення Корана та сунни про смерть і стан «життя після поховання» (релігійно-правовий аспект)

Автор розглядає фрагмент мусульманського релігійного вчення про приречення, який охоплює собою етап, що передує Дню Воскресіння та Дню Суду. Акцент зроблено на релігійно-правових наслідках земного життя людини й нагороди чи покарання, що її очікують після смерті, та попередній остаточний розрахунок з Богом у День Суду.

Anohin A. N. (Simferopol). Quran's and Sunnah's doctrine about death and state of «life after the burial» (religious and legal aspect)

The author reviews a fragment of Islamic religious doctrine about predestination. This fragment covers a stage which precedes The Day of Resurrection and The Day of Judgment. The author laid an emphasis on the religious and legal consequences of the earthly life and on the award or punishment which wait for a person after death which precedes the final settlement with God at The Day of Judgment.

¹ Коран / Перевод смыслов и комментарии Имам Валерии Пороховой. – 8-е изд. – М.: РИПОЛ классик, 2006.

² Сахих аль-Бухари / Пер. с араб. В. М. Нирва. – М.: Умма, 2005.

³ Камаль Эль Зант. Расскажи мне о Вере. – Казань: Идеал-пресс, 2007. – С. 341.

⁴ Кылавуз А. С. Исламское вероучение / Пер. с турец. – М.: Благотворительный фонд содействия духовному развитию личности «ИХЛАС»; ООО «Издательская группа «Сад», 2007. – С. 173–174.

⁵ Китаб аль-Джаназат Ва-ль-Истифада Мин Хаза (Книга о джаназе) / Сост. и пер. с араб. А. Муслимов; Под общ. ред. Д. В. Мухетдинова. – Н.Новгород: ИД «Медина», 2007. – С. 240.

⁶ Салих ас-Сухейми. Основы веры в свете Корана и Сунны / Пер. с араб. Э. Кулиева; Под ред. А. Н. Факихи, А. аль-Гамиди. – 3-е изд., испр., доп. – М.: Издатель Эшаев, 2008. – С. 230.

⁷ Там же. – С. 228.

⁸ Китаб аль-Джаназат ... – С. 144.

⁹ Салих ас-Сухейми. Указ. соч. – С. 230.

ШЛЯХЕТСЬКИЙ СУД У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ

Становлення і розвиток шляхетського суду (під шляхетським судом тут розуміємо все розмаїття судових органів, яким були підсудні шляхтичі) у Великому князівстві Литовському є важливою складовою формування шляхетського стану загалом. Право судитися «своїм судом», згодом «одним судом з панами і магнатами», виборювалося в гострій боротьбі. Таке право, закріплене Віленськими привілеями 1565 і 1566 рр. і юридично оформлене Литовським статутом 1566 р., означало врешті-решт створення шляхетської республіки й у підсумку встановлення всевладдя шляхти в державі.

Не заглиблюючись у цю достатньо досліджену юридичну схему¹, спробуємо хоча б окреслити суть такого явища, як «шляхетський суд», маючи на увазі не владну ланку, а невід'ємну складову суспільного середньовічного життя, якому апіорі притаманні конфліктність і агресія².

У цьому зв'язку систему судів доречно розглядати як набір різної ваги важелів, що утримують суспільну рівновагу. Цим певною мірою серед іншого можна пояснити той судовий плюралізм, який мав місце у Великому князівстві Литовському як у дореформений, так і післяреформений період. Адаже утримати баланс у суспільстві, де, за висловом М. Блока, «насильство перетворилося на класовий привілей», і досягти правосуддя було досить складно. Відносно повільний поступ у визнанні загальноновизнаною (християнською) моделлю поведінки «чоловіка спокійного, статечного», а «покою (миру)», «покою суседского, порядку посполитого» як бажаного для суспільства пояснювався, зокрема, певною героїзацією «своєвольника», людини, яка зважилася на помсту, перебувала в запалі сутички, поединку тощо. Не можна нехтувати й висновком Н. Старченко про існування «українського феномену», що нормував взаємини, збільшуючи діапазон коливань між нормою й відступом від неї – своєрідного аналогу західноєвропейського

карнавалу³. У його основі – той чи інший конфлікт, який розвивається за певними відомими загалу, переважно шляхетському, правилами та з дотриманням ритуалу.

Найпоказовішим видом такого конфлікту (злочину) можна визнати наїзд. Адже склад даного правопорушення та судовий процес щодо нього цілком вкладаються у відтворений дослідницею сценарій цього «спектаклю конфлікту». Вочевидь, на користь цієї думки свідчить і значна відсоткова частка наїзду в загальній масі злочинів. Так, за даними, наведеними при дослідженні архіву князів Масальських на Волині в XVI ст. В. Поліщуком, серед переліку справ більша частина стосується різного роду обопільних наїздів⁴. Аналізуючи зміст справ, зафіксованих в актових книгах гродських судів Волинського, Браславського, Київського воєводств на кінець XVI ст., О. О. Патяка стверджує, що здебільшого це були справи про розбійницькі напади – «гвалтовні наїзди» шляхти чи шляхетських урядників⁵ на маєтки один одного.

Крім іншого, ці зазіхання можна спробувати пояснити ще й, за висловом Н. Яковенко, «живучістю матеріалізованого сприйняття честі»⁶, в поняття якої входили, зокрема, і маєтності в литовсько-руському соціумі, з одного боку, та трансформацією давньоруського «буйства» через дружинну «доблесть» у шляхетський привілей «наїжати» чи «насилати моцне к'валтом», з іншого.

Очевидно, що за таких умов ефективність суду як логічного завершення (припинення, призупинення) конфлікту мала забезпечуватися зусиллями власне представників шляхетського стану – тих самих озброєних людей з гіпертрофованим почуттям честі.

До цього слід додати ті, ще мало досліджені ментальні підвалини, які зумовлювали ставлення шляхтича до офіційної судової процедури, як такої, що може зашкодити його «добрій славі». Усе це з очевидністю має пояснити популярність полюбовного (приятельського) суду – форми налагодження конфліктних взаємин з допомогою приватних осіб з ініціативи і за згодою сторін. Вочевидь, саме добровільністю забезпечувалася дієвість приятельського суду як «гальмівного механізму у конфліктах членів озброєної спільноти, надзвичайно вразливих щодо питань честі»⁷.

Полюбовні (приятельські) суди за означенням могли набирати різних форм, провадитися за різними схемами, мати різну кількість

учасників, різну тривалість тощо, маючи, як зазначає Н. Старченко⁸, завжди одну мету – замирення конфліктуючих сторін через певний досягнутий компроміс між ними.

Водночас кардинальні зміни в політичному ладі держави внаслідок юридичного урівняння в правах нижчої ланки боярства-шляхти з князівсько-магнатською аристократичною верхівкою активізували продержавні тенденції в судовій сфері, які зрештою зумовили проведення судово-адміністративної реформи у Великому князівстві Литовському. Хоча відомо, що законодавча регламентація у сфері судівництва й достатньо ефективно впровадження реформи, що пояснювалося насамперед сталими традиціями, не позбавила судочинство тих-таки усталених недоліків, як-то: слабкість виконавчої судової влади і живучість у суспільстві давніх звичаєвих норм (право шляхетської помсти, незаперечна воля сильного магната чи князя). Саме тому в реальному житті рішення судів часто залишалися не виконаними. Основною причиною цього було те, що в умовах значної мілітаризації тодішнього суспільства кількості сил для примусового характеру виконання своїх рішень у державних судів явно бракувало. Це ж, у свою чергу, не припинило подальшого функціонування, зокрема, полюбовного суду та не пододало перетину компетенцій, підсудності, складів судів.

Отже, слід визнати різновекторність устремлінь шляхетського загалу, зумовлених намаганням зберегти звичний спосіб залягдження суперечок і нагальну необхідність по-новому структурувати цю важливу ланку суспільно-державного життя.

Очевидним є також висновок про достатньо активне звернення посполитих до судівського захисту. Це може свідчити про високий рівень правової культури, зокрема, українців, які добре знали норми діючого права й активно його використовували, відстоюючи в судах власні інтереси (особливо прокуратори чи умоцovanі), що не могло не сприяти синтезуванню власне українського права.

Так само очевидно: якщо у вітчизняному правовому досвіді шукати протомодель широко обговорюваного сьогодні в Україні інституту присяжних, то більшість його ознак можна знайти саме в інституті полюбовного (приятельського) суду. Такі з них, як

колегіальність, презентативність («человек добрый, спокойный, статечный, на праве знаний»), незалежність від державних судів роблять його прототипом інституту присяжних.

Бондарук Т. І. (Київ). Шляхетський суд у Великому князівстві Литовському

Розглядається інститут суду як ланка суспільного життя в контексті становлення шляхетського стану.

Бондарук Т. И. (Київ). Шляхетский суд в Великом княжестве Литовском

Рассматривается институт суда как звено общественной жизни в контексте становления шляхетского сословия.

Bondaruk T. I. (Kyiv). Szlachta court in the Grand Duchy of Lithuania

The article studies the institution of court as an element of public life in the context of Szlachta class establishment.

¹ Суд і судочинство на українських землях у XIV–XVI ст. / За заг. ред. проф. П. Музиченка. – Одеса: АстроПринт, 2000; Ковальова С. Г. Судочинство і судочинство на українських землях Великого князівства Литовського. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – 200 с.; Сокальська О. В. Нариси з історії українського судочинства (XVI – початок XVII ст.). – Одеса: ІНТЕРПРИНТ, 2010. – 208 с.

² Старченко Н. Публічність як домініанта культурної традиції (Волинь другої половини XVI століття) // *Mediaevalia ucrainica: ментальність та історія ідей*. – Т. V. – К., 1998. – С. 74–80.

³ Там само. – С. 74.

⁴ Поліщук В. Князі Масальські на Волині у XVI ст. за документами Державного історичного архіву Литви. – К., 2007. – С. 40–41.

⁵ Патаяка О. О. Гродський суд у системі владних структур Київського, Брацлавського та Волинського воєводств (друга половина XVI – перша половина XVII ст.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. 07.00.01. – К., 2006. – С. 10.

⁶ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К.: Критика, 2002. – С. 129.

⁷ Старченко Н. Полюбовні суди на Волині в останній третині XVI століття // *До джерел. Зб. наук. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*. – К.; Л., 2004. – С. 208.

⁸ Там само. – С. 228.

ВІД ЛУЦЬКА ДО ЛЮБЛІНА: ГЕНЕЗА ШЛЯХЕТСЬКИХ АПЕЛЯЦІЙНИХ ТРИБУНАЛІВ у XVI–XVII ст.

У XVI ст. питання реформування системи судочинства як для коронної, так і для литовсько-руської шляхти були наріжним каменем політичної боротьби за розширення власних прав. У Великому князівстві Литовському шляхетський загал домогся запровадження повітових виборних судів. У Короні ж, де гродські та земські суди діяли вже понад століття, шляхта тим часом вела сеймову боротьбу за реформування центральних органів судочинства. Майже 50 років у владних колах точилися дискусії щодо запровадження окремих апеляційних судів (апеляція як форма оскарження закріплена в коронному праві у 1523 р. – *О.С.*). Це було нагальною потребою, оскільки центральні судові установи не справлялися з тією кількістю апеляційних скарг, що надходили до королівської канцелярії. Розгляд скарг на рішення гродських та земських судів коронних земель було передано вічовим судам, але вони були лише судами другої інстанції і їх рішення можна було оскаржити у вищому суді. 1563 р. у воєводствах було створено апеляційні суди, що розглядали справи як остаточна інстанція. Однак це не змінило ситуації з судовою тяганиною. Королівський служебник при дворі Сигізмунда III А. Любенецький писав, що в період правління Сигізмунда Августа зібралось так багато апеляційних скарг, що в подальшому трибуналу знадобилося декілька років, щоб розглянути їх. Серед них були й такі, що чекали на перегляд 40 років¹.

Перший довготривалий період безкоролів'я, коли функції управління державою перебрав на себе шляхетський сейм, а у провінціях – воєводські й повітові сеймики, дав імпульс до формування нових уявлень про судову владу. Саме в період 1572–1574 рр. викристалізувалися організаційні засади діяльності трибунальських судів. Так, ключовою проблематикою сеймиків більшості коронних провінцій восени 1574 р. було створення у землях і воєводствах судів останньої інстанції, що мали функціонувати, доки остаточню

не буде вирішено питання запровадження загальнодержавного апеляційного трибуналу².

У волинському шляхетському соціумі в цей період також легітимізувалася ідея організації апеляційної інстанції в межах воєводства. Сеймикова ухвала шляхти Волинського воєводства від 5 травня 1575 р. передбачала створення апеляційної інстанції для Волині за прикладом інших коронних воєводств. До складу апеляційного суду повинні були увійти: луцький біскуп, волинські воєвода, каштелян, хорунжий, луцький ключник, підкоморії й військкі трьох повітів, а також по два шляхтичі з кожного повіту й по одному представнику від міщан Луцька, Володимира і Кременця для вирішення міщанських справ. Судові засідання мали відбуватися раз на рік упродовж місяця в Луцьку, починаючи від дня Св. Мартина (11 листопада)³.

Реформа центральних органів судочинства, що була предметом активних сеймових обговорень у Короні Польській починаючи з 1543 р., завершилася запровадженням 1578 р. Коронного трибуналу – вищого апеляційного суду. До його компетенції належав розгляд апеляційних скарг на рішення земських, гродських і підкоморських судів. Вироки Коронного трибуналу були остаточними й не підлягали оскарженню. Засідання трибуналу проходили посесійно в Пйотркові (розглядали апеляції судів Великої Польщі) та Любліні (розглядали скарги на рішення судів Малої Польщі). До складу Коронного трибуналу входили депутати-судді, обрані строком на один рік на повітових сеймиках, по одному представнику від менших воєводств та по два від більших. Згідно із сеймовою конституцією 1578 р. судді мали бути особами «годними, богобойними, цнотливими, права и звьчаев судовых оного краю умеетными и осельми».

В основу приписів, що визначали засади діяльності трибунальського суду, були закладені такі принципи: становий характер компетенції; колегіальність; суддя, який розглядав справу в першій інстанції, не міг бути присутнім при розгляді апеляційної скарги; після закінчення повноважень трибунальського судді заборонялося його повторне обрання депутатом упродовж чотирьох років, за винятком випадків, коли б у «воєводстві на того же вси згодили». Сеймові конституції початку XVII ст. забороняли повторне обрання трибунальським суддею до кінця чотирирічного терміну, поєднання

депутатських повноважень з посольською діяльністю на сеймі та застерігали від обрання депутатами осіб, що мали власні справи в трибуналі, якщо ж шляхтича було все-таки обрано, то його справа відкладалася на наступні «трибунальські роки»⁴.

Сеймова конституція 1578 р. також передбачала створення трибуналу у Луцьку для розгляду скарг на рішення гродських, земських та підкоморських судів Волинського, Брацлавського та Київського воєводств. Існування окремого трибуналу для українських воєводств, приєднаних до Польщі в 1569 р., пояснюється особливим становищем останніх порівняно із коронними землями. Проте не лише дія на українських землях «територіального» права (Статуту Великого князівства Литовського 1566 р.) зумовила створення окремого трибуналу, що розглядав би апеляційні скарги на підставі чинних у регіоні правових норм. На нашу думку, саме судова самоорганізація шляхетства Волинського воєводства в період безкоролів'я 1572–1576 рр. стала ґрунтом для впровадження регіонального трибуналу, окрім того, була попередня практика організації воєводських апеляційних судів у коронних землях.

Основні засади діяльності Коронного трибуналу були чинними й для Луцького трибуналу: «Ижъ тые воєводства судят правом и статутѣм великого князтва Литовского перед депутаты, которые они себе на соймаку оберуть ... тым порядком и тыми артыкулы ... в констытуцею теперешнюю въписаным». До його складу мали входити судді-депутати, обрані від кожного воєводства [«у воєводстве Волинскомъ особъ пят, а в иных по чотири»], які збиралися б раз на рік на «роки великі трибунальські».

Вибори депутатів Луцького трибуналу від Волинського воєводства були проведені 16 вересня 1578 р. Про обрання суддів в інших воєводствах відомостей не збереглося або ж такі сеймики не скликалися, оскільки на перших «трибунальських роках» 11 листопада 1578 р. суд засідав у неповному складі: від Київщини не було жодного представника, а Брацлавщину репрезентував лише один депутат – В. Гулевич. Жодної апеляції на рішення повітових судів Брацлавського та Київського воєводств до трибуналу також не надійшло. Отже, на першій сесії трибунал у Луцьку розглядав лише скарги на рішення повітових судів Волинського воєводства. Відсутність 1578 р. у Луцькому трибуналі справ, переданих із судів

Брацлавського й Київського воєводств, а також і депутатів від них, можна пояснити необізнаністю широких кіл шляхти означених воєводств про запровадження трибуналу: «ся ніхто не сподевал, абы суды трибуналские у воеводстве Волынском певне дойти могли»⁵. Окрім того, населення дотримувалося консервативних поглядів на порядок подання апеляцій. Небажання «судитися» в Луцькому трибуналі висловлювали й окремі представники волинської шляхти, зокрема проти запровадження трибуналу виступав кн. Острозький⁶. Подібні причини й життєві реалії, зокрема війна, під час якої припинялася діяльність повітових судів, зумовили нежиттєздатність і апеляційного суду в українських воєводствах. У 1579 р. Луцький трибунал не зібрався на судові «роки», оскільки судді не були обрані. У 1579–1580 рр. повітові суди допускали апеляції як до трибуналу, так і до короля. Пізніше шляхта повернулася до попередньої практики подання апеляцій у королівський задвірний суд, оскільки Луцький трибунал, будучи *de-jure* апеляційною установою, з 1579 р. не функціонував.

Отже, спроба запровадження регіонального трибуналу, як і подібних установ у коронних воєводствах, виявилася невдалою. І справа тут не стільки у відставанні волинської шляхти у сфері політичної культури, скільки в особливості річпосполитеської культури в цілому, де безперечною цінністю було відчуття шляхтою своєї єдності, що обмежувало регіональні починання⁷.

Формально Луцький трибунал зберігав чинність до 1589 р., коли на прохання шляхти Волинського й Брацлавського воєводств апеляційною інстанцією для повітових шляхетських судів став Коронний трибунал (у судових актах уживано назву Головний Трибунал Коронний Люблінський, оскільки справи розглядалися під час судових сесій, що проходили в Любліні). У 1590 р. до них приєдналося й Київське воєводство.

Згідно з сеймовою ухвалою 1589 р. до складу Коронного трибуналу повинні були увійти по два представники від кожного повіту Волинського воєводства й два депутати від Брацлавського воєводства. Рішення у справах, направлених із судів Брацлавського й Волинського воєводств, судді повинні були приймати на підставі Статуту 1566 р. і записувати руською мовою. Вибори до трибуналу в Київському воєводстві мали проходити «тим способом, як

воєводству Волинському та Брацлавському дозволено»⁸. Сеймова конституція 1635 р. закріпила представництво у трибуналі й шляхти Чернігівського воєводства: по одному депутату від повіту. Справи повітових судів Чернігівського воєводства розглядалися після справ Брацлавського воєводства згідно з нормами Статуту 1566 р.⁹ Отже, від вищезазначених воєводств до Коронного трибуналу було делеговано 12 депутатів-суддів. Переважали серед них представники волинської шляхти, що давало їм можливість суттєво впливати на перебіг судочинства й прийняття рішення. Очевидно, саме тому сейм 1613 р. вніс роз'яснення щодо депутатів Волинського воєводства: лише два його представники мали право голосу «в коронних справах» (тобто при розгляді справ з інших коронних воєводств)¹⁰.

Запровадження апеляційних трибуналів стало логічним завершенням процесу утвердження шляхетських привілеїв у сфері судочинства, але сподівання шляхти на швидке й справедливе правосуддя виявилися марними. Трибунал, як і дореформені суди, був переобтяжений апеляційними скаргами, оскільки сторони за будь-яких формальних підстав намагалися уникнути розгляду справи в першій інстанції й перенести справу у вищий суд. Формально трибунал був остаточною інстанцією, але на суддів можна було подавати скаргу в задвірний суд на підставі того, що розгляд справи чи прийняте рішення не відповідали «писаному праву».

Усі «хвороби та вади» тогочасного шляхетського судочинства: продажність суддів, відсутність у них фахової підготовки, недбале ставлення до суддівських повноважень, значні судові витрати наскрізь пронизували й трибунальський суд. Вибори депутатів на повітових сеймиках перетворювалися на змагання основних магнатських угруповань та родинно-регіональних кланів за трибунальське крісло. З числа клієнтів формувалося трибунальське лоббі, яке мусило відстоювати інтереси свого патрона¹¹. Дотепер збереглася легенда про «Чортову лапу», в якій описується розгляд Люблінським трибуналом справи бідної вдови та впливового магната. Трибунальські судді, підкуплені останнім, незважаючи на переконливі докази, вирішили справу на користь шляхтича. Після оголошення вироку вдова в розпачі піднесла руки до розп'яття, що висіло в залі суду, й мовила: «Якби дияволи розглядали справу, то навіть вони винесли б справедливіший вирок». Тієї ж ночі трибунальський писар бачив, як у судовій залі

з'явилися загадкові постаті, одягнені в жупани та шляхетські плаття, через чорні перуки яких пробивалися роги. Диявольські судді провели повторний розгляд справи й винесли присуд на користь вдови. Для того щоб скріпити вирок своєю печаткою, диявольський суддя вдарив рукою об стіл і випалив на дошці знак – «чортову лапу». В той же час Ісус на розп'ятті відвернув голову, аби не бачити, що диявольський суд є справедливішим за людський.

Сучасники зазначали, що шляхта вбачала в трибуналі ідеалістичне уособлення справедливого й демократичного суду, на практиці ж він виявився органом упередженим і корумпованим. Однак його діяльність сприяла усвідомленню шляхетським загалом цінності права та збільшенню ваги фахових знань у сфері юриспруденції, про що свідчать постійні петиції депутатів сейму про удосконалення організаційних засад діяльності Коронного трибуналу, що надходили упродовж XVII ст. Запровадження апеляційних трибуналів стало закономірним завершенням процесу формування вертикалі станового шляхетського судочинства, а система шляхетського судоустрою, на вершині якої перебували трибунальські суди, проіснувала в Речі Посполитій понад 200 років.

Сокальська О. В. (Одеса). Від Луцька до Любліна: генеза шляхетських апеляційних трибуналів у XVI–XVII ст.

Досліджуються етапи запровадження трибунальських судів у Короні Польській та організаційні засади діяльності Коронного й Луцького трибуналів. Окреслено причини й умови функціонування окремого трибуналу для Волинського, Брацлавського та Київського воєводств.

Сокальская Е. В. (Одесса). От Луцка до Люблина: генезис шляхетских апелляционных трибуналов в XVI–XVII вв.

Исследуются этапы учреждения апелляционных трибуналов в Короне Польской и принципы организации Коронного и Луцкого трибуналов. Проанализированы причины и условия функционирования отдельного трибунала для Волынского, Брацлавского и Киевского воеводств.

Sokalska O. V. (Odessa). From Lutsk to Lublin: origin of nobility appellate tribunals in the XVI-XVII centuries

The article investigates the implementation stages of appellate tribunal courts in the Polish Crown and organizational principles of the Crown and Lutsk Tribunals. The reasons and conditions for the functioning of a separate tribunal for Volyn, Bratslav and Kiev provinces are analyzed.

¹ Бершадский С. А. Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве. – СПб., 1883. – 281 с.

² Dabas-Urwanowicz E. Koronne zjazdy szlacheckie w dwóch pierwszych bezkrólewicach po śmierci Zygmunta Augusta. – Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 1998. – S. 69–71.

³ Старченко Н. Проблематика сеймиків Волинського воєводства під час Великого безкоролів'я (1572–1576 рр.) // Парламентуція структури ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII стагоддзях: Матэрыялы міжнар. навук. канферэнцыі (Мінск – Наваградак, 23–24 лістапада 2007 г.) / Навук. рэд. С. Ф. Сокал, А. М. Янушкевіч. – Мінск: БІП-С Плюс, 2008. – С. 120.

⁴ Вінниченко О. Депутати Коронного Трибуналу 1632–1647 рр. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2009. – Вип. 44. – С. 281.

⁵ Ясинский М. Н. Материалы для истории Луцкого Трибунала. – К., 1899. – С. 16–18.

⁶ Ясинский М. Н. Зазнач. праця. – С. 7; Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. – Острог: Львів, 2002. – С. 56–57.

⁷ Старченко Н. Зазнач. праця. – С. 122.

⁸ Volumina Legum. – Т. II. – Petersburg, 1859. – S. 292–296, 315.

⁹ Volumina Legum. – Т. III. – Petersburg, 1859. – С. 410–411.

¹⁰ Вінниченко О. Зазнач. праця. – С. 284.

¹¹ Там само. – С. 290.

Віслобоков К. А. (Київ)

ЗАВДАННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОВОГО ЕТОСУ ХVІІІ СТОЛІТТЯ

Значення ХVІІІ століття в українській історії загалом й історії права зокрема є безсумнівним. У кількох публікаціях я вже звертався до питань, пов'язаних з українською правовою традицією та юридичною професією. Цей напрям видається важливим і перспективним з багатьох точок зору, насамперед, якщо йдеться про дослідження судової системи, судочинства та професійної спільноти в системі юстиції – тем, які залишаються актуальними не лише для вчених, а й для всього українського суспільства.

Чи можна говорити про існування українського правового етосу XVIII століття? На мій погляд, так. Ця, наразі більшою мірою гіпотетична, теза завдячує не так фактам, як дослідницькій інтуїції, а отже ставить на порядок денний низку завдань евристичного й аналітичного характеру.

Етос – одне з основних понять соціології культури, що визначає стиль життя суспільної групи, загальну орієнтацію певної культури, прийняту в ній ієрархію цінностей, яка може бути явно вираженою або виведеною з поведінки членів групи (сучасна філософія діалогу інтерпретує етос як сукупність моральних імперативів, імпліцитно властивих інтерсуб'єктному просторові).

Така формула потребує насамперед ідентифікації соціальної групи та визначення її меж і характерних ознак, що вирізняють її як спільноту й субкультуру. Важливим є також розуміння внутрішньої структури такої групи. Наступним завданням є дослідження групових типів мислення та моделей поведінки, які, своєю чергою, визначаються відповідною системою цінностей.

Говорячи про українську правову еліту (обмежую цю категорію суддівським корпусом), треба насамперед, з'ясувати чи набуло суддівство ознак професії у XVIII ст. Позитивна відповідь на це питання не лише дає нам основну ознаку для визначення об'єкта дослідження, а й дає змогу застосувати в ньому моделі й концепції, що традиційно використовуються соціальною історією для аналізу еліт, насамперед професійної бюрократії в модерній Європі XVIII ст., яка несе на собі глибокий відбиток процесів раціоналізації та спеціалізації. Найпродуктивнішими для дослідження політичної та правової еліти Гетьманщини, пов'язаної з Європою традицією й водночас заручниці реалій модернізації по-російськи (і як наслідок – неминучої абсорбції), вважаю ціннісний та порівняльний підходи.

З одного боку, це – спадок політичної та правової культури Речі Посполитої з її парламентаризмом, фетишизацією права, розвинутою судовою системою, приматом приватного права, особистими свободами (що й надалі вважаються базовими). За зауваженням американського історика Р. Лорда, Річ Посполита виявилася «найбільшим і найамбітнішим експериментом з республіканською формою правління, відомим світові з часів римлян». «Вітчизна, – за висловом одного магната у 1620-х роках, який описує кредо ари-

тократії, – полягає не в стінах, кордонах чи добрах, а в здійсненні законів і свободи». А от що писав відомий голландський правник Ґуго Ґроцій у листі до польського приятеля: «... свобода думати, що захочеш, і говорити, що думаєш, ґрунтується серед вас на законах королівства» (цитати подані за П. Вандичем¹). Незважаючи на свої недоліки, польське республіканство, з його політичною та правовою системою, було важливою школою для української шляхти (не забуваймо, що русини-українці були найбільшою етнічною групою на території Корони, що робило їх третьою, хоч і не визнаною офіційно, нацією Речі Посполитої). Перефразовуючи того ж Вандича, можна сказати, що саме політична нація сформувала і зберігала українську ідентичність і цінності, а республіканська традиція підтримувала своєрідне громадянське суспільство, що існувало під владою чужих держав².

З іншого боку, цілком протилежний ціннісний ряд. Примат сильної, необмеженої виконавчої влади. Система, для якої існує лише панування, з одного боку, та вдячна покірність – з іншого, де інквізиційне, закрите судочинство залишалося аж до 60-х рр. ХІХ ст. прерогативою самодержавства, яке, своєю чергою, претендувало на роль єдиного джерела права. Лише 1785 р. жалувана грамота надала дворянству можливість захисту своїх прав у суді, а найголовніше – вперше надала йому повне право власності. Тож у Росії не могло існувати глибоко вкоріненої традиції приватного права, властивої Заходу, а російське дворянство поділяло з монархом зневажливе ставлення до суду й судових функцій, адже своїми статками і статусом воно було зобов'язане не традиційним привілеєм, а особистій службі господарю і пов'язувало свої інтереси з його необмеженою владою³.

Виходячи з цих орієнтирів і базуючись на Веберівській моделі бюрократії та Дюркгаймівій концепції професійної групи, можна спробувати попередньо окреслити коло чинників впливу на формування ціннісного простору українського правового етосу ХVІІІ ст. З. Когут у своєму порядку денному дослідження еліти Гетьманщини вирізняє три основні категорії у їх поєднанні: статус, багатство та владу, окремо акцентуючи увагу на питаннях регулювання доступу до еліти, створенні нею особливого стилю життя, розвитку її поглядів, у тому числі політичних⁴. Р. Вотман,

досліджуючи формування російського правового етосу в ХІХ ст., застосовує такі критерії, як походження чиновників від юстиції, їхня освіта та тип кар'єри⁵.

Повертаючись до визначення дослідницьких завдань, доцільно було б деталізувати та впорядкувати перелік критеріїв, необхідних, на мою думку, для аналізу правової еліти як соціальної групи, й окреслити коло питань, відповіді на які дадуть глибше розуміння її етосу. Проте першим завданням є окреслення самої групи осіб, які обіймали суддівські уряди Гетьманщини. За попередніми підрахунками, базованими на публікації Юрія Гаєцького⁶, йдеться про 107 осіб, які очолювали полкові суди в період від 80–90-х років ХVІІ ст. до кінця 70 – поч. 80-х років ХVІІІ століття, а також 19 генеральних суддів від 1672 до 1776 р. Підкреслюю умовність цих підрахунків, оскільки Гаєцькому були доступні лише опубліковані джерела. Також цей перелік не містить, наприклад, асесорів Генерального військового суду (ГВС). Окреме питання – чи включати до підрахунків канцеляристів, принаймні ГВС, які відігравали помітну роль у судовому провадженні та з лав яких рекрутувалася значна кількість суддів різного рівня.

Головними ознаками професії є спеціальна освіта, досвід і соціальний статус. Звідси впливає ряд питань, як-то: чи є формалізованими та контрольованими державою освітній процес, призначення або вибори на посаду (зокрема критерії підбору кандидатів та підтвердження ними відповідності)?; яким чином професійний досвід суддів пов'язаний з типом кар'єри (вік вступу на службу, паралельний досвід – наприклад, військової служби, кар'єрне зростання, середній вік etc)?; чи надає професія соціальний статус і за якими критеріями – моральними, майновими чи їх поєднанням (наприклад, суддівство є обов'язком перед державою та суспільством – служінням загальному благу, чи просто прибутковою посадою), звідси самосприйняття та зовнішнє сприйняття суддівської професії, зокрема й усталені стереотипи на кшталт: «суддя – втілення справедливості» або «усі судді – хабарники».

Однак характерні моделі поведінки, які визначаються через ментальні настанови ієрархією цінностей, з одного боку, формуються завдяки зазначеним вище чинникам, що створюють професійне середовище, з іншого – зумовлені такою важливою складо-

вою, як традиція, засвоєння якої (обсяг і трансформації – окреме питання) спирається на походження (включно з неформальною системою зв'язків та покровительства, майновим статусом, шлюбними настановами etc), виховання, освіти, читання.

Основний матеріал для реалізації такого роду дослідницьких завдань дає масив офіційних послужних документів старшини, т. зв. казок про службу, які достатньою мірою формалізовані, а стан їх збереження з точки зору загальної кількості та хронологічного розподілу можна вважати цілком задовільним. Більшість цих матеріалів зберігається в Центральному державному історичному архіві України, м. Київ (ЦДАУК), переважно у фонді 51, Генеральна військова канцелярія. На жаль, відчувається брак матеріалів приватного характеру – листів, щоденників, спогадів, літературних, філософських і правових праць, без яких важко дослідити світосприйняття, цілі та цінності у ставленні до службових обов'язків, зрештою культурні впливи – чинники, що формують етос.

Мої окремі спостереження над рисами юридичної професії подані в опублікованій нещодавно статті, присвяченій Федору Чуйкевичу⁷. Зробити їх допомогли дві докладні «сказки о службах» відомого правника, знайдені мною в ЦДАУК, але серйозні узагальнення потребують великої та систематичної праці, пов'язаної як з архівними пошуками, так і з глибоким аналізом виявленого матеріалу.

Вислобоков К. А. (Київ). Завдання та перспективи дослідження українського правового етосу XVIII століття

Окреслено коло завдань дослідження суддівської професії та українського правового етосу в Гетьманщині XVIII ст.

Вислобоков К. А. (Київ). Задачи и перспективы исследования украинского правового этоса XVIII века

Очерчен круг задач исследования судейской профессии и украинского правового этоса в Гетманщине XVIII в.

Vyslobokov K. A. (Kyiv). The challenges and prospects of research of Ukrainian legal ethos of the XVIIIth century

The article outlines the range of problems in the study of judicial profession and Ukrainian legal ethos in Hetmanate of the XVIIIth century.

¹ Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. – К.: Критика, 2004. – С. 113, 114.

² Там само. – С. 95, 168.

³ Уортман Р. Властители и судии. Развитие правового сознания в императорской России. – М.: НЛЮ, 2004. – С. 26, 57, 61, 66, 77.

⁴ Козут З. Коріння ідентичности. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К.: Критика, 2004. – С. 28, 29.

⁵ Уортман Р. Указ. соч. – С. 14.

⁶ Gajdecky G. *The Cossack Administration of the Hetmanate*. – Cambridge (MA): Harvard Ukrainian Research Institute, 1978. – Volume One. – 394 p. – Volume Two. – 790 p.

⁷ Вислобоков К. А. Федір Чуйкевич – правник ранньомодерної доби (спостереження над рисами юридичної професії XVIII ст.) // *Правова держава*. – Вип. 20. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2009. – С. 67–74.

Кіселичник В. П. (Львів)

СУДОВИЙ ЗАХИСТ МІСЬКОЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ ЛЬВОВА В СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

Серед функцій середньовічного міського права, і про це свідчить аналіз історії міського права Львова, однією з найважливіших була функція правового захисту міста у відносинах із державою, іншими містами, феодалами тощо. Громада Львова впродовж Середньовіччя активно шукала і використовувала різні форми правового захисту, поступово виділяючи його, як основну зовнішню функцію. Необхідно відзначити, що ця функція львівської громади та її правова основа спеціально не досліджувалися ні історико-правовою, ні історичною науками. Емпіричною базою для її розуміння є архівні матеріали, а також наукове дослідження Р. Зубика, присвячене фінансам Львова у першій половині XVII століття¹.

Аналіз архівних матеріалів підтверджує тезу про те, що правовий захист львівської громади передбачав дві складові: судовий захист і представництво та захист прав і інтересів міста впливовими особами. Така класифікація враховує історико-правові реалії

Середньовіччя, оскільки, якщо, для прикладу, судовий захист був характерний (тією чи іншою мірою) для більшості історичних епох, то другий спосіб захисту важко зрозуміти без врахування сутнісного змісту феодалізму.

Захист прав та інтересів міської громади у судах уже в ранньому Середньовіччі набув систематичності і надалі розвивався, про що свідчить судова практика та постійне зростання видатків на ведення справ міста в судах. Цей розвиток безпосередньо був пов'язаний зі становленням судової системи Польського королівства та Речі Посполитої. Загалом історія суду та судочинства досить добре вивчена польською історико-правовою наукою. Останнім часом систематичний інтерес до історії судових органів на українських землях Польського королівства та Речі Посполитої виявляють українські історики права. Відтак сформовані знання про історію судів і судочинства на українських землях у складі Польського Королівства та Речі Посполитої XIV–XVIII століття й історико-правовий аналіз судової практики тих часів допомагають реконструювати механізм судового захисту прав і інтересів львівської громади.

Чи не найважливіша ознака цього механізму – наявність постійних міських урядовців, основним завданням яких була організація та участь у судовому захисті міста (міської громади). До них можна віднести насамперед синдика, возного, інстигатора (прокуратора), захисника (представника) міста у судах та писаря. Деякі з цих урядовців були посадовими особами вйтівсько-лавничого суду міста Львова, тому їхній процесуальний статус, функції та завдання в міському суді необхідно відрізнити від завдань у інших судах².

На думку більшості дослідників історії Львова, правовий захист міста покладався на синдика (вчений правник, як правило, «*doctor utriusque iuris*»). За свідченням Р. Зубика, обсяг його повноважень та діяльності був дуже широкий і, зокрема, стосувався правового захисту міста назовні, опіки над малолітніми, сиротами та бідними. До його компетенції відносилось також ведення більшості справ у гродських чи земських судах, захист міста у придворних судах і Люблінському трибуналі, ведення переписки з цими судами, ведення описів стану спірних питань та ряд інших справ, які стосувалися процесів, що провадило місто. Поряд з тим слід зазначити, що синдик, як посадова особа, не був незалежним

у своїй діяльності від міських самоврядних органів, зокрема свої повноваження він не міг реалізовувати без участі райців (членів міської ради), прокуратора та писаря ради, однак ініціатива щодо захисту тих чи інших прав міста виходила саме від нього.

Спроби порівняти повноваження синдика із повноваженнями завідувача юридичного відділу сучасної міської ради (чи навіть юриста цього відділу) приречені, певною мірою, на невдачу, оскільки синдик, крім передбаченої міським правом участі в довготривалих судових процесах, повинен був налагоджувати стосунки з численними світськими урядовцями та духовними особами, з послами (депутатами) і сенаторами, шляхтою, земськими та городськими урядниками. Це дозволило Р. Зубику назвати синдика міським міністром зовнішніх справ у мініатюрі.

Особиста роль синдика у довготривалих судових процесах змушувала міську раду Львова ретельно добирати осіб на цю посаду і сплачувати високу винагороду за його працю. Наприклад, оплата праці синдика в середині XVII століття становила п'ять, а згодом вісім злотих на тиждень. Це була одна із найбільш високооплачуваних міських посад, а її розмір у грошовому еквіваленті фактично прирівнювався до доходів міських райців (депутатів). Окрім того, синдикові оплачувалося помешкання на ринковій площі, а в окремих випадках – і винагороди за успішне ведення справ.

Серед осіб, які забезпечували належне функціонування лавничого (кримінального) суду у Львові, чільне місце посідав возний (*begellus iuris*). Його зовнішні функції були обумовлені місцем серед міських слуг та посадовими обов'язками, головними серед яких були обов'язки представника судової влади міста. На посаду возного могла бути призначена особа чоловічої статі, яка мала міське громадянство, досягнула 21-річного віку та володіла нерухомим майном³. Кандидатуру возного пропонував вїйт із лавниками, а міська рада її затверджувала. Основними професійними обов'язками возного як посадової особи та представника судової влади міста були: забезпечення прибуття сторін процесу на судові засідання, затримання, арешт підозрюваних та обвинувачуваних у вчиненні злочину, проведення разом із вїйтом і лавниками обшуків, конфіскації знарядь злочину і предметів, на яких залишилися сліди злочину⁴. Як свідчать архівні джерела, до компетенції возного

входив також обов'язок захисту інтересів усіх осіб, які перебували під юрисдикцією міста, та надання свідчень по справі⁵.

Окрім цього, як зазначає С. Білостоцький, до повноважень возного входило також обнародування королівських привілеїв, ухвал органів міської влади, постанов суду про розшук злочинців, зачитування вироків по кримінальних справах у людних місцях міста, а також нагляд за ув'язненими⁶. Свої обов'язки возний виконував у межах міста, а у випадку, коли перебував поза межами міста, він виконував доручення синдика, а саме: готував матеріали справ, стежив за розглядом справ міста у «городі і земстві» тощо. Возний також стежив за виконанням вартою ратуші своїх функцій під час проведення судових засідань та виконував інші доручення синдика.

За свою нелегку, і як свідчать архівні матеріали, невдячну працю возний до 1626 року отримував по два злотих щоквартально, пізніше – по одному злотому і десять грошей щотижня, а ще пізніше – по чотири злотих щотижня⁷.

Важливішу роль порівняно з возним у правовому захисті міської громади займав інстигатор (прокуратор). Суперечливе ототожнення інстигатора та прокуратора відбулося на основі відомої праці О. Чоловського «Погляд на організацію і діяльність давніх влад Львова до 1848 року»⁸. На думку Р. Зубика, повноваження й діяльність інстигатора стосувалися внутрішніх справ міста, тоді як прокуратор виступав у державних судах, передовсім на запит міської скарбниці⁹. Підставами для такого розмежування є також архівні матеріали про міські представництва (місії), зокрема, в королівських судах Варшави, де поряд із синдиком, райцями, лавниками, раецьким і правовим писарем знаходимо і прокуратора.

Тогочасних прокураторів ототожнюють із захисниками в судах і досліджують їхню діяльність як складову історії адвокатури.

У середині XVIII ст. прокуратор отримував сталу платню по чотири злотих щоквартально, а також винагороди (гонорари) за виграні справи та за стягнення з боржників грошей – у розмірі п'ять злотих з кожних 100 злотих, отриманих містом.

Відмінності у правовому статусі інстигатора та прокуратора відзначають сучасні історики права. Діяльність інстигаторів найчастіше досліджують як складову історії прокуратури в Україні, як історичну передумову формування інституту прокуратури¹⁰.

Важливе місце в механізмі правового захисту міської громади посідав писар. Наприклад, як зазначає Р. Зубик, у період з 1624 до 1635 року у представництвах до Варшави писарі брали участь 15 разів (ідеться про так званих писарів ради та лави. – В. К.), тоді як прокуратори – тільки двічі¹¹. Перша згадка про писаря у Львові датується 1359 роком¹². Після одержання локаційного привілею у Львові було створено міську канцелярію на чолі з писарем. У документах писар згадується під назвами «*notarius scabinorum*», «*notarius iudicii et scabinorum*», а в німецькомовних текстах – «*scheppenschreiber*». За свідченням Д. Зубрицького, до 1576 року у Львові був лише один писар для ради і лави, а в цьому році обрали двох з річною платнею по 15 злотих на квартал, бакалаврів Станіслава Гонсьорка і Войтіха Острожа¹³. Прикметно, що після поділу цих посад, писарі, зокрема, лави частіше брали участь у виїзних місіях міської громади та представляли її інтереси на різноманітних судових процесах.

Про важливість і значимість цієї посади для міста свідчили вимоги до кандидата, особливо щодо освітнього цензу, який рідко застосовувався в період середньовіччя. Кандидат на посаду писаря повинен був добре володіти кількома мовами та фахово розумітися у юриспруденції¹⁴. Відповідно до декрету короля Яна II Казимира 1661 року, як стверджує Д. Зубрицький, міських писарів можна було обирати з числа докторів. Серед львівських писарів було чимало докторів філософії та права¹⁵. Їхній життєвий та науковий досвід дозволяв фахово представляти інтереси міста (громади) у королівських судах, перед королем та шляхетським урядниками. Проте на підставі архівних матеріалів важко визначити чи представництво в суді можна віднести до постійних повноважень писаря чи до разових доручень ради або заступництва синдика.

Значно істотнішою була роль писаря в підготовці (написанні) правових документів, зокрема процесуальних. За недотримання відповідних вимог при складанні таких документів він міг бути притягнутий до суворої відповідальності. Так, «писар, який зробив неправдивий, неточний запис або видав фальшивий документ, втрачає ту руку, якою це записав. А коли б сфальсифікував записи лавничих книг, стає таким, що порушив присягу і повинен бути покараний вогнем»¹⁶.

Необхідно відзначити, що поряд з синдиками писарі становили певний різновид тогочасної юридичної служби, яка фахово пред-

ставляла та захищала інтереси міста у державних судах. Проте можна сказати із впевненістю, що це були лише початки становлення такої служби та формування певних принципів її діяльності.

Завдання цієї служби ускладнювалося багатьма чинниками, серед яких виділяється комунікаційний. Процеси, на яких необхідно було захищати права та інтереси міської громади, відбувалися на значній віддалі від Львова, зокрема у містах Варшаві, Любліні, Радомі тощо. Постійна присутність синдика та інших міських службовців на цих процесах була неможливою. З огляду на це міська громада досить часто вдавалася до послуг «правового захисника міста» у судах. Як правило, таким захисником виступали секретарі судів і так звані «практики», які фактично виконували функції адвокатів міста. Р. Зубик зазначає, що «у Варшаві опіку над міськими справами було доручено трьом особам – писареві короля з винагородою 60 злотих на рік і двом «практикам» справ «задвірних» для відпрацювання справ від міста за двором короля з винагородою 50 злотих кожному. Практик у Любліні, якого залучали тільки до найважливіших справ, надісланих до апеляційного суду, отримував винагороду не постійно, а акордно, тобто залежно від кількості справ»¹⁷.

Видатки на захисників з міського бюджету опосередковано свідчать про зростання кількості звертань до їх послуг, проте дуже нерівномірне. Наприклад, у 1624 році захисникам було сплачено 40 злотих винагороди, у 1627 – 490 злотих, а у 1633 році лише 10 злотих¹⁸.

Загалом правовий захист міської громади потребував значних коштів, і це засвідчувало, що функція правового захисту була однією з найважливіших функцій міської громади та її самоврядних органів періоду Середньовіччя. У результаті реалізації цієї функції сформувалася юридична практика громади, яка представляє значний науковий інтерес.

Сучасне розуміння юридичної практики як єдності правової діяльності і сформованого за її результатами юридичного досвіду цілком прийнятне для історико-правового аналізу юридичної діяльності та юридичного досвіду громади Львова в Середньовіччі. І справді, саме в результаті цілеспрямованої діяльності по правовому захисту міської громади в середні віки у Львові сформувався юридичний досвід, який безпосередньо впливав на громадське й особисте життя членів територіальної громади та формування міського права. Уза-

гальнюючи цей досвід, ми виявили його конкретно-історичні особливості й перетворювальний характер. Зокрема, важливою складовою юридичного досвіду стало виокремлення серед міських урядовців осіб, які спеціально і фахово займалися захистом прав та інтересів міської громади. Утворення, за свідченням О. Чоловського, радою уряду синдика у 1457 році¹⁹ утверджує достатньо ранній початок, істотну тривалість (XV–XVIII ст.) та наступність професіоналізації юридичної діяльності львівської громади. Цей історико-правовий процес характеризувався підвищеними вимогами (насамперед освітніми) до міських службовців, які здійснювали юридичну діяльність. Традиція обирати або призначати на посади синдика чи писаря докторів наук, згодом була узаконена і стала однією з невід’ємних традицій історії львівського міського права.

Таким чином, історичний досвід правового захисту міської громади Львова в Середньовіччі є невід’ємною складовою історико-правового процесу становлення одного з фундаментальних принципів європейської цивілізації, зафіксованого в Європейській хартії про місцеве самоврядування, – принципу правового захисту місцевого самоврядування. Так, зокрема, ст. 11 Хартії передбачає, що місцеві самоврядні органи повинні мати право на судовий захист для забезпечення вільного здійснення ними своїх повноважень і дотримання закріплених конституцією і законодавством країни принципів місцевого самоврядування²⁰.

Історико-правова традиція судового захисту територіальних громад є основою для однієї з гарантій прав місцевого самоврядування, передбаченої Конституцією України та Законом «Про місцеве самоврядування в Україні», яка полягає в тому, що права місцевого самоврядування захищаються в судовому порядку.

Киселичник В. П. (Львів). Судовий захист міської територіальної громади Львова в Середньовіччі

Досліджується судовий захист прав та привілеїв міської громади Львова у Середньовіччі як один із способів її правового захисту.

Киселичник В. П. (Львов). Судебная защита городского территориального общества Львова в Средневековье

Исследуется судебная защита прав и привилегий городского общества Львова в Средневековье как один из способов ее правовой защиты.

Kiselychnyk V. P. (Lviv). Judicial protection of L'viv municipal community in the Middle Ages

Judicial protection of rights and privileges of L'viv municipal community during the Middle Ages as one of its legal remedies is researched.

¹ Zubyk R. *Gospodarka finansowa miasta Lwowa 1624–1635 (Badania z dziejów społecznych i gospodarczych pod red. prof. Fr. Vujaka. Nr. 7)*. – Lwów, 1930. – 496 s.

² Білостоцький С. Посадові особи вийтівсько-лавничого суду Львова та їх процесуальний статус у XVI–XVIII ст. // *Львів: місто–суспільство–культура: зб. наук. пр. / За ред. М. Мудрого*. – Т. 3: [Вісник Львівського ун-ту. Серія істор. Спеціальний вісник]. – Львів: ЛДУ ім. Івана Франка, 1993. – С. 158–166.

³ Groicki B. *Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego*. – Kraków, 1629. – S. 41.

⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ). – Ф. 52 (Магістрат міста Львова). – Оп. 3. – Спр. 109. – Арк. 522–523.

⁵ Соціальна боротьба в місті Львові в XVI–XVIII ст.: Збірник документів / Під ред. Я. П. Кіся. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1961. – С. 97–100, 125, 153–156, 159–164, 210–216, 255–256, 277–280, 390–391.

⁶ Білостоцький С. М. Кримінальне судочинство міста Львова XVI–XVIII ст. (за матеріалами вийтівсько-лавничого суду міста Львова) [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2008. – С. 156.

⁷ ЦДАЛ. – Ф. 52 (Магістрат міста Львова). – Оп. 2. – Спр. 749. – Арк. 205, 317.

⁸ Czolowski A. *Pogląd na organizację i działalność dawnych władz miasta Lwowa do 1848 r.* – Lwów: Nakładem Gminy król. stol. miasta Lwowa, 1896. – 64 s.

⁹ Zubyk R. *Ibid.* – S. 267.

¹⁰ Грицаєнко Л. Історико-правовий процес утвердження інституту прокуратури в Україні // *Право України*. – 2008. – № 4. – С. 121–129.

¹¹ Zubyk R. *Ibid.* – S. 273.

¹² *Acta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej // Z archiwum i.zw. Bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi A. Stadnickiego*. – Lwów, 1872. – Т. 3. – S. 22–23.

¹³ Зубрицький Д. *Хроніка міста Львова*. – Львів: Центр Європи, 2002. – С. 180.

¹⁴ Groicki B. *Ibid.* – S. 28.

¹⁵ ЦДАЛ. – Ф. 52 (Магістрат міста Львова). – Оп. 2. – Спр. 650. – Арк. 128, 150, 237.

¹⁶ Groicki B. *Ibid.* – S. 26.

¹⁷ Zubyk R. *Ibid.* – S. 267.

¹⁸ *Ibid.* – S. 284.

¹⁹ Czolowski A. *Ibid.* – S. 41.

²⁰ *Європейська Хартія про місцеве самоврядування // Віче*. – 1993. – № 6 (15). – С. 33–39.

СУДОВІ СПРАВИ З ПРИВОДУ СПРАВЛЯННЯ МИТА У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ

Поширеними порушеннями, які доводилося розглядати в судах Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), були несплата мита чи об'їзд митниць купцями, стягнення неналежного мита приватними особами, пограбування під виглядом стягнення мита або повторне стягнення мита, конфіскація товару митниками. Джерела дають змогу побачити як особливості судового процесу, так і предмет спору.

Детально процедуру розгляду справи про незаконне стягнення мита розкриває документ від 6 вересня 1541 р. Віленські міщани скаржились, що біскуп віленський, не маючи данини і листів короля, у своєму маєтку на р. Вілії стягує його від плотів. Тут, стверджували вони, «*николи здавна мито не биривано*», а запроваджено предком біскупа, на що раніше скаржились королю, але справа не була розглянута. Міщани просили, аби питання було вирішено відповідно до положень Першого Литовського статуту. Від імені біскупа виступали прокуратори, які повідали, що у маєтку здавна брали мито по 12 пенязів від плоту. Натомість міщани і їх свідки присягнули, що мито, запроваджене лише за біскупа, стягується у розмірі 12 і навіть 15 грошів з плоту. Порадившись з панами-радою і взявши до уваги, що біскуп не надав документальних доказів на право стягнення мита, господар заборонив його брати від плотів і того, що на них є. У справі наведено й цитату зі ст. 21 розділу 1 Першого Литовського статуту: *«А што се дотычеть того, ижъ там, в оном именью, черезъ заруку г(о)с(по)д(а)ръскую мыто брано, около чего у Статуте права земьского есть описано: «“Хто бы свовольне без данин листов г(о)с(по)д(а)рскихъ в ыйменью своемъ мыто на себе брал, тот тое имень(ь)е тратить”»*. Однак великий князь не став конфіскувати маєток біскупа, зазначивши, що у майбутньому подивиться, як вчинити¹.

Дослідники звертають увагу, що більшість справ нібито вирішувалась великим князем одноособово, проте насправді суд здійснювався господарем спільно з Панською радою, або монарх вершив його через комісарів, залишаючи за собою підтвердження їх рішення². На користь цього говорить й таке положення одного з документів: *«г(о)с(по)д(а)рѣ, его м(и)л(о)сть, речъ тую межы ними отложьль до того часу, ажъ вси панове рады будут(ь) у его м(и)л(о)сти»³.*

Результатом розгляду скарги великим князем були судові листи. Зокрема, у 1499 р. Олександр встановив, що мають платити на користь воеводи купці й козаки, прибуваючи з товарами до Києва. Міщани ж в обов'язковому порядку сповіщали воеводу про торговців, які зупинялися у них на постій. У 1558 р. судовий лист Жигимонта II був адресований капітулі Віленського кафедрального собору св. Станіслава у справі за скаргою київських міщан про незаконне стягнення мита на Стрішенській церковній митниці, розташованій на Дніпрі. З одного боку, правитель підтверджував надані раніше права киян торгувати на території Корони й ВКЛ без сплати мита. А з іншого боку, *«не хотєчы пожытковѣ костельныхъ уменьшывати»*, господар постановив, що київські купці мають давати мито у вказаному пункті від судна, йдучи в один бік. На зворотному ж шляху стягувати з них мито заборонялось⁴.

За дорученням великого князя Жигимонта I канцлер і віленський воевода Альберт Гаштольд розглядав справу між луцькими митниками і бельськими міщанами Сегеневичами щодо конфіскації в останніх воску. Дослідники звернули увагу, що й після ухвалення й набрання чинності Першого Литовського статуту найвища у державі посадова особа звертається за «наукою» до правителя. Тобто великий князь і надалі залишався вищим джерелом права й тлумачем законів⁵. У підтвердженні він дав *«п(а)ну воеводе, его м(и)л(о)сти, науку, ижъ, водлугъ давного обычая, мають на кожъдую промыту мытники доводѣ дати»*. Промитом називався штраф, а частіше конфіскація товару за спробу ухилитися від сплати мита У розглядуваній справі митники виставили трьох свідків. Натомість Сегеневичі, попри неодноразові запрошення, на слухання свідків не з'явилися. *«И они крили ся, и того року⁶ и права своего сами не пилновали...»* Відтак, після допиту свідків *«нашли тыхъ мытниковѣ*

н(а)ших в томъ правыхъ и въсказали, изъ тот воскъ за промыту слушне в нихъ взяли», на що останнім і був виданий судовий лист⁷.

Інколи на прохання однієї сторони судової справи господар переносив її слухання на інший час. Мав місце випадок перенесення слухання в зв'язку з хворобою монарха. Це могло бути викликане й бажанням правителя дочекатися повернення посадової особи, наприклад, старости жемойтського Яна Миколайовича Радивіла «з границ пруских». Повернувшись, він від імені своєї матері Альжбети, до якої позивалися віленські міщани про незаконне брання мита від плотів у маєтку на р. Вілії, заявив, що надалі вона відмовляється від його стягнення. У господарському вирокі закріплено відсутність необхідності платити мито у цьому маєтку. Траплялося, що причина «отложення справи» не вказувалася. Викликає інтерес документ аналогічного змісту від 13 липня 1541 р. Господар викликав кн. Василя Федоровича Четвертинського з синами Данилом і Матвієм «о бранье мита в ыйменью Четвертни, которое, нет ведомо для которое причыны, на себе берутъ». Коли перед правителем постав лише Матвій, той не захотів його слухати, а наказав відкласти розгляд справи «до того часу, поки олижъ вси князи, панове и земляне земли Волынское на мита в ыйменьяхъ своихъ привилья и листы передъ королемъ, его милостью, за прыпозваньемъ будутъ покладати»⁸. А влітку 1545 р. урядові ревізорі, реагуючи на скарги міщан, провели детальний аналіз мита, яке збиралося, й встановили, що в Луцькому і Володимирському повітах незаконно мито збирали в 57-ми місцях. Подібні порушення були виявлені й в Кременецькому повіті⁹.

У листі від 9 грудня 1523 р. великого князя Жигимонта I одному з найбільших відкупників митних зборів Міхелю Єзофовичу міститься положення про скасування дії виданих раніше безмитних листів, документів приватноправового характеру, що звільняли від сплати мита окремих осіб або мешканців деяких міст на території всього ВКЛ або в певних місцевостях. Наказувалось також вилучати видані безмитні листи, а з їх адресатів стягувати мито. Господар відмовлявся від видачі у подальшому таких документів і обіцяв зменшити орендну плату на недоотриману суму, якщо вони все ж таки комусь будуть надані. Тут міститься й вказівка про стягнення промита. Указані приписи не могли не

привести до конфліктних ситуацій на місцях. Зокрема, купець Федір Данилович скаржився великому князеві на те, що слуга Єзофовича, який завідував митом у Дорогичині, не дивлячись на безмитний лист, затримав його товар, чим завдав значних збитків. Сам Езефович, посилаючись на вказаний господарський лист, повідомив, що купець відмовився платити мито і навіть затримав його слугу *«и в казнь городовую его давал»* (тобто – до міської в'язниці). Розглянувши тяжбу, великий князь виніс рішення, що жодна із сторін не може пред'являти претензії іншій, підтвердивши, що надалі з купців належить *«мыто и доходъ коморный брати»*, а видані раніше безмитні листи вилучати¹⁰.

С. Ос. Бершадський відзначав, що митні відкупи вимагали багато часу, особливо судові тяжби, пов'язані з конфіскацією товару за промито. «Позови останнього роду виникали постійно; люди XVI ст. відрізнялися наполегливістю у відшукуванні того, що вважали своїм правом; за яку-небудь «штуку» воску, вони готові тягатися по кілька років, звертаючись по декілька разів до короля, мандрувати з Новгорода у Вільну, з Вільни в Брест, з Бреста в Краків. Але Міхеля, очевидно, не бентежили подібного роду турботи, він з такою ж затятістю відстоює всяку «штуку» воску, з якою ображені її відшукують»¹¹.

Розглянувши скаргу мінського міщанина Євлашковича на кн. Слуцького, суд встановив, що той орендував у князя мита і корчми, але не надав звіт про надходження і витрати. Було наказано *«личбу вчинити»* у присутності державці мінського Стецка. Але невдовзі Яцко Євлашкович (Євлашевич) знову подав скаргу на кн. Юрія Слуцького, повідомивши, що останній звіт у нього не приймає. За попереднім рішенням суду, Євлашкович мав відзвітувати у трижневий строк від 15 грудня 1533 р., але князь сповістив, що у Вільні його не буде. Розглянувши справу, суд зобов'язав Євлашковича вибрати на свій розсуд вижа з дворян і разом з ним їхати за кн. Юрієм і *«где-колле его найдетъ, там маеть»* віддати тому звіт¹².

Мешканець Берестя Єско Шилні (Шилнич) у середині 1530-х рр. через суд намагався стягнути з митника новгородського Івана Васковича 50 кіп грошів, які останній нібито йому був винен. Але записний лист на підтвердження своїх слів не надав, зазначаючи, що з ним утік його слуга. У позові було відмовлено. Більш того, суд

визначив, що навіть у випадку наявності у майбутньому у Шилні зазначеного записного листа переглядатися ця справа не буде¹³.

Воевода віленський, канцлер ВКЛ Ян Юрійович Глебович від імені господаря розглядав скаргу оршанських міщан на місцевого державцю кн. Андрія Івановича Озерецького, результатом чого став судовий лист від 12 квітня 1548 р. Серед багатьох «кривд» і запровадження «новин» міщани назвали стягування мита по грошу на збудованому ними мосту через р. Ршу (Оршицю). Також скаржились, що у торговий день державця «бере на себе» торгове з усякого товару. У відповіді князь зазначив, що на мосту мита з гостей не бере, тільки коли який-небудь гость «оповідається» йому як прикордонному уряднику й «поклон» дає по добрій волі. Також повідомив, що торгового не бере, лише десяту частину з тих, хто продає колеса, відра та інший домашній посуд. З продажу риби, м'яса й хліба, як було й раніше, наказував збирати торгове на потреби замку. Рішення було ухвалене в цілому на користь кн. Озерецького. Однак він міг взяти одне відро або решето тільки з тих, хто вивіз на продаж не менше шести одиниць вказаного товару, і лише один раз на рік, щоб *«торгу переказа не деяла ся»*¹⁴.

У згадуваному документі від 6 вересня 1541 р. зафіксовано наслідки розгляду скарги віленських міщан на власників маєтків про незаконне стягнення мита на р. Вілії та Жеймені. Троє з власників такі дії заперечували, один не надав підтвердних листів («листовъ-твердостей»), ще один на слухання не з'явився. Великий князь заборонив стягнення будь-якого мита у їх маєтках. Проте і в цьому випадку було виявлено ласку поки не конфісковувати маєтки¹⁵.

Цілком осібно стоїть документ, датований 25 червня 1543 р. У 1539 р. кн. Кузьма Іванович Жеславський (Заславський) поступився королеві Боні й «молодому королю» своєю половиною острозького мита, за що мав отримувати по сто кіп грошей щороку. Решта мала надходити до скарбу правлячих осіб. Однак невдовзі останні побачили, що їм *«з оного мита жадного пожитку ... нет»*. Не бажаючи зазнавати збитків, вони вирішили відновити status quo, повернувши кн. Кузьмі право збирати половину острозького мита, а собі – листи про щорічну виплату на його користь зазначеної суми. Жигимонт установив рок повернення листів, який прийняв князь. Закінчується документ важливими положеннями. Першим

встановлювалася санкція у випадку неповернення листів – сплата королеві й «молодому королю» 500 кіп грошей. Другим визнавалася втрата чинності зазначених листів у подальшому¹⁶.

Дячок О. О. (Дніпропетровськ). Судові справи з приводу справляння мита у Великому князівстві Литовському

Розглядаються особливості судового процесу і предмет спору у справах про справляння мита у Великому князівстві Литовському.

Дячок О. А. (Днепропетровск). Судебные дела по поводу взыскания таможенных пошлин в Великом княжестве Литовском

Рассматриваются особенности судебного процесса и предмет спора в делах о взыскании таможенных пошлин в Великом княжестве Литовском.

Dyachok O. O. (Dnipropetrovs'k). Litigation over the collection of customs duties in the Grand Duchy of Lithuania

The features of the trials and the subject-matter of dispute in the cases of collection of customs duties in the Grand Duchy of Lithuania are studied.

¹ *Lietuvos Metrika*. – Vilnius, 2007. – Kn. 231: (1540–1543): 12-oji Teismų bylą kn. – № 161. – P. 147–148; *Статут Великого княжества Литовского 1529 года / Под ред. академика АН Литовской ССР К. И. Яблонского*. – Минск, 1960. – С. 39.

² *Введение / С. Лазутка, И. Валиконите, Г. Куркене, Й. Карпавичене // Lietuvos Metrika*. – Vilnius, 1997. – Kn. 224: (1522–1530): 4-oji Teismų bylą kn. – P. ХCVIII–С.

³ *Lietuvos Metrika*. – Vilnius, 2003. – Kn. 229: (1540–1541): 10-oji Teismų bylą kn. – № 187. – P. 118–119.

⁴ *Торговля на Україні, XIV–середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / Упор. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко*. – К., 1990. – № 33, 60. – С. 44–45, 87–88.

⁵ *Введение // Lietuvos Metrika*. – Kn. 224. – P. LXXXII–LXXXIII.

⁶ *Рок – строк, термін; у даному випадку – термін судових засідань, судова сесія (Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – К., 1978. – Т. 2. Н–О. – С. 301; Торговля на Україні... – С. 365).*

⁷ *Lietuvos Metrika*. – Kn. 224. – № 455. – P. 368–369.

⁸ *Lietuvos Metrika*. – Vilnius, 2007. – Kn. 231: (1540–1543): 12-oji Teismų bylą kn. – № 82, 102, 103, 121, 133, 161, 185. – P. 84, 99, 115, 125, 149, 162.

⁹ *Литовська Метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року / Підготував Володимир Кравченко*. – К., 2005. – С. 123–125, 158–168, 206–207; *Торговля на Україні... – С. 64–71; Jaroszewicz J. Obraz Litwy pod względem jéj cywilizacji od czasow najdawniejszych do konca wieku XVIII. – Wilno, 1844. – Cz. II. Litwa w piérwszych trzech wiekach po przyjęciu wiary chrześcijańskiéj. – S. 91; Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского при Ягеллонах. – К., 1901. – Т. I. – С. 515–516, 518; Грушевський М.*

Історія України-Руси. – К.; Львів, 1907. – Т. VI. *Житє економічне, культурне, національне XIV–XVII віків.* – С. 76–77; Берковський В. *Деякі аспекти розвитку системи правового регулювання торгових відносин на Валіні у XVI – першій половині XVII ст.: митне та гостинне право // Український історичний збірник.* – К., 2003. – Вип. 5. – С. 89.

¹⁰ *Lietuvos Metrika.* – Кн. 224. – № 81, 217. – Р. 96, 186.

¹¹ Бершадский С. А. *Литовские евреи: История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии (1388–1569 г.).* – СПб., 1883. – С. 366.

¹² *Lietuvos Metrika.* – Vilnius, 1999. – Кн. 227: (1533 – 1535): 8-oji Teismų bylą kn. – № 86, 180. – Р. 64, 96.

¹³ *Ibid.* – № 399. – Р. 186–187.

¹⁴ *Lietuvos Metrika.* – Vilnius, 2009. – Кн. 234: (1546–1548): 19-oji Teismų bylą kn. – № 120. – Р. 156, 157.

¹⁵ *Lietuvos Metrika.* – Кн. 231. – № 161. – Р. 148–149.

¹⁶ *Ibid.* – № 271. – Р. 238–239.

Волощенко-Віслобокова О. М. (Київ)

ПОРЯДОК РОЗГЛЯДУ ЗЕМЕЛЬНИХ СПОРІВ МОНАСТИРІВ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У XVII–XVIII ст.

Сучасний стан розвитку судової системи України потребує не тільки реального відокремлення її від інших гілок влади, а й створення дієвих механізмів взаємного контролю через систему стримувань та противаг, яка працює й більшості розвинених демократичних країн. Україна могла б досягти значних успіхів у цьому напрямі, беручи до уваги багатий історичний досвід. Зокрема, йдеться про такий період української історії, як період Гетьманщини. На прикладі судових справ одного з суб'єктів правовідносин цього державного утворення – монастирів – можна побачити досить значний рівень розвитку певних правових норм та інститутів.

Церква та церковні інституції – монастирі – в XVII–XVIII ст. на Лівобережній Україні були активними учасниками правовідносин, чим сприяли розвитку правової системи загалом та окремих правових інститутів зокрема. Вони активно звертались до судових

органів передусім у справах про відстоювання права власності, адже були чи не єдиними легітимними власниками земель, а відтак основними носіями традиції приватного землеволодіння у пореволюційній Україні-Гетьманщині (1654 р.).

Порядок і засоби (способи) захисту прав монастирів на землю визначався у приписах права, що містились у Литовському статуті 1588 р., збірниках німецького міського права, універсалах гетьманів, указах і розпорядженнях судово-адміністративних установ Лівобережної України та імперії загалом. Проте їх норми часто встановлювали різний порядок захисту прав на землю. Це створювало підстави для численних опротестувань рішень органів та ускладнювало їх роботу.

Протягом 1654–1763 рр. земельні спори монастирів вирішували такі судові, судово-адміністративні й адміністративні церковні та державні органи Гетьманщини, як Київська духовна консисторія, митрополит, гетьман, Генеральний військовий суд, Генеральна військова канцелярія, полкові та сотенні суди й канцелярії. Також земельні спори монастирів вирішували органи, у віданні яких перебувало імперське управління справами Гетьманщини, наприклад, Колегія іноземних справ, Малоросійський приказ, Малоросійська колегія та управління справами церкви – Синод.

Гетьман вирішував земельні спори, що виникали між монастирями й світськими власниками, та монастирями між собою, як вищий суддя Гетьманщини. Після реформи 1763 р. й до введення намісництв, земельні спори монастирів вирішували земські, підкоморські й навіть гродські суди. Апеляції на рішення цих судів розглядали такі установи Лівобережної України, як губернські канцелярії, Генеральний військовий суд, Генеральна військова канцелярія, гетьман. З імперських органів апеляції розглядали Малоросійська колегія та Сенат. Протягом останнього періоду, з уведенням намісництв у 1781–1782 рр. та ліквідацією земських, гродських та підкоморських судів, земельні спори монастирів розглядали повітові й верхні земські суди до-вилучення основної частини церковних і монастирських земель у 1786 р.

Порядок розгляду земельних спорів суб'єктів правовідносин, зокрема монастирів, у відповідних судових органах чи органах управління визначався артикулами 32–33 розділу 3, артикулами

розділів 4 та 9 Литовського статуту 1588 р.¹. Відповідні норми існували і у Кодексі «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. (артикули розділів 6–9 та 17)². Також застосовувались норми німецького міського права у випадках, коли однією з сторін виступав міщанин: «Саксонське зерцало», «Порядок». Встановлювали порядок розгляду справ норми «Рішительних пунктів» 1728 р. Окремого процесуального кодексу не існувало. Норми процесуального права містились у збірках матеріального права і викладались іноді в окремих главах чи розділах, а часто паралельно з нормами матеріального права³. Спробами кодифікації норм процесуального права були «Інструкція судам» Д. Апостола 1730 р., «Процес краткій» [Я. Шаховського] 1734 р., «Суд і розправа в правах малоросійських...» Ф. Чуйкевича 1750 р.⁴.

Стадії розгляду земельних спорів монастирів можна вирізнити такі: 1) підготовчу, дослідження обставин справи і перевірка доказів, 2) дебати судові, 3) прийняття й оголошення рішення; 4) виконання рішення.

Підставою для порушення розгляду земельного спору було подання заяви, позову, клопотання, скарги, «суплеки», «донесення» чи ін. однією зі сторін. Обов'язковість письмового викладення претензій була нормативно закріплена в 1730 р. «Інструкцією судам» Д. Апостола.

Територіально судова система структурувалася за поділом на судові округи й здебільшого монастирі подавали позови до органу, в окрузі якого перебував позовник або мешкав скривджений власник.

Однак траплялося, що монастирська адміністрація шукала кращого для себе рішення у найближчому суді. Якщо перший, наприклад, церковний суд (Київська духовна консисторія або митрополит) виніс рішення, яке не задовольняло монастирське керівництво, заносився позов до іншого суду, сотенного чи полкового, а після реформи 1763 р. – підкоморського чи земського; звертались до «стряпчих по судебным делам», клопотали про перегляд справи, виклик нових свідків та ін. Якщо й у такому випадку рішення було не на користь монастиря, зверталися за остаточним рішенням до гетьмана чи царя. Так було вчинено Батурицьким Крупицьким Спаським монастирем: він із середини XVII ст. претендував на с. Спаське Глухівської сотні Ніжинського полку. У 1717 р. ігумен мо-

настиря звернувся до І. Скоропадського з клопотанням про визнання за монастирем права власності на це село. Генеральний суд, до якого гетьман передав матеріали слідства, у клопотанні відмовив. Однак через 30 років монастир звернувся до Єлизавети Петрівни, й у 1747 р. отримав грамоту на право володіння с. Спаським та «угіддями», що до нього належали⁵.

У загальному порядку для перевірки доказів та з'ясування обставин справи органом, до якого надійшов позов, на місця надсилались межові комісари. У разі розміщення спірної земельної ділянки на межі кількох судових округів або при вирішенні інших складних справ створювалась спільна судова колегія й на місця виїжджали комісари від кожного суду.

Комісари чи підкоморії на місцях опитували свідків, перевіряли правостановлювальні та ін. документи, що мали відношення до справи та межові знаки. Оскільки документи про набуття монастирями права власності на земельні ділянки записувались до актових книг судових чи судово-адміністративних установ, при розгляді земельних спорів монастирі представляли як докази, за можливості, їх оригінали, за відсутності можливості – засвідчені копії у вигляді виписів з зазначених книг. Також доказами у справі були письмові свідчення, листи, донесення та ін. Крім суддів, документи мали право перевіряти представники сторін. На даній стадії сторони могли примиритись, укласти мирову угоду.

Після вивчення обставин справи і перевірки доказів, органи, що розглядали земельні спори монастирів, переходили до наступної стадії – судових дебатів, розгляду спору по суті. Монастир у суді представляли повірені, якими могли бути сам настоятель, його заступник, економ або один із ченців, обраний з братії, інколи – світські особи. Дебати могли проходити як в усній, так і в письмовій формі, на застосування якої вказують норми артикулу 103 розділу 4 Литовського статуту 1588 р. та архівні матеріали, що були опрацьовані. Письмова форма полягала у взаємному обміні відповідями на претензії. Якщо сторони не представляли такі твердження і заперечення на третій день після початку розгляду справи, суд міг призначити усні слухання. Або, наприклад, якщо тільки відповідач на третій день не надавав

суду необхідний документ – суд мав задовольнити позов. Також, відповідно до норм артикулу 3 розділу 4 Литовського статуту 1588 р., суд мав задовольнити позов у разі неявки відповідача втретє, відмови сплатити штраф після появи в суді, створення тяганини, захисту не по суті або у випадку самовільного залишення зали засідань, без надання прикінцевих доручень своєму повіреному.

Постанови органів, що розглядали земельні спори монастирів, мали назву «декрет», «решеніє», «определеніє», «вирок». Опрацьовані автором архівні матеріали підтверджують, що рішення у земельних спорах монастирів судді приймали, керуючись нормами Литовського статуту 1588 р. Рішення мали такі складові: а) вступну частину (початковий протокол), в якій зазначалися час розгляду спору, найменування органу, що прийняв рішення, найменування сторін, що брали участь у справі; б) описову частину, де викладалася суть вимог заявника, заперечення відповідача, виклад слідства, показання свідків у справі, виступ сторін (судове змагання), писемні доводи; в) мотивувальну частину, де обґрунтовувалися висновки; г) резолютивну частину, де містився кінцевий висновок, підсумок щодо спору, вказівка про можливість апеляції, місце видачі документа, підписи судді або суддів. Тож, якщо сторони чи одна зі сторін були незгодні з рішенням, вони мали право його оскаржити. Записувались рішення у спеціальні актови – декретові – книги, які велися в магістратах, ратушах, сотенних, полкових судах, Генеральному суді, а також земських, гродських та підкоморських судах – після реформи 1763 р. У рішенні зазначався порядок його виконання. У другій половині XVII ст. виконання рішення покладалося на самі суди, міські, сільські, сотенні і полкові уряди, які мали судові функції. Напочатку XVIII ст. виконання рішення частіше покладалося на возного. Рішення вищих судів направлялися до виконання на місця.

Отже, церковні інституції в Україні-Гетьманщині були повноправними учасниками судових змагань, зокрема у справах про відстоювання права власності на землю. Тим самим вони сприяли розвитку правової системи загалом та окремих правових інститутів зокрема. Боротьба церкви за свої права, в якій

вона апелювала до суду, виступаючи рівноправною стороною процесу, представляла як докази документи на власність, шукала і вдавалася до нових позовних форм в обхід законодавчих заборон на розширення володінь, сприяла відновленню в юридичній практиці Гетьманщини правових здобутків Руського й Литовсько-Польського періодів і розвитку на їх ґрунті цивільно-процесуальних норм.

Волощенко-Віслобокова О. М. (Київ). Порядок розгляду земельних спорів монастирів на Лівобережній Україні у XVII–XVIII ст.

Висвітлюються процесуальні особливості розгляду земельних спорів монастирів на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст.

Волощенко-Вислобокова О. Н. (Київ). Порядок рассмотрения земельных споров монастырей на Левобережной Украине в XVII–XVIII вв.

Освещаются процессуальные особенности рассмотрения земельных споров монастырей на Левобережной Украине в XVII–XVIII вв.

Voloshchenko-Vislobokova O. M. (Kyiv). The procedure for consideration of land disputes of monasteries in Left-Bank Ukraine during XVII–XVIII centuries

The article highlights the features of legal procedure when considering the monasteries land disputes in Left-Bank Ukraine during XVII–XVIII centuries.

¹ *Статут Валікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі – Мінск, 1989. – С. 127–130, 138–213, 251–269.*

² *Права, за якими судиться малоросійський народ, 1743. – К., 1997. – С. 77–157, 308–328.*

³ *Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. – Львів, 1967. – С. 101.*

⁴ *Василенко М. П. Матеріали до історії українського права // Збірник соціально-економічного відділу ВУАН. – 1929. – № 11. – С. XVIII, XX, XXX.*

⁵ *Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1888. – Т. 2. Полк Нежинский. – С. 446–448.*

ОРГАНІЗАЦІЯ, СКЛАД ТА КОМПЕТЕНЦІЯ СУДІВ ВОЛОСЬКОГО ПРАВА ГАЛИЧИНИ (XIV–XVIII ст.)

Процес формування сучасної правової системи України має складний і багатоманітний характер. На землях, що входять сьогодні до складу нашої держави, протягом XIV–XVIII ст. діяли правові інституції, характерні для різних правових систем. Окреме місце серед них займають громадські суди волоського права.

Волоське право на українських землях регламентувало питання місцевого самоврядування, оподаткування, а також, характеризувалось своїми власними судовими інститутами. Разом з тим правові норми, що регламентували правовідносини населення сіл волоського права у сфері судочинства, базувалися в основному на руському (українському) звичаєвому праві, як наслідок того, що населення сіл волоського права було українським.

Організація судів волоського права мала такий вигляд. Найнижчою інстанцією був сільський суд: одноосібний сільського голови (так званого «кнеза»), кнеза та присяжних, суд кнеза та громади; наступна інстанція – суд окружного сільського адміністратора (крайника, воєводи тощо); найвищою інстанцією були зборові (окружні) суди – суд групи сільських громад, що належали до одного сільського округу.

У документальних джерелах зафіксовано небагато відомостей відносно суддівських повноважень голови сільської громади у селах волоського права. Кнези реалізовували свої повноваження відповідно до звичаєвого права, окремі норми якого, особливо коли це стосується території Галичини, почали закріплюватись в офіційних документах лише у XV ст. Здебільшого це були привілеї, якими дозволялось заснувати село волоського права або перевести його на зазначене право. Однак навіть у цих документах відомості щодо суддівських повноважень кнеза надзвичайно незначні.

Дослідивши окремі привілеї, польський науковець А. Стадницький вважав, що до компетенції голови сільської громади на-

лежала виключна судова влада над усіма мешканцями відповідного села. Ця влада, на думку науковця, була настільки велика, що жоден із селян не міг бути засуджений чи покараний ніким іншим, окрім свого кнеза. Таку свою позицію вчений мотивував тим, що мешканці сіл волоського права в усіх справах належали до юрисдикції судів волоського права і жодним іншим місцевим судам та владам не підкорялися. Відповідно судити їх могли лише особи, обізнані з цим правом. Оскільки єдиними правовими нормами, відомими загальним судам, були норми державного права, то здійснення судочинства за волоським правом мало покладатися саме на кнеза¹.

Голова сільської громади здійснював судочинство, як правило, **за участю обраних на певний період присяжних**. Кількість присяжних у складі сільського суду не перевищувала семи осіб. Кнез міг здійснювати одноосібне судочинство лише в малих справах і в присутності людей з громади². Одноособовий розгляд кримінальних справ, за винятком тих випадків, коли таке право прямо виписувалось у привілеї, до його компетенції не входив.

Однак кнез та присяжні саномили не повний склад сільського суду, а лише певну його частину. Аналізуючи матеріали податкових ревізій сіл волоського права, І. Линниченко звернув увагу на те, що їхні громади самостійно стежили за порядком, а судочинство здійснювалось усією громадою села³. Отже, до складу сільського суду входили всі повноправні члени сільської громади і тому, навіть за наявності привілею, кнез був зобов'язаний враховувати їхню думку при винесенні рішення у справі.

Участь у судовому процесі присяжних була пов'язана з виконанням ними поліцейських, адміністративно-господарських та фінансових повноважень. З огляду на їх виконання присяжні були більше поінформованими порівняно з іншими селянами, і тому подана ними інформація могла мати вирішальне значення для винесення рішення по справі.

Як згадувалося раніше, присяжні були присутніми на допитах і засвідчували зізнання обвинувачених, яких допитували на тортурах⁴. Отже, вони володіли інформацією щодо вчинених злочинів та інших правопорушень і могли під присягою повідомити її громаді. Якщо сліди злочинів вели до села, то про це сповіщали присяжного, до компетенції якого входило вжити необхідних за-

ходів щодо виявлення злочинця⁵. Таким чином, присяжний міг надати найдостовірнішу інформацію про всі обставини крадіжки під час розгляду кримінальної справи.

Компетенція сільського суду волоського права була доволі широкою. Такий суд приймав рішення в усіх цивільних та кримінальних справах. Однак з часом, вони були позбавлені права виносити вироки у справах, які передбачали виклик ката⁶. Кнез разом із сільською громадою розглядали питання опіки, спадкування, мирові угоди, засвідчували укладення договорів купівлі-продажу землі, худоби та інших правочинів. Таким чином, посвідчуючи договори та інші правочини, сільський суд виконував повноваження, подібні до тих, які виконує сучасний нотаріат.⁷

Суттєвий вплив на компетенцію сільських судів у Польському королівстві здійснив Вартський статут 1423 р. Скупуючи кнезати, феодали отримували додаткові важелі впливу на сільське судочинство. Хоча посада кнеза не була ліквідована, голова сільської громади при здійсненні судочинства був змушений дотримуватися вказівок феодала⁷.

Окружні суди волоського права існували на територіях, де волоські села об'єднувались у великі групи й утворювали сільські округи (країни, ключі тощо). Громади сіл волоського права, що входили до складу одного сільського округу, збиралися разом на окружні суди, так звані збори, один або два рази на рік. Склад зборового суду кожного з судових округів міг мати певні відмінності. Судді обиралися перед початком судового засідання. До складу суду могли входити крайник, кнези та інші повноважні особи⁸. П. Домбковський, описуючи склад зборового суду волоського права, зазначав, що такий суд складався із семи членів, у тому числі з трьох кнезів, один з яких був головуючим суду. Зазначений суд був колегіальний. Усі процесуальні дії судді здійснювали спільно⁹. Ймовірно, один із кнезів був одночасно окружним сільським адміністратором і саме тому виконував повноваження голови згаданого вище суду.

Виконання повноважень голови окружного суду та керівництво його роботою, як правило, покладалось на крайника. Однак могли бути й винятки. У писемних джерелах починаючи з XVI ст. згадується про участь у зборових судах представників державної

влади – підстарости, надвірного судді або інших посадових осіб держави. І. Линниченко вважав, що це було нововведенням, впровадженим у практику сільського судочинства лише у XVI ст. Його метою було забезпечення урядового контролю за правильністю здійснення судочинства у країнах волоського права¹⁰.

На окружних судах розглядали й вирішували судові справи, що стосувалися населення відповідного округу. Ю. Гошко стверджував, що до компетенції зборових судів належали усі без винятку справи, які виникали в межах країни. У невичерпному переліку він вказує справи про чаклунство, зловживання службовими особами сільських урядів своїми повноваженнями, сімейні справи, **справи про крадіжки та знищення майна, умисні та необережні вбивства**, в тому числі вчинені при обтяжуючих (наприклад, під час пограбування) та пом'якшуючих обставинах (наприклад, при самозахисті)¹¹. Як і копні суди (характерні для руського звичаєвого права), зборові суди розглядали різноманітні земельні спори, що виникали між селянами. Ще однією спільною рисою зборових і копних судів був їхній примирний характер, адже основним завданням такого суду було примирити сторони та забезпечити правопорядок у межах сільського округу¹². Рішення зборових судів могли прийматися як щодо окремої особи, так і відносно громади в цілому, що відрізняло їх від судів німецького права. При цьому слід зазначити, що сільська громада сіл волоського права виступала перед судом фактично як юридична особа.

Ще однією ланкою судів волоського права був суд окружного сільського адміністратора (крайника, воеводи тощо). Судові повноваження таких адміністраторів були доволі широкими. Вони здійснювали судочинство в усіх справах щодо порушення громадського порядку, майнових та побутових справах (бійки, дрібні крадіжки тощо). Крайники та громади здійснювали також судочинство у великих кримінальних справах. Спочатку рішення зборових судів мали перевагу над рішенням крайницького суду. Однак у XVIII ст. суд окружного сільського адміністратора почав виконувати повноваження апеляційної інстанції відносно до зборових (громадських) судів. Враховуючи його особливий правовий статус, крайник був зобов'язаний неухильно дотримуватись правопорядку. В інструкції для крайників зазначалось, що в разі неправомірного нанесення

ним будь-якої «кривди», крайник зобов'язаний негайно залагодити справу. В іншому разі, він сам підлягав покаранню¹³.

Польський дослідник Г. Явор зазначав, що до компетенції зазначених адміністраторів належали повноваження стосовно розгляду справ щодо голів сільських громад, а також розгляд апеляцій на їхні рішення, що подавалися простими мешканцями сіл¹⁴. Крайники здійснювали судочинство в період між сесіями зборових судів. Безперечно, селяни могли безпосередньо звертатися до крайника зі скаргою. Однак, як свідчать документи Самбірської економії, такий судовий розгляд міг відбуватися за дорученням старости, який скеровував скаргу за підвідомчістю відповідному окружному адміністратору. Крайник розглядав справу у складі спеціальної комісії, яку він особисто формував і очолював. До складу комісії входили представники влади на місцях – «урядовці». Обов'язково залучались присяжні з села, в якому розглядалась справа і які могли мати найдостовірнішу інформацію про предмет спору, а також присяжні з сусідніх сіл. Участь у складі комісії представників громадських урядів із сусідніх сіл волоського права наштовхує на думку про необхідність участі в судовому розгляді незаінтересованих осіб, які могли підтвердити правомірність прийнятого рішення.

Хоча справа розглядалась комісією, правом прийняття остаточного рішення був наділений лише крайник. На це вказує та обставина, що лист він підписував одноособово. Отже, інші члени комісії були наділені лише правом дорадчого голосу та засвідчували правомірність винесеного рішення.

Підсумовуючи наведене, слід зробити висновок, що суди волоського права мали надзвичайно великий вплив на життя сільського населення Галичини. Вони надавали мешканцям сіл волоського права реальні засоби для захисту своїх прав, що сприяло формуванню в селян поваги до громадського суду та забезпечувало неухильне виконання його рішень.

Шандра Р. С. (Львів). Організація, склад та компетенція судів волоського права Галичини (XIV–XVIII ст.)

Досліджується організація та склад громадських судів волоського права, висвітлено їхню компетенцію. З'ясовано вплив сільських судів волоського права на життя сільського населення Галичини.

Шандра Р. С. (Львов). Организация, состав и компетенция судов валашского права Галичины (XIV–XVIII ст.)

Исследуется организация и состав общинных судов валашского права, характеризуется их компетенция. Выяснено влияние сельских судов валашского права на жизнь крестьян Галичины.

Shandra R. S. (Lviv). Organization, composition and competence of the courts of Wallachian law in Galicia (XIV–XVIII cc.)

The organization and composition of public courts of Wallachian law are studied, their competence is characterized. The influence of rural courts of Wallachian law on the lifestyle of peasants in Galicia is outlined.

¹ Kadlec K. *O prawie karnem zachodnich Słowian przed X wiekiem // Encyclopedya Polska. – Tom IV. – Część 2. – Kraków: Wydawnictwo Akademii Umiejętności, 1912. – Dział V: Początki kultury słowiańskiej. – S. 8.*

² Інкін В. *Інститут співприсяжництва та громадські сільські суди в галицькій звичаєвій практиці XVI–XVIII ст. порівняно з Руською Правдою // Україна модерна. – 1996. – Ч. 1. – С. 21.*

³ Линниченко И. А. *Черты изъ исторіи сословий въ Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV–XV в. – М., 1894. – С. 184.*

⁴ Гошко Ю. Г. *Населення українських Карпат XV–XVIII ст.: Заселення. Міграції. Побут. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 52.*

⁵ Інкін В. *Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI–XVIII століттях: історичні нариси. / Упоряд. та наук. ред. Миколи Крикуна. – Львів: Добра Справа, 2004. – С. 215.*

⁶ Гошко Ю. *Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV–XIX ст. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1999. – С. 68.*

⁷ Balzer O. *Historia ustroju Polski. – Lwów: Nakładem biblioteki słuchaczy prawa we Lwowie, 1902. – S. 176.*

⁸ Гошко Ю. *Звичаєве право ... – С. 64.*

⁹ Dąbkowski P. *Włosi i prawo włoskie w dawnej Polsce // Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby. – T. I. – Kraków, 1938. – S. 106–107.*

¹⁰ Линниченко И. А. *Указ. соч. – С. 178.*

¹¹ Гошко Ю. *Звичаєве право ... – С. 63.*

¹² Бедрий М. *Вервний суд і конний суд: історико-правове порівняння // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали XVI регіональної науково-практичної конференції. 8–9 лютого 2010 р. – Львів, 2010. – С. 43–45.*

¹³ Інкін В. *Сільське суспільство ... – С. 215.*

¹⁴ Jawor G. *Imigranci ruscy i włoścocy we wsiach województwa lubelskiego w późnym Średniowieczu (XIV–XV w.) // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F: Historia. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1990. – Vol. 43–44: 1988–1989. – S. 66.*

ДІЯЛЬНІСТЬ АДМІРАЛТЕЙСЬКИХ СУДІВ БРИТАНСЬКОЇ АМЕРИКИ З ПРОТИДІЇ ПІРАТСЬКОМУ І КОНТРАБАНДНОМУ ПРОМИСЛАМ (середина XVII століття – початок війни за незалежність США)

Будівництво української державності висуває низку найважливіших соціальних проблем, але цей процес здійснюється неспішно й повільно, оскільки в нашій державі немає необхідної для неї основи – розвиненої ринкової економіки. Проте завжди слід пам'ятати, що зворотним боком ринкової економіки навіть у розвинених країнах завжди була пов'язана з нею злочинність. Ось і в наш час поряд з ринковими економічними відносинами майже по всьому світу квітне відроджене піратство та його «сіамський близнюк» – контрабанда, які в Україні віднесено до числа злочинів проти держави. Боротьба проти цих «виразок цивілізації» силами української держави без співробітництва зі світовим співтовариством не може бути успішною.

Нам необхідно враховувати досвід боротьби проти піратства й супутнього йому контрабандного промислу розвинених країн, передусім США, де ці види протизаконної діяльності віднесені до найтяжчих злочинів¹. І це тому, що США має давню традицію боротьби проти морського розбою і протизаконного переміщення товарів, захоплених піратами, через митний кордон цієї держави. Різні засоби боротьби проти таких порушень правового порядку США ще за часів їх перебування під британською юрисдикцією, в тому числі – судові засоби, привертають увагу дослідників історії держави і права цієї країни не випадково. Справа в тому, що США – це єдина у світі держава, яка первісно йшла шляхом розвитку капіталістичних відносин. Проте у ній ці відносини ніколи не розвивалися у чистому вигляді хоча б тому, що піратський і контрабандний промисли були звичайними, хоча і протиправними

засобами вирішення головних проблем підприємницької діяльності для заможних верств населення цієї країни від появи в Новому Світі колоністів з Англії й до початку війни за незалежність США.

Слід зазначити, що боротьбу проти піратства і контрабанди у ранніх США мали вести спеціальні судові та митні органи, які, відповідно до права Британської колоніальної імперії, становили нерозривну єдність. Протоколи митного догляду суден, які везли контрабандні товари, захоплені піратами, передавали до так званого адміралтейського суду. Більшість митних і судових актів перебуває в американських архівах, але історики держави і права США свого часу опублікували найцікавіші з них. Тому дослідник судової діяльності у галузі припинення протиправних дій піратів і контрабандистів Британської Америки має у своєму розпорядженні достатньо повні збірки документів з цього питання, а саме: «Заснування колоніальної Америки: історія» (1973), «Парламентська історія Англії з ранньої доби до 1803 року» (1813), «Звіт про прибутки Її Величності у провінції Нью-Йорк за 1701–1709 рр.: архіви митниці» (1966), «Документи англійських колоній (том ІХ), Американські колоніальні документи» (1955), «Приватірство і піратство в колоніальну добу: документи, що стосуються цього» (1923).

Суди адміралтейств засідали в «столицях колоній» при виявленні протиправних діянь з боку тих американських підприємців, які традиційно займалися спорідненими промислами – піратством і контрабандою. Юрисдикція судів адміралтейств була початковою, а їхні вироки виконувалися негайно, оскільки піратство і контрабанда були тяжкими злочинами, що завдавали великого збитку грошовим та іншим інтересам англійської монархії. Однак дослідження великої кількості протоколів адміралтейських судів веде до висновку, що судді цих органів, які офіційно були підпорядковані уряду метрополії, досить поблажливо ставилися до порушників митних правил Британської Америки. І це закономірно, оскільки судді адміралтейських судів, які в більшості випадків не мали юридичної освіти, перебували на утриманні казни британських колоній. Унаслідок цього вони підпорядковувалися не посадовим інструкціям, а так званому здоровому глузду². Цей глузд «живився» колоніальним правом, яке було системою з трьох складових: елементів закону метрополії, місцевих правових норм, створених

у результаті настійливих потреб життя в Новому Світі, і правових приписів, оформлених під впливом релігійних поглядів поселенців. В останньому випадку слід вказати, що релігійні догмати протестантів, які вкорінилися у Британській Америці, уславляли підприємницький успіх, який міг бути результатом будь-яких дій, що порушували будь-які людські закони, оскільки гонитву за грішми правовірним протестантам дозволяв сам Вседержитель.

Протоколи адміралтейських судів, судді яких були під контролем губернаторів і членів колоніальних Асамблей, цікаві тим, що в них майже не розкривалися джерела походження контрабандних товарів. Це природно, оскільки сам британський уряд ускладнив контроль за американськими контрабандистами, адже піратський промисел вважався джерелом законного збагачення як англійського купецтва, так і колоніальних підприємців. Однак за таких обставин приховування від сплати мита товарів, які стали призом корсарів, які захоплювали в Атлантиці вантажі торгових суден підданих Іспанії і Франції, з часом ставало великим збитком для британської держави. У протоколах адміралтейських судів завжди зазначалися прізвиська капітанів піратських кораблів, але майже ніколи не наводилися прізвиська партнерів піратів, якими були колоніальні купці. Між тим записи в адміралтейських судових протоколах свідчили про звичайні для колоній порушення норм торговельного права Британської імперії. А це право для монархії було важливим, оскільки сприятлива для неї фінансово-кредитна політика в галузі міжнародної торгівлі була головною умовою наповнення державного бюджету. І тут не йшлося про докори совісті. Адміралтейські суди, які в Америці виконували роль торгових судів, з'явилися в метрополії ще у XIV ст. Саме вони за Тюдорів своєю діяльністю на користь монархів сприяли розв'язанню проблеми фінансової забезпеченості піратських рейдів. У рішеннях адміралтейських судів постійно згадувалися важливі інститути торговельного права, такі як переводний вексель, страховий поліс, позики під заставу вантажів і таке інше. Якщо ці терміни фіксували угоди колоніальних купців і піратів, а митні платежі не були сплачені, то саме це, а не піратські злочини, і було підставою для покарання як американських підприємців, так і ватажків морських розбійників.

Дуже цікавою є та обставина, що під час політичних заво-рушень у метрополії, коли контроль уряду Англії за Америкою майже припинявся, губернатори колоній одразу ж встановлювали власний контроль над морською торгівлею, особливо якщо йшлося про дешевий розпродаж краму, який опинявся в руках піратів. Проте порушення відповідного законодавства в колоніях набувало масового характеру з середини XVIII ст., коли політика метрополії була спрямована на припинення прискореного економічного розвитку колоній, що вступали до конкуренції з британськими підприємцями.

У 1763 р. Англія перемогла в англо-французькій війні, що була частиною Семирічної війни, і завоювала територію сучасної Канади. Ця перемога завдала британській державі величезного фінансового збитку. Уряд Дж. Гренвіля намагався вирішити цю проблему шляхом збільшення податкових надходжень з колоній в Америці. Для американців 1 листопада 1765 р. було видано закон про гербовий збір, відповідно до якого оподатковували всю друковану продукцію та юридичні документи. До того часу метрополія здійснювала стягнення з колоністів здебільшого непрямих податків, за винятком мит, але з виданням закону було зроблено спробу ввести пряме оподаткування. Впровадження закону призвело до масового антибританського руху, до нападу колоністів на судових і митних чиновників. Розгромлено було більшість будинків судів, де проходили процеси з піратських та контрабандних справ³.

Дії уряду метрополії змусили ідеологів американської автономії обговорювати питання про межі парламентської прерогативи в провінціях. Однак поки вони вирішували цю проблему теоретично, колоніальне купецтво більше хвилювало питання про те, як обминути англійські митниці при переміщенні товарів, які були захоплені піратами, що співпрацювали з бізнесменами, через колоніальні кордони. Британський уряд вирішив застосувати свої армію і флот, щоб змусити американців підкоритися. До портів Бостон, Нью-Йорк і Філадельфія було введено військові кораблі. Водночас було посилене патрулювання американських вод іншими британськими військовими кораблями. Торгові судна, що уникали митного контролю, підлягали захопленню, а їхній вантаж – конфіскації. Фактично адміралтейські суди британських колоній припинили свою діяльність⁴.

Боротьба британського уряду проти американських колоністів, які займалися піратством і контрабандою після Семирічної війни, не дала позитивного результату. Колонії поступово виходили з-під контролю метрополії, а колоніальна адміністрація сама була задіяна в тих видах протизаконного промислу, які підпадали під дію кримінального права Британської імперії. Напередодні війни за незалежність адміралтейські суди вже були майже паралізованими. Вони не вирішували справи про піратський і контрабандний промисли, які взаємно перепліталися, тому такі порушення набули масового характеру. Протизаконні промисли того часу в колоніальній Америці очолював «некоронований король» піратів і контрабандистів бостонський купець Дж. Хенкок, який відкрито порушував кримінальне законодавство Британської імперії, доводячи, що найбільш прибутковий бізнес для американських підприємців – піратство в поєднанні з контрабандою. Не дивно, що під керівництвом організацій «синів свободи», які в сучасних США визнаються патріотами, що відігравали вирішальну роль у спрямуванні колоністів на війну за незалежність від Великобританії, колоністи насильно припиняли діяльність адміралтейських судів і британських митниць. Врешті-решт акти Тауншенда було скасовано в 1771 р., оскільки вони завдали метрополії великих збитків, підірвавши її владу в колоніях. Проте розвиток подій революційного характеру у британських колоніях був незворотним. Останню спробу метрополії утримати колонії під владою було зафіксовано в «Заборонному акті» англійського парламенту від 22 грудня 1775 р. За його положеннями колонії, що продовжували піратський промисел і протизаконне переміщення товарів через митний кордон Британської Америки та ще й розпочали збройний опір метрополії, позбавлялися захисту Корони. Торговельні зносини із ними були заборонені для іноземних держав. Розпочалися захоплення і конфіскація американських суден, які оголошувалися піратськими без відповідних присудів з боку адміралтейських судів, що припинили свою діяльність. І така політика уряду метрополії зрештою довела американцям, що єдиний спосіб вирішення проблем, які виникли між ними й урядом та підприємцями метрополії, – війна, що має привести до незалежності⁵.

Американський суверенітет був закріплений представницьким органом штатів, що боролися за незалежність, II Континентальним конгресом у «Декларації представників Сполучених Штатів Америки, тих, що зібралися до загального конгресу». У цьому видатному правовому акті, більш відомому під назвою «Декларація незалежності США», доволі палко викривалася розбійницька політика минулої метрополії щодо колоній у галузі економіки. Та жодним словом фактичний автор цього акта Т. Джеферсон не обмовився про те, що джерелами первісного нагромадження капіталу для перших американців були піратство і контрабанда, які визнавалися протиправними тодішніми цивілізованими державами. Тільки у відомій праці Джеферсона «Автобіографія» підкреслено, що в незалежних США ці промисли визнаються протизаконними і боротьба проти піратів та контрабандистів покладена на судові органи. Цікавим є й те, що «батьки-засновники» США не вигадували нової судової системи для розв'язання вказаних проблем. Практичні американські підприємці продовжували займатися піратським і контрабандним промислами як звичайним бізнесом. Водночас один із трьох вищих судів будь-яких штатів новонародженої американської республіки, адміралтейський суд, у разі потреби влаштовував гучні процеси проти тих американських бізнесменів, які не досить вдало «потрошили» торгові судна інших держав. Серед таких суден переважали іспанські, які постійно йшли Атлантикою, що пов'язувала Іспанію з її володіннями в Новому Світі⁶. А втім, чекати на інше від тих, хто накопичував власні багатства завдяки знищенню індіанців, піратству, контрабанді, експлуатації чорних рабів, колоніальній експансії у Північній Америці, не доводиться. Та й у сучасних Сполучених Штатах, які мають державні інтереси по всьому світу, ці піратські традиції визнаються законними, а боротьбу проти подібних «гримас» бізнесу сучасна судова система США веде так само формально, як і адміралтейські суди Британської Америки.

Малишко В. М. (Дніпропетровськ). Діяльність адміралтейських судів Британської Америки з протидії піратському і контрабандному промислам (середина XVII століття – початок війни за незалежність США)

Розглядаються проблеми боротьби адміралтейських судів Британської Америки з піратством та контрабандою.

Малышко В. Н. (Днепропетровск). Деятельность адмиралтейских судов Британской Америки по противодействию пиратскому и контрабандному промыслам (середина XVII столетия – начало войны за независимость США)

Рассматриваются проблемы борьбы адмиралтейских судов Британской Америки с пиратством и контрабандой.

Malyshko V. N. (Dnipropetrovsk). British America courts' activity in the field of struggle against piracy and contraband (mid-XVII century – beginning of the American War of Independence)

The article studies the problem of British America courts' activity in the field of struggle against piracy and contraband.

¹ Бернхем В. Вступ до права та правової системи США / В. Бернхем. – К.: Україна, 1999. – С. 259–260.

² Джефферсон Т. Автобіографія. Заметки о штате Виргиния / Т. Джефферсон. – Л.: Наука, 1991. – С. 205–206.

³ *The Parliamentary History of England from the Earliest Period to the Year 1803 / Ed. by T. C. Hansard. – London, 1813. – Vol. 16. – P. 198.*

⁴ *English Colonial Documents. Vol. IX. American Colonial Documents to 1776 / Ed. by M. Jensen. – London; New York, 1955. – P. 696.*

⁵ Джефферсон Т. Указ. соч. – С. 30.

⁶ Там же. – С. 206.

Чисніков В. М. (Київ)

В. В. САДОВСЬКИЙ – ПЕРШИЙ ГЕНЕРАЛЬНИЙ СЕКРЕТАР СУДОВИХ СПРАВ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Серед видатних українських юристів, які стояли біля джерел української державності та її судових органів, був В. В. Садовський (1886–1947) – український громадський і політичний діяч, журналіст, економіст, член Центральної й Малої Ради, генеральний секретар судових справ (юстиції), народний міністр праці Української Народної Республіки¹.

Валентин Васильович Садовський народився в сім'ї священика у с. Плещин на Волині, тепер Шепетівського району Хмельницької

області. Середню освіту він здобув у Острозькій гімназії, а по закінченні в 1909 р. юридичного факультету Київського університету св. Володимира вступив на економічний факультет Петербурзького політехнічного інституту. У Петербурзі брав активну участь у створенні українських студентських громад, входив до складу їх керівних органів – Інформаційного бюро та Головної ради. Співробітничав із часописом «Український студент», неодноразово виїздив до Галичини за соціал-демократичними виданнями та українською літературою.

У 1904 р. 18-річний студентський активіст стає членом Робітничої української партії (РУП), а згодом – одним із керівних діячів Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). У 1907 р. йому, як члену Центрального комітету, доручають вести листування з місцевими організаціями, у зв'язку з чим він був заарештований. У 1909–1910 рр. В. В. Садовський разом з Д. І. Донцовим, В. В. Дорошенка і А. І. Жуком редагує партійну газету «Праця», що виходила у Львові.

Після закінчення у 1913 р. навчання працював товаришем присяжного повіреного, а також протягом двох років (1914–1915) викладав на українських таємних університетських курсах у Петрограді та проводив національну агітацію серед військових. Побоюючись арешту, переїхав у 1915 р. до Києва, де продовжував займатися адвокатською практикою.

Після падіння Російського самодержавства на Україні активізувався рух за відродження національної державності. У березні 1917 р. В. В. Садовський став одним із засновників Української Центральної Ради, яка запросила його до комісії для складання відозв, а через два дні рекомендувала представником Звенигородського повіту в Київському губернському комітеті Ради об'єднаних громадських організацій. У квітні 1917 р. на Всеукраїнському національному конгресі він проголосив доповідь «Про територію автономної України», був делегований від УСДРП до складу УЦР, а невдовзі став членом Комітету Центральної Ради (згодом – Малої ради). Займався розробленням організаційних засад діяльності УЦР та обґрунтуванням її економічної політики².

15 червня 1917 р. Центральною Радою був створений перший український уряд – Генеральний секретаріат, до складу якого увійшло 14 генеральних секретарств. Серед них значилось і гене-

ральне секретарство з справ судових або, як ще його називали, з справ юстиції. Очолити його було доручено представнику УСДРП В. В. Садовському, який мав юридичну й економічну освіту. На це секретарство покладалося завдання негайно розпочати відновлення і творення українського права «на підставі даних науки та життєвого досвіду», впровадження судочинства українською мовою, відповідно до «прагнень революційної демократії» й «колективної волі свідомого народу», розробка відповідних законопроектів та підготовка судових інстанцій на Україні до тих форм і до того стану, в якому вони мають бути в автономній Україні»³. Слід зазначити, що за відсутності голови уряду В. К. Винниченка Валентин Васильович нерідко виконував його обов'язки.

На посаді генерального секретаря судових справ В. В. Садовський пробув недовго. Після видання у серпні 1917 р. Тимчасовим урядом «Тимчасової інструкції для Генерального секретаріату», що обмежувала кількість генеральних секретарств, секретарство судових справ було ліквідоване. Його недавній керманіч був переведений на посаду радника при українському уряді. У вересні 1917 р. він входив до складу української делегації, яка брала участь у роботі З'їзду поневолених народів, що проходив у Києві.

Після зміни у січні 1918 р. кабінету В. К. Винниченка Валентин Васильович залишався членом ради Генерального секретарства (міністерства) судових справ. Як член Малої Ради брав участь в обговоренні IV Універсалу, Берестейського мирного договору, входив до складу економічної парламентської комісії, що вивчала економічний аспект договору. Доповідаючи на засіданні Малої Ради 17 березня 1918 р. висновки секції, він, зокрема, зазначав, що за даної міжнародної ситуації вказаний «...договір відповідає інтересам людності» Української Народної Республіки. При цьому В. В. Садовський констатував, що принцип державного обміну, закладений у цей договір, «є раціональним рішенням про організацію міжнародного товарообміну в час по війні»⁴.

За доби Української держави гетьмана П. П. Скоропадського Валентин Васильович брав участь у роботі політичної комісії українських парламентарів на переговорах із делегацією РСФФР. Одночасно викладав на курсах українознавства та позашкільної освіти. В. В. Садовський входив до складу Українського наці-

онального союзу – політичної організації, яка ставила за мету повалення гетьманської влади. За доби Директорії УНР в кабінеті А. М. Лівіцького колишній перший керманіч Генерального секретарства судових справ був призначений у жовтні 1920 р. народним міністром праці та обіймав цю посаду майже два роки в кількох кабінетах уряду УНР на чужині.

У листопаді 1920 р. В. В. Садовський разом з урядом Директорії емігрував до Польщі, а потім до Чехословацької республіки, де працював у наукових інститутах і вищих навчальних закладах. Викладав на професорській посаді в Українській господарській академії у Подєбрдах (Чехія) та Українському науковому інституті у Варшаві. Займаючись науковою й педагогічною діяльністю, Валентин Васильович продовжував брати участь у політичному житті. Тривалий час він був експертом з економічних питань в уряді УНР на чужині. Так, навесні 1931 р. на одному з засідань комітету Ліги Націй (Женева) представником уряду УНР була зачитана його доповідь, в якій наголошувався протест проти примусової праці в СРСР. 3 липня 1933 р. уряд УНР направив голові Міжнародної монетної й економічної конференції у Лондоні меморандум «Економічна криза в СРСР і питання економічного відродження України», написаного на підставі записки професорів К. А. Мацієвича і В. В. Садовського. У висновках цього документа, зокрема, наголошувалося, що «розв'язання Світового Союзу і звільнення України є питанням, що мають найбільшу вагу для рішення світової кризи»⁵.

Професор В. В. Садовський був автором численних наукових праць з економіки, економічної географії, демографії, національної політики. Найвагомішими серед них є такі: «Нарис економічної географії України» (1920 р.), «Проблеми індустріалізації у народному господарстві» (1929 р.), «Районізація України» (1931 р.), «Сучасні проблеми економіки України» (у співавт., 1931 р.) «Праця в УСРР» (1932 р.), «З підсумків колонізаційної політики в СРСР» (1936 р.) та ін.⁶

Вчений плідно співробітничав з різними видавництвами, друкував свої статті в часопису «Прометей», що виходив у Парижі французькою мовою і був «органом оборони інтересів Кавказу, України та Туркестану», обирався дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка (1935 р.), членом Українського наукового інституту у Варшаві.

Після капітуляції фашистської Німеччини у травні 1945 р. військовою контррозвідкою Першого українського фронту (Смерш) на території Чехословаччини було заарештовано більше тисячі осіб, які в 1919–1920 рр. емігрували з України. Серед них були колишні міністри й державні діячі різних «контрреволюційних», як їх тоді називали, урядів УНР та гетьмана П. П. Скоропадського. 12 травня у Празі був заарештований професор Українського вільного університету Валентин Садовський. Радянські контррозвідники під час обшуку вилучили в нього особистий архів, в якому, зокрема, зберігалися копії офіційних документів УНР за 1917–1921 рр., а також листи від С. В. Петлюри, А. М. Ливицького, О. Г. Лотоцького тощо⁷. Усіх «контрреволюціонерів» вивезли до Києва, хоча ніхто з них ні дня не був громадянином Радянського Союзу і ніяких злочинів на території СРСР не скоював. Утримувалися вони у Лук'янівській в'язниці. Слідчі НКДБ, які проводили слідство, інкримінували їм склад злочину, передбачений п. 4 ст. 54 Кримінального кодексу РСФСР. Диспозиція цієї сумновідомої політичної статті (мала 14 пунктів) наголошувала: «оказание каким бы то ни было способом помощи той части международной буржуазии, которая не признавая равноправия коммунистической системы, приходящей на смену системе капиталистической, стремится к ее свержению». Під це визначення слідчі придумували все, що їм заманеться. Як згадував відомий український захисник Г. І. Гінзбург, одного з професорів звинувачували в тому, що він надавав матеріальну допомогу членам терористичної організації, які боролися проти радянської влади. Професора Миколу Галагана – в тому, що він допомагав міжнародній буржуазії... перекладом книг на українську мову. Один з українських «контрреволюціонерів» був засуджений на 10 років ув'язнення за те, що своїм начальникам «регулярно надсилав по кілограму сала»⁸.

Колішньому міністру уряду УНР В. В. Садовському інкримінували друк антирадянських творів та іншу допомогу міжнародній буржуазії, що згідно з санкцією статті передбачало 10 років ув'язнення або вищий захід покарання – розстріл. Більше двох років тривало попереднє слідство в його справі, але вироку військового трибуналу Валентин Васильович не дочекався. 24 листопада 1947 р. він загинув у Лук'янівській в'язниці від рук

кримінальних злочинців. Так трагічно обірвалося життя першого українського «міністра» юстиції, одного з організаторів і лідерів національно-визвольного руху, який мріяв бачити Україну вільною, незалежною і правовою державою.

На завершення зазначимо, що в Канаді, в м. Торонто, до недавнього часу проживала донька В. В. Садовського – Ірина Валентинівна Нітефор⁹.

Чисніков В. М. (Київ). В. В. Садовський – перший Генеральний секретар судових справ Української Центральної Ради

Висвітлюється життєвий шлях та творча діяльність першого Генерального секретаря судових справ УЦР В. В. Садовського (1886–1947).

Чисников В. Н. (Київ). В. В. Садовский – первый Генеральный секретарь судебных дел Украинской Центральной Рады

Освещается жизненный путь и творческая деятельность первого Генерального секретаря судебных дел УЦР В. В. Садовского (1886–1947).

Chysnikov V. N. (Kyiv). V. V. Sadowski – the first Secretary General of court cases of the Ukrainian Central Rada

The article highlights the life and creative work of the first Secretary General of court cases of the UCR – V. V. Sadowski (1886–1947).

¹ Українські політичні партії кінця XIX – початку XX століття. – К., 1993. – С. 322.

² Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі Української Центральної Ради. Біограф. довідник. – К., 1998. – С. 155.

³ Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Рымаренко (відп. ред.) та ін. – К., 1996. – С. 348.

⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. В 2-х томах. – Т. 2. – К., 1997. – С. 212.

⁵ Шульгін О. Без території. Ідеологія і чин Уряду УНР на чужині. – К., 1998. – С. 92.

⁶ Головченко В. І. Садовський Валентин Васильович // Юридична енциклопедія. – Т. 5. – К., 2003. – С. 405.

⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань. Путівник. – К., 2001. – С. 278.

⁸ Десятникова І. «Даже в НКВД были порядочные люди» // Факты и комментарии. – 1999. – 19 окт.

⁹ Білоконь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). – К., 1999. – С. 128.

ФОРМУВАННЯ ОСНОВ СУДОУСТРОЮ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Після лютневої революції думка про необхідність формування власної судової системи на території України уперше пролунала на Українському правничому з'їзді 13–14 (26–27) червня 1917 р. На з'їзді, зокрема, було утворено Київський крайовий судовий комітет для підтримки зв'язків між УЦР і місцевими судовими установами, до складу якого увійшли Г. Д. Вовкушевський, В. І. Войткевич-Павлович, Ю. Г. Гаєвський, Р. М. Лашенко, Г. В. Лемех (Лепеха), З. Г. Маргуліс, М. І. Радченко, М. С. Ткаченко та А. І. Яковлів. Згодом крайовий судовий комітет поступився місцем Генеральному секретарству судових справ.

У декларації Генерального секретаріату, ухваленій на сесії Центральної Ради 27 червня (10 липня) 1917 р., першочерговим завданням Генерального секретарства судових справ було визначено підготовку проведення судової реформи, зокрема реформування діяльності судових установ.

Це завдання було зафіксоване й у Ш Універсалі Української Центральної Ради 7 (20) листопада 1917 р.: «Суд на Україні повинен бути справедливий, відповідальний духові народу». З цією метою Генеральний секретаріат судових справ мав «...упорядкувати судівництво і привести його до згоди з правними поняттями народу». А через три дні, 10 (23) листопада 1917 р., Центральна Рада ухвалила, що «суд на Україні твориться іменем Української Народної Республіки»¹.

За загальним правилом, визначеним законом «Про правонаступництво» від 25 листопада 1917 р., до законодавства, чинного на території УНР до 27 жовтня 1917 р., не зміненого і не скасованого УЦР, застосовувався принцип наступності – воно залишалось чинним і визнавалось законодавством УНР².

І хоча позиція УЦР, що в такий спосіб «фактично лишила без змін реакційне законодавство Російської імперії й Тимчасового Уряду», піддається критиці окремими авторами³, вона видається цілком виправданою конкретно-історичними умовами.

Спеціальним законом «Про Генеральний суд» від 2 (15) грудня 1917 р. тимчасово, до формування Генерального суду УНР на основі її конституції, ухваленої Установчими Зборами, було проголошено утворення Генерального Суду, який складається з трьох департаментів: цивільного, карного і адміністративного (якого, до речі, не було в Урядуючому Сенаті) і виконує на території України всі функції, належні досі Урядуючому Сенату в справах судових і в справах нагляду над судовими установами й особами судового відомства також тимчасового, до розв'язання питання про скасування всіх особливих судів, а також виконує функції Головного Військового Суду.

З моменту початку функціонування власної касаційної інстанції, всі справи, які до цього подавалися до Урядуючого Сенату, мали подаватися до Генерального суду. Генеральний суд мав виробити та подати на затвердження Центральної Ради власний регламент роботи, а до його затвердження мав керуватися у своїй діяльності законами, що регламентують діяльність Урядуючого Сенату, узгоджуючи їх з чинним законом «Про Генеральний суд» та іншими законами ЦР.

Новоутворений Генеральний суд мав стати органом, аналогічним за своїми функціями та повноваженнями до Російського Урядуючого Сенату. Проте істотне обмеження системи установ, що входили до структури Генерального суду, та збереження для регулювання їх діяльності законодавства, яке регламентувало компетенцію Урядуючого Сенату, призвело до того, що Генеральний суд не був здатний виконувати це призначення. Його компетенція обмежувалась судовою діяльністю та наглядом за судовими установами, а ряд питань, які раніше належали до компетенції Урядуючого Сенату, залишилися без уваги.

Негайного реформування потребували й апеляційні судові установи, і тут, враховуючи, що Судові палати Центральної Ради не мала повноважень реформувати, проблема була вирішена через заснування власної апеляційної інстанції у складі трьох апеляційних судів: Київського, Харківського й Одеського.

Отже, законом УЦР «Про заведення апеляційних судів» (17 грудня 1917 р.) діяльність Судових палат у справах, належних до компетенції апеляційних судів, припинялась, натомість засновувались апеляційні суди за такою територіальною підсудністю:

«Київський – для територій нинішніх Губерній, Київської, Полтавської, Чернігівської, Волинської і Подільської, Харківський – для території нинішніх губерній: Харківської і Катеринославської і Бердянського і Мелітопольського повітів, Таврійської, Одеський – для міста Одеси, нинішньої Херсонської губернії». Законом до підвідомчості Київського апеляційного суду були віднесені також евакуйовані судові установи Холмщини та Підляшшя.

Територія впливу Київського апеляційного суду була свідомо визначена значно більшою за території інших апеляційних установ, про що йшлося в пояснювальній записці М. П. Чубинського до законопроекту. Автори законопроекту сподівалися, що якщо зосередити більшу кількість юристів, які матимуть «постійну комунікацію з Генеральним Судом і кодифікаційною комісією при Секретарстві Юстиції, то це спричиниться до скорішого і кращого вироблення права і судової практики України».

А 23 грудня 1917 р. Центральна Рада прийняла закон «Про умови обсадження і порядок обрання суддів Генерального і Апеляційних Судів», яким регулювався порядок зайняття суддівської посади. Важливим кроком стало введення принципу виборності суддів – кандидатури на заміщення вакантних посад у суддівському корпусі вносилися як Генеральним чи апеляційними судами, за рішенням загальних зборів суду, так і самостійно через Генерального секретаря судових справ, на розгляд УЦР, яка таємним голосуванням простою більшістю голосів обирала суддів.

Таким чином, видається, що Центральній Раді вдалося реалізувати основні положення судової реформи: скасувати існуючу до того часу форму заміщення судових посад в апеляційних інстанціях за призначенням із заміною її виборними засадами, а також змінити територіальну підсудність цих судових органів.

Утім, закон, прийнятий Центральною Радою, містив ряд недоліків, про що також у своїй пояснювальній записці зазначав М. П. Чубинський, зокрема для Генеральних суддів не встановлено ані спеціального освітнього цензу, ані службового стажу.

2 січня 1918 р. Центральна Рада обрала судьями Київського апеляційного суду таких осіб: Р. М. Лашенка, К. М. Ященко, В. О. Коренева, Т. І. Гричука, О. Г. Подгорського, І. В. Малютіна, М. І. Юдіна, С. П. Гречинського.

І хоча закон від 23 грудня 1917 р. критикували за можливість обіймати посаду судді особами без вищої освіти, за умови обрання 3/5 голосів присутніх у засіданні членів УЦР, насправді суддями були обрані лише досвідчені фахівці. Так, І. В. Малютін був присяжним повіреним, О. Г. Подгорський – членом Київської судової палати з 1911 р., Р. М. Лащенко – мировим суддею, певний час головою Київського повітового з'їзду мирових суддів, С. П. Гречинський – почесним мировим суддею, Т. І. Гричук – мировим суддею, членом окружного суду, К. М. Ященко – членом Смоленського окружного суду, головою Єлецького окружного суду.

20 квітня 1918 р. УЦР дообрала ще 10 суддів Київського апеляційного суду, а саме: В. М. Богомольця, А. Г. Вязлова, Г. Д. Вовкушевського, І. А. Гусаковського, М. О. Ботвиновського, М. Ф. Міславського, О. І. Савицького, М. І. Мірного, Д. Мірного, І. Н. Наврочинського⁴.

24 березня 1918 р. УЦР затвердила штатний розпис Київського апеляційного суду, визначивши тверду суму для асигнації з державного бюджету на утримання персонального складу апеляційного суду, а також на утримання і ремонт приміщення, інші господарські, в тому числі канцелярські, видатки, а також на непередбачені видатки.

Регламентувати діяльність апеляційних судів та інших судових установ мали ті самі російські «Учреждения судебных установлений» (далі – УСУ), які зберігали чинність, але з урахуванням положень нового законодавства УЦР.

Тому в рамках українізації було розпочато дуже важливу справу вироблення правничої термінології та перекладу судових статутів українською мовою, продовжену згодом уже за правління гетьмана П. П. Скоропадського комісією з вироблення української юридичної термінології при міністерстві судових справ (міністерстві юстиції). До речі, самі судді розуміли необхідність та важливість цієї справи, й основою подальшого перекладу «Статуту про покарання, які призначають мирові судді»; «Статуту кримінального судочинства», а також «Статуту цивільного судочинства задля мирових суддів» став переклад, здійснений та переданий у розпорядження комісії членом Полтавського окружного суду С. П. Роздоловським⁵.

Разом із системою загальної юстиції на території України певний час паралельно продовжували діяти мирові суди, а для

остаточного з'ясування справи, яка повинна була вирішуватись мировим провадженням, а також для розгляду справ у касаційному порядку створювались повітові з'їзди мирових суддів. До компетенції мирових судів належали дрібні цивільні, кримінальні та адміністративні справи, законодавчо обмежені розміром збитків від правопорушення та/або розміром покарання (наприклад, по кримінальній справі мировий суддя не міг призначити більш ніж півтора року позбавлення волі).

В УСУ зазначалося, що мировий суд надає сторонам «не лише найближчий засіб для вирішення спорів про право у справах, які вимагають швидкого вирішення на місцях і наглядного знання місцевих обставин та відносин, але разом з тим і посередника для узгодження вимог, які надто часто тільки на своєму початку видаються протилежними». Сьогодні ці повноваження близькі за своїм змістом до функцій медіатора.

Уже наприкінці правління УЦР були засновані військові революційні суди, з двома вищими військовими судами в Києві та Катеринославі, що мали керуватися «Інструкцією військовому революційному суду» та розглядати справи про вбивства, підпали, пограбування, зґвалтування, розбійні напади, вчинені цивільними й військовими особами.

Таким чином саме за УЦР було закладено основи нового, власного судоустрою Української Народної Республіки. Утім, після гетьманського перевороту багато з цих нововведень було піддано радикальній ревізії. Так, з метою реформування та удосконалення судової системи було засновано спеціальну комісію з перегляду законів «Про Генеральні та Апеляційні суди». Розглядалося дві альтернативні концепції: утворення вищих установ із судових і адміністративних справ або заснування паралельно касаційно-адміністративної інстанції. Другий шлях суперечив принципу єдності касаційної інстанції, прийнятому в більшості країн, тому був відкинтий. У результаті комісією було підготовлено проект закону «Про утворення Державного Сенату», який Гетьман П. П. затвердив 8 липня 1918 р. Проте це вже інша сторінка історії судової влади в Україні, яка потребує окремого дослідження.

Іванова А. Ю. (Київ). Формування основ судоустрою Української Народної Республіки

Розглядається правове регулювання судоустрою в УНР періоду Центральної Ради, формування власної системи апеляційних та касаційних судових органів.

Иванова А. Ю. (Киев). Формирование основ судоустройства Украинской Народной Республики

Рассматривается правовое регулирование судоустройства в УНР периода Центральной Рады, формирования собственной системы апелляционных и кассационных судебных органов.

Ivanova A. Yu. (Kyiv). Formation of the judicial system of the Ukrainian People's Republic

Legal regulation of the judicial system of the Ukrainian People's Republic of the Central Council period and formation of the national appeal and reversal court system are analyzed.

¹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 1. 4 бер. – 9 груд. 1917 р. – К.: Наук. думка, 1996. – Т. 1. – С. 408

² ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 150.

³ Копиленко О. Л. З досвіду законотворчості УНР та Української Держави // *Право України*. – 1995. – № 5–6. – С. 52.

⁴ Чернушенко А. В., Журавель О. А., Самолюк Ю. М. *Апеляційний суд міста Києва*. – К., 2008. – 87 с.

⁵ ЦДАВО України. – Ф. 2207. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 10.

Мудриєвська Л. М. (Дніпропетровськ)

МІСЦЕ СУДОВОЇ ВЛАДИ В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ В ПРАЦЯХ Ф. В. ТАРАНОВСЬКОГО

Історія становлення основних засад державного управління налічує не одне століття. Цю тему розглядали ще великі вчені-філософи Платон і Аристотель, які одними з перших почали з'ясовувати питання відносин держави і суспільства та принципів державного управління з різними формами держави. Вони дослі-

джували природу закону й реалізації його в процесі улагодження спірних питань між громадянином і державою, пізніше, в Стародавньому Римі, – між громадянами в приватному порядку. Однак і вчені Стародавнього світу, і Середньовіччя не розглядали суд як суб'єкт державного управління, і тільки вже в Новий час у зв'язку з появою централізованих самостійних держав питання місця і ролі судової влади в системі державного управління стали досліджувати ретельніше. Таке становище було пов'язане також із розвитком різних правових шкіл, які відрізнялися в тому числі і своїми поглядами на співвідношення природничого права і позитивного, бо саме в судових рішеннях можна було простежити шлях становлення тієї чи іншої системи права і переважання у цих рішеннях звичаю чи закону.

Не залишився осторонь цієї тематики і відомий український і російський правознавець Ф. В. Тарановський. Проте треба зазначити, що окремо питання визначення місця судової влади в загальній системі державної влади учений не досліджував, а розглядав порядок реалізації принципу поділу влади і трактування цього питання різними авторами, зокрема Монтеस्क'є. Тому автор статті спирається в першу чергу на ті праці Ф. В. Тарановського, де розглядалася історія державного управління та види джерел права. Ця тематика відображена в таких працях Федора Васильовича, як «Огляд пам'ятників магдебурзького права західно-руських міст литовської доби», «Записи про Монтеस्क'є», «Підручник енциклопедії права» та інших.

У своєму «Підручнику енциклопедії права» Ф. В. Тарановський визначав, що «розрізняють три головні галузі прояву державної влади: законодавство, суд та управління. Законодавство є діяльність державної влади, спрямована на встановлення юридичних норм. Суд є діяльність державної влади, спрямована на захист і поновлення права у випадках спору про право або порушення права. Третя галузь прояву державної влади – управління – далеко не така визначена, як перші дві. Недарма деякі державознавці ... відмовляються дати їй позитивне визначення і характеризують її негативно, вказуючи, що управління обіймає собою всю ту діяльність держави, яка залишається після виключення з неї законодавства і суду»¹. Таким чином Ф. В. Тарановський визначив функції кожної

гілки влади. І далі, розглядаючи історію становлення управління, він визначав, що в «народній державі ранньої епохи осідлої культури» взагалі у проявах політичної влади не було законодавства, а існували суд і військове управління. Тобто підкреслювалося, що суд реалізував звичаєве право, позитивне право було відсутнім і як результат діяльності державної організації, що проявлялася у військовій організації, і як вид права.

Суд мав не такий визначений прояв, як управління. В суді, за Ф. В. Тарановським, вирізнялися такі моменти: відкриття справи, визначення правди і неправди, надання вироку зовнішнього авторитету та його виконання. Усі ці моменти вже у державній системі перебувають під впливом державної влади. Кримінальні справи відкриваються за ініціативи державної влади; сторони беруть участь у суді шляхом змагань, але суддя втручається у справу активно і має виключні повноваження у справі пошуку і тлумачення норми права, за якою вирішуватиметься справа. У стародавні часи всі справи, у тому числі й кримінальні, відкривалися виключно за приватною ініціативою; процес був безумовно змагальний, сторони приходили на нього «з пособниками», суддя був безголовим свідком змагання сторін; знаходження відповідної випадку (казусу) норми звичаєвого права було справою представників общини, знавців, вісунів права; суддя тільки надавав їх вироку зовнішнього авторитету і робив свій внесок у його виконання. Щодо міфологічного образу Феміди, яка зображувалася з терезами в одній руці й мечем у другій, можна сказати, що державна влада спочатку не тримала в руках терези та обмежувалася тільки мечем правосуддя².

Суд також відіграв роль суб'єкта оподаткування, що надавав кошти на утримання влади, яка передусім використовувала їх на військові потреби.

Таке положення, на думку правознавця, зберігалось і при феодальному устрої, а поява єдиних централізованих держав, що сформувалися приблизно до XVI століття, дещо розширила повноваження влади. Це було пов'язано з ростом економіки, яка потребувала централізованого управління для подальшого зростання. Така ситуація вимагала і від суду зміни своєї ролі в державному управлінні: відбулося удержавлення суду, яке проявилось у повній

відміні старовинної судової самопомоги населення, у відстороненні суспільного елементу знавців права і переданні суддівських посад виключно професійним государевим особам. Удержавлення суду, колись ставши фактом, перетворилося потім у головний принцип державної організації і продовжує визначатися таким і в сучасному світі.

Повне удержавлення суду привело державу до усвідомлення необхідності формування самостійного правотворення і внаслідок цього до встановлення та зміцнення законодавчої функції держави. Законодавство встановило єдину стійку юридичну норму для судових рішень, тобто держава поширювала свій вплив на всі сфери суспільного життя і законодавча функція була визнана прерогативою тільки держави. Це положення знайшло своє відображення і теоретичне виправдання в політичних ученнях XVII–XVIII сторіччя. Як вважав Ф. В. Тарановський, теоретична думка того часу будувала систему державної опіки в управлінні спочатку на теократичних, а потім на раціональних засадах.

За теократичним напрямом державна опіка населення була підвітна Богу, а щодо підданих вона виступала як безумовне право держави, як її владна функція, про виконання якої правителі не зобов'язані звітувати перед підданими, бо підвітні Богу. Таку теорію висунув у XVII сторіччі німецький державознавець В. Л. Зекендорф.

Раціональний напрям походив від школи природничого права і поділявся на два різновиди – суто логічне виведення державної всемогутності із суспільного договору та опортуністичне поєднання деяких раціональних принципів з емпірично наданою державною владою.

До першого напрямку відноситься Т. Гоббс, який вважав, що держава всемогутня і повністю розпоряджається і тілом, і душею індивідів, встановлює для них різницю між добром і злом, дає їм релігію.

До другого напрямку належать Лейбніц, Вольтер, Дідро та інші філософи епохи Просвітництва. Їхні погляди спиралися на те твердження, що від народу, темних мас не можна очікувати знання природничих законів. Тільки освічений правитель може і повинен насаджувати природниче право всією повнотою своєї

влади. Як бачимо, при такому становищі влади взагалі не бралася до уваги свобода індивіда, що призводило до панування державних, колективних інтересів. Це не могло не привести до появи іншої системи, яка б враховувала економічні й культурні потреби індивіда, – ліберальної, що базувалася на ліберальній доктрині (І. Кант, В. Гумбольдт, Б. Констан). Відповідно до цієї доктрини завданням держави було не управління, а виключно культура права, у сенсі правотворення в законодавстві і захисту права в суді. Знову змінювалося завдання суду: від захисту державних інтересів як панівних він повинен був переходити до розгляду усунення причин обмеження чи скорочення свободи індивіда й захисту прав саме індивіда.

За Ф. В. Тарановським, ліберальна теорія в тому її вигляді була хибною й зазнала фіаско в першій половині XIX сторіччя, коли стало зрозуміло, що матеріальна й духовна культура є результатом колективної суспільної діяльності. З'ясувалося, що індивіди соціально нерівні і слабкі соціальні групи, навпаки, потребують втручання держави у процес формування і задоволення своїх визначених інтересів. Тож виникла потреба в появі вищого, об'єднувального прояву державної влади – *правління*, до дій якого відносили ті дії, які спеціально не вміщалися ні в законодавство, ні в суд, ні в управління.

Для того щоб справді простежити зміну ролі суду в системі державної влади, Ф. В. Тарановський звернувся до визначення поняття «державний орган» та його функцій. Правознавець вважав, що головними моментами в розгляді цього питання є визначення самого поняття крізь призму розуміння держави як юридичної особи, яка, як будь-яка юридична особа, має свої органи. Державні органи можуть бути як індивідуальними, так і колегіальними, особистий склад яких має впливовий характер навіть на зміну державного устрою. Поділ державних органів на законодавчі, судові та адміністративні проходить відповідно до переважання тих чи інших функцій у їх діяльності. Законодавство становить переважаючу функцію державної влади. Розрізнення судової та адміністративної діяльності проводиться залежно від їх особливих рис: перша тримається виключно на засадах правомірності, друга – на засадах доцільності³.

Концентрація в руках влади всього процесу правотворення веде до реалізації принципу верховенства закону, коли норми звичаєвого права використовуються в межах, визначених законом. Як відзначав Ф. В. Тарановський: «У нас в Росії проводиться принцип верховенства закону, дія звичаєвого права базується на визнанні і допущенні закону. Але у нас закон відкриває дії звичаєвого права широкі горизонти, зберігаючи панування звичаю в житті селян. ... Особливі селянські (волосні) суди використовують відповідно до загальної постанови закону виключно звичаєве право по цивільних, і навіть кримінальних справах, що входять до їх компетенції. На таких самих засадах допускається широке використання звичаєвого права різного роду іноземців, що стоять на більш низькому рівні культурного розвитку, для яких встановлені й особливі іноземні суди, щось на зразок особливих селянських судів. Життя іншого населення підлягає виключно законодавчій регламентації, і дія звичаєвого права допускається законом в обмежених розмірах у галузі приватного права»⁴.

Унаслідок такої жорсткої регламентації законом тих чи інших спорів обмежується роль судової практики та зменшується значення судового тлумачення закону як джерела права. Як вважалось, конкретні юридичні відносини настільки складні і багатоманітні, що їх нюанси не можуть бути враховані звичаєвим правом і законом. У такому разі суд використовує юридичні норми, які створюються ним для кожного конкретного випадку. Такий стан характерний не тільки для ранніх форм розвитку, а й для таких стадій, коли законодавча регламентація обіймає всі сфери суспільного життя.

Відповідно до цього, на думку Ф. Тарановського, необхідно розрізняти подвійну дію судової практики: 1) за наявності норм звичаєвого права чи закону і 2) за їх відсутності⁵. У першому випадку діяльність суду зводиться до тлумачення існуючої норми, і правознавець пропонував виділити три системи в історії законодавчої регламентації судової практики: 1) систему буквального тлумачення закону судом, що доповнювало законодавчим дозволом сумнівні для суду випадки; 2) систему вільного тлумачення закону без звернення суду до законодавця за розв'язанням сумнівних випадків; 3) систему вільного тлумачення закону, що

доповнювало законодавчим визнанням вільного правотворення судді у визначених випадках⁶. Необхідно зробити зауваження, що таку чітку класифікацію тих чи інших подій і явищ, яку наводив Федір Тарановський, можна знайти у небагатьох дослідників того часу. Це пояснюється насамперед сповіданням правознавцем позитивістських постулатів наукового дослідження, які потребували абстракції наукової думки і приведення її у відповідність до визначеної системи.

У разі існування норми закону чи звичаєвого права судовій практиці відводиться допоміжна або субсидіарна роль джерела права. І, навпаки, за відсутності норми закону судовій практиці надається творчий характер, і вона отримує значення самостійного джерела права, що перебуває на рівні зі звичаєм і законом. «...Право судової практики і є прецедентне право. Прецедент діє і при тлумаченні звичаєвоправових і законодавчих норм, тому про нього можна казати і як про самостійне, і як про субсидіарне джерело права.

У процесі співіснування закон, юридичний звичай і судова практика впливають один на одного і надають один одному взаємну підтримку. Використання судами норм звичаєвого права є надійним засобом їх позитивації. З іншого боку, норми, встановлені судовою практикою, іноді настільки сприймаються масовою поведінкою і суспільною свідомістю, що їх судове походження згодом забувається і вони продовжують дію як норми звичаєвого права»⁷.

Таким чином, треба зазначити, що тема суду і судової практики розглядалася Ф. В. Тарановським з двох позицій: 1) суд у загальній системі державного управління і контролю; 2) значення судової практики як джерела права і як результату діяльності суду. Щодо першої позиції, то треба зауважити, що у зв'язку зі зміною ролі державних організацій і держави безпосередньо змінювалася і роль суду – від нормотворення до безпосереднього виконання тільки норми закону і контролю за цим виконанням; від захисту, в першу чергу, колективних інтересів до захисту індивідуальних, що відображаються в правах і свободах індивіда.

За другою позицією потрібно відзначити, що правознавець розглянув взагалі систему джерел права і місце судової практики в

цій системі, а також розглянув генезис теоретичного і практичного трактування результатів судової практики для вирішення конкретних спорів різноманітних суб'єктів правовідносин.

Мудриєвська Л. М. (Дніпропетровськ). Місце судової влади в системі державного управління в працях Ф. В. Тарановського

Досліджуються погляди видатного історика і теоретика права кінця ХІХ – початку ХХ сторіччя Ф. В. Тарановського на теоретичні засади діяльності державної влади і місце судової влади в системі державного управління, а також на значення судової практики для становлення державного право- і законотворення.

Мудриевская Л. М. (Днепропетровск). Место судебной власти в системе государственного управления в трудах Ф. В. Тарановского

Исследуются взгляды выдающегося историка и теоретика права конца ХІХ – начала ХХ столетия Ф. В. Тарановского на теоретические принципы деятельности государственной власти и место судебной власти в системе государственного управления, а также на значение судебной практики для становления государственного право- и законотворчества.

Mudrievskay L. M. (Dnipropetrovsk). Place of department judicial in the system of government management in labours of F. Taranovsky

The looks of prominent historic and theorist of law for the end of ХІХ – to beginning of ХХ century F. Taranovsky on theoretical principles of activity of state power and place of department judicial in the system of state administration, and also, on the value of judicial practice for becoming state creations of law.

¹ Тарановский Ф. В. Учебник энциклопедии права. – Юрьев, 1917. – С. 375.

² Там само. – С. 377–378.

³ Там само. – С. 394.

⁴ Там само. – С. 472–473.

⁵ Там само. – С. 189.

⁶ Там само. – С. 473–474.

⁷ Там само. – С. 190.

МІСЦЕ «ПРАВА ЮРИСТІВ» СЕРЕД РІЗНИХ ФОРМ ПРАВА У ПОГЛЯДАХ СТАНІСЛАВА ДНІСТРЯНСЬКОГО

Поняття права С. Дністрянський розглядав і досліджував у таких працях: «Загальна наука права й політики», «Погляди на теорії права та держави». Він указував, що в праві є дві сфери: приватна, або особиста, й публічна, або суспільна. Цьому не суперечить та обставина, що, з одного боку, кожне право має особисте ставлення до людини, а, з другого – кожне право має своє суспільне призначення, свої суспільні рамки, в яких воно може існувати. Виходячи з цього С. Дністрянський теоретично виділяє право *in abstracto* і право *in concreto*.

С. Дністрянський велику увагу приділяв поняттю джерел і форм права. Зокрема, він зазначав, що «теорію джерел права утворили вже римські юристи, зокрема деякі міркування про їх значення для цивільного права зустрічаємо у Цицерона, а Юстиніанівський *Corpus Iuris Civilis* є цілою теорією джерел римського права. В середньовіччі теорією правових джерел займаються переважно каноністи. В нових віках про цю теорію згадують на початку ХІХ ст. Зокрема, історична школа Савіньї та Пухти звернула увагу на значення звичаєвого права, розглядаючи його у відношенні до двох інших джерел права, а саме до законів та до так званого права юристів. Історична школа заснувала погляд, що джерелами права є: закони, звичаєве право та право юристів»¹.

Проаналізувавши сучасні на той час теорії джерел права, С. Дністрянський дійшов висновку, що джерелом права може бути лише те, із чого воно виникає, а таким він вважав суспільство. Оскільки право, у теорії С. Дністрянського, є соціальним утворенням, то джерелом права є лише саме суспільство, тобто ті суспільні зв'язки, у яких воно народжується, а саме: родина, рід, плем'я, народ, держава, громада, церква, стани та класи, товариства та ін.² Отже, закони, звичаєве та юридичне право не є джерелами права, а лише його формами. Ці форми мають соціальний характер, бо виникли із суспільних відносин людства.

До форм права С. Дністрянський відносив такі категорії, як закони, звичаєве («народне») право та «право юристів»³. На основі відповідного аналізу С. Дністрянський сформував власне розуміння цих понять.

Звичаєве право є первісною формою будь-якого права. Щоб з'ясувати суть звичаєвого права, потрібно вивести поняття права взагалі, здійснити історичний аналіз і встановити різницю між звичаєм, етикою та правом, а також показати відношення права до держави⁴. Ставлячи перед собою мету дослідження поняття звичаєвого права, С. Дністрянський розклав вивчення даного питання на окремі його частини, а саме дослідження поняття права загалом, його відношення до звичаю, етики, вирішити питання про джерела права, і зрештою, визначити відношення права до держави та звичаєвого права до закону. При цьому зважаючи на те, що всі ці питання мають етнографічну, філософську та соціологічну основу, розмірковував учений, потрібно взяти з усіх дослідів, які виходять від істориків, культурознавців і філософів найголовніше і обґрунтувати цей матеріал для визначення звичаєвого права⁵.

Історія людства вказує, що звичаєве право є формою права поза державним впливом і його можна вважати народним правом, якщо під народом вважати не лише єдину цілісність, а й сукупність його окремих соціальних зв'язків (груп).

Поруч зі звичаєвим правом як формою права, С. Дністрянський виділяє чи не найбільш важливу форму права – закон, виданий державою.

Формуючи власне розуміння поняття закону, учений аналізує погляди Геракліта, Платона, Аристотеля, Цицерона, І. Канта, Г. Еллінека, Віндельбанда, Г. Гроція, Гірке та ін. Оскільки такий ґрунтовний аналіз, здійснений в українській правовій літературі вперше, ми на цьому зупинимо детальніше.

Учений підкреслював, що слово «закон» має не лише у мові, а й у науці різні значення, тобто, під ним розуміють не тільки правові, а й етичні, логічні, природні та історичні закони. Проте у своїй правовій концепції вчений звертає увагу на розуміння закону лише через його правове значення.

На основі аналізу різних підходів до різних понять закону правознавець формулює власне поняття закону, суть якого полягає в тому,

що закони – це «державною усталеною основою суспільного життя чи поміж людьми, чи у відношенні людей до держави або держави до людей»⁶. Він вирізняє три категорії законів: 1) конституційні закони, у яких передбачені загальні принципи організації держави щодо окремих громадян та держави; 2) основні закони; 3) інші звичайні закони, що стосуються всіх інших областей законодавчої влади.

Крім звичаєвого права та законів, С. Дністрянський виокремлює ще одну форму права – право юристів. Учений вважав, що звичаєве право та закони є головними формами, в яких втілюється процес утворення права. Але між звичаєвим правом та правом держави існують, на його думку, посередники, які, у свою чергу, **також впливають на утворення права**. Такими посередниками, які долучаються до утворення права, є юристи двох груп: теоретики права, тобто юристи-вчені, а також практики, тобто судді.

Право, яке створене юристами, С. Дністрянський називає «правом юристів». Він вважає, що коли придивитись до розвитку права в історії людства, то побачимо всюди визначний вплив юристів не лише на виконання, але й на творення права. Це можна побачити не лише в системі римського права, а й у старо-германській, англійській та інших правових системах.

«Право юристів» проявляється, на думку правознавця, у двох формах: 1) воно пояснює, поширює, доповнює й виконує правові норми тієї галузі, звідки вийшли юристи; 2) деколи воно проявляється й поза межами питомої області у рецепції чужого права. Прикладами рецепції є рецепція Візантійського права на Україні та римського права в Європі тощо.

Особливе значення, на думку С. Дністрянського, має сформований юристами XIX ст. підхід до формування правової норми, який полягає у вивченні, з'ясуванні потреб суспільного життя. Такий підхід він окреслює поняттям економічно-соціального методу права⁷. Ідучи шляхами римських юристів, вони намагаються провести лінію між суспільним життям та правовими нормами й утворюють таким чином нові норми на основі справжніх потреб суспільного життя. У середині XIX ст. з'являється все більше прихильників даного методу. Також учений відзначав, що залишилися тоді і прихильники методів правової абстракції, правової конструкції та правової систематики. Однак ці методи, на думку

С. Дністрянського, безпосередньо впливали лише на правову техніку, а відповідно не могли вплинути на творення нового права.

Так, у ХІХ–ХХ ст. виникли такі інститути права, як вексельне право, торговельне право, право залізниць, телефонії, телеграфії, право автомобілів, право безпеки тощо. Так, з процесом утворення нового права виникають і нові стадії прийняття законів, наприклад, стадія створення проекту закону. На цій стадії важливу роль відіграють юристи-теоретики, які не лише пояснюють закон на основі нових виявів у суспільному житті, а й створюють нові норми, відповідно до нових вимог суспільного життя. Практика створення юристами законів сягає часів Римської держави, коли право юристів було посередником між звичаєвим правом та правом держави.

Що стосується юристів-практиків, то, на думку С. Дністрянського, вони безпосередньо впливають на творення права в державі⁸. Він передбачає для судової влади можливість впливу на утворення в деяких випадках права. Ці міркування учений обґрунтовує тим, що судді так само, як і держава, яка звертається до звичаєвого права задля врегулювання окремих правовідносин, не можуть знайти відповіді на всі запитання в законах, а відповідно повинні не раз вирішувати ці питання без законних норм. Отже, суддя як орган держави, в певних межах суддівської свободи може вирішувати питання, які не врегульовані в законодавстві. Догматики ж права вважали, що судді повинні вирішувати спори лише згідно з нормами діючого права, а виходити у своїй практиці за межі закону суддям можна лише настільки, наскільки їм це дозволяє закон. Теорія ж «вільного дослідження права» передбачає, щоб суддя не пов'язував себе законними нормами, а вважав їх лише загальними вказівками, які не звужують його у свободі осудження суспільних потреб чи відносин.

Завдання, які стоять перед суддями, правознавець визначав так: «1) суддя має перш за все зберігати право, та не лише право держави, у якій він є органом держави, але й право інших суспільних груп, які мають вплив для вирішення даної справи. Тому суддя повинен звернутись не лише до законів держави, але і до правових норм інших суспільних зв'язків. У випадку відсутності для вирішення спору відповідної норми в законах держави, то суддя має право звернутись до правових норм іншої суспільної групи, оскільки такі норми існують; 2) суддя повинен розмірковувати. Він

повинен розуміти, що керується правом для держави, а тому відповідно до цілей, які поставила перед собою держава. Якщо ж він використовує при вирішенні спору норми інших суспільних груп, то тут суддя не так зв'язаний з нормами, його завдання полягає у примиренні суперечливих норм інших суспільних груп, а також суддя повинен узгоджувати норми суспільних зв'язків із провідними ідеями держави. З іншого боку, суддя повинен охороняти і захищати право навіть проти волі законів у випадках, коли закони суперечать нормам зорганізованого правового ладу; 3) судді повинні творити нове право, але не лише право, яке не було у державі, а також цілком нове право, яке не було ще відоме будь-якій суспільній групі.»⁹ Це, пояснює С. Дністрянський, зумовлено тим, що закони мають дуже тривалу форму та існують до моменту, поки їх не змінять інші закони, але життєві відносини змінюються набагато швидше, а тому потребують відповідної зміни правової норми.

Оскільки держава доручила суддям вирішувати правові випадки відповідно до змінених життєвих відносин, то держава повинна надати право судді бути у таких випадках «законотворцем» і вирішувати їх не на засадах діючого старого закону, а так, як би вирішив його законодавець, який мав би прийняти нову норму. Суддю обмежують загальні цілі держави, загальні принципи творення права та внутрішні ознаки, які повинно мати право. Усі чинники, які суддя враховує під час вирішення будь-якого спору, С. Дністрянський називає «природними основами права», бо вони повинні опиратися на те, що складає правдиву суть права не лише за його генезою, а й за внутрішнім характером. Учений підкреслює, що навіть в Австрійському кодексі законів цивільних (§ 7) визнались природні основи права як форма права.

Так, право, яке утворює суддя відповідно до природних основ права, має всі ознаки права *in abstracto* – це нове право стає новою нормою держави, а авторитетом, який виступає від імені держави, є суддя. Лише в таких межах, на думку С. Дністрянського, судова практика може бути безпосередньою основою позитивного права. Отже, суддя має насамперед застосовувати або охороняти права. Суддя застосовує закон або звичаєве право у конкретному випадку, який має вирішити. Однак уже ця функція вимагає від судді творчої дії. Для застосування норми права суддя має розглянути

конкретний випадок. Розглядаючи справу, суддя зважує й виділяє окремо інтереси держави, суспільства та особи. Творцем нового права суддя стає лише тоді, коли під час вирішення спору він застосовує своє рішення, не передбачене ні в законах, ні у звичаєвому праві. З того моменту, коли в наступній судовій практиці почнуть застосовувати рішення судді як загальну правову норму, виникне нова форма права, так званий судовий прецедент.

Даний огляд теорії суспільних форм права С. Дністрянського показує відношення кожної форми до іншої. Зваживши на те, що і звичаєве право, і «право юристів» є утворенням суспільних сил правового ладу, доходимо висновку, що в соціальних формах права стоять одна проти іншої дві категорії: держава й суспільство. Саме вони обумовлюють, доповнюють і виправляють одне одного і залежно від того, яким є відношення суспільства до держави та держави до суспільства, таким і є відношення соціальних форм однієї проти другої.

Коваль А. Ф. (Львів). Місце «права юристів» серед різних форм права у поглядах Станіслава Дністрянського

Висвітлюється наукова спадщина українського теоретика-правознавця початку ХХ ст. – Станіслава Севериновича Дністрянського (1870–1935), зокрема його погляди на джерела та форми права, а саме на місце «права юристів» (теоретиків і практиків-суддів) як форми права серед різних форм права у поглядах Станіслава Дністрянського.

Коваль А. Ф. (Львов). Место «права юристов» среди разных форм права во взглядах Станислава Днистрянского

Раскрывается научное наследство украинского теоретика-правоведа начала ХХ в. – Станислава Севериновича Днистрянского (1870–1935), в частности, его взгляды на источники и формы права, а именно на место «права юристов» (теоретиков и практиков-судей) среди разных форм права во взглядах Станислава Днистрянского.

Koval A. F. (Lviv). Place of «juristic» among different forms of law in the views of Stanislav Dnistrianskyi

The article highlights the scientific heritage of the Ukrainian legal theorist of early twentieth century – Stanislav Severinovich Dnistrianskyi (1870–1935); including his views on the sources and forms of law, in particular, on the place of «juristic» (theorists and practicing judges) as a form of law among various forms of law in the views of Stanislav Dnistrianskyi.

¹ Дністрянський С. Соціальні форми права // Записки соціально-економічного відділу ВУАН. – Т. 5–6. – К., 1927. – С. 328.

² Там само. – С. 330.

³ Там само.

⁴ Дністрянський С. Звичаєве право а соціальні зв'язки. Причинки до пояснення § 10 австрійської книги законів цивільних // Часопись правнича і економічна. – Львів, 1902. – Т. 4–5. – С. 3.

⁵ Там само. – С. 4.

⁶ Дністрянський С. Загальна наука права і політики. –Т. 1. –Прага, 1923. – С. 60.

⁷ Там само. – С. 71.

⁸ Там само. – С.72.

⁹ Там само.

Самойленко Е. А. (Київ)

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ СУДЕБНОЙ РЕФОРМЫ 1864 г. НА УКРАИНЕ

О реализации судебной реформы 1864 года в России написано немало работ. Хотелось бы остановиться на специфике проведения ее на Украине и уточнить некоторые даты и события.

Как известно, судебная реформа была наиболее либеральной из всех «великих реформ» Александра II. Судебные уставы были утверждены 20 ноября 1864 года, но реализация реформы растянулась на несколько десятилетий, в течение которых судебные уставы были приспособлены к существующему государственно-политическому строю Российской империи. Судебная реформа на Украине имела свои особенности и проходила медленнее, чем в губерниях центральной России.

Общие суды были относительно быстро введены только в Полтавской, Екатеринославской, Таврической и Херсонской губерниях. В других губерниях Украины разрешалось образование судов мировой юстиции, и то через несколько лет после провозглашения реформы (например, в Черниговской губернии с 1869 г.). На Правобережье изначально, с 1871 г. создавались мировые суды, а общие суды (окружные суды и судебные палаты) – лишь с 1880 года. Но

мировые судьи в Киевской, Волынской и Подольской губерниях не выбирались, а назначались министром юстиции¹.

Постепенно организовывались и судебные палаты. Они утверждались по одной на несколько губерний.

28 октября 1867 г. состоялось открытие Харьковской судебной палаты, а также судебных мировых учреждений (гласных судов). В этом же году в Харькове, Изюме и Сумах были открыты окружные суды².

Одесская судебная палата была учреждена в 1868 г. и состояла из уголовного и трех гражданских департаментов. В округ Одесской судебной палаты входили: Бессарабская, Подольская, Херсонская и Таврическая губернии³.

В Киеве сперва в 1871 г. путем объединения палат уголовного и гражданских судов была образована Киевская соединенная палата уголовного и гражданского суда, которая состояла из уголовного и двух гражданских отделений⁴. И лишь 30 июня 1880 г. вместо нее была торжественно открыта Киевская судебная палата в составе уголовного и двух гражданских департаментов⁵, позднее были открыты еще два гражданских департамента. В округ Киевской судебной палаты входили Киевская, Волынская, Черниговская и Могилевская губернии. Тогда же были созданы окружные суды Киевский, Уманский, Житомирский, Луцкий, Каменец-Подольский⁶.

Большинство гражданских и уголовных дел рассматривались в окружных судах. Судебные палаты рассматривали апелляции на решения окружных судов, а также действовали как суды первой инстанции по делам «о государственных и должностных преступлениях» и дел по обвинению в нарушении законов о печати. Они были подведомственны Министерству юстиции. Единою кассационною инстанциею для всех судов был Правительствующий Сенат.

Еще одной из особенностей проведения судебной реформы на Украине было то, что часть ее территорий долгое время находилась под Царством Польским и под влиянием Литовского статута. С введением Российского законодательства всякое действие Литовского статута и основанных на нем сеймовых конституций и иных постановлений было отменено. С этого времени губернии западные в порядке судоустройства и судопроизводства ни в чем не отличались от остальных губерний России⁷.

Польское население, не довольное данной ситуацией, оказывало постоянное скрытое, а часто и открытое противодействие правительственной политике. Так, в сентябре 1862 года в г. Подольске во время губернских выборов дворяне «вместо изложения Государю Императору своих нужд, дозволили себе в прошении дерзко порицать установленный государственными законами порядок управления, вместе с тем заявив о присоединении Подольской губернии, в административном отношении, к Царству Польскому»⁸. Соответственно главные виновники (губернский предводитель дворянства, уездные предводители и другие подписавшие адрес дворяне) были преданы суду с отстранением от занимаемых должностей. Были отстранены от занимаемых должностей и другие лица польского происхождения. Правительство в возмещение издержек, понесенных во время прекращения мятежей, обложило лиц польского происхождения – владельцев недвижимой собственности процентным сбором. Сбор должен был взиматься до тех пор, пока 2/3 пространства всей земли перейдет к лицам не польского происхождения, а число их владений составит не менее половины всех поместных владельцев в губернии⁹.

В связи с этим заметим, что согласно собранным в канцелярии генерал-губернатора сведениям о землевладении в Киевской губернии за 50–60-е годы, ситуация складывалась так. Всего в этой губернии насчитывалось 2358 помещиков, которые владели 2,201,872 десятинами земли. Из них: русских – 1175 с 867,746 десятинами (39,40% от общего количества помещичьей земли); поляков – 1134 с 1,304,262 десятинами (59,2%); прочих – 49 с 19,864 десятинами (1,4%)¹⁰. Поэтому правительство пыталось всеми силами развить русское землевладение в крае. Для этого лицам русского происхождения предоставлялся ряд льгот при покупке земель, а также денежные ссуды. В то же время лицам польского происхождения и евреям запрещалось приобретение земель в Юго-Западном крае¹¹.

Зная реальную ситуацию в крае и необходимость проведения судебной реформы, прокурор Миллер утверждал, что сделав самые незначительные и не существенные отклонения от судебных уставов, правительство, совершенно безопасно и с полным успехом может ввести в нашем крае судебную реформу¹². И действительно, во избежание всевозможных конфликтных ситуаций правительство пришло

к выводу, что число присяжных заседателей из лиц польского происхождения и евреев в крае не должно превышать 1/3 или 1/4 общего количества людей, призываемых в суд по уставам 20 ноября 1864 г.¹³

В связи со сложившейся ситуацией в регионе и недоверием к полякам в прессе стали появляться статьи с мнением о невозможности проведения судебной реформы в данный момент. Вызывает особый интерес статья известного правоведа Н. К. Ренненкампа от 14 ноября 1866 г. под названием «Еще о сущности судебной реформы и о применении ее в Юго-Западном крае»¹⁴. Статья была ответом на статью-возражение некоего господина Рашета в газете «Киевлянин» № 130 о пользе введения судебной реформы в Юго-Западном крае. Защищая права поляков, Рашет отмечал: «Если правительство не доверяет полякам, считает их еще опасными для края, то вводить судебную реформу, в каком бы то ни было виде, не следует и нельзя. Если же правительство считает, что горсть поляков, находящихся в крае, уже не может вредить, то конечно следует безотлагательно ввести реформу»¹⁵.

Дальнейшую реализацию принятых решений правительства «о польском вопросе» можно видеть в переписке министерства юстиции с генерал-губернатором и губернаторами губерний Юго-Западного края. Интерес, в частности, представляет письмо Киевского, Подольского, Волынского генерал-губернатора от 10 апреля 1892 г. министру юстиции о лицах, изъявивших желание занять должности почетных мировых судей. Правитель края отмечал: «... Хотя с формальной стороны все указанные в списке Временного Комитета лица имеют право на назначение почетными мировыми судьями, но тем не менее представление этих должностей тем из них, которые принадлежат к римско-католическому вероисповеданию (Регульский, Юрьевич, Еловицкий), представляется, по отзыву губернатора нежелательным в силу местных политических условий; ...признавая и со своей стороны несоответствующим преследуемым Правительством Юго-Западного края целям назначение почетными мировыми судьями католиков, я полагаю отклонить их кандидатуры»¹⁶.

Для реализации судебной реформы требовались значительные расходы. В июне 1869 года Министерство юстиции издало директиву об устройстве и содержании мировых съездов в Киевской, Подоль-

ской, Вольнской губерниях, призванную урегулировать соответствующие финансовые вопросы. При этом из переписки Министерства юстиции и генерал-губернатора видно, что на местах «боролись» за каждую должность и за каждую копейку, предлагая в свою очередь, свой штат и свои предложения по финансированию. Но, исходя из того, что положение казны было трудным, предложено было сократить количество мировых судей в каждой губернии (объединить участки). При участковых мировых судьях должны были числиться по два судебных пристава, а при мировом съезде – секретарь и помощник секретаря. Общее содержание на три губернии составляло 469 400 руб. в год¹⁷, что, в свою очередь, было очень скромной суммой по сравнению с необходимой для реализации задуманного.

Кроме недостатка денег существовал и недостаток подготовленных людей. Функционирование новых судебных органов предполагало наличие определенного количества кадров, способных проводить в жизнь новые судебные принципы. Однако в связи со сложившимися «местными политическими условиями» и необходимостью заполнять вакантные места ситуация в губерниях складывалась не лучшим образом. В переписке Министерства юстиции с управляющим Киевской палатой государственных имуществ о введении в Юго-Западном крае мировых судебных учреждений, от 10 июня 1869 г., встречается следующая информация: ... для занятия должности участкового мирового судьи ценза не должно требоваться. Если не хватает должного числа лиц на данные должности – они могут быть замещены и уроженцами других губерний¹⁸. Так же делается оговорка, что желательнее принимать на эти должности местных русских землевладельцев, число которых будет увеличиваться ввиду запрещения лицам польского происхождения приобретать имения в Западных губерниях, кроме как получения наследства по закону¹⁹. В письме также дается рекомендация о назначении мировыми судьями исключительно лиц русского происхождения²⁰.

Результаты данной политики вскоре дали свои неутешительные результаты. Так, из отчета Подольского губернатора о состоянии губернии за 1883 г. можно видеть, что личный состав судей оставлял желать лучшего. Деятельность волостных судов губернатор характеризовал следующим образом: «... деятельность безграмотных,

иногда не вполне нравственных судей, часто находящихся под влиянием волостного писаря – далеко не удовлетворительна». Губернатор отмечал, что неудовлетворительность работы волостных судей возможно зависит и от того, что «...при вступлении в должность волостные судьи не приводятся к присяге; чем значительно уменьшается в них сознание о важности возложенных на них обязанностей»²¹. И такой информации, к сожалению, встречается немало.

Конечно, судебная реформа в корне изменила судоустройство. Но в Украине, и в Юго-Западном крае в частности, она столкнулась со специфическими проблемами. Под влиянием русификаторской политики, осуществляющейся в таких формах, возникали и развивались обостренные национальные интересы и чувства. Острыми оставались вопросы финансирования и кадрового обеспечения. Проведение Судебной реформы на Украине растянулось на несколько десятилетий, и фактическое ее осуществление по времени совпало с проведением контрреформы.

Самойленко О. О. (Київ). Деякі особливості Судової реформи 1864 р. на Україні

Аналізуються особливості Судової реформи 1864 р. на Україні, і зокрема в Південно-Західному краї. Особлива увага приділяється впливу «польського» чинника.

Самойленко Е. А. (Киев). Некоторые особенности Судебной реформы 1864 г. на Украине

Анализируются особенности Судебной реформы 1864 г. на Украине, и в частности в Юго-Западном крае. Особое внимание уделяется влиянию «польского» фактора.

Samoilenko O. O. (Kyiv). Some special features of the 1864 Court Reform in Ukraine

The author analyzes some special features of the 1864 Court Reform in Ukraine, namely in South-West region. Special attention is given to the influence of the "Polish" factor.

¹ Чехович В. А. Судова реформа 1864 // Юридична енциклопедія. – Т. 5. – К., 2003. – С. 702.

² Историческая хронология Харьковской губернии / Составитель К. П. Щелков. – Х., 1882. – С. 263.

³ Центральный государственный исторический архив УССР в г. Киеве: путеводитель. – К., 1958. – С. 118.

⁴ Там же. – С. 115.

⁵ ЦГИА Украины. – Ф. 442. – Оп. 534. – Д. 422. – Л. 30–32.

⁶ Там же. – Оп. 518. – Д. 172. – Л. 7.

⁷ Записка о судебной реформе в Западном крае вообще и в частности в Киевской губернии / Составитель Н. К. Колмаков. – К., 1872. – С. 8.

⁸ Там же. – С. 21.

⁹ Там же. – С. 22.

¹⁰ Там же. – С. 27.

¹¹ Особый Высочайший Указ от 10 июля 1864 года «О воспреещении евреям приобретать земли от помещиков и крестьян в западных губерниях».

¹² Ренненкампф Н. Еще о сущности судебной реформы и о применении ее в Юго-Западном крае. [Отд. оттиск.]. – К.: Универ. тип., 1866. – С. 5.

¹³ Записка о судебной реформе ... – С. 29.

¹⁴ Ренненкампф Н. Еще о сущности судебной реформы и о применении ее в Юго-Западном крае // Киевлянин. – 1866, 14 ноября. – № 133–134.

¹⁵ Ренненкампф Н. Еще о сущности судебной реформы и о применении ее в Юго-Западном крае. [Отд. оттиск.]. – К.: Универ. тип., 1866. – С. 3.

¹⁶ ЦГИА Украины. – Ф. 442. – Оп. 622. – Д. 20. – Л. 9–9об.

¹⁷ Там же. – Оп. 48. – Д. 327. – Л. 36–36об.

¹⁸ Там же. – Л. 31.

¹⁹ Там же. – Л. 31об.

²⁰ Там же. – Л. 33.

²¹ Там же. – Оп. 537. – Д. 209. – Л. 10 об.

Редькіна О. М. (Сімферополь)

ФОРМУВАННЯ СУДОВОЇ СИСТЕМИ КРИМУ ЗА ЧАСІВ КРИМСЬКОГО КРАЙОВОГО УРЯДУ ГЕНЕРАЛ- ЛЕЙТЕНАНТА С. СУЛЬКЕВИЧА

Проголосивши створення держави в червні 1918 р., Кримський крайовий уряд не міг не зіткнутися з проблемами, що були породжені попередніми обставинами й реаліями того часу. Прагнучи до легітимності свого кабінету, генерал Сулькевич вживав усіх заходів до створення хоча б уявної правової держави.

Судова система мала продемонструвати мешканцям губернії, і насамперед німецькому командуванню, що Кримський крайовий уряд у змозі сам підтримувати правопорядок на території півострова. Позитивним було те, що Крайовий уряд не став, за прикладом попередньої влади більшовиків, руйнувати добре налагоджений механізм судів Російської імперії. Проте в цьому питанні йому дісталася важка спадщина.

Попередній рік щент зруйнував існуючий судовий апарат. Переважна більшість суддів або покинула губернію, або була знищена в період короткочасного перебування при владі уряду радянської Республіки Таврида як найненависніший більшовикам прошарок «класу експлуататорів». Сформована нова судова система зводила судовий процес у його правовому розумінні до засідання ревтрибуналу, що будь-яким шляхом «вибивав» із підсудного визнання власної провини¹.

Уряду Сулькевича, відновлюючи судову систему, необхідно було насамперед викоренити практику, коли судові заходи покарання, навіть за незначні проступки, поступалися місцем надзвичайним.

Це було вкрай складно, оскільки тоді в Криму діяли паралельно кілька судових систем, зокрема військово-польові суди німецької армії. Чинне судочинство німецької армії в Криму було представлене військово-польовими судами при штабах 52-го корпусу, дивізій і окремих частин, підсудності яких підлягали всі німецькі офіцери та солдати, військовополонені й населення в окупованих районах. На першому етапі після ліквідації більшовицького режиму це деякою мірою сприяло підтримці громадського порядку на півострові не тільки силою зброї, а й силою закону, нехай навіть закону воєнного часу.

У своєму першому програмному документі – урядовому зверненні «До населення Криму» кабінет Сулькевича закладав перспективні кроки щодо судової реформи, «...залишаючи за собою право негайного перегляду й упорядкування законодавства колишнього Тимчасового Уряду й права видання нових законоположень»².

Постановою Кримського крайового уряду від 12 липня 1918 р. був створений Кримський крайовий військово-окружний суд із завданням «розгляду справ осіб, винних у злочинах проти особис-

тості та власності, скоєних за час із 25 жовтня 1917 р., і в спробах повалення встановленої крайової влади»³.

У вересні Постановою уряду було затверджено Кримський Сенат, Кримську Судову палату, Верховний кримінальний суд, були внесені доповнення і зміни в Статут кримінального судочинства, Статут цивільного судочинства, Статут про покарання⁴.

Судові органи, що входили в судову систему Кримського крайового уряду генерал-лейтенанта С. Сулькевича, по своїй суті подавали в мініатюрі судову систему колишньої Російської імперії. Це можна пояснити насамперед тим, що часу для створення нової судової системи не було та й особливої необхідності в ній у цей період також не було: підтримка правопорядку силами збереженої й апробованої часом системи була оптимальним рішенням для Крайового уряду. Тим більше, що загалом судова система Російської імперії базувалася на буржуазно-демократичних принципах: безстановості, незалежності, змагальності, гласності тощо⁵.

І хоча були внесені деякі зміни в найменування, сутність колишніх судових органів Російської імперії залишилася незмінною. Так, Сенат у Криму був відповідним імперським органом, уведеним відповідно до Закону 1889 р. Відповідно до цього ж Закону на території Криму судові статuti передбачали для мирових суддів одну апеляційну інстанцію – з'їзд мирових суддів, і одну касаційну – Сенат.

У загальному порядку судочинства розглядалися всі справи, що перевищували юрисдикцію мирових суддів. Кримінальні справи, згідно із судовими статутами 1864 р., підлягали розгляду окружним судом у складі трьох призначених суддів, або суду присяжних засідателів. Якщо за вчинення певних злочинів та проступків законом передбачалося накладення покарань, пов'язаних із позбавленням усіх прав стану або всіх особливих і особистих прав та стану присвоєних прав і привілеїв – такі справи розглядалися окружним судом не інакше як за участі присяжних засідателів. Попереднє слідство по кримінальних справах, підсудних окружним судам здійснювали судові слідчі за сприяння поліції.

У зв'язку з тим, що Крим не потрапляв більше під юрисдикцію існуючих раніше на території України судових палат – Київської, Харківської й Одеської, що були апеляційною інстанцією для всіх

кримінальних справ, розглянутих в окружних судах без присяжних засідателів, на території півострова була заснована Кримська судова палата⁶. Окрім того, судова палата розбирала як перша інстанція справи про державні та посадові злочини.

До складу судових органів входила також прокуратура, яка була складовою судового відомства, але зі своєю власною організацією, як і в Російській імперії. Її функції визначилися ще під час судової реформи ХІХ ст., яка встановила, що прокурорські обов'язки полягають: 1) у нагляді за єдиним і точним дотриманням законів; 2) у викритті й переслідуванні перед судом будь-якого порушення законного порядку й у та розпорядженнях щодо його відновлення; 3) у наданні суду попередніх висновків у випадках, зазначених у статутах цивільного і кримінального судочинства⁷. Інші закони поклали на прокуратуру низку таких адміністративних функцій: нагляд за тюремними закладами, участь у різних губернських «присутствіях», нагляд за кримінальними поліцейськими відділеннями тощо.

Очоловав прокурорську ієрархічну піраміду міністр юстиції, посаду якого у Крайовому уряді генерала Сулькевича спочатку обіймав граф В. Татищев, а після його відставки під час урядової кризи 13 вересня 1918 р. – А. Ахматович.

Суддям, які не покинули Крим, пропонувалося повернутися на державну службу. Особи, які заявили про таке бажання, мали присягати на вірність Криму та Крайовій владі на загальних підставах⁸.

Навіть в останні дні свого існування кабінет Сулькевича продовжував приймати постанови, спрямовані на побудову чіткої системи судових органів і нормативно-правової бази їхньої діяльності. Так, 19 жовтня 1918 р. Постановою Ради Міністрів Кримського крайового уряду було надано право Кримському Воєнно-Окружному суду керуватися Військово-Судовим Статутом з усіма змінами й доповненнями, зробленими в ньому до 25 жовтня 1917 р. Цим визнавалося те, що Крим ще не жив в умовах мирного життя, але водночас починав готувати правову базу для нього.

Необхідно відзначити, що реформа судової системи в Криму, на відміну від інших видів діяльності Кримського крайового уряду, мала послідовний і планомірний характер, чому, мабуть, сприяла наявність на півострові великої кількості досвідчених юристів.

Вони доволі тверезо оцінили ситуацію, що склалася в Криму після відходу більшовиків. Ними було прийняте рішення щодо створення практично оновлених судових органів. При цьому основна увага була приділена розслідуванню злочинів, скоєних у дні радянської Республіки Тавриди, що «були учинені в останній період революції і за характером своїм найчастіше не кваліфікувалися загальними нормами...». Особливо зазначалося, що винні в цих злочинах будуть покарані за законами воєнного часу, притому що слідство вестиметься «спеціальними слідчими комісіями, під головуванням особи, призначеної урядом»⁹. До складу цих комісій вклучалися крім голови, судовий слідчий і представник земської управи, що **вже саме по собі** було досить новим рішенням у судовій практиці. Крім того, це рішення, з огляду на ситуацію як зовнішню, так і внутрішню, було досить своєчасним, і найголовніше – різко відрізнялося від більшовицьких ревтрибуналів.

Проте судова система не могла існувати окремо від усєї структури державного утворення, «не хворіючи» у тій або іншій формі тими самими «хворобами», особливо в хиткому становищі генерала С. Сулькевича, який усе більше схилився в бік авторитаризму. Позначалося й паралельне існування двох каральних систем – Крайового уряду та командування німецькими військами, що не сприяло нормальному функціонуванню судових органів на півострові.

Німецька воєнна судова система була спрямована насамперед на забезпечення безпеки свого військового контингенту та підтримку спокою й порядку на півострові в умовах відсутності (або бездіяльності) правоохоронних органів Криму. Звичайно, не можна заперечувати жорстокості, а точніше жорсткості, цієї системи, але ця жорсткість не йде в жодні порівняння з тими «правовими діями», які здійснювалися на півострові ревтрибуналами більшовиків і про які часто згадують історики радянського періоду. І навіть наказ коменданта м. Феодосії, який часто цитується й показує жорстокість німців, при уважному вивченні говорить, що «на підставі Імператорського Указу від 28.12.1899 до особливого розпорядження судити польовим судом будуть осіб, обвинувачуваних у діях, вчинених проти громадян Кримського півострова...»¹⁰.

На відміну від України, де уряд гетьмана П. Скоропадського прагнув до розмежування функцій судових органів держави і вій-

ськових судів Німеччини й Австро-Угорщини¹¹, в архівах немає документів, що свідчать про подібні кроки з боку адміністрації генерала Сулькевича. Очевидно, що таких спроб не було через те, що, розуміючи свою слабкість, Крайовий уряд бачив у присутності німецького військового контингенту гарантію своєї безпеки.

Проте при цьому судові органи Крайового уряду вимагали виконання посадовими особами положень Декларації Крайового уряду «До населення Криму»¹², а стосовно чиновників, які не виконують її, порушувалося карне переслідування, що викликало невдоволення, особливо серед членів земських органів місцевого самоврядування, а також членів міських управ і дум, роздратованих репресивним акцентом у діяльності судових органів Крайового уряду. Ці спроби протесту переслідувалися швидко й рішуче¹³.

Так, за спроби відкрито протестувати проти дій кабінету С. Сулькевича були віддані під суд ряд членів Ялтинської міської управи й міський голова¹⁴. Голова Сімферопольської міської думи П. Новицький за розпорядженням міністра В. Татищева був притягнутий до суду за те, що оголосив про відкриття засідання міської думи 29 червня, хоча відповідно до Декларації Крайового уряду всі міські думи були розпущені¹⁵. Це підтверджує висновок О. Копиленка про те, що «у кримських масштабах повторювалася ситуація, що складалася паралельно в Українській Державі гетьмана Скоропадського: хронічний конфлікт між державною адміністрацією та місцевим самоврядуванням»¹⁶.

Отже, можна виділити такі особливості судової системи в Криму аналізованого періоду: судова система Кримського Крайового уряду поновлювалася знову, судова реформа готувалася юристами-професіоналами й мала відпрацьовану теоретичну базу, судова система була зорієнтована на суверенітет півострова і відбивала інтереси не простого народу, а переважно заможних прошарків суспільства.

Розглядаючи судову систему Крайового уряду й ознайомившись із документами, що стосуються періоду його діяльності, запитуємо, якими нормативними документами керувалося судочинство? Єдиної думки серед дослідників досі немає. Зокрема, В. Сергійчук наводить доповідь полковника Химича, із якої випливає, що Крайовий уряд, принаймні у початковий період своєї діяльності,

використовував як Звід Законів Російської імперії, так і деякі більшовицькі Укази Республіки Тавриди, а також укази німецького командування¹⁷. За іншими джерелами, генерал Сулькевич чи не першим своїм указом скасував усі існуючі закони, закони і розпорядження, крім законів колишньої Російської імперії¹⁸.

Спірним є твердження В. Зарубіна про появу власної нормативно-правової бази Кримського Крайового уряду¹⁹. Скоріше за все, мова може йти тільки про спробу її формування, адже мати власну нормативно-правову базу в умовах присутності іноземних військ, як це було в Криму в 1918 р., було нереально.

Приступаючи до державної програми, спрямованої на створення в Криму незалежної держави, Крайовий уряд використовував досвід юристів, які входили до його складу (здебільшого представників кадетської партії, в основному не практиків, а теоретиків). Вони прекрасно розуміли, що основною ознакою демократичної держави, побудова якої декларувалася постійно, є принцип поділу влади. Цей принцип означав, що через систему стримувань і противаг мало гарантуватися, що жодна з гілок влади не виявиться поза контролем і не зможе переважати над іншими, і саме судова влада відіграє вирішальну роль у забезпеченні дієвості цих механізмів.

Саме демократичність і ефективність органів судового апарату Крайового уряду (за задумом його засновників) повинна була забезпечувати правову легітимність усього кабінету генерала С. Сулькевича. Проте в тогочасній ситуації це було малоімовірним, оскільки, крім судових органів, створених Крайовим урядом, у губернії функціонували й інші суди. Серед них були, по-перше, ті, що здійснювали правосуддя в інтересах німецького командування. По-друге, частина північних районів Таврійської губернії перебувала під судовою юрисдикцією судів, які входили в судову систему України. Адже українська сторона вважала за доцільне, що «протягом понад півстоліття на Україні й у Криму діє один і той же судоустрій і судочинство й у судовому відношенні Крим повинен бути, як і раніше, нерозривно пов'язаним з Україною, де мали перебувати апеляційні й касаційні інстанції загальних судових місць»²⁰. По-третє, крім загальногромадянських судів існували військові суди, що, будучи створеними для розслідування злочинів, скоєних громадянами Криму в період перебування при

владі більшовиків, насправді намагалися впливати і на розгляд усіх інших справ.

Використовуючи спочатку закони Російської імперії, Крайовий уряд почав (проте вкрай повільно) змінювати ці закони і навіть вводити свої. Так, 5 вересня 1918 р. Радою Міністрів були внесені зміни до Статуту про покарання і Статуту кримінального судочинства. Проте незрозумілим був механізм внесення цих змін і доповнень. Ймовірно, вони вносилися вольовим рішенням і не розглядалися детально, що підтверджується їх низькою юридичною технікою – наприклад, було здійснене пом'якшення відповідальності за злочин проти власності в той період, коли найбільше губернія страждала від цих злочинів.

В архіві збереглося надто мало документів, які стосуються цієї проблеми. Так, за шахрайство, незалежно від суми завданого збитку, покарання згідно з нововведеннями у Статуті кримінального судочинства зменшилося до штрафу в 3000 карбованців – дуже незначної на той час суми (це стосувалося присвоєнь і витрат), особливо з огляду на зростання цього виду злочинів²¹.

Характерним у діяльності Кримського Крайового уряду в питаннях будівництва судових органів, як і взагалі характерним для цього уряду, було також «роздування» штатів чиновників, що не сприяло якості ведення судових справ.

Паралельне здійснення правосуддя німецькими військами також мало сприяло нормальній роботі судів. Практично німці втручалися в усі сфери життя Криму. Так, під час страйку в Джанкої німецьке командування почало арешти серед страйкарів, навіть не повідомивши про це Крайовий уряд, але вимагаючи при цьому «сприяння їм з боку чинів міліції»²². Своєю відповіддю на цей факт, зазначивши, що залізниця входить в сфери дій німецької армії, генерал Сулькевич підтвердив слабкість власного кабінету.

Одночасно прагнув поширити свою судову владу на територію Криму уряд гетьмана України, використовуючи аргумент невизнання ним Кримського уряду, а відповідно і всього державного апарату Криму (пізніше, з огляду на підтримку Сулькевича з боку Німеччини, Українська Держава була змушена відмовитися від територіальних претензій на Крим).

Таким чином, говорячи про судові органи Кримського Крайового уряду генерал-лейтенанта С. Сулькевича, необхідно відзначити, що цьому режиму не вдалося все ж створити ефективну чинну систему судових органів.

Редькіна О. М. (Сімферополь). Формування судової системи Криму за часів Кримського крайового уряду генерал-лейтенанта С. Сулькевича

Розглядаються особливості процесу формування судової системи в Криму у червні–листопаді 1918 року за часів Кримського крайового уряду генерал-лейтенанта С. Сулькевича.

Редькіна Е. Н. (Симферополь). Формирование судебной системы Крыма во времена Крымского краевого правительства генерал-лейтенанта С. Сулькевича

Рассматриваются особенности формирования судебной системы Крыма в июне–октябре 1918 года во времена правительства генерал-лейтенанта С. Сулькевича.

Redkina O. M. (Simferopol). The forming of Crimean court system at the time of government lieutenant-general S. Sulkevich

The author considers and analyses the peculiarity of the process of forming of Crimean court system in June–October 1918 during the government of lieutenant-general S. Sulkevich.

¹ ДА АРК. – Ф.Р-150. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 9.

² Тимошук О. В. Охоронний апарат Української держави (квітень–грудень 1918 р.): Монографія. – Харків: Вид-во ун-ту внутр. справ, 2000. – С. 376.

³ Там само. – С. 15.

⁴ Собрание узаконений и распоряжений Крымского краевого правительства. – № 7. – Отд 1. – С. 152, 158, 161–163.

⁵ Історія держави і права України / Під ред. А. Й. Рогожина. – Харків, 1993. – Т. 1. – С. 368.

⁶ Собрание узаконений ... – С. 152–153, 158, 161–163.

⁷ Ярмыш А. Н. Карательный аппарат самодержавия на Украине (1895–1917 гг.): Дис. д-ра юрид. наук. – Х., 1991. – С. 252.

⁸ Собрание узаконений... – С. 152, 158, 161–163.

⁹ Там же. – № 9. – С. 139–141, 16.

¹⁰ Феодосийская жизнь. – 1918. – 9 мая.

¹¹ Тимошук О. В. Зазнач. праця. – С. 384–387.

¹² Котиленко О. Л. Конституція Автономної Республіки Крим: проблеми прийняття, затвердження, реалізації. – К.: Таксон, 2001. – С. 164–171.

¹³ ДА АРК. – Ф. Р-999. – Оп. 1. – Спр. 192. – Арк. 17; – Спр. 163. – Арк. 170.

¹⁴ Там само. – Спр. 198. – Арк. 13, 215; – Спр. 192. – Арк. 186.

¹⁵ Кримський вестник. – 1918. – 28 жовтня.

¹⁶ Котиленко О. Л. Зазнач. праця – С. 33.

¹⁷ Сергійчук В. Кримська політика гетьмана Павла Скоропадського // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року: Науковий збірник, присвячений 125-річчю від дня народження гетьмана Павла Скоропадського, та 80-річчю проголошення Української Держави 1918 року. – К., 1998. – С. 15.

¹⁸ Бородин С. В. Аграрное преобразование в Крыму в конце 1917–нач. 1919 гг. // Культура народов Причерноморья. – 1998. – № 4. – С. 31.

¹⁹ Зарубин В. Г. К вопросу о денежном обращении и денежных знаках в Крыму (1917–1920 гг.) // Кримський музей. – 1996. – № 2. – С. 81.

²⁰ Крымско-украинские переговоры. Собрание документов, касающихся пребывания в Киеве Делегации Крымского правительства 26 сентября – 16 октября 1918 г. – Симферополь, 1918. – С. 58.

²¹ Постановление Совета Министров ККП от 7.10.1918 // Собрание узаконенной... – С. 101, 161–162.

²² ДА АРК. – Ф. Р-999. – Оп. 2. – Спр. 401. – Арк. 1–2.

Велігодський Д. В. (Сімферополь)

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ СУДОВИХ ОРГАНІВ КРИМСЬКОГО КРАЙОВОГО УРЯДУ С. С. КРИМА (листопад 1918 – квітень 1919 рр.)

Світове співтовариство визначило низку основних принципів незалежності судової влади, зокрема: рівноправні повноваження трьох гілок влади, довічне призначення суддів на посади, неприпустимість зниження їхньої заробітної плати, контроль за судовою діяльністю тільки з боку суддів та інші. Деякі з цих принципів сьогодні вже реалізовані, а окремі, хоча й проголошені та закріплені в Конституції і законах України, залишилися поки що декларацією.

Формування ефективної судової системи в сучасній Україні має винятково важливе значення для забезпечення всіх головних напрямів державної діяльності. У цьому процесі особливої важливості набуває створення оптимальних правових і організаційно-управлінських засад судоустрою, який сьогодні в Україні перебуває у стадії становлення й розвитку в принципово нових економічних і політичних умовах.

Для належного правового забезпечення дійової судової системи, створення її наукових основ важливим і актуальним є узагальнення й вивчення історичного досвіду реформування судової системи в регіональному вимірі, зокрема в Криму.

Позитивний і негативний досвід розбудови правоохоронних органів в умовах громадянської війни є корисним і має сприяти запобіганню тотожних помилок у процесі діяльності судової системи, органів досудового слідства та органів юстиції.

Зазначимо, що ця тема окремо науковцями не досліджувалася. У новітній українській історіографії ми поки що маємо лише окремі наукові розвідки, предмет дослідження яких здебільшого стосується структури, статусу та діяльності правоохоронних органів радянських державних утворень Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди та Кримської Соціалістичної Радянської Республіки, таких авторів як Ю. Дубко, А. Григор'єв, А. Ішин, В. Пашеня, В. Прохоров¹.

Крім цих наукових праць, вагомим внеском у дослідження проблеми є кандидатська дисертація О. Редькіної «Кримський Крайовий Уряд генерал-лейтенанта С. Сулькевича (червень-листопад 1918 р.): історико-правове дослідження», в якій на підставі значного архівного матеріалу проаналізовано роботу правоохоронного апарату в період діяльності Першого крайового уряду С. Сулькевича².

Отже, стан наукового розроблення теми засвідчив потреби поглиблення її розробок, нові напрями яких відкриваються й нашою статтею.

15 листопада 1918 р. в Криму відбулася зміна політичного режиму – замість уряду С. Сулькевича було створено другий Крайовий уряд на чолі з С. Кримом.

Проголосивши створення держави, Крайовий уряд мусив вирішувати низку проблем, які виникли за попередніх політичних

режимів, і передусім це стосувалося відновлення діяльності правоохоронних органів, які мали продемонструвати населенню півострова і насамперед командуванню Добровольчої армії та військ Антанти спроможність уряду підтримувати законність і громадський порядок на півострові. Позитивним було те, що Крайовий уряд С. Крима не став за прикладом більшовицького режиму Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди руйнувати добре налагоджений механізм судів Російської імперії, відтворений попереднім урядом С. Сулькевича. Однак у результаті подій громадянської війни переважна більшість працівників цих органів покинула Крим або була знищена в період перебування при владі більшовицького уряду Республіки Тавриди. Першочергове завдання уряду С. Крима полягало у відтворенні судової системи, докорінній зміні судової практики. Це було надзвичайно складно, оскільки в цей період у Криму разом із цивільним судочинством діяли військово-польові суди Антанти, система військового судочинства Збройних Сил Півдня Росії. В умовах війни це певним чином сприяло підтримці законності на півострові не тільки силою зброї, а й силою закону, нехай навіть закону воєнного часу. Разом з тим судова практика дуже швидко засвідчила всі вади військового судочинства. Тому Крайовий уряд С. Крима енергійно почав здійснювати реформу судової системи.

Постановою Ради Міністрів Крайового уряду від 4 грудня 1918 р. було ліквідовано Кримський урядовий сенат, створений урядом С. Сулькевича, і затверджено структуру, штатний розпис і персональний склад Вищого крайового суду. Посадові особи Кримського урядового сенату – сенатори, всі працівники обер-прокурорського нагляду і співробітники канцелярії були виведені за штат на умовах, встановлених постановою Крайового уряду від 7 грудня 1918 р., окрім тих, хто отримав нове призначення. Усі судові справи, які перебували у провадженні Кримського урядового сенату, передавалися на розгляд Вищого крайового суду. У грудні 1918 р. було затверджено склад Кримської судової палати, внесено доповнення і зміни до Статуту кримінального судочинства, Статуту цивільного судочинства, Статуту про покарання³.

До складу судових органів входила також прокуратура, яка була невід'ємною частиною судового відомства, але зі своєю власною

організацією. Крайовим урядом С. Крима були внесені деякі зміни в роботу прокуратури. Новим законодавством на прокуратуру були покладені такі функції: 1) нагляд за єдиним і точним дотриманням законів; 2) викриття й переслідування перед судом будь-якого порушення законного порядку та розпорядження щодо його відновлення; 3) надання судові попередніх висновків у випадках, указаних у статутах цивільного й кримінального судочинства. Інші закони поклали на прокуратуру низку таких адміністративних функцій: нагляд за тюремними закладами, кримінальними поліцейськими відділеннями тощо. Керівництво діяльністю прокуратури здійснював міністр юстиції В. Набоков.

У зв'язку зі значним збільшенням обсягу роботи, Рада Міністрів Крайового уряду на пропозицію міністра юстиції 24 лютого 1919 р. ввела додатково до штатного розпису прокуратури Вищого крайового суду другу посаду заступника прокурора, третю посаду помічника секретаря за рахунок додаткового бюджетного забезпечення⁴.

Вищий Крайовий суд тимчасово був вищою апеляційною інстанцією для всіх кримінальних справ, розглянутих в окружних судах і водночас був першою інстанцією у справах про державні та посадові злочини. У цьому разі розгляд справ здійснювався за участю державних суддів і станових представників.

Територія Криму ділилась на округи. Округ суду охоплював зазвичай територію двох–чотирьох повітів. Кримінальні справи згідно із судовими статутами підлягали розглядові окружним судом у складі трьох коронних суддів, які призначалися Крайовим урядом за поданням міністра юстиції, або суду присяжних засідателів. Громадян, що вчинили певні злочини, за які закон передбачав покарання, пов'язані із позбавленням усіх прав, майна або всіх особливих і особистих прав та майна, присвоєних прав і привілеїв, підлягали розглядові в окружному суді за участі присяжних засідателів. Попереднє слідство щодо кримінальних справ, які підпадали під окружні суди, здійснювали судові слідчі за сприяння поліції та Крайової внутрішньої варті.

Постановою Ради Міністрів Крайового уряду від 7 лютого 1919 р. в окрузі Кримської судової палати було створено Мелітопольський окружний суд. Територіально до зони діяльності цього

суду увійшли Мелітопольський, Бердянський і Дніпровський повіти. Структурно суд складався з чотирьох відділів: одного кримінального, двох цивільних, одного адміністративного, що об'єднував реєстраційний підвідділ та фінансову частину.

У березні 1919 р. Рада Міністрів Крайового уряду своєю постановою створила новий Керченський судово-мировий округ із центром з'їзду мирових суддів у м. Керчі. Цей округ включав чотири мирові дільниці – три з них розміщувались у м. Керчі й одна – на території Сарайминської та Петровської волостей. Штатний розпис суду складався із десяти посадових одиниць: голова суду, чотири дільничні мирові судді, один запасний мировий суддя, секретар суду, його помічник і два канцелярські працівники. До складу Керченського з'їзду мирових суддів було введено дві посади судових приставів та одну посаду судового розсильного. У свою чергу, було скорочено штат Феодосійського мирового суду на три штатні одиниці⁵.

Відповідно до цього ж закону на території Криму судові статuti передбачали для мирових суддів одну апеляційну інстанцію – з'їзд мирових суддів і одну касаційну – Кримську судову палату. Другою апеляційною інстанцією для справ, що розглядалися земськими начальниками та міськими суддями, був повітовий з'їзд в особі його судової присутності. До складу цього органу, очолюваного повітовим предводителем дворянства, входили повітовий член окружного суду, почесні мирові судді, міські судді й земські начальники цього повіту. Потрібно зазначити своєрідну подвійну підлеглість міських суддів: апеляційною інстанцією для них був повітовий з'їзд; разом із тим про всі помилкові чи протизаконні дії міських суддів потрібно було повідомляти окружний суд, який мав складати особливі накази на їхню адресу. Міські судді були зобов'язані складати звіти про свою діяльність і надсилати їх до окружного суду через повітового члена окружного суду.

Касаційною інстанцією для земських начальників і міських суддів був Вищий Крайовий суд. Що стосується повітових членів окружних судів, то апеляційною інстанцією для них був окружний суд, а касаційною також Вищий Крайовий суд.

Певні зміни відбулися й у системі волосних судів. Волосний суд тепер складався з чотирьох суддів, один із яких постановою

повітового з'їзду за поданням земського начальника призначався головою. Земські начальники дістали право затверджувати волосних суддів із числа кандидатів, обраних сільськими громадами. Рішення волосного суду могли бути оскаржені земському начальникові.

Необхідно зазначити, що реформа судової системи в Криму, на відміну від інших видів діяльності другого Крайового уряду, мала найбільш послідовний і планомірний характер, чому, очевидно, сприяла наявність на півострові великої кількості відомих юристів колишньої Російської імперії, особливо серед конституційних демократів. Будучи досвідченими теоретиками, у тому числі й у галузі правового будівництва, вони реально оцінили ситуацію, що склалася в Криму після відступу більшовиків і прийняли рішення створити практично оновлену судову систему.

Водночас проведений аналіз діяльності судових органів Криму протягом листопада 1918 – березня 1919 рр. свідчить про суттєві недоліки в організації судочинства. Судова влада не змогла забезпечити ефективного виконання законів і постанов Ради Міністрів, регулювання економічних і соціально-політичних відносин на півострові. Їй була притаманна надмірна бюрократизація й переобтяженість дубльованими інстанціями: земський начальник, міський суддя, мировий суддя, повітовий член окружного суду, повітовий з'їзд, мировий з'їзд, окружний суд, судова палата, Вищий крайовий суд. Така кількість судових інстанцій, не пов'язаних між собою спільною ідеєю й не злитих в одне гармонійне ціле, не могла задовольняти вимог демократичної та близької до народу влади. Тяжкі обставини, в яких опинився Крайовий уряд С. Крима на початку 1919 р., змусили його дедалі наполегливіше звертатися до «надзвичайної юстиції».

Велігодський Д. В. (Сімферополь). Організація та діяльність судових органів кримського Крайового уряду С. С. Крима (листопад 1918 – квітень 1919 рр.)

Досліджується процес формування судових органів у складних політичних умовах у Криму, їх система, склад, структура, статус і взаємодія з виконавчими органами державного утворення С. Крима. Узагальнено позитивний і негативний досвід розбудови судової системи, прокуратури, органів досудового слідства, органів юстиції.

Велигодский Д. В. (Симферополь). Организация и деятельность судебных органов крымского Краевого правительства С. С. Крыма (ноябрь 1918 – апрель 1919 гг.)

Исследуется процесс формирования судебных органов в сложных политических условиях в Крыму, их система, состав, структура, статус и взаимодействие с исполнительными органами государственного образования С. Крыма. Обобщен положительный и негативный опыт деятельности судебной системы, прокуратуры, органов досудебного следствия, органов юстиции.

Veligodskiy D. V. (Simferopol). Organization and activity of judicial branches of the Crimean regional government of S. Krym (November 1918 – April 1919)

The article researches the process of forming of law enforcement authorities in difficult political conditions in Crimea, their system, composition, structure, status and cooperating with executive branches of state education of S. Krym. Positive and negative experience of activity of the judicial system, office of public prosecutor, organs of pre-trial investigation, organs of justice, organs of internal affairs, advocacy is generalized.

¹ Дубко Ю. В. *Радянська Соціалістична Республіка Тавриди: історико-правові аспекти*. Дис. канд. юрид. наук. – Харків, 1999; Григорьев А. Н. *Реформирование пенитенциарной системы на Украине в конце 19 – начале 20 вв. на примере Таврической губернии // Культура народов Причерноморья. – 1999. – № 10. – С. 60–64; Лшин А. В. Здійснення судочинства в Криму в першій половині 1920-х років // Там само. – 2001. – № 26. – С. 84–88; Пащенко В. Н. К проблеме истории 1-го этапа формирования и деятельности милиции Крымской АССР, решения татарского вопроса в 1921–1924 гг. // Там же. – 2006. – № 89. – С. 70–74; Прохоров В. В. Деятельность симферопольской окружной милиции в начальный период НЭПа // Там же. – 1999. – № 8. – С. 83–87; Его же. Создание руководящих органов крымской милиции в 1920–1924 гг.: Страницы истории // Там же. – 2001. – № 17. – С. 130–133; Его же. Уголовный розыск Крыма в период укрепления советской власти // Там же. – 2005. – № 66. – С. 38–42; Его же. Форма одежды и знаки различия крымской рабоче-крестьянской милиции первой половины 1920-х годов // Там же. – 2004. – № 52, т. 1. – С. 57–60.*

² Редькіна О. М. *Кримський Крайовий Уряд генерал-лейтенанта С. Сулькевича (червень–листопад 1918 р.): історико-правове дослідження*. Дис. канд. юрид. наук. – К., 2003.

³ ЦДАРК. – Ф. Р.-1000. – Оп. 4. – Спр. 1. – Арк. 82.

⁴ Там само. – Арк. 35.

⁵ Там само. – Арк. 185.

ПРОБЛЕМА ЗАКОННОСТІ СУДОВИХ РІШЕНЬ, УХВАЛЕНИХ НА ПІДСТАВІ ЗАКОНІВ, ПРИЙНЯТИХ УРЯДАМИ УКРАЇНИ В ПЕРІОДИ ГЕТЬМАНАТУ ТА ДИРЕКТОРІЇ

За часів Гетьманату та Директорії, у доволі короткий проміжок часу, який тривав з 1918 по 1920 роки, було прийнято значну кількість законів, які стосувались різних сфер життєдіяльності суспільства. Приймались і діяли вони в складних умовах політичної нестабільності, громадянського протистояння.

Характерною особливістю законодавчого процесу було те, що провідну роль у ньому відігравав Уряд. Саме на урядових засіданнях відбувалось голосування тих чи інших законопроектів, але разом з тим варто відзначити, що прийняття законів є прерогативою загальнонаціонального, представницького, колегіального органу влади, який єдиний має право представляти весь український народ. У зв'язку з цим виникає питання: чи може вважатись законом нормативний акт, прийнятий вищим виконавчим органом влади і чи законними у зв'язку з цим є рішення судів, ухвалених на підставі законів, прийнятих Урядом? Перш ніж дати відповідь на це питання, доцільно розглянути хоча б у загальних рисах законодавчий процес у досліджуваний період.

За часів Павла Скоропадського законодавча процедура була визначена загалом уже з самого початку в «Законах про тимчасовий державний устрій України». Незабаром, 2 червня 1918 року прийнято закон «Про порядок складання законопроектів, внесення їх до Ради Міністрів, обговорення, затвердження їх та про форму і порядок оголошення законів».

Законопроекти готувались відповідними міністерствами, передавались у Державну канцелярію для експертної оцінки. Після їх вивчення й аналізу фахівцями з різних галузей права Державний секретар вносив законопроекти з відповідними висновками на засідання Уряду. В окремих випадках, коли законопроекти не стосувались безпосередньо сфери компетенції окремих міністерств,

Державна канцелярія мала право їх розробляти і подавати на затвердження Ради Міністрів.

Розроблені міністерствами або Державною канцелярією законопроекти розглядались на засіданні Уряду. Відбувалось їх обговорення, внесення поправок і голосування. Законопроект вважався прийнятим, якщо за нього проголосувала більшість присутніх членів Уряду. При рівній кількості голосів вирішальним був голос голови. Згодом прийнятий закон передавався на затвердження Павлу Скоропадському й оприлюднювався в «Державному вістнику».

Подібним, як уже зазначалось, був законодавчий процес у період Директорії. 14 лютого 1919 р. Урядом було ухвалено тимчасовий закон «Про порядок внесення й затвердження законів в Українській Народній Республіці».

Проекти законів готувались у відповідних відомствах і передавались згодом голові Кабінету Народних Міністрів, який, у свою чергу, передавав їх на розгляд і затвердження Кабінету Народних Міністрів або Ради Народних Міністрів. Після їх розгляду, редагування, ухвалення вони підписувались головою Кабінету Народних Міністрів і відповідним міністром. Підписані згодом головою та членами Директорії закони передавались Державною канцелярією для оприлюднення у «Вістнику державних законів для всіх земель Української Народної Республіки».

У надзвичайних випадках, продиктованих складною ситуацією, Директорія могла приймати закони без їх попереднього ухвалення з боку Кабінету Народних Міністрів або Ради Народних Міністрів. Разом з тим у надзвичайних випадках оприлюднювались закони могли через поширення телеграфом або друкуванням в інших газетах.

Таким чином процедура прийняття нормативних актів, які мали назву «закон», була подібною в періоди Гетьманату й Директорії. Прийнятими законами керувались у своїй діяльності органи державної влади, на підставі прийнятих законів ухвалювались рішення судами. Водночас законами їх, очевидно, не можна вважати певною мірою.

Закон – це нормативний акт вищої юридичної сили, який приймається вищим представницьким органом держави (парламентом) або шляхом референдуму й регулює найважливіші суспільні від-

носини. Оскільки єдиним джерелом влади в країні є народ, закон як акт вищої юридичної сили повинен відображати волю більшості громадян держави.

Громадяни обирають через демократичні вибори представницький орган влади, який, відображаючи їхню волю, приймає закони як акти вищої юридичної сили. Закон відображає волю народу також і в тому розі, коли він прийнятий через референдум.

Прийняття нормативного акта вищої юридичної сили представницьким органом влади або через референдум дає можливість зрівноважити інтереси різних суспільних груп, зменшити ймовірність виникнення конфліктних ситуацій.

Будь-які інші нормативні акти приймаються на основі, на виконання і відповідно до законів, які повинні бути насамперед належним чином ухвалені. Це дає змогу забезпечити стабільність судової системи, а також у цілому стабільність у суспільстві й державі.

Закони, які відображають волю більшості, сприяють також підвищенню правової культури населення. Суб'єкти правовідносин фактично дають згоду діяти у визначених межах, поважати права та обов'язки інших, а також зіставляти власні інтереси і вчинки з вимогами законодавства.

У разі виникнення спірних питань арбітром у їх вирішенні виступає суд, який, застосовуючи закон і дотримуючись насамперед принципу законності, вирішує спірні питання. Проте для забезпечення принципу законності, можливості звернутись за судовим захистом власних прав, справедливого вирішення спірних питань потрібно, щоб закон був прийнятий представницьким органом влади й відображав у такий спосіб волю більшості народу.

Нормативні акти, які мали назву «закон» і були прийняті в періоди Гетьманату й Директорії, не були законами за своєю суттю. Рішення судів, які були прийняті на підставі цих нормативно-правових актів, можна певною мірою вважати незаконними. Як і не цілком легітимною була влада, утверджена шляхом військового перевороту і повстанням, а не шляхом виборів.

У подальшому, в наступні періоди історії, дана тенденція збереглась і посилювалась. За часів радянської влади нормативні акти вищої юридичної сили також не відображали волю більшості

населення. Адже попри те, що формально існував представницький орган влади, реального представництва він не забезпечував. Виборів як таких не було, а депутати призначались на безальтернативній основі.

Формально діяла також Конституція як Основний закон, акт найвищої юридичної сили. Однак її норми мали декларативний характер і практично не застосовувались. Перевага надавалась підзаконним нормативно-правовим актам, різноманітним положенням, інструкціям, наказам, особливо в довоєнний період.

Із проголошенням незалежності, проведенням виборів, які були наближені до демократичних, намітилась певна позитивна тенденція.

У сучасній Україні, попри те, що були проведені свого часу вільні демократичні вибори й існує вищий представницький орган влади, закони, які він приймає, не можна вважати повною мірою такими, що відображають волю більшості громадян. І у зв'язку з цим можна виокремити дві основні причини такого становища.

Перша полягає в тому, що попри певні результати виборів значна частина народних депутатів змінила політичну орієнтацію й ті гасла, з якими вони йшли на вибори. Так, фактично було спотворено результати народного волевиявлення. Запровадження в подальшому частково мажоритарної системи з посиленням одночасно адміністративного тиску ще більше посилить ці негативні явища.

Окремі депутати часто змінюватимуть політичну орієнтацію й переходитимуть з однієї фракції в іншу, що неодноразово мало місце в попередні періоди. Як певний запобіжний захід доцільно запровадити реальний механізм відкликання народного депутата, але даним складом парламенту це не буде реалізовано.

Друга й основна причина полягає в тому, що переважна більшість законів, прийнятих даним складом парламенту, на практиці проголосовані меншістю від конституційного складу Верховної Ради. Дані закони можна вважати як такі, що не відображають волі більшості населення, адже народ як єдине джерело влади делегував кожному народному депутату здійснення певних повноважень, пріоритетною з яких є законодавча діяльність.

Враховуючи порушення вимог ч. 3 статті 84 Конституції України, Конституційний Суд може визнати неконституційними закони, що були прийняті з недотриманням певної процедури їх прийняття. Це, у свою чергу, матиме досить серйозні наслідки для всієї правової системи й держави в цілому. У зв'язку з цим може виникнути питання про законність рішень судів, прийнятих на основі законів, визнаних неконституційними.

Як свідчить історичний досвід, а також реалії сьогодення, для забезпечення роботи судової системи, здійснення судово-правової реформи, потрібні в першу чергу якісні закони, які відображали б волю більшості народу й були прийняті в його інтересах. Потрібний також фаховий, добре підготовлений, неупереджений і не корумпований суддівський корпус, який керуватиметься при здійсненні судочинства духом і буквою закону.

Вовк Ю. Є. (Рівне). Проблема законності судових рішень, ухвалених на підставі законів, прийнятих урядами України в періоди Гетьманату та Директорії

Досліджується проблема законності судових рішень, ухвалених на підставі законів, прийнятих вищим виконавчим органом влади. Наголошується на тому, що закон повинен відображати волю більшості народу.

Вовк Ю. Є. (Ровно). Проблема законности судебных решений, принятых на основании законов, утвержденных правительствами Украины в периоды Гетьманата и Директории

Исследуется проблема законности судебных решений, принятых на основании законов, утвержденных высшим исполнительным органом власти. Подчеркивается, что закон должен отражать волю большинства народа.

Vovk Yu. E. (Rivne). The problem of legitimacy of judicial decisions made on the basis of laws adopted by the governments of Ukraine during the Hetmanate and the Directory

The problem of legitimacy of judicial decisions made on the basis of laws adopted by the supreme executive authority is studied. It is stressed that law should reflect the will of the popular majority.

ВПЛИВ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ АДВОКАТІВ НА СТАНОВЛЕННЯ СУДОЧИНСТВА В ГАЛИЧИНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

В Австро-Угорській імперії, як і в будь-якій тогочасній європейській державі, адвокатура була тісно пов'язана з судом, їх розглядали разом як два необхідні відділи єдиного судового порядку¹. Загальноавстрійська організація адвокатури, її права та обов'язки вперше визначені Йозефінським положенням 1781 р. про загальний судовий устрій.

У цьому нормативно-правовому акті йшлося про те, що, аби стати адвокатом, потрібно здобути юридичну освіту, пройти стажування в суді протягом трьох років, виконуючи канцелярську роботу. Лише після цього адвокат міг проходити практику в патрона. Завершивши таке стажування, термін якого чітко не був визначений, кандидат допускався до так званої патронізації при судах. Це означало, що він мусив здати адвокатські іспити, скласти присягу, після чого ставав патроном.

На початку ХІХ ст. в Австрії адвокати поділялися на двірцевих і судових у Відні; судових – у великих центрах: Лінці, Зальцбурзі, Граці; земельних – у головних містах провінцій; двірцево-військових – у Відні; гірничо-судових та інших. Тимчасовим положенням про адвокатуру від 16 серпня 1849 р. передбачалося утворення адвокатських палат як органів самоврядування адвокатури. Вони створювались усіма без винятку захисниками, котрі мали практику в окрузі вищого земельного суду.

Дисциплінарний нагляд за адвокатською діяльністю покладался на апеляційний суд. До його компетенції належало звільнення правників, застосування штрафних санкцій, оголошення доган тощо. Водночас для застосування заходів адміністративного покарання апеляційний суд мав урахувувати думку палати адвокатів стосовно кожної конкретної справи.

Тимчасове положення про адвокатів надалі підтверджувало такі вимоги щодо кандидатів до адвокатури: наявність австрій-

ського громадянства, характеристики, ступеня доктора права, вищої юридичної освіти, отриманої у вищих навчальних закладах Австрії, складення адвокатського іспиту та проходження в суді чи прокуратурі практики протягом трьох років за наявності ступеня доктора права чи п'яти років без його наявності.

Закон указував, що з числа правників, які організували свої канцелярії на території судового округу земського суду, мали створюватися адвокатські палати. Вони уповноважувалися висловлювати міркування з усіх питань адвокатського життя; стежити за дотриманням адвокатами гідності і честі адвокатського стану тощо. Наголошувалося на особливо важливій функції палат – розробленні законодавчих проектів з питань діяльності інституту адвокатури².

Важливим чинником, пов'язаним із розвитком адвокатури та суду на західноукраїнських землях другої половини ХІХ – початку ХХ століття, стала плідна праця правників К. Левицького, Є. Олесницького, С. Дністрянського, С. Федака, О. Огоновського, М. Черемшини, А. Чайковського та інших.

Відзначимо, що було прийнято Постійне положення про адвокатів 1868 р., яке ввело значну автономію адвокатської організації від судової влади та підвищило рівень самоврядування в ній. Розширилось коло повноважень адвокатських палат. До їх обов'язків увійшли ведення списків адвокатів і кандидатів в адвокати своїх районів, участь у вирішенні спорів між членами палат, які з'явилися у 1849 р., що фактично стали органами управління для правників і таким чином надавали їм усіляку допомогу.

Питання підготовки кандидатів і прийняття в адвокатуру, номінація правників – усе це входило до компетенції вищого крайового суду та міністерства юстиції Австрії. Вирішуючи питання, пов'язані з прийомом в адвокатуру, вони щоразу намагалися з'ясувати думку крайових адвокатів щодо прийняття нових кандидатів. У кожному судовому окрузі земського суду всі адвокати на цій території вважалися членами грона (кола адвокатів), іноді вживався ще вислів *gremium* (весь колектив, весь склад осіб).

До створення палат та автономних органів адвокатури всі питання життєдіяльності правників вирішував вищий крайовий суд. Це стосувалося відпусток, перебування на лікуванні, тимчасового виїзду з місця проживання тощо. Так, 1850 р. адвокат

Григорій Пішклевич у заяві до вищого крайового суду повідомляв, що відповідно до прийнятої ним (судом) ухвали він відправляється на лікування, а про своє повернення повідомить суд. Інший захисник Міхал Гноїнський доводить до відома суду, що він відбув у відпустку, а на своє місце залишив адвоката Діонізія Деліновського.

Зі вступом особи до адвокатури на неї відповідним судом заповнювалися так звані кваліфікаційні таблиці – короткі дані про особу із зазначенням прізвища, назви юридичного факультету та року закінчення навчання, дати захисту докторату, перерахування відомостей про проходження стажування, характеристика професійного обдарування та здібностей, що проявилися під час стажування, дані про моральність тощо. З часу ж створення адвокатських палат ці таблиці складали відділи палат, а на таблицях підписувалися президент палати та один із членів відділу або секретар. Саме тому після 1862 р. знаходимо на цих документах помітки: «Табель складено в адвокатській палаті»³.

Уже 1853 р. було ліквідовано суд присяжних, обмежувалось право на оскарження його рішень, істотно звузилися межі захисту. У судочинстві панував формалізм. За таких обставин офіційна австрійська влада не поспішала з наданням широких організаційних та правових можливостей для діяльності адвокатів, які фактично залишались єдиними захисниками простого люду від свавілля влади.

Ці обставини відіграли вирішальну роль у створенні Львівської палати адвокатів 1849 р., яка стала першим кроком до незалежності та автономії, насамперед, від судової та іншої влади.

Ще одним чинником, що вплинув на появу адвокатських палат, є порівняно незначна кількість адвокатів в окремих місцевостях, у яких за законом могла створюватися палата. Відповідно до закону від 16 серпня 1849 р. у заснуванні адвокатських палат мав обиратися голова та заступник голови палати, комісари до складу екзаменаційної комісії з прийняття адвокатських екзаменів, а також відділ як виконавчий орган палати. Отже, визріла необхідність у певній кількості захисників, щоб мати такі органи. Однак чисельність адвокатів в окремих судових округах земських судів була незначною. Таким чином, поступово спостерігається збільшення кількості українських правників, котрі одночасно ставали лідера-

ми політичних партій, очолювали боротьбу українського народу за свої права.

Адвокатський дисциплінарний статут 1872 р. передбачав створення при кожній адвокатській палаті дисциплінарної палати, що обиралася всіма її захисниками, строком на три роки.

Свобода доступу до адвокатури різко збільшила кількість адвокатів. Однак за наявності в певній місцевості 3–5 адвокатів не могло й виникати питання про створення адвокатської палати, хоч закон дозволяв це робити. Після відкриття Львівської палати адвокатів невдовзі з'явилася Станіславська палата, приблизно в кінці 1864 р., оскільки її відділ 1865–1866 рр. активно боровся з нелегальною адвокатурою. Крім того, засновано Краківську, Тернопільську та Золочівську палати адвокатів (у 1862–1865 рр.), з яких остання самостійно проіснувала лише до 1873 р., після чого об'єдналася із Львівською палатою⁴.

Правовий статус адвокатських палат до прийняття закону про адвокатуру від 6 липня 1868 р. визначався, насамперед, законом від 16 серпня 1849 р. та статутами кожної адвокатської палати. Оскільки в архівах виявлено лише Статут Львівської палати адвокатів, то маємо підстави вважати, що, очевидно, він був зразком документа такого типу для інших палат, які з'явилися пізніше. Львівська палата адвокатів була дещо в особливому становищі, адже вона діяла в столиці Галичини, мала найбільшу чисельність адвокатів, набула особливого авторитету завдяки діяльності визначних адвокатів-політиків.

Статут Львівської палати адвокатів 1862 р. складався з 14, а порядок діяльності палати – з 25 параграфів. У § 1 констатовалося, що палату утворюють усі адвокати, які мають адвокатську канцелярію на території Львівського судового округу. Межі повноважень палати визначалися нормами § 4 закону від 16 серпня 1849 року⁵.

Відповідно до згаданого порядку члени палати обирали з свого складу голову і членів відділу, секретаря та комісарів екзаменаційних комісій палати кваліфікованою більшістю голосів присутніх на загальних зборах палати. Обрана особа до органів палати мусила погодитися з таким вибором; відмовитися від нього адвокат міг лише у випадку, якщо раніше вже обирався на таку ж виборну посаду.

Загальні збори ретельно готувалися відділом палати. Питання, що висувалися на їх розгляд, міг пропонувати відділ після їх попереднього розгляду. З цього правила були два винятки: коли питання для розгляду загальними зборами пропонувало п'ять членів палати або коли питання було нагальним і потребувало якомога скорішого вирішення. Однак і тоді загальні збори мали проголосувати про внесення цих питань для їх розгляду в порядок денний без попереднього розгляду відділом палати⁶.

Голова палати вів загальні збори, надавав право висловлюватися адвокатам відповідно до черги, а сам не міг висловлюватися щодо обговорюваних питань. Він наділявся досить широкими повноваженнями в частині проведення загальних зборів: тільки йому дозволялося перебивати промовців, робити їм зауваження тоді, коли вони говорили не по суті, після двох попереджень позбавляти слова, взагалі перервати або закрити загальні збори, якщо вважав таке за необхідне. Виконавчим органом палати був відділ, який очолював її голова. Засідання відділу були звичайні й надзвичайні. Останні засідання проводилися за почином голови або в разі потреби самим відділом чи у випадку вимоги трьох його членів.

Відділ приймав ухвали з питань, які розглядав на своєму засіданні. Для правомочності їх вимагалось голосування принаймні чотирьох членів відділу та голови палати або його заступника. Що ж стосувалося накладення дисциплінарних стягнень (догани чи попередження) на адвоката, то за це мали проголосувати шість членів відділу та голова.

Прийняті згодом регламенти Львівської палати адвокатів були значно досконалішими, більшими за кількістю параграфів та норм, що регулювали її діяльність. Наприклад, регламент 1888 р. складався з 54 параграфів і містив значну кількість розділів, яких раніше не було або які лише згадувалися: про бюджет палати, про делегацію відділу, про комісію і референтів палати, про прийом до палати адвокатів, які перейшли з інших палат, про державну мову, про канцелярію палати тощо.

Крім того, як зауважив Л. Ганкевич, при Львівській палаті адвокатів уперше зроблено спробу створити кодекс адвокатської етики⁷. Його суть зводилась до того, що перед прийняттям цивільної чи кримінальної справи правник мав розглянути її в юридичному та

етичному аспектах. Потрібно зауважити, що ряд пунктів зазначеного кодексу з деякими доповненнями і поправками лягли в основу Правил адвокатської етики, що ефективно використовуються в Україні й нині.

Про практичну діяльність адвокатів у галузі судочинства та цінні відомості про них подає сучасник подій А. Горбачевський, стверджуючи, що вони постійно працювали над питаннями покращення системи судочинства в Галичині. В основному суть цієї роботи полягала в узагальненні та аналізі статистичних матеріалів судових засідань.

Адвокатська діяльність значною мірою зосереджувалась також на участі в судових процесах. Зазначимо, що основна частина захисників Галичини, котрі виступали в політичних судових процесах, готувалися до промови заздалегідь. Як стверджує І. Гловацький, «з появою перших публікацій у пресі про вчинення політичного злочину захисники скуповували часописи, в яких друкувалася інформація про вчинення злочину, ретельно вивчали по мірі накопичення цей матеріал. Адже вони знали, що хтось із них усе-таки буде залучений до кримінального процесу, який мав розпочатися»⁸. З огляду на це цілком закономірно, що коли адвокат був уже учасником процесу, його міркування стосовно причин учинення злочину, кваліфікацій дій підзахисного формувалися у вигляді своєрідних тез майбутньої промови. До завершення судового слідства промова адвоката набувала остаточного варіанта.

Зміст захисної промови українських адвокатів обумовлювався особливостями політичних судових процесів, що проходили у Східній Галичині. У більшості кримінальних справ фігурувала група осіб. У різних місцевостях могло розглядатися багато таких справ. Тому в кримінальних справах український адвокат рідко коли здійснював захист одного підзахисного. Один правник міг виступати одночасно на боці кількох десятків осіб. Правники між собою визначали, хто з них зосередить увагу на ґрунтовній суспільно-політичній та історичній характеристиці кримінальної справи, хто основний аспект у промові присвятить спростуванню доказів обвинувачення, хто всі свої навички застосує для юридичного аналізу кваліфікації злочину. Розподіл між адвокатами обов'язку висвітлення структурних елементів промови мав особливе значення перед тим, як відбувався розгляд справи судом.

Таким чином здійснений аналіз джерел і літератури дає змогу стверджувати, що діяльність адвокатів у Галичині активізується з початком 1862 року⁹. Їх правовий статус до прийняття закону про адвокатуру від 6 липня 1868 р. визначався, насамперед, законом від 16 серпня 1849 р., рішенням земських судів та статутами адвокатських об'єднань.

Тому слід зауважити, що під час виконання своїх обов'язків західноукраїнські адвокати тісно співпрацювали з судами регіону і багато в чому допомагали одні одним. Їхня активна діяльність не тільки посприяла стрімкій популяризації адвокатської професії в Галичині, а й розвитку судової інституції на західноукраїнських землях.

Бойчук А. Ю. (Одеса). Вплив західноукраїнських адвокатів на становлення судочинства в Галичині другої половини XIX – початку XX століття

Досліджується становлення адвокатури в Галичині, а також її вплив на розвиток судочинства на західноукраїнських землях у другій половині XIX – на початку XX століття.

Бойчук А. Ю. (Одесса). Влияние западноукраинских адвокатов на становление судопроизводства в Галичине во второй половине XIX – начале XX века

Исследуется становление адвокатуры в Галичине, а также её влияние на развитие судопроизводства на западноукраинских землях во второй половине XIX – начале XX века.

Boychuk A. Yu. (Odessa). Influence of the West Ukrainian advocates on the establishment of judicial proceedings in Galicia in the second half of XIX – early XX century

The article studies the formation of advocacy in Galicia and its influence on development of the judicial proceedings in Western Ukraine in the second half of XIX – early XX century.

¹ *Адвокатська діяльність в Україні. Нормативна база / О. Роїна. – К.: КНТ, 2005. – 132 с.*

² *Ганкевич Л. Адвокатура – професія, суспільна роль і етика // Правничий вісник Товариства Українських Правників в ЗДА. – Нью-Йорк, 1963. – Кн. 2. – С. 180.*

³ *Гловацький І. Ю. Заснування та правовий статус адвокатських палат у Галичині в другій половині XIX ст. // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2008. – № 2. – С. 17–21.*

⁴ Мацькевич М. Національно-державницька ідея в Галичині (друга половина XIX – початок XX століття): монографія. – Галич: Галицька друкарня, 2004. – 208 с.

⁵ Statut i porządek czynności Lwowskiej Izby Adwokatów. – Lwow, 1862. – 11 s.

⁶ Горбачевський А. Галицьке судовництво и справа его реформи в законодавчих делах // Часопись правника. Місячник для теорії и практики. – 1889. – Ч. 8. – С. 46–47.

⁷ Там само. – С. 50–53.

⁸ Гловацький І. Ю. Промови українських адвокатів Галичини на політичних судових процесах початку XX ст.: [наук.-практ. посіб.] / І. Ю. Гловацький. – Львів, 2004. – 150–212 с.

⁹ Закон із 16 падолиста 1906, яким змінюєть і доповнює ся постанови дисциплінарного устава для адвокатів і адвокатських кандидатів з 1 цьвітня 1872, в. з. д. ч. 40 і адвокатського устава з 6 липня 1868, В. з. д. ч. 96 // Вістник законів державних для королівств і країв заступлених в раді державній. – 1906. – Вып. ХСVII. – С. 1083–1084.

Окіпнюк В. Т. (Київ)

УЧАСТЬ ОРГАНІВ ДПУ–НКВС УСРР У ЗДІЙСНЕННІ СУДОЧИНСТВА В ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ

Система радянської влади, сформована в УСРР упродовж 1920–1930-х рр., не передбачала принципу поділу влад. Судова гілка влади окремо не вирізнялась, не забезпечувався принцип її незалежності. Здійснення судочинства не вважалось виключною прерогативою судових органів і могло делегуватись різним категоріям особливих і спеціальних судових установ або адміністративним органам, насамперед органам державної безпеки.

Участь органів державної безпеки у здійсненні судочинства упродовж 1920–1930-х рр. характеризувалась різними формами, які залежали від ступеня політизації сфери права загалом і правосуддя зокрема.

Після запровадження на початку 1920-х рр. непу та реформи системи органів державної безпеки УСРР практика безпосереднього розгляду останніми кримінальних справ по суті, тобто

здійснення прямих судових функцій, була припинена. Водночас новостворені органи ДПУ УСРР не були повною мірою відсторонені від участі в судовому розгляді справ. Майже відразу в системі судів УСРР був запроваджений спеціальний вид судів – надзвичайні сесії, що мали розглядати справи, розслідування у яких вели органи державної безпеки. Однак найголовніше полягало в тому, що до складу цих спеціальних судів входили представники органів державної безпеки, чим порушувався принцип відокремлення судової влади від адміністративної. Головував у такому суді, як правило, начальник місцевого органу ДПУ, а до його складу входили інші працівники органів державної безпеки, які вважались запасними (згодом – додатковими) членами цього суду.

Процедура призначення співробітників органів державної безпеки до складу надзвичайних сесій регулювалась спочатку міжвідомчими наказами НКЮ УСРР та ДПУ УСРР, а з 1923 р. – відповідними наказами НКЮ УСРР, які видавались за попереднім клопотанням ДПУ. З 1924 р. порядок розгляду подань ДПУ дещо ускладнився. Тепер подання ДПУ мали надходити на розгляд Центральної агестаційної комісії НКЮ. Після того як за постановою останньої кандидатура, запропонована у поданні, вважалась прийнятною, документ передавали для затвердження до Колегії НКЮ УСРР або безпосередньо до наркома юстиції. Починаючи з 1926 р. і майже до початку 1930-х рр. після затвердження подання ДПУ Центральною агестаційною комісією воно спрямовувалось на розгляд наради відповідальних співробітників НКЮ УСРР (згодом – Оргнаради НКЮ) і лише після цього кандидатура члена надзвичайної сесії віддавалась до наказу по НКЮ УСРР.

Після ліквідації в 1934 р. ОДПУ і ДПУ союзних республік та створення загальносоюзного НКВС припинили існування і надзвичайні сесії, а їх правонаступниками стали спеціальні колегії. Принципи формування цієї категорії спеціальних судів теж мали недемократичний характер. Однак порівняно з процедурою кадрового забезпечення надзвичайних сесій влада зробила певну поступку. Зокрема, співробітники органів державної безпеки у разі призначення до спеціальних колегій або трибуналів зараховувалися до особливого резерву НКВС і на час роботи в органах юстиції формально сумісництвом не займалися, хоча при цьому

остаточно й не виключались зі складу органів НКВС. Такий підхід до формування спеціальних колегій, звичайно, краще приховував їх так званий чекістський склад, ніж це було в період існування надзвичайних сесій.

Поряд із практикою делегування співробітників до складу спеціальних судових органів у середині 1920-х рр. розвинулася ще одна форма участі органів державної безпеки у здійсненні судочинства. Насамперед це безпосередній розгляд її окремими підрозділами кримінальних справ з винесенням по них правозастосовних актів, які містили заходи державного примусу і фактично були вироками. Мова передусім іде про Особливу нараду, яка функціонувала при Колегії ДПУ УСРР з 1924 р. по 1934 р. і мала право застосовувати до осіб такі заходи покарання, як вислання, заслання та ув'язнення до концтаборів (згодом – виправно-трудовах таборів). Особлива нарада, як правило, здійснювала так звану адміністративну репресію лише у тих справах, де вина особи у зв'язку з відсутністю доказів не могла бути доведена у загальному судовому порядку.

Водночас від 1929 р. в системі органів державної безпеки УСРР почала діяти Судова трійка при Колегії ДПУ, до якої спрямовувались завершені слідством справи і яка мала право виносити вироки аж до вищої міри покарання включно. Це вже був орган, безпосередньо наділений всіма каральними функціями суду.

Особливою формою участі органів державної безпеки у здійсненні судочинства слід вважати так звані трійки ДПУ і НКВС та двійки НКВС. Перші трійки були створені на початку 1930-х рр. з початком суцільної колективізації з метою проведення ліквідації куркульства як класу та розгляду справ так званого контрреволюційного куркульського активу. Згодом були створені трійки НКВС, які функціонували упродовж 1935–1938 рр. при УНКВС союзних і автономних республік, країв та областей. Ці установи мали міжвідомчий характер, оскільки до їх складу в різний час входили крім співробітників органів державної безпеки представники партійних структур, органів міліції та прокуратури.

Розвиток вказаних організаційних форм свідчив про наростання тоталітарних тенденцій у сфері судочинства. Особливо негативний характер мала пряма узурпація органами державної безпеки судової влади, яка організаційно виявлялась у діяльності особливих

нарад, трійок та двійок. Цей процес набув для суспільства найбільш небезпечного характеру наприкінці 1920-х і упродовж 1930-х рр.

Отже, у 1920–1930-х рр. паралельно співіснували кілька форм участі органів державної безпеки у здійсненні судочинства. По-перше, делегування на певний час співробітників органів державної безпеки до спеціальних судів, насамперед надзвичайних сесій і спеціальних колегій, для роботи їх як членів. По-друге, безпосереднє здійснення окремими структурними підрозділами органів державної безпеки, наприклад особливими нарадами, судових функцій. По-третє, залучення співробітників органів державної безпеки до складу міжвідомчих позасудових адміністративних органів – трійок та двійок.

Певний час основною формою участі органів державної безпеки у здійсненні судочинства було делегування своїх співробітників до складу спеціальних судових установ – надзвичайних сесій, а з 1934 р. – спеціальних колегій. Співробітники надзвичайних сесій з числа працівників органів державної безпеки затверджувались наказами НКЮ УСРР і вважались запасними (додатковими) членами відповідних судових установ, хоча фактично у цей же час продовжували виконувати свої прямі обов'язки в системі ДПУ, отримуючи при цьому в повному обсязі грошовий і матеріально-технічний забезпечення за кошторисом ДПУ, тобто суміщати роботу в адміністративних і судових органах.

Щоправда, ситуація була дещо виправлена одразу після створення спеціальних колегій. Співробітники органів державної безпеки, які призначались до цих установ, переводились у особливий резерв НКВС УСРР, який гарантував право повернення після завершення роботи судді на попереднє місце служби в органах державної безпеки. Такі співробітники отримували грошове та інші види забезпечення в межах бюджетних асигнувань органів юстиції.

З 1924 р. окремі структурні підрозділи органів державної безпеки отримують право здійснювати безпосередній розгляд справ і виносити вироки у цих справах. Дана тенденція значно посилюється після 1929 р. й набуває найбільш небезпечних форм у середині 1930-х рр., коли співробітники органів державної безпеки забезпечують функціонування міжвідомчих позасудових органів.

Окіпнюк В. Т. (Київ). Участь органів ДПУ–НКВС УСРР у здійсненні судочинства в період становлення тоталітарного режиму

Висвітлюються основні форми участі органів державної безпеки у здійсненні судових функцій держави.

Окипнюк В. Т. (Киев). Участие органов ГПУ–НКВД УССР в осуществлении судопроизводства в период становления тоталитарного режима

Освещаются основные формы участия органов государственной безопасности в осуществлении судебных функций государства.

Okipniuk V. T. (Kyiv). The participation of DPU–NKVS bodies in the legal proceedings in the period of totalitarianism establishment

The main forms of participation of state security bodies in realization of judicial functions of the state are highlighted.

Рекотов П. В. (Запоріжжя)

ОРГАНІЗАЦІЯ СУДОВОЇ ВЛАДИ НА ОКУПОВАНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ТЕРИТОРІЇ ВІЙСЬКОВОЇ ЗОНИ УПРАВЛІННЯ (1941–1943 рр.)

У роки Другої світової війни на території України у військовій окупаційній зоні було запроваджено новий судоустрій і судочинство. Утім, в окупантів не було завчасно складених єдиних основоположень цивільного судочинства, і групи армій та нижчі інстанції вже через кілька тижнів почали складати на власний розсуд відповідні приписи. З часом ці приписи неодноразово змінювались, доповнювались. Формулювання окремих положень у різних районах дуже відрізнялись одне від одного. Проте головне командування сухопутних військ та командування групи армій намагалось хоч якось відпрацювати єдине положення відносно судочинства, оскільки таке становище заважало самим окупантам.

Населенню окупованих областей згідно з особливим розпорядженням № 20 від 29 жовтня 1941 р. приписувалося пояснювати,

що після окупації країни німецькими військами продовжуватиме діяти «російське право», якщо воно не буде врегульоване відповідними розпорядженнями чи якщо в окремих випадках не застосовуватиметься німецьке право. 13 листопада 1941 р. з'явилося ще одне особливе розпорядження № 27, в якому було сказано, що з пропагандистсько-політичних причин слід говорити не про «російські закони», а про «діючі до цих пір постанови»¹.

При міських і об'єднаних громадах було створено конфліктні комісії для розгляду цивільних суперечок. Конфліктна комісія (третейський суд) складалася з бургомістра (він головував), заступника голови і засідателів. В окремих районах замість бургомістра головуючим був третейський суддя. Бургомістр (чи суддя) призначав заступника голови і засідателів з «надійних» місцевих жителів, які могли б вести судочинство. Кандидатури затверджував комендант місцевої комендатури.

Третейські суди розглядали справи щодо угод про купівлю-продаж, оренду, позички, майнові справи, про власність і спадщину, шлюбні справи. Начальник управи мав час від часу посилати до місцевої комендатури всі затверджені чи змінені рішення для остаточного затвердження. Примусове виконання рішення здійснювалось органами бургомістрів (допоміжною поліцією, силами служби порядку). Щодо деяких питань існували особливі правила. Так, наприклад, не дозволялись процеси щодо земельної власності, її успадкування².

Для процесів щодо розірвання шлюбів були дійсні колишні правила, хоча спочатку розлучення взагалі були заборонені. Починаючи з літа 1943 р. в окремих оперативних тилових районах, наприклад, групи армій «Центр», за заявою одного з подружжя шлюби розривалися.

Єдиних положень із кримінального судочинства у військовій окупаційній зоні також не було. Переслідування за кримінальні злочини неполітичного характеру проводилося місцевими комендатурами. Через відсутність юридичної освіти комендантів на практиці звичайно справи передавались на розслідування і винесення вироків до поліції безпеки і СД.

За найтяжчі злочини передбачалося смертна кара, за більш легкі – в'язниця, примусові роботи, табори чи штраф. Для роз-

вантаження німецьких органів і проведення в життя окупаційних заходів бургмістри отримали право карати за дрібні злочини, що не стосувалися вермахту й не були актами насильства (порушення базарних цін і т. ін.). Ширшими були права карати у начальників райуправ та бецирків. Заклади місцевого управління були зобов'язані всі випадки застосування ними покарань доводити до відома і на затвердження місцевого коменданту. Рішення суду мало виконуватись після затвердження комендантом місцевої (чи польової) комендатури.

За наказом генерального штабу сухопутних сил від 4 лютого 1943 р. право карати місцевих жителів за порушення порядку за дорученням коменданта місцевої комендатури отримали сільсько-господарські керівники³. Це право мало поширюватись лише на осіб, які перебували в їх безпосередньому підпорядкуванні (членів і керівників громадських господарств, скооперованих господарств, МТС, підприємств-переробників сільгосппродукції), і лише за ті проступки, що заважали виконанню завдань сільгоспфюрера. Наприклад, ухилення від роботи, порушення наказу про трудову повинність тощо. Передбачалися грошовий штраф, оплата натурою, примусові роботи строком до 6-ти тижнів.

На службовій нараді 27 травня 1942 р. начальниками відділів військової адміністрації було прийнято рішення про те, що «застосування українськими судами кримінального й цивільного права тепер не може бути здійснене. Цей захід треба відкласти на більш пізні строки»⁴. Хоча вже в 1942 р. в зоні військового управління було зроблено спробу створити поряд з третейськими судами і здійсненням суду начальниками райуправ і бургмістрами щось на зразок мирових судів, які за дорученням знову ж таки комендатур розбирали не дуже складні справи. Вони за структурою нагадували третейські суди, які займалися цивільними позовами, приймали рішення у складі 3-х осіб. Попереднє слідство проводилось, як правило, місцевою поліцією, представники якої брали на себе також і роль обвинувача. Вироки виносились не на основі кримінально-правових норм, а на основі «природного відчуття справедливості і моральності»⁵.

Такий стан судочинства протримався до середини 1943 р.⁶ Комендатури не могли займатися всіма справами судочинства,

які надходили, оскільки у них вистачало своїх «специфічних» завдань. Крім того, невеликої кількості перекладачів комендатури ледь вистачало для поточної управлінської роботи. Нічого було й думати про те, щоб доручати їм переклад усіх направлених на затвердження рішень третейського суду і вироків по кримінальних справах разом з обґрунтуваннями, не кажучи вже про повний переклад змісту матеріалів справ (якщо такі, звичайно, були). Тому правильність винесення рішень і вироків перевірялось лише час від часу вибірково. Деякі коменданти місцевих комендатур вимагали від бургомістрів і начальників райуправ викладати зміст справи усно.

Влітку 1943 р. постало питання про повсюдну реорганізацію місцевого кримінального й цивільного судочинства під наглядом німецьких органів. Згідно з наказом ОКХ від 21 серпня 1943 р. групи армій мали розробити єдині приписи з кримінального та цивільного судочинства на основі поданих пропозицій. Вони були досить відмінними одні від одних. Наприклад, стосовно структури та засад діяльності місцевих органів судочинства пропозиції груп армій відрізнялись за такими основними проблемами: 1) призначати окремих суддів (голову третейського суду, мирового суду, засідателів) чи створити колегіальний суд; 2) створювати одну судову інстанцію чи кілька; 3) коротко викласти основні матеріальні правові норми чи приймати рішення на основі «здорового відчуття справедливості»; 4) формально затверджувати вирoki чи лише забезпечувати нагляд тощо⁷. Та реалізувати це не вдалось, оскільки наступ Червоної армії восени 1943 р. вніс корективи в плани окупантів.

Таким чином, не визнаючи за Україною права на державне існування, розглядаючи її територію лише як «німецький простір», яким слід розпоряджатися на власний розсуд, гітлерівці розігнули її на частини, порушивши територіальну цілісність, увівши новий територіальний і адміністративний поділ, керуючись при цьому не інтересами місцевого населення, а злочинними планами політичного і духовного поневолення, економічного пограбування окупованих територій. При цьому органи управління зони військової адміністрації мали «підготувати здійснення політичних планів цивільною адміністрацією», вико-

навши передусім завдання «упокорення» захоплених областей і забезпечення потреб фронтових підрозділів вермахту, що можна було зробити лише спираючись на каральні органи, підрозділи вермахту, органи місцевого управління та суду. Структура, склад та функціональна спрямованість останніх відповідали цим основним завданням.

Рекотов П. В. (Запоріжжя). Організація судової влади на окупованій українській території військової зони управління (1941–1943 рр.)

Досліджується проблема організації судової влади на окупованій у роки Другої світової війни українській території (1941–1943 рр.).

Рекотов П. В. (Запорожье). Организация судебной власти на оккупированной украинской территории военной зоны управления (1941–1943 гг.)

Исследуется проблема организации судебной власти на оккупированной в годы Второй мировой войны украинской территории (1941–1943 гг.).

Rekotov P. V. (Zaporizhzhya). Organization of the judiciary on the occupied Ukrainian territory of military administration area (1941–1943)

The problem of organization of the judiciary on the Ukrainian territory occupied during World War II (1941–1943) is researched.

¹ *Центральний державний архів вищих органів державної влади і державного управління України (ЦДАВО України). – Ф. КМФ 8. – Оп. 2. – Спр. 153. – Арк. 20–21, 198.*

² *Там само. – Спр. 177. – Арк. 37.*

³ *Там само. – Оп. 1. – Спр. 285. – Арк. 61.*

⁴ *Там само. – Оп. 2. – Спр. 332. – Арк. 60.*

⁵ *Там само. – Арк. 61.*

⁶ *Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.) // Український історичний журнал. – 1997. – № 3. – С. 90–101.*

⁷ *ЦДАВО України. – Ф. КМФ 8. – Оп. 2. – Спр. 332. – Арк. 60.*

ПРЕДСТАВНИЦТВО УКРАЇНСЬКОЇ РСР У ДІЯЛЬНОСТІ ГОЛОВНИХ ОРГАНІВ ООН: МІЖНАРОДНИЙ СУД ООН (40–60-ті рр.)

Після закінчення небувалої за своїми руйнівними наслідками та людськими жертвами світової війни створення Організації Об'єднаних Націй стало одним з найамбіційніших міжнародних проєктів в історії людства. Головне покликання цієї всесвітньої організації вбачалося її засновниками у створенні такого міжнародно-правового інструменту, який унеможливилював би повторення жахів та лихоліть світових воєн у майбутньому. У цьому зв'язку найважливішою метою ООН була підтримка міжнародного миру та безпеки (ст. 1 Статуту ООН).

Згідно зі Статутом ООН до головних органів ООН належать Генеральна Асамблея і створені нею Рада Безпеки, Економічна та Соціальна Рада, Рада з Опіки, Міжнародний Суд та Секретаріат, які, у свою чергу, створюють допоміжні органи (ст. 7, 22, 63, 90 Статуту ООН). Статут ООН визначає правові засади участі держав-членів у структурі й діяльності Організації та її головних органів. Україна як первісний член ООН діяла на підставі Статуту ООН, маючи повний обсяг прав і обов'язків. Участь держав-членів у структурі та діяльності головних органів Організації регламентується також відповідними документами про них (статутами, положеннями тощо).

Усі міжнародні організації системи ООН об'єднують держав-членів ООН, яких можна поділити на кілька категорій, враховуючи особливості їх статусу. Найбільшу групу складають ті держави, які мають повний обсяг прав і обов'язків. У свою чергу, вона поділяється на первісних членів та членів, які приєдналися. До первісних членів міжнародної організації належать ті держави, які брали участь в Установчій конференції або були запрошені на її засідання чи до співпраці.

Із запрошенням Української РСР на конференцію до Сан-Франциско, ратифікацією Статуту ООН та членством УРСР у Між-

народній організації змінювалась форма реалізації міжнародної правосуб'єктності УРСР. Це, зокрема, призводило до створення більш сприятливих умов для часткового визнання та реалізації міжнародної правосуб'єктності УРСР. Адже саме участь Української РСР у міжнародній організації спричинила наявність її часткової міжнародної правосуб'єктності. Українська РСР як суб'єкт міжнародного права в рамках ООН та інших міжнародних організацій, згідно з положеннями ст. 1 та 55 Статуту ООН, мала повне право діяти самостійно або разом з іншими державами заради досягнення загальної поваги прав людини, наполегливо й активно виступати за мир і безпеку народів, за загальне і повне роззброєння, за заборону ядерної зброї, за повну ліквідацію колоніалізму тощо.

Головним і найбільш представницьким міжнародним органом була і залишається Генеральна Асамблея, до якої входять усі члени ООН і яка відповідно до Статуту ООН розв'язує найважливіші проблеми міжнародного життя, уповноважена розглядати загальні принципи співробітництва у справі підтримання миру та виносити рекомендації членам Організації й Раді Безпеки (ст. 9–11 Статуту ООН).

У справі забезпечення міжнародного співробітництва держав у економічній, соціальній та інших сферах Генеральна Асамблея є найвищим органом Організації, універсальною основою існуючого міжнародного правопорядку¹.

Відповідальність за виконання функцій ООН з міжнародного та економічного співробітництва покладається на ГА ООН і, під її керівництвом, на ЕКОСОП (ст. 60 Статуту ООН). Генеральна Асамблея, тією чи іншою мірою, бере участь у формуванні всіх інших головних органів ООН. Вона обирає непостійних членів Ради Безпеки, всіх членів ЕКОСОП, деяких членів Ради з Опіки, членів Міжнародного Суду та призначає Генерального Секретаря ООН (ст. 97 та 98 Статуту ООН).

Разом із Статутом ООН Конференцією, яка працювала в Сан-Франциско у червні 1945 р., був прийнятий Статут Міжнародного Суду як інтегральна частина Статуту ООН (ст. 92 Статуту ООН), що набув чинності з 24 жовтня 1945 р.

Історія заснування Міжнародного Суду ООН тісно пов'язана з історією створення самої Організації. Питання щодо міжнародного

суду постало вже в першій половині 1944 р. у ході дипломатичних переговорів учасників Московської конференції 1933 р. з питань утворення майбутньої міжнародної організації загальної безпеки. Подальшого розвитку це питання набуло на конференції в Думбартон-Оксі, в серпні 1944 р. Результатом цієї діяльності стало рішення про необхідність створення Організації Об'єднаних Націй з включенням до числа її головних органів і Міжнародного Суду. Про це, зокрема, йшлося у Главі VII Думбартон-Окського проекту².

На цій стадії були вироблені такі важливі положення: а) Міжнародний Суд є основним судовим органом Організації; б) всі члени Організації є фактичними учасниками Статуту Міжнародного Суду (п. 4); в) умови, на яких не члени Організації можуть стати учасниками Статуту Міжнародного Суду, визначаються в кожному випадку Генеральною Асамблеєю за рекомендацією Ради Безпеки (п. 5); г) Суд діє згідно зі Статутом Організації, частиною якого є (п. 2).

Суд є відкритим для всіх членів Організації, приймає рішення, готує за запитами консультативні висновки та інтерпретує свої рішення. Міжнародний Суд складається з колегії незалежних суддів, обраних із числа осіб з високими моральними якостями на підставі їх визнаного авторитету в галузі міжнародного права. Колегія Суду включає 15 суддів, які обираються на дев'ять років, незалежно від їх громадянства, з числа осіб з високими моральними якостями, що задовольняють вимоги, висунуті в їх країнах для призначення на вищі судові посади або які є юристами з визнаним авторитетом у галузі міжнародного права (ст. 2, 3, 13 Статуту Міжнародного Суду).

Члени Суду обираються Генеральною Асамблеєю та Радою Безпеки з кола осіб, внесених до списку за пропозицією національних груп Постійної палати Третейського суду. Суд відкритий для держав – учасниць його Статуту, до числа яких автоматично входять усі члени ООН. Умови, на яких Суд відкритий для інших держав, визначаються Радою Безпеки з дотриманням особливих постанов, що їх містять діючі угоди³.

За резолюцією Генеральної Асамблеї від 8 жовтня 1948 р. всі держави-члени і не члени ООН перебувають в однакових умовах під час висунення кандидатів у судді та під час їх об-

рання. Тільки держави можуть бути сторонами у справах, які розглядаються Судом.

З початку діяльності ООН поряд із системою питань щодо врегулювання міжнародної безпеки та міжнародного миру, системою боротьби народів за право на самовизначення і за ліквідацію колоніалізму було закладено систему, органи й установи якої займалися сприянням міжнародному співробітництву з проблем економічного, соціального, гуманітарного, культурного характеру та заохочення і розвитку поваги прав людини.

Як член ООН, Українська РСР мала рівні виборчі права з усіма членами Організації щодо одного з головних органів, і вже на той час представники УРСР мали змогу оцінювати відповідність існуючої в республіці судової системи міжнародно-правовим положенням.

У 1960 р. МЗС Української РСР надіслало листа на ім'я Генерального Секретаря ООН Д. Хаммаршельда про «висунення Національною групою юристів України в якості кандидата і члена Міжнародного Суду ООН академіка В. М. Корецького»⁴, у той період члена української групи Постійної палати Третейського Суду в Гаазі (1957–1969 рр.). Саме з моменту становлення міжнародної повоєнної системи безпеки в науковій діяльності видатного юриста починається новий етап у творчості. Академік В. М. Корецький був автором досліджень, пов'язаних з міжнародно-правовою діяльністю Української РСР, брав безпосередню участь у роботі повоєнних міжнародних конференцій та форумів.

Розглянувши пропозицію МВС УРСР, XV сесія Генеральної асамблеї ООН одночасно з Радою Безпеки ООН обрали В. М. Корецького членом Міжнародного Суду, а в 1968 р. його обрали віцепрезидентом цього органу, і на цій посаді він перебував до 1970 р. Глибокі й різнобічні знання, володіння майже всіма європейськими мовами, особисті привабливі риси характеру завоювали прихильність і глибоку повагу до нього в усьому світі⁵.

На судових засіданнях учений мав своє бачення, наполегливо його обгрунтовував і відстоював. Прикладом такої самостійної позиції академіка може бути «Особлива думка судді В. М. Корецького у справі в зв'язку з позовом Ефіопії та Ліберії до Південно-Африканської республіки» (справа розглядалася Міжнародним

судом у 1960–1966 рр.)⁶. Цікавою є «Особлива думка судді В. М. Корецького у справі в зв'язку з консультативним висновком Міжнародного суду щодо витрат ООН, пов'язаних з операціями військ ООН на Близькому Сході в 1956 р. і в Конго в 1960 р.», де вчений обґрунтував своє бачення щодо остаточного висновку Суду⁷. Активна діяльність українських учених сприяла встановленню наукових та інших контактів з міжнародною спільнотою, зарубіжними вченими, що обопільно збагачувало науковий світ.

Інтеграція Української РСР у світове співтовариство була вагомим чинником, що зумовлював подальші тенденції розвитку національного права. УРСР брала безпосередню участь у дискусіях з питань боротьби народів за право на самовизначення і за остаточну ліквідацію колоніалізму в усіх частинах земної кулі та вносила конструктивні резолюції. Велику роботу УРСР проводила з вивчення правових питань у галузі освіти, медицини, науки.

Шкуратенко О. В. (Київ). Представництво Української РСР у діяльності головних органів ООН: Міжнародний Суд ООН (40–60-ті рр.)

Висвітлюються особливості закріплення в Статуті ООН діяльності та функцій головних органів Міжнародної Організації, до системи яких входить і Міжнародний Суд ООН, а також активна діяльність Української РСР в 40–60-х рр. XX ст. як у Міжнародному Суді, так і загалом в Організації Об'єднаних Націй.

Шкуратенко Е. В. (Київ). Представительство Украинской ССР в деятельности главных органов ООН: Международный Суд ООН (40–60-е гг.)

Освещаются особенности закрепления в Статуте ООН деятельности функций главных органов Международной Организации, в систему которых входит и Международный Суд ООН, а также активная деятельность Украинской ССР в 40–60-е гг. XX в. как в Международном Суде, так и в Организации Объединенных Наций в целом.

Shkuratenko E. V. (Kyiv). Representation of the Ukrainian SSR in the activities of the UN main authorities: UN International Court of Justice (1940–60s)

The article highlights special features of the fixation of activities and functions of the main UN authorities, which also include the UN International Court of Justice, in the UN Statute, as well as active work of the Ukrainian SSR in 1940–60s in the International Court of Justice, and also in the UN in general.

¹ Фельдман Д. И., Яновский М. В. Генеральная Ассамблея и вопросы развития международного права. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1968. – С. 24; Василенко В. А., Лукашук І. І. Українська РСР у сучасних міжнародних відносинах (правові аспекти). – К.: Політвидав України, 1974. – С. 39.

² Кожжевников Ф. И., Шармазанов Г. З. Международный Суд ООН: организация, цели, практика. – М.: Междунар. отношения, 1971. – С. 25.

³ Международные организации системы ООН: Справочник / Сост. А. А. Титаренко. – М.: Междунар. отношения, 1990. – С. 110.

⁴ Листування Постійного представництва УРСР при ООН з Секретаріатом ООН з питань участі УРСР в роботі організації. 1960 р. – ІАУ МЗС України. – Ф. Основний. – Спр. 952. – Арк. 30.

⁵ Корецький В. М. Избранные труды: В 2-х кн. / Редкол. В. Н. Денисов и др. – К.: Наук. думка, 1989. – Кн. 1. – С. 25.

⁶ Там же. – Кн. 2. – С. 372.

⁷ Там же. – С. 345.

Балтаджи П. М. (Одеса)

ОБВИНУВАЛЬНИЙ ВИСНОВОК ЯК ГАРАНТІЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ДОСУДОВОГО СЛІДСТВА

Система процесуальних актів характеризується єдністю природи, внутрішньою взаємозалежністю і взаємним впливом усіх процесуальних рішень. Водночас для кожного виду процесуальних актів характерна певна специфіка та спрямованість на виконання власної, лише йому властивої функції¹.

Обвинувальний висновок – це не лише процесуальний документ, який є підсумком досудового слідства і необхідною умовою захисту в суді. Як офіційний документ, який оголошується у залі судового засідання з посиланням на закон, обвинувальний висновок є доказом безпристрасної і професійної роботи органів досудового слідства. Публічне оголошення суті справи, представлення беззаперечних доказів, визначення меж судового розгляду є проявом освітньо-виховного аспекту документа. За таких умов можна говорити про реалізацію суспільно-політичної функції даного процесуального акта.

Ілюстрацією може бути обвинувальний висновок у гучних резонансних справах.

Окремої уваги заслуговує реалізація довідково-технічної функції акта. Обвинувальний висновок є найбільшим за обсягом, а також складним за кількістю мовно-технічних засобів і прийомів. Цей акт аналізується в суді, а також часто опротестовується прокуратурою. Усе це суттєво підвищує значення мовно-технічних показників даного процесуального акта. Автором обвинувального акта виступає уповноважена особа, яка несе особисту відповідальність за достовірність інформації і якість тексту. Проект нового Кримінально-процесуального кодексу України, на жаль, чітко не визначає повноваження прокурора і слідчого стосовно підготовки документа. Тепер якщо слідчий у процесі досудового слідства не підготував достатньої доказової бази, то справу не відправлять на дослідження, а суддя буде зобов'язаний виправдати підсудного.

Структура документа, її зовнішня композиція за чинним законодавством включає описово-мотивувальну та резолютивну частини, кожна з яких являє собою конструкцію, що містить перелік обов'язкових або факультативних елементів. Стаття 287 проекту нового Кримінально-процесуального кодексу України обмежується лише переліком обов'язкових елементів².

Внутрішня композиція кожної частини залежить від обраного слідчим засобу викладення фактичних обставин справи. Матеріал може бути оформлено за системним принципом – у вигляді розповіді, відповідно до стадій учинення злочину. Такий варіант можливий у разі наявності прямих доказів вини обвинуваченого.

У разі відсутності прямих доказів і невизнання обвинуваченим своєї вини обставини викладаються в порядку їх установлення слідством – за хронологією. Така форма характерна для невеликих за обсягом справ.

Змішана форма систематизації матеріалів передбачає викладення окремих розділів описової частини системно, а інших – хронологічно, за певними епізодами.

Композиційна узгодженість елементів тексту забезпечується спеціальними засобами зв'язку: послідовність думки (*перш за все, по-перше, по-друге*); причинно-наслідкові відносини (*як було зазначено, відповідно до, у зв'язку із чим*); логічний перехід від однієї

інформації до іншої (*розглянемо, слід зупинитись на*); конфлікт відносин (*між іншим, з другого боку, тоді як, і все ж*); підбиття підсумку (*отже, слід зазначити, можемо зробити висновок*).

Достатньо складний синтаксис обвинувального висновку пояснюється поєднанням у тексті простих і складних речень. У разі вживання складних речень, дієприкметникових і дієприслівникових зворотів, які кількісно переважають у тексті, типовими помилками є обтяження складного речення доповненнями, втрата логічного зв'язку, зміщення конструкції. Перевантаженість складних речень зайвою інформацією може призвести до граматичної неузгодженості членів речення. Граматичне перевантаження, нечіткі формулювання і брак лаконічності може стати причиною невиправданого збільшення обсягу.

Одним із найважливіших питань синтаксису, яким необхідно володіти слідчому при складанні обвинувального висновку, є порядок слів у реченні. (Для процесуальних актів властивий прямий порядок слів : підмет – присудок).

Розміщення компонентів речення здійснюється за правилом розвитку думки, від загальної інформації до додаткової.

Так, у мотивувальній частині необхідно назвати і розкрити доказовий матеріал. *«Винність П. О. Вовчак доведено заявою гр-ки О. І. Вовчак, довідкою про заборгованість сплати аліментів...»*, до складу теми в цьому випадку входить підмет *винність П. О. Вовчак*, і присудок *доведено*, ремою є другорядні члени (*доведено чим?*) *заявою гр-ки О. І. Вовчак, довідкою про заборгованість сплати аліментів...*

Одна з ключових особливостей лексики обвинувального висновку – це велика кількість стандартних фраз (кліше), вироблених слідчою практикою.

Знання стандартних фраз значно полегшує і прискорює роботу над документом, а їх незнання призводить до стилістичних помилок. Стандартні фрази є не лише елементом тексту, а й позначають певну композиційну межу. Фрази типу *«Досудовим слідством встановлено...»* вказують на початок описово-мотивувальної частини. Мовний зворот типу *«...було висунуте звинувачення в учиненні злочину, передбаченого ч. ... ст. ...»* указує на висновок з фабули.

Описово-мотивувальна частина містить такі кліше: «Допитаний як обвинувачений... винним себе (не) визнав (частково, повністю) і показав...», «Винність доведено (підтверджено)...», «Свідок... показав (пояснив)...», «Відповідно до ст. ... обтяжливими/пом'якшувальними покарання обставинами є ... (або обтяжливих... не встановлено)».

Резолютивна частина обвинувального висновку містить таку стандартну фразу: «На підставі викладеного... звинувачується... в учиненні злочину, передбаченого ч... ст....».

Найскладнішим композиційним елементом резолютивної частини обвинувального висновку є формулювання звинувачення. Практикою і Кримінально-процесуальним кодексом України (ст. 223) встановлено перелік обов'язкових елементів, відсутність яких може негативно позначитися на вирішенні справи. Це – час; місце; спосіб учинення злочину; співучасники; ознаки, що кваліфікують; заподіяна шкода або інші суспільно небезпечні наслідки; мета і мотив злочину; конкретні дії обвинуваченого, що вказують на його участь у злочині; докази, які зібрано у справі; відомості про потерпілого, а також інші ознаки, що мають суттєве значення для конкретних складів злочинів або впливають на їх кваліфікацію³.

Інформацію має бути викладено чітко і повно. Необхідно пам'ятати про важливість відображення в матеріалах справи фактів, про які йдеться в обвинувальному висновку.

Лексичною основою обвинувального висновку, як і будь-якого іншого юридичного тексту, є літературна, загальноживана мова. Разом із тим має місце широке використання професійної (не лише юридичної) термінології, вибір якої визначається нормативним актом, що застосовується, та загальними правилами української мови.

Правильне застосування термінів забезпечується професійною підготовкою автора. У процесі розслідування справ, пов'язаних з різними сферами життя (торгівлею, промисловістю, наукою тощо), слідчий за потреби знайомиться з професійною (неюридичною) термінологією, яка використовується в цій сфері.

Розслідуючи економічний злочин, розкрадання, фальсифікацію, а також злочин проти порядку управління або проти військової служби, слідчий за потреби знайомиться зі значеннями нових термінів, опановує необхідні спеціальні поняття. При вклученні

таких термінів до тексту обвинувального висновку може виникнути потреба надати пояснення окремих понять, явищ, процесів. Це дасть можливість зробити текст документа зрозумілим неспеціалісту, але це не означає, що процесуальний акт має перетворитись на збірник тлумачень.

Характерним для текстів процесуальних актів є активне використання слів і словосполучень, що мають у юриспруденції певне змістовне навантаження – *свідчення, показати, епізод, затримання, запобіжний тощо*. Уживання цієї термінології зумовлюється текстами законів, юридичною практикою, що склалася, прагненням до органічності текстів. Заміна цих термінів синонімічними або близькими за змістом словами загального вживання може позбавити текст точності і, крім того, порушити його стилістичну однорідність.

Уживання фраз типу *«під час розпитування» (під час допиту), «розмовляючи зі слідчим, обвинувачений розповів» (на слідстві обвинувачений показав), «обвинувачений часто носив зі складу різні цінності» (обвинувачений систематично вчиняв розкрадання різних цінностей)* свідчить про низький рівень професійності та мовної культури.

Певні проблеми у працівників органів слідства виникають при вживанні слів *свідчити і показати*. Ці слова часто вживаються в тексті обвинувального висновку: *«винність... підтверджено свідченнями», «обвинувачений показав», «свідки дали свідчення», «на допиті він показав», «з його свідчень виходить»* тощо.

При вживанні таких зворотів слідчий стикається з такою проблемою: з одного боку, він зобов'язаний використовувати спеціальну, прийняту в Кримінально-процесуальному кодексі термінологію, з іншого – уживання одних і тих же термінів робить текст обвинувального висновку стилістично одноманітним.

У тих випадках, коли часте повторення одного і того ж терміна викликає небажаний стилістичний ефект, а контекст дозволяє замінити термін синонімом, необхідно уникати стилістичної одноманітності.

Слова *свідчення і показати* замінювати треба дуже обережно, оскільки синоніми не мають тієї специфіки, яка властива дієслову *показати* й іменнику *свідчення*. Для заміщення можна використовувати слова *повідомити, заявити, розповісти, пояснити, додати*

тощо, але при цьому необхідно знати точне значення таких слів, жодне з яких не є повним синонімом зазначеним словам.

У синонімічному ряді *показати – розповісти – повідомити – заявити – стверджувати* слово *показати*, тобто дати відповідь на допиті, є найбільш відповідним стилю обвинувального висновку.

Слід звернути увагу, що фрази типу *«допитаний по цьому епізоду С. А. Єгоров повідомив; що...»* не повинні мати місця в текстах обвинувальних висновків, оскільки обвинувачений і свідок на допитах відповідають на поставлені питання, а не сповіщають, повідомляють.

При цьому не рекомендується об'єднувати в одному реченні слова зі спільним коренем: *показав і вказав або указав; підтвердив і стверджував; роз'яснив і пояснив тощо.*

Визначаючи особливість термінології обвинувального висновку, слід зазначити, що в разі необхідності вибору з пари синонімів дієслово + іменник чи дієслово, як правило, перевага надається словосполученню, оскільки воно, по-перше, термінологічно точно називає дію або процес і, по-друге, за своїм емоційним забарвленням відповідає стилю офіційно-ділового мовлення. Дієслова можуть мати розмовний відтінок: *учинив крадіжку – вкрав; учинив напад – напав; провести обшук – обшукати.*

Отже, вибір терміна в тексті обвинувального висновку має відповідати таким вимогам: юридичні терміни і їх синоніми слід використовувати в чіткій відповідності до змістовних та стилістичних характеристик; неприпустиме вживання слів, які ускладнюють змістовну однозначність і порушують стилістичну однорідність тексту. І хоча проект нового КПК чітко визначив статус слідчого як представника сторони звинувачення, обвинувальний висновок не повинен нести будь-яку емоційну забарвленість чи суб'єктивну оцінку.

З прийняттям нового Кримінально-процесуального кодексу буде змінено назву документа, спрощено процедуру оформлення, знято питання особистої відповідальності за якість підготовленого документа, разом з тим незмінним залишиться функціональне призначення основного процесуального документа досудового слідства.

Балтаджи П. М. (Одеса). Обвинувальний висновок як гарантія ефективності досудового слідства

Досліджується функціональна спрямованість і композиційна специфіка обвинувального висновку як основного процесуального документа досудового слідства і гарантії його ефективності.

Балтаджи П. М. (Одесса). Обвинительное заключение как гарантия эффективности досудебного следствия

Исследуется функциональная направленность и композиционная специфика обвинительного заключения как основного процессуального акта досудебного следствия и гарантии его эффективности.

Baltadzy P. M. (Odessa). Indictment as a guarantee of effective pre-trial investigation

The functional orientation and composition specific of indictment as a basic judicial act of pre-trial investigation, as well as guarantees of its efficiency are studied.

¹ Корж А. В. *Документознавство. Зразки документів праводілової сфери.* – К., 2007. – С. 68.

² Режим доступу: <http://www.zakonoproekt.org.ua/zakon.aspx>

³ *Кримінально-процесуальний кодекс України. Основні чинні кодекси і закони України.* – К.: Махаон, 2005. – 976 с.

Шестак С. В. (Донецьк)

НАПРЯМИ НЕДЕРЖАВНОГО КОНТРОЛЮ НАД СУДОВОЮ ВЛАДОЮ В УКРАЇНІ

Реформування українського суспільства, що відбувається протягом останніх років, незмінно супроводжується пошуком нових, а також адаптацією вже апробованих світовим співтовариством форм і засобів взаємодії владних структур та населення. Дедалі більшого визнання як у наукових колах, так і серед пересічних громадян набуває той факт, що для належного функціонування та розвитку демократії в Україні необхідне впровадження механізмів недержавного контролю над владними структурами, в тому числі й

судовою владою. У зв'язку з цим заслуговують на увагу роботи А. Бірюченка, В. Гаращука, В. Гуславського, І. Зеленського, О. Ключова, С. Новикова, О. Сушинського, О. Федоровської, Н. Череміської й багатьох інших авторів, які в своїх дослідженнях висвітлюють питання громадського контролю в різних сферах суспільного життя – в галузях охорони довкілля та охорони праці, у виборчому процесі, у місцевому самоврядуванні, в діяльності Збройних сил та правоохоронних органів тощо. Численні роботи з даної теми свідчать про її надзвичайну актуальність та перспективність.

У цьому дослідженні ми використовуємо поняття «недержавний контроль», яке є недостатньо розробленим у юридичній науці. Сам термін уже передбачає певне протиставлення державному контролю. Якщо відходити від цього, то, по-перше, під недержавним контролем слід розуміти контроль, який здійснюють суб'єкти, що не є елементами апарату держави. Таким чином, парламентський контроль не слід відносити до недержавного, а громадський контроль та контроль органів місцевого самоврядування охоплюються даним поняттям. По-друге, під недержавним контролем ми пропонуємо розуміти не будь-який контроль, що здійснюють недержавні суб'єкти (наприклад, батьківський контроль над своїми дітьми), а лише контроль таких суб'єктів над державою, окремими гілками державної влади, державними органами та посадовими особами. Такий контроль може бути наддержавним, здійснюваним міжнародними неурядовими організаціями, та внутрішньодержавним, суб'єктами якого є національні представники громадянського суспільства. Таким чином, поняття «недержавний контроль» є ширшим за поняття «громадський контроль», але вужчим за категорії «громадянський контроль» та «цивільний контроль».

Необхідність недержавного контролю пояснюється реаліями функціонування державно організованого суспільства в сучасних умовах. Системний характер влади, її організації та здійснення висуває свої вимоги до взаємодії держави та суспільства. Л. Є. Кубель визначає владу як «вид управління, регулювання та контролю, оволодіння та спрямування енергії, сил та можливостей, ресурсів, якими наділене суспільство»¹. Незалежно від особливостей реалізації влади в кожному конкретному суспільстві слід пам'ятати про те, що і держава, і громадянин є невід'ємними компонентами

політичної системи, які функціонують задля існування системи як єдиного цілого, тому жоден з указаних компонентів не повинен визнаватися домінуючим². За словами О. І. Сушинського, статуси держави та громадянина «повинні втілювати ідею взаємоконтролю», оскільки в інтересах прогресу жоден з них не може стати «абсолютною і єдиною цінністю»³.

А. М. Колодій, В. В. Копейчиков та М. В. Цвік акцентують увагу на тому, що народ не є безликою масою; «він являє собою соціальну структуру, в якій кожен індивід є суб'єктом відповідних соціальних взаємодій, у тому числі й таких, що пов'язані з тими чи іншими державними функціями управлінського характеру»⁴. В реальному житті між громадянами і державою існує так звана змішана взаємодія: оскільки їх інтереси і цілі частково збігаються, а частково розходяться, вони в одних питаннях співпрацюють, а в інших перебувають у стані конфлікту⁵. Відомий радянський теоретик державного управління Б. П. Курашвілі переконливо доводив, що оскільки апарат держави існує як специфічна організація, яка не збігається ані з суспільством, ані з державною владою, то в цього апарату завжди виникатимуть власні інтереси і власні цілі⁶. Доречно також навести слова професора Каліфорнійського університету Джеймса Вілсона про те, що ми ніколи не збудуємо ідеальної системи державного управління, оскільки в ній завжди діятимуть «неідеальні» службовці, які шляхом «недосконаlih» процедур муситимуть вирішувати «невирішувані» проблеми⁷.

У цьому сенсі недержавний контроль можна розглядати як один із механізмів позитивної консолідації суспільства, коли максимально можлива відкритість судової влади стає запорукою підвищення рівня її довіри серед широких верств населення, коли відносини між державою та громадянським суспільством розвиваються в руслі конструктивного діалогу.

Недержавному контролю в Україні підлягає не лише діяльність органів, що належать до виконавчої гілки влади. Важливим є також контроль над судовою гілкою влади. Нині в Україні існує два основні напрями такого контролю.

Перший із них пов'язаний з доступністю широким верствам населення судових рішень. Закон України «Про доступ до судових рішень» визначає порядок такого доступу з метою забезпечення

відкритості діяльності судів загальної юрисдикції, прогнозованості судових рішень та сприяння однаковому застосуванню законодавства. Ст. 3 Закону передбачає створення Єдиного державного реєстру судових рішень, під яким розуміється автоматизована система збирання, зберігання, захисту, обліку, пошуку та надання електронних копій судових рішень. До Реєстру включаються всі судові рішення судів загальної юрисдикції. Відповідальною за ведення Реєстру є Державна судова адміністрація України. Стаття 4 Закону гарантує безоплатний цілодобовий доступ до Реєстру на офіційному веб-порталі судової влади України⁸.

Другий напрямок недержавного контролю над судовою владою України пов'язаний із процедурою призначення суддів на посаду. З прийняттям 7 липня 2010 року Закону України «Про судоустрій і статус суддів», який скасував такі нормативні акти, як Закон України «Про судоустрій» та Закон України «Про статус суддів», вищезазначені нормативні акти, порядок призначення суддів на посади дещо змінився. Відповідно до ст. 72 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» перше призначення на посаду професійного судді строком на п'ять років здійснюється Президентом України на підставі подання Вищої ради юстиції. А згідно ст. 78, 79 вищезгаданого Закону всі інші судді обираються безстроково на пленарному засіданні Верховної Ради України на підставі подання Вищої кваліфікаційної комісії суддів України⁹. Відтепер порядок обрання кандидата на посаду судді безстроково регламентується ст. 76–79 Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Згідно з новим порядком вища кваліфікаційна комісія суддів України повідомляє про підготовку матеріалів щодо кандидатів на посаду судді безстроково на своєму офіційному веб-порталі та в офіційних засобах масової інформації. При підготовці матеріалу Вища кваліфікаційна комісія суддів України розглядає звернення громадян, громадських організацій, підприємств, установ, організацій усіх форм власності, органів державної влади та органів місцевого самоврядування щодо діяльності кандидата на посаду судді. Таким чином ми бачимо, що велике навантаження припадає на такий орган, як Вища кваліфікаційна комісія суддів, який зараз перебуває в процесі формування.

Зважаючи на те, що більшість громадян України не має можливості стежити за всіма офіційними засобами масової інформації,

законодавець передбачив, що з відомостями про кандидата на посаду судді можна ознайомитись на офіційному веб-порталі Вищої кваліфікаційної комісії суддів. Однак необхідно також зауважити, що вже тривалий час головою правління Міжнародної правозахисної організації «Міжнародна Ліга захисту прав громадян України» Едуардом Багіровим розроблено проект «Громадський контроль судової влади». Він створив спеціальний сайт в Інтернеті (<http://www.sudukraine.net>), де оприлюднює список кандидатів на посаду судді безстроково, відомості щодо яких було надруковано в газеті «Голос України» та інших офіційних засобах масової інформації. Цей сайт створено для запобігання прийняттю помилкових рішень народними депутатами України під час обрання кандидатів на посади суддів. Таким чином, кожен громадянин України має можливість висловити свою думку з приводу того, чи заслуговує той чи інший суддя на те, щоб бути обраним на посаду, яку він обіймає, безстроково.

Підбиваючи підсумки дослідження напрямів недержавного контролю над діяльністю судової влади в Україні, необхідно зазначити, що дане питання потребує подальшого більш глибокого вивчення. Інтегрування України в європейське співтовариство потребує пошуку нових та вдосконалення вже існуючих напрямів взаємодії суспільства і судової влади задля підвищення рівня довіри до цього інституту та ефективнішого механізму функціонування.

Шестак С. В. (Донецьк). Напрями недержавного контролю над судовою владою в Україні

Досліджується поняття та напрями недержавного контролю над судовою владою в Україні.

Шестак С. В. (Донецк). Направления негосударственного контроля над судебной властью в Украине

Исследуется понятие и направления негосударственного контроля над судебной властью в Украине.

Shestak S. V. (Donetsk). Directions of non-state control over the judiciary in Ukraine

The article studies the concept and directions of the non-state control over the judiciary in Ukraine.

¹ Куббель Л. Е. *Очерки постстарно-политической этнографии*. – М.: Наука, 1988. – С. 16.

² Луць Л. А. *Сучасні правові системи світу : навч. посіб.* – Львів: юридичний факультет Львівського національного університету ім. Івана Франка, 2003. – С. 23.

³ Сушинський О. І. *Контроль у сфері публічної влади: теоретико-методологічні та організаційно-правові аспекти: монографія*. – Львів: ЛРІДУ УАДУ, 2002. – С. 37.

⁴ Колодій А. М., Копейчиков В. В., Цвік М. В. *Народовладдя як основа представницької демократії* // *Українське право*. – 1995. – № 1(2). – С. 16.

⁵ Волощук А. М. *Теоретико-правові аспекти реалізації державного управління в умовах демократизації політичної системи: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07*. – Острог, 2004. – С. 35–36.

⁶ Курашвили Б. П. *Очерк теории государственного управления*. – М.: Наука, 1987. – С. 100.

⁷ Wilson J. Q. *Bureaucracy. What government agencies do and why they do it*. – N.Y.: Basic Books, 1989. – P. 375–376.

⁸ Див.: *Про доступ до судових рішень: Закон України від 22 грудня 2005 р. №3262-IV* // *Відомості Верховної Ради України*. – 2006. – № 15. – Ст. 128.

⁹ Див.: *Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 07.07.2010 № 2453-IV* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/Laws/main.cgi?page=10&nreg=2453-17>

Адельсеїтова А. Б. (Сімферополь)

РЕФОРМУВАННЯ СУДОВОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Державотворчі процеси в Україні на початку ХХІ ст. відзначалися докорінними змінами, характерною ознакою яких стало реформування судової влади, що є необхідною передумовою формування громадянського суспільства незалежної держави. Наближення системи органів державної влади до європейських стандартів, підвищення ефективності їх діяльності та можливостей захисту основних прав і свобод людини і громадянина є важливою складовою процесу інтеграції України до європейських структур.

Тому актуальність даної проблеми визначається потребою дослідити різносторонні аспекти впливу європейського вибору України на становлення судової гілки влади. Зважаючи на проголошену мету побудови в Україні сучасного європейського демократичного суспільства, аналіз процесів євроінтеграційного розвитку на нинішньому етапі реформування всієї системи управління державою є особливо важливим.

Необхідно відзначити важливість процесу формування ефективної, демократичної системи правосуддя та органів прокуратури в Україні в контексті відповідності стандартам європейських країн, оскільки одним із першочергових завдань нових держав-членів є приведення їх національного законодавства у відповідність до норм і стандартів європейського права. Цей процес зумовив вступ України до Ради Європи та співробітництво з Європейським Союзом, що викликало взяття на себе цілої низки зобов'язань у галузі реформування правосуддя, органів прокуратури та пенітенціарної системи. Значну роль у процесі виконання взятих зобов'язань відіграло прийняття Конституції 1996 р. Одним із безперечних досягнень, які відрізняють Україну з-поміж інших держав-членів, стало: по-перше, врахування Конституцією майже всіх основних положень Європейської конвенції з прав людини та інших зобов'язань, які взяла українська держава при вступі до Ради Європи, по-друге, формулювання в Розділі II Конституції України прав, які базуються на положеннях Конвенції.

У ст. 6 Договору «Про Європейський Союз» сказано, що основними принципами Союзу є спільні принципи всіх держав-членів, а саме: свобода, демократія, поважання прав людини та основних свобод, верховенство права. Крім того, відповідно до частини 2 вищенаведеної статті договору ЄС «поважає права і свободи людини, що були гарантовані Європейською Конвенцією про захист прав людини та основних свобод», підписаною 4 листопада 1950 р. в Римі, «і передбачені конституційними традиціями, спільними для всіх держав-членів, як загальні принципи права Співтовариства». Універсалізм полягає в спільному із західними країнами розумінні юридичної природи прав людини та основних свобод – до «транснаціонального судового спілкування» або «судової глобалізації», як це має місце в сучасному світі¹.

19 травня 2007 р. Парламентська Асамблея Ради Європи прийняла резолюцію «Функціонування демократичних інститутів в Україні». У ній Україні рекомендується провести реформування судової системи на основі Концепції її вдосконалення, затвердженої Президентом України в травні 2006 р. 5 жовтня 2010 р. прийнята чергова резолюція ПАРЕ, згідно з якою реформування потребують відповідальності зобов'язанням, які залишилися і які за своєю природою повинні базуватися на широкому політичному консенсусі. У резолюції міститься заклик до української влади імплементувати конституційну реформу, яка «створить стабільні політичні рамки з чітким поділом між різними гілками влади й ефективною системою балансу і контролю між ними». ПАРЕ також зазначила, що реформи на багатьох напрямках стримуються положеннями чинної Конституції України.

На виконання цієї резолюції Президентом та Верховною Радою України розробляються реальні кроки щодо вдосконалення державної влади. Так, наприклад, 21 лютого 2011 р. був прийнятий Указ Президента України № 224/2011 «Про підтримку ініціативи щодо створення Конституційної Асамблеї», в рамках якої планується удосконалювання основного закону держави. Після ратифікації Верховною Радою Європейської конвенції про захист прав і свобод людини, Конвенції ООН та інших міжнародних ухвал і декретів ці важливі міжнародні правові акти стали невід'ємною частиною національного законодавства України. А вступивши в 1995 р. до Ради Європи, Україна взяла зобов'язання визнавати принципи верховенства права та норму, за якою будь-яка особа, яка перебуває під її юрисдикцією, може користуватися правами людини й основними свободами (ст. 3 Статуту Ради Європи)².

Необхідно конкретизувати увагу на зобов'язаннях у галузі підписання і ратифікації цілого ряду конвенцій, протоколів, хартій і угод РЄ та прийняття у рамках здійснення конституційної й судової реформ цілої низки законів і підзаконних актів, зокрема рамкового документа про правову політику України щодо захисту прав людини, рамкового документа про правову та судову реформи, нових Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів, нових Цивільного та Цивільно-процесуального кодексів та ін.

У процесі аналізу виконання зобов'язань України перед Радою Європи в галузі здійснення правосуддя та реформування

правоохоронних органів простежується ряд позитивних моментів. Зокрема, відбувається процес імплементації сукупності існуючих міжнародних правових норм, ратифікованих Україною в усі галузі національного законодавства та поступове приведення його у відповідність до європейських стандартів. Аналізуючи цей процес, слід зазначити, що він характеризувався й негативними тенденціями, суть яких полягала в тому, що наближення і гармонізація законодавства України й норм європейського права, тривалий час залишалося на рівні декларацій і побажань, приєднання України до конвенцій Ради Європи мало скоріше політичний, а не міжнародно-правовий характер.

Важливим аспектом у питанні реформування судової влади є рівень відповідності українського законодавства законодавству ЄС, це питання виявляється у правозастосовчій практиці українських судів, а також у забезпеченні ефективності правосуддя. Після становлення України як незалежної держави у неї з'явилися можливості зайняти самостійну позицію у вирішенні проблеми імплементації норм міжнародного права в національний правопорядок, використовуючи при цьому належним чином міжнародний досвід. Логічним кроком після визнання пріоритету за міжнародним правом щодо національного законодавства, який ознаменував певний відхід від традиційного для радянських часів підходу до способу імплементації міжнародного права в національному правопорядку у вигляді трансформації, стала загальна інкорпорація (рецепція) норм міжнародних договорів шляхом включення відповідних положень до Конституції та деяких законодавчих актів (Закон України «Про міжнародні договори України», Закон України «Про дію міжнародних договорів на території України» тощо), в яких схвалені належним чином міжнародні договори визнавалися частиною національного законодавства. Тобто тут ідеться не тільки про міжнародні договори переважно у сфері міжнародного приватного права, як це мало місце в Радянському Союзі, а й про всі міжнародні договори, схвалені належним чином. Треба зауважити, що шляхом інкорпорації на основі спеціально ухваленого закону у правопорядки деяких держав-членів, котрі дотримуються дуалістичної концепції щодо співвідношення міжнародного та національного права, були введені норми права Євросоюзу.

Таким чином, в Україні здійснюється процес вироблення оптимального підходу до вирішення проблеми щодо дії міжнародних договорів у національному правопорядку. Запропоновані національним законодавством різні підходи до вирішення цього питання потребують подальшого удосконалення й, можливо, універсалізації.

Подальша інтеграція України у Євросоюз вимагатиме вдосконалення правових засад, які б забезпечували реалізацію Україною своїх міжнародно-правових зобов'язань, включно з тими, що впливають з положень про співробітництво з європейськими інтеграційними організаціями. Зокрема, цей процес вимагатиме подальших кроків на шляху приведення у відповідність з європейським конституційним та іншим законодавством українських законодавчих актів, які створюють засади для дії права Євросоюзу у національному правопорядку країни. Головна увага повинна бути зосереджена на механізмі застосування норм міжнародного права в національному правопорядку. Основні напрями реформування українського законодавства повинні включати:

- закріплення у Конституції України пріоритету норм міжнародного права по відношенню до норм національного права;
- створення механізму застосування норм міжнародного права;
- удосконалення юридичної техніки застосування міжнародно-правових норм, враховуючи широке використання в країнах-членах Євросоюзу загальної рецепції.

Усе це допоможе створити дієвий національний механізм імплементації норм міжнародного права, який наблизить Україну до досягнення її стратегічної мети – інтеграції в Євросоюз.

Адельсеїтова А. Б. (Сімферополь). Реформування судової влади в Україні в контексті євроінтеграційних процесів

Досліджуються аспекти впливу євроінтеграційних процесів на становлення судової влади в Україні.

Адельсеїтова А. Б. (Симферополь). Реформирование судебной власти в Украине в контексте евроинтеграционных процессов

Исследуются аспекты влияния евроинтеграционных процессов на становление судебной власти в Украине.

Adelseitova A. B. (Simferopol). The reform of the judiciary in Ukraine in the context of European integration processes

The article is devoted to research of the aspects of European integration processes influence on the formation of the judiciary in Ukraine.

¹ *Європейський Союз. Консолідовані договори. – К.: Port-Royal, 1999. – С. 18 – Режим доступу: comparativelaw.org.ua*

² *Статут Ради Європи. Міжнар. документ від 05.05.1949. – Режим доступу: www.zakon.rada.gov.ua*

Настечко К. О. (Київ)

РОЗГЛЯД СУДАМИ ЗЕМЕЛЬНИХ ТА ЕКОЛОГІЧНИХ СПОРІВ

Проведення і реалізація судово-правової реформи в Україні має забезпечити пріоритет основоположних прав і свобод у всіх сферах життя суспільства. Право на судовий захист є конституційним і не потребує додаткового закріплення в інших нормативно-правових актах. У статті 55 Конституції України закріплено право кожного звертатися до суду, якщо: його права і свободи порушені чи порушуються; створені чи створюються перешкоди для реалізації прав або свобод; мають місце інші обмеження прав і свобод. Зазначені положення поширюються і на земельні та/чи екологічні права, що порушені.

Земельний спір – особливий вид правових відносин, в основі яких лежать розбіжності, що проявляються у процесі виникнення, реалізації, зміни чи припинення земельних прав, їх охорони (захисту), у зв'язку з порушенням прав та законних інтересів (чи їх визнанням) власників земельних ділянок, землекористувачів, у тому числі й орендарів земельних ділянок та інших суб'єктів земельних правовідносин.

Земельний спір слід відрізнити від земельного конфлікту. Конфлікт вважається формою максимального загострення соціальних суперечностей, пов'язаних із земельними та іншими правами й інтересами, які проявляються у зіткненні різних соціальних суб'єктів, що за певних умов може викликати виникнення земельних та інших спорів, урегулювання яких вимагає спеціальних правових механізмів.

Земельні спори можна класифікувати на: а) суто земельні спори, б) земельні спори екологічного спрямування, в) земельні спори, пов'язані із майновими відносинами.

Спосіб вирішення земельного спору визначається як передбачений або санкціонований законом захід, спрямований на припинення спору за допомогою усунення перешкод у здійсненні права шляхом впливу на зобов'язану особу. Сам же механізм захисту за допомогою послідовно організованих юридичних засобів повинен забезпечити реальний гарантований захист суб'єктивних прав.

Під охоронюваними законом земельними інтересами, які є об'єктами судового чи позасудового захисту, слід розуміти певні правові потреби або блага, взяті законом під охорону не через надання їх носіям суб'єктивних матеріальних прав, а через забезпечення їм права безпосередньо звернутися до суду (іншого уповноваженого органу) за захистом цих інтересів. Охоронювані законом інтереси безпосередньо закріплюються в об'єктивному праві або впливають із його загального змісту¹.

Окремо слід зупинитися на практиці вирішення спорів щодо права користування земельною ділянкою за відсутності договору оренди земельної ділянки між повноважним органом виконавчої влади або органом місцевого самоврядування та новим власником будівлі, що стоїть на цій земельній ділянці.

У випадках не вчинення дій щодо оформлення права на землю новим власником будівлі, що стоїть на спірній земельній ділянці, прокурорами в інтересах держави в особі відповідних державних органів заявляються позови про звільнення таких земельних ділянок як самовільно зайнятих.

Необхідно зазначити, що сьогодні в практиці розгляду таких справ існують протилежні підходи:

– відсутність у нового власника будівлі правовстановлюючих документів на користування земельною ділянкою, на якій розташована ця будівля, свідчить про самовільне зайняття земельної ділянки;

– користування земельною ділянкою новим власником будівлі не є самовільним зайняттям даної земельної ділянки, оскільки перехід права власності на будівлю, що стоїть на спірній земельній ділянці, зумовлює перехід права власності на користування останньою.

Характерним для вирішення спорів такої категорії є те, що у цих справах доводи відповідачів часто зводяться до того, що ними вчиняються певні дії стосовно належного оформлення права користування, але ці дії не можуть бути враховані як такі, що надають право на користування земельною ділянкою до отримання документа на земельну ділянку, оскільки вчинення певних дій не гарантує позитивного вирішення даного питання.

З огляду на приписи статті 182 частини 2, статті 331, статті 657 Цивільного кодексу України, відповідно до яких право власності за договором купівлі-продажу нерухомого майна виникає з моменту державної реєстрації, покупець нерухомого майна вправі вимагати оформлення відповідних прав на земельну ділянку, зайняту нерухомістю, з моменту державної реєстрації переходу права власності на нерухоме майно.

Отже, з урахуванням положень статті 337 Цивільного кодексу України та статті 120 Земельного кодексу України до спірних правовідносин, які виникли після 15 квітня 2008 року, за умови доведення власником об'єкта нерухомості вчинення дій, спрямованих на оформлення землекористування під таким об'єктом, відповідна ситуація не може бути охарактеризована як «самовільне зайняття земельної ділянки», оскільки правочини, що тягнуть перехід права власності на нерухомість, водночас є підставою для переходу відповідного права на землю, з огляду на те, що частина земельної ділянки, на якій стоїть нерухомість, слідує юридичній долі нерухомості².

Важливим аспектом під час вирішення земельних спорів є наявність екологічної складової. Вважаємо, що слід викликати взаємну зацікавленість у держави та особи у вирішенні екологічних питань. Для цього слід залучити заінтересовану громадськість до прийняття рішень у зазначеній сфері.

При цьому заінтересована громадськість – це громадяни, їх групи, суспільні екологічні об'єднання поза залежністю від правового статусу і місцезнаходження, а також інші некомерційні юридичні особи, зокрема профспілкові організації, наукові і технічні організації, різні об'єднання споживачів і власників за професійними та особистими інтересами. До таких форм участі можна віднести суспільні слухання, суспільну екологічну експертизу, суспільний екологічний контроль, референдум, звернення до

державних органів, оскарження в судовому порядку екологічно значимих рішень, право на пред'явлення скарги про часткове призупинення або припинення господарської чи іншої діяльності, яка здійснює негативний вплив на навколишнє середовище, та ін³.

Про захист прав громадян у сфері екології йдеться у ст. 11 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», згідно з якою держава гарантує своїм громадянам реалізацію екологічних прав, наданих їм законодавством. Зокрема, визначені органи державного управління зобов'язуються надавати всебічну допомогу громадянам у здійсненні ними своїх екологічних прав. Порушені права громадян мають бути відновлені, а їх захист можливий як в адміністративному, так і в судовому порядку.

Способи і форми захисту слід розглядати як явища не тотожні. Форми захисту – це адміністративний, судовий, громадський, самозахист, звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини тощо, а способи захисту в екологічному законодавстві, на відміну від цивільного (ст. 16 ЦК України), не містяться в узагальненому вигляді. Зокрема, до них можна віднести такі види: визнання екологічних прав; відновлення порушеного права; припинення дії, що перешкоджає здійсненню права або порушує його; відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди, а також моральної шкоди (екологічної шкоди); зміна правовідношення; припинення правовідношення; визнання незаконним рішень чи дій (бездіяльності) органів державної влади, місцевого самоврядування, службових і посадових осіб; та інші способи, встановлені в нормативно-правових актах.

На нашу думку, розгляд судами земельних та екологічних спорів має передбачати детальне дослідження історії питання, з якого виникли суперечності.

Якщо це земельний спір, слід дослідити історію зміни меж земельних ділянок, зміну власників, встановити наявність правовстановлювальних документів на земельну ділянку, визначити можливі варіанти мирного вирішення питання, враховуючи інтереси сторін.

Слід зазначити, що більшість земельних спорів мають екологічну складову, що свідчить про те, що сьогодні важливе значення приділяється використанню земельних ділянок відповідно до їх цільового призначення, враховуючи їх місцезонаштування,

приділяючи значну увагу охороні ґрунтів. Суто екологічні спори, як правило, є комплексними і стосуються окремого природного ресурсу, на який здійснюється негативний вплив.

Наголосимо на важливості всебічного розгляду справи суддею, який приймає рішення у земельних та/чи екологічних справах. Для вивчення земельних справ слід зробити запит до державних підприємств, які займаються питаннями землеустрою і в яких справи щодо земельних ділянок зберігаються у спеціальних архівах і містять усю необхідну інформацію про земельну ділянку.

Настечко К. О. (Київ). Розгляд судами земельних та екологічних спорів

Досліджується поняття земельного спору, особливості вирішення земельних спорів судами України. Вивчається правова природа екологічного спору, пропонується активізувати участь громадськості при вирішенні екологічних спорів.

Настечко Е. А. (Київ). Рассмотрение судами земельных и экологических споров

Исследуется понятие земельного спора, особенности разрешения земельных споров судами Украины. Изучается правовая природа экологического спора, предлагается активизировать участие общественности при разрешении экологических споров.

Nastechko K. O. (Kyiv). Hearing by courts of land and environmental disputes

The meaning of land dispute, the peculiarities of solving of land disputes by Ukrainian courts have been researched. The legal nature of environmental dispute has been studied; it is proposed to activate the participation of community during the settlement of dispute.

¹ Лейба Л. В. *Правове регулювання вирішення земельних спорів: Автореф. канд. юрид. наук за спец. 12.00.06: земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право.* – Х., 2005. – С. 4–11.

² *Практика розгляду судами земельних спорів, 2009 / Вищий господарський суд України; упоряд. Д. В. Ковальський; за заг. ред. С. Ф. Демченка.* – К.: Юрінком Інтер, 2010. – С. 51–55.

³ Губская Н. С. *Правовое обеспечение участия общественности в процессе принятия экологически значимых решений: Автореф. канд. юрид. наук за спец. 12.00.06: земельное право; аграрное право; экологическое право; природоресурсное право.* – Минск, 2009. – С. 8–13.

ВІЙСЬКОВЕ ПРАВОСУДДЯ: ШЛЯХИ ОПТИМІЗАЦІЇ

Успішна розбудова в Україні основ національної державності значною мірою залежить від розроблення та здійснення науково обґрунтованої політики захисту її національних інтересів, значна частина з яких об'єктивується через таку конституційно-правову категорію, як національна безпека.

Національна безпека України як стан захищеності важливих інтересів особи, суспільства та держави від внутрішніх і зовнішніх загроз є необхідною умовою збереження та примноження духовних і матеріальних цінностей¹.

Як слушно зазначає з цього приводу В. О. Шамрай, головними об'єктами національної безпеки є громадянин – його права і свободи; суспільство – його духовні та майнові цінності; держава – її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність кордонів².

Одним з основних суб'єктів системи забезпечення національної безпеки Закон «Про основи національної безпеки України» визначає Воєнну організацію держави – сукупність органів державної влади, військових формувань, утворених відповідно до законів України, діяльність яких безпосередньо спрямована на захист національних інтересів України від зовнішніх та внутрішніх загроз.

Численні факти свідчать про те, що правопорядок у сфері організації та функціонування Воєнної організації України потребує якісного покращення.

Злочини та правопорушення в системі Воєнної організації України, де сконцентровані потужні людські, фінансові та матеріально-технічні ресурси, призводять до резонансних техногенних катастроф, до розкрадання озброєння, військової техніки та майна, фінансових коштів, спрямованих на військові потреби. Значного суспільного резонансу набувають непоодинокі випадки нестатутних відносин між військовослужбовцями, самогубств, ухилень від встановленого порядку проходження військової служби, інших негативних явищ.

Проблема зміцнення законності та правопорядку організації і функціонування Воєнної організації безпосередньо стосується забезпечення прав і свобод людини як проголошеної Конституцією України вищої соціальної цінності з боку відповідальної перед нею демократичної соціальної правової держави.

Визначаючи шляхи розв'язання цих важливих проблем, необхідно звернути увагу на те, що провідна роль у забезпеченні режиму законності в лавах Воєнної організації України належить правозастосуванню як владної діяльності компетентних органів та посадових осіб, що забезпечує реалізацію права через винесення індивідуального юридичного рішення відносно конкретних суб'єктів³.

Адміністративна реформа військово-правової галузі має базуватися на всебічному дослідженні організаційно-правових основ створення цілісної системи державних, зокрема правоохоронних, органів, які в тісній взаємодії між собою та у співпраці з органами військового управління за сприяння інституцій громадянського суспільства могли б здійснювати ефективне правозастосування в національних військових формуваннях.

Провідним різновидом правозастосування у військовій сфері є правосуддя, що здійснюють органи судової влади. Збереження за Законом «Про судоустрій України» військових судів, як елементу системи правосуддя, викликає низьку науково обґрунтованих заперечень. Не вдаючись до аналізу причин та обставин такого рішення, зауважимо, що, враховуючи Європейські тенденції до обмеження юрисдикції військових судів та поступової відмови від них, за сучасних початкових, перехідних і багато в чому невизначених умов розбудови Воєнної організації, військове судочинство в Україні доцільно було б віднести до компетенції судів загальної юрисдикції, забезпечивши відповідну перепідготовку окремих суддів, що працюють у судах, на території обслуговування яких дислокуються військові частини з наданням їм доступу до державної таємниці та відповідного організаційно-мобілізаційного статусу на випадок військових дій. Це не лише сприяло б оптимізації витрат державних коштів на утримання органів судової влади, а й унеможливило б вплив на суддів з боку органів військового керівництва, яке нині уповноважене присвоювати військовим суд-

для чергові військові звання, вирішувати стосовно них квартирні та інші актуальні питання.

Військове судочинство – це лише один із напрямів військової юстиції, хоча й найвагомійший з них за наслідками. Світова практика свідчить про необхідність організації військової юстиції, компетентної здійснювати предметну правозастосовну діяльність різними державними інституціями. Так, підтримання правопорядку серед військовослужбовців на територіях військових частин і в громадському середовищі здійснюється військовою поліцією. Дізнання щодо правопорушень, скоєних військовослужбовцями, та в місцях дислокації військових частин у багатьох державах здійснюється як командирами військових частин, так і військовою поліцією. Однак провідним конституційно-правовим механізмом забезпечення прав, свобод та інших елементів правового статусу людини в одностороній завжди є суд.

З огляду на місце та роль суду у зміцненні основ національної безпеки особливої актуальності набуває питання про такі правозастосовні органи, які уповноважені виконувати функції попереднього (досудового) слідства у військовій сфері.

Об'єктивне, повне та всебічне досудове слідство по кримінальних справах відносно військовослужбовців відіграє особливо важливу роль у забезпеченні ефективного правосуддя. У різних країнах воно зазвичай здійснюється органами військової поліції за участю командирів військових частин в умовах нагляду з боку військових прокурорів.

В Україні органом досудового слідства по справах стосовно військовослужбовців нині, як і за радянських часів, продовжує залишатися військова прокуратура. При цьому така функція, як розслідування кримінальних справ, статтею 121 Конституції України для органів прокуратури вже не передбачена з 1996 року. На неприпустимість подальшого зволікання з прийняттям Закону України «Про прокуратуру», який відповідав би діючій Конституції держави і допоміг би уникнути ситуації, коли прокурорський нагляд за попереднім слідством прокуратура в разі розслідування кримінальних справ здійснює сама по собі, Україні наполегливо вказують Венеціанська Комісія та інші авторитетні міжнародні органи.

Військові командири, як органи дізнання, маючи правову освіту лише в межах кількох десятків годин навчального часу і, що дуже важливо, будучи особисто зацікавленими у приховуванні злочинів з метою створення ілюзії благополуччя на дорученій ділянці, яке є необхідною умовою забезпечення їхнього кар'єрного просування, на практиці функцію органів дізнання нерідко реалізують упереджено, з викривленням фактів та з порушенням прав і свобод учасників процесу.

Органи військової контррозвідки СБ України, на відміну від їхніх попередників – «особливих відділів», яким було підконтрольне майже усе, що стосувалося військового будівництва в Радянському Союзі, нині здійснюють правозастосування виключно відповідно до своїх завдань, регламентованих Законом України «Про Службу безпеки України», тобто забезпечують його в контексті досудового слідства в органах Воєнної організації України лише у контррозвідувальному відношенні.

Аналіз світового досвіду вирішення проблем оптимізації правозастосування у військових формуваннях свідчить про те, що нині у понад 40 державах світу, в тому числі у США, Німеччині, Франції, Великобританії, Китаї, в країнах Балтії, в Казахстані, Грузії, провідним правозастосовним органом у війську є органи військової поліції.

Як аналог військової поліції утворювалася Військова служба правопорядку у Збройних силах України. Однак нині за своєю організацією та діяльністю вона мало чим відрізняється від своїх попередників – військових комендатур Радянської армії.

Організація правоохоронної діяльності з боку Військової служби правопорядку, розбудованої на підставі Закону України від 7 березня 2002 року, не відповідає самій логіці загального адміністративного нагляду за законністю, який у принципі може бути ефективним лише в разі його запровадження з боку державного органу, адміністративно не підпорядкованого тому, за яким цей нагляд організований. Військова ж служба правопорядку Збройних Сил України на підставі Закону перебуває в адміністративному підпорядкуванні Міністерства оборони України як його структурний підрозділ.

Не уповноважена вона здійснювати оперативно-розшукову діяльність, без якої за сучасних умов завдання профілактики, за-

побігання і розкриття злочинів не можна вирішувати ефективно. Серед її компетенції не передбачений такий ключовий напрямок діяльності, як досудове слідство.

Діяльність Військової служби правопорядку значною мірою відбувається за межами території дислокації військових частин, однак владних повноважень стосовно не тільки військових, а й цивільних осіб Закон не регламентує.

Таким чином, найважливіші параметри Військової служби правопорядку у Збройних силах України, і перш за все питання про її правове становище в системі державних органів виконавчої влади, функції, компетенцію її органів і окремих працівників та інші, потребують докорінного переосмислення відповідно до норм національного законодавства та передових стандартів організації й діяльності військових поліцій.

Проведені нами дослідження переконливо довели, що виконувати завдання, пов'язані із захистом прав і свобод військовослужбовців національних військових формувань та інших громадян у зв'язку з діяльністю Военної організації України, інтересів суспільства і держави в галузі військового будівництва може лише організована система державних, зокрема правоохоронних, органів, центральним елементом якої повинна стати Військова поліція України⁴ як озброєний державний правоохоронний орган міжгалузевої компетенції з підпорядкуванням Президенту України, який здійснював би керівництво нею через призначеного ним начальника Головного управління Військової поліції України, не підпорядкованого жодному з керівників силових структур.

Свою діяльність, провідним напрямом якої має стати досудове слідство, Військова поліція України має здійснювати у тісній взаємодії з органами військової прокуратури та військової контррозвідки за сприяння військових командирів.

Наукові дослідження системи державних правозастосовних органів, відповідальних за організацію правозастосування у сфері діяльності Военної організації України, потребують продовження. В основу подальших розробок має бути покладений позитивний європейський та світовий досвід, пов'язаний із забезпеченням ефективного захисту прав і свобод військовослужбовців та інших громадян у зв'язку з діяльністю Военної організації шляхом

скоординованої організації правосуддя, прокурорського нагляду, загального адміністративного контролю, оперативно-розшукової діяльності, попереднього (досудового) слідства, дисциплінарної практики військових командирів.

Щербатих В. Ю. (Луганськ). Військове правосуддя: шляхи оптимізації
Аналізуються шляхи оптимізації військового правосуддя в Україні.

Щербатых В. Ю. (Луганск). Военное правосудие: пути оптимизации
Анализируются пути оптимизации военного правосудия в Украине.

Shcherbatykh V. Yu. (Lugansk). Military justice: ways of optimization
Ways of optimization of military justice in Ukraine are analyzed.

¹ Овсянко Д. М. *Административное право*. – М.: Юристъ, 1996. – 410 с.

² Шамрай В. О. *Військові формування та військова служба (організаційно-правові та управлінські аспекти)*. Монографія. – К.: КВЦ, 1998. – 225 с.

³ Крестовская Н. Н., Оборотов Ю. Н., Крыжановский А. Ф., Матвеева Л. Г. *Теория государства и права*. – Х.: Одиссей, 2007. – 215 с.

⁴ Щербатих В. Ю. *Організаційно-правові основи створення та діяльності військової міліції (поліції) України: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.07*. – Ірпінь, 2001. – 20 с.

Кондратюк Л. В. (Миколаївська обл., м. Первомайськ)

МІЖНАРОДНІ СУДОВІ ОРГАНИ АНТИЧНИХ ДЕРЖАВ СХІДНОГО СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я ЕЛЛІНІСТИЧНОГО ЧАСУ

Міжнародні судові органи виникли ще в античну добу. Протягом тривалого часу увагу дослідників, як істориків, так і правознавців, привертають особливості функціонування міжнародних судових органів. Дослідженням окремих аспектів зазначеної проблеми займались: В. П. Бузескул, В. Тарн, С. І. Мітіна та інші.

Особливість міжнародних відносин полягала в солідарності грецьких общин, їх готовності допомагати одне одному різними способами. Звідси достатньо високий рівень розвитку інститутів посередництва, третейського суду. Ініціатива щодо створення такого органу могла виходити від сторін, між якими виникала суперечка, або від будь-якої третьої держави. Іноді така держава сама пропонувала себе в арбітри, так би мовити, нав'язувала свій арбітраж¹.

Започаткування арбітражу греки відносили ще до міфічних часів. За їхніми переказами, герої і самі боги вдавалися іноді до посередництва або третейського суду для вирішення своїх суперечок. Легендарному аргоському царю Акрісію, батькові Данаї, діду Персея, приписувалася організація Дельфійської амфіктіонії, яка повинна була служити, зокрема, й трибуналом для розгляду міждержавних конфліктів. Цей союз охороняв Дельфійський храм Аполлона, його скарби та земельні володіння².

Більшість суперечок між державами в період еллінізму стосувалися розмежування кордонів. У зв'язку з нестачею землі у Греції кожен подібний конфлікт торкався життєвих інтересів держав і міг призвести до війни. Те, що територіальні конфлікти виникали дуже часто, а рішення суду далеко не завжди виконувалися відразу, спонукало поліси, які межували між собою, до укладення постійних договорів про міжнародний арбітраж³. Взагалі всі найважливіші договори, що уклалися між грецькими племенами й полісами-амфіктіонами, прямо чи непрямо затверджувалися Дельфійськими жерцями. У спірних питаннях, які стосувалися міжполісних взаємин, сторони, що вели суперечку, зверталися до Дельф⁴. Так, наприклад, в Дельфах знайдено документи, у яких мовиться, що в другій половині II ст. до н.е. Афінам було доручено розгляд тривалої суперечки між східнолокрідськими містами Скарфесею і Троніоном з приводу того, кому повинно відійти право голосу в амфіктіонії, що належало західним локрам. Скарфезя наполягала на делегуванні цього права союзові східних локрів, у якому вона відіграла ключову роль, а Троніон вимагав для себе раз на три роки відряджати до Дельф делегата, оскільки місто регулярно вносило до бюджету амфіктіонії значні кошти, що становили третину від загальної суми. Попередній афінський трибунал вирішив свого часу

справу на користь Скарфеї. Однак цього разу з 61 афінянина, які розглядали цю справу, переважна більшість стала на бік Троніону⁵.

Проте значення амфікціоній применшувалося їхньою фактичною слабкістю на політичній арені: вони не мали власних збройних сил та авторитету загальноеллінського інституту, але все ж мали локальний характер. Окрім того, судові рішення союзних органів приймалися на користь тих держав, які посідали на той час провідне місце в амфікціонії або користувалися найбільшим політичним впливом в Елладі⁶.

Взаємодопомога полісів у судовій діяльності полягала у відрядженні колегії суддів – дікастів з одного міста до іншого на прохання його громади. Зазвичай потреба в такій незаангажованій судовій колегії виникала в складних ситуаціях, коли сторони дуже довго не могли дійти згоди, що часто було обумовлено протистоянням різних політичних угруповань усередині полісу. Відомості про такі випадки містять спеціальні декрети про запрошених суддів (нині їх відомо понад двісті). Міста, що мали потребу в незацікавлених фахівцях у сфері права, ніколи не зверталися до них прямо, а завжди направляли до іншого полісу офіційне прохання прислати досвідчених юристів. Хто буде входити до складу колегії, вирішувала сторона, яка її відправляла. Згадані декрети являли собою не лише всенародні висловлення вдячності суддям за виконану роботу, у них підкреслювалася їхня висока кваліфікація та непідкупність. Окрім того, в текстах декретів зазвичай виголошувалися слова вдячності полісу, що прислав суддів, містилися похвали з приводу успішного вибору кандидатур та висловлювалися сподівання на подальше зміцнення дружби й поглиблення співпраці між общинами⁷.

Тривала практика міжнародних відносин у східносередземноморському регіоні дозволила розвинутися й оформитися основним принципам міждержавного посередництва та створила підґрунтя для оформлення інституту міжнародного суду. У передуючі еллінізму періоди суддівські функції могли покладатися на будь-які поліси, релігійні святилища. Пелопоннеська війна, що показала кризу колишнього полісного ладу, виявила вельми симптоматичну тенденцію в еволюції античного права: держави-поліси, втративши залишки довіри один до одного намагалися знайти об'єктивного суддю навіть в особі колишнього свого ворога – царя Персії⁸. Як відзначав Е. Д. Фролов,

саме він диктував сторонам умови Анталкідового миру і став на довгі роки вищим арбітром у грецьких справах⁹.

Проте така ситуація цілковито суперечила загальним принципами і уявленням греків про власне право. Класична схема міжнародного спілкування припускала вибір посередників серед еллінів. Якщо ж на цю роль претендувала не еллінська держава, то їй слід було потурбуватися про коригування свого іміджу. Недаремно Філіп II Македонський, намагаючись обґрунтувати свої претензії стати загальноеллінським арбітром, оголосив себе об'єднувачем та захисником греків. Ця ідея повинна була набути юридичного оформлення на спеціально скликаному Корінфському конгресі у 338 р. до н.е.¹⁰ Саме з цього часу намічаються ознаки формування інституту мирового посередництва в тому вигляді, в якому він існуватиме в епоху еллінізму. По-перше, чітко визначилася головна мета суду: досягнення балансу політичних сил, стабілізації політичної ситуації. По-друге, суд перетворювався на знаряддя висловлення волі монарха-гегемона, який і повинен був служити гарантом стабільності суспільства. Таким чином, Філіп II спробував створити таку систему відносин, яка дала б йому можливість, зберігаючи фактичне панування, одночасно виступати і в ролі арбітра¹¹.

Про арбітражі III–II ст. ми знаємо переважно з написів, що дійшли до нас завдяки розкопкам і окремим знахідкам, тобто, значною мірою, завдяки випадковості. Насправді випадків третейського суду було звичайно набагато більше: просто про багато з них не збереглося жодних згадок. Як би там не було, до нашого часу дійшли лише документи – рішення третейських судів, їх протоколи, що яскраво відображають процедуру арбітражу, що склалася у тогочасному еллінському світі. Так, після вирішення справи проголошувався вирок; весь перебіг справи записувався більш-менш детально до протоколу; копії його видавалися сторонам; мармурові брили з написом, що містив протокол, виставлялися в місті, яке виграло справу, а іноді і в інших пунктах, у найвідоміших та найвпливовіших святилищах, наприклад, в Олімпії, у Дельфах, на Делосі тощо. У деяких випадках призначався штраф, що загрожував тій державі, яка порушить договір або не виконуватиме вироку третейського суду¹².

При виконанні своїх обов'язків судді зазвичай оточувалися увагою і шанобою. Призначалися спеціальні особи, які повинні

були їх супроводжувати, оберігати, піклуватися про їх безпеку і зручності. Як показують розкопки у Спарті, там існувала особлива будівля, призначена, окрім іншого, для розміщення суддів, запрошених з інших держав як арбітри. На знак подяки за їхню діяльність найповажніші громадяни запрошували суддів-іноземців до столу – влаштовували на їхню честь бенкети: висловлювали цю подяку, нагороджуючи їх золотим вінком, правом громадянства, спадковим титулом «проксена» і «доброчинця» та пов'язаними з цим привілеями¹³.

Характерним є той факт, що третейського суду настирливо домагалися. Саме до нього, а не до зброї, вдавалися насамперед ті держави, які вже кілька разів до цього випробували цей засіб. Це яскраво засвідчує, що арбітраж був поширеним у грецькому світі і йому надавалося велике значення. У багатьох випадках він вирішував суперечки, приймав рішення про закінчення воєн, запобігав їм у майбутньому. Зрозуміло, і в Стародавній Греції війни не були остаточно припинені. Однак без арбітражу цих воєн було б ще більше. У зв'язку з цим В. Тарн наголошував: кожен вирок арбітражу означав, що вдалося уникнути ще однієї війни; якщо ж вироки не завжди виконувалися, то це лише вимагало нових рішень; і навіть незначні міста, як деякі з критських, укладали договори про арбітраж¹⁴. Функціональність судів також регламентувалася, окрім звичаєвого права, міждержавними договорами.

Вирок третейського суду міг не завжди бути одноголосним. Наприклад, з 204 суддів-кнідян у справі між Калімною та Косом 126 голосували за виправдання Калімни, а 78 – проти. З 600 суддів-мілетян, що були арбітрами між Спартою і Мессенією, 584 дали голос на користь останньої і 16 – на користь Спарті¹⁵.

Однією з головних рис міждержавного правосуддя у Східному Середземномор'ї за часів еллінізму була наявність у полісів, та й взагалі у всіх держав, можливості вибору: до кого звертатися за допомогою, приймати її чи ні, надавати чи ні. Як правило, звернення направляли до родинних міст, наприклад, колишні колонії направляли прохання про суддівську допомогу в міста-метрополії. Саме з цієї причини Акрефія вибрала місто Ларису арбітром у врегулюванні її конфліктів із сусідами. Магнезія запропонувала свбє посередництво Кноссу та Гортині, визнаючи свою міфічну

спорідненість із критянами. Для міста, яке потребувало іноземних суддів для розгляду його справ, було заведено спочатку просити про подібну допомогу громаду «материнського міста», оскільки вважалося необхідним для колонії, що опинилася у скрутному стані, звертатися за порадою до метрополії¹⁶.

Отже, характерна для еллінізму динамічність розвитку подій диктувала гнучкість правових інститутів. Навряд чи в умовах постійних війн зацікавлені держави прагнули дотримуватись усіх тонкощів судових або посередницьких процедур, якщо такі взагалі були в чіткому вигляді. Швидше за все, існувало загальне уявлення про правила суддівства, але кожна держава тлумачила їх по-своєму, відповідно до своїх завдань і претензій.

Кондратюк Л. В. (Миколаївська обл., м. Первомайськ). Міжнародні судові органи античних держав Східного Середземномор'я елліністичного часу

Досліджуються особливості виникнення та функціонування міжнародних судових органів античних держав Східного Середземномор'я елліністичного часу.

Кондратюк Л. В. (Николаевская обл., г. Первомайск). Международные судебные органы античных государств Восточного Средиземноморья эллинистического периода

Исследуются особенности возникновения и функционирования международных судебных органов античных государств Восточного Средиземноморья эллинистического периода.

Kondratyuk L. V. (Pervomaysk, Mykolayiv region). International judicial bodies of the ancient states of East Mediterranean of Hellenism period

The features of origin and functioning of international judicial bodies of the ancient states of East Mediterranean of Hellenism period are investigated.

¹ Бузескул В. П. *Античность и современность*. – Ленинград, 1924. – С. 50.

² Зінченко А. *Історія дипломатії: від давнини до початку нового часу*. Навч. посіб. – Вінниця, 2002. – С. 49.

³ Тарн В. *Эллинистическая цивилизация*. – М., 1949. – С. 90–91.

⁴ Зінченко А. *Вказ. праця*. – С. 49.

⁵ Хабихт Х. *Афины. История города в эллинистическую эпоху*. – М., 1999. – С. 230.

⁶ Евсеенко Т. П. *От общины к сложной государственности в античном Средиземноморье*. – СПб., 2005. – С. 106.

⁷ Giovannini A. *Greek Cities and Greek Commonwealth // Images and ideologies: self-definition in the Hellenistic world / Anthony Bulloch et al.* – Berkeley ets., 1993. – P. 276.

⁸ Митина С. И. *Международный суд в эллинистическую эпоху // Правовая политика и правовая жизнь*. – 2005. – № 4 (21). – С. 138–139.

⁹ *Античная Греция: проблемы развития полиса / Под ред. Е. С. Голубцовой, Л. П. Маринович, А. И. Павловской, Э. Д. Фролова*. – М., 1983. – Т. 2. – С. 159.

¹⁰ Митина С. И. *Вказ. праця*. – С. 139.

¹¹ *Античная Греция. Проблемы развития полиса*. – М., 1983. – Т. 2. – С. 187.

¹² Бузескул В. П. *Вказ. праця*. – С. 55.

¹³ *Там же*. – С. 56.

¹⁴ Тарн В. *Вказ. праця*. – С. 90–91.

¹⁵ Бузескул В. П. *Вказ. праця*. – С. 54.

¹⁶ Giovannini A. *Greek Cities and Greek Commonwealth...* – P. 279.

Ромінський Є. В. (Київ)

ОСОБЛИВОСТІ СУДОВОЇ ВЛАДИ У КИЇВСЬКІЙ РУСІ

Судова влада у Київській Русі була невід’ємною від влади монархічної. Навіть саме визначення «судова влада» відносно давньоруських земель є дещо умовним: відправлення суду було однією з основних функцій давньоруських князів. ПВЛ у своїй легендарній частині говорить про те, що Рюрика запросили на княжіння для того, аби він вирішував спори між племенами, що утворювали союз із центром у Ладозі, а згодом у Новгороді¹.

У політичних трактатах справедливе судочинство відмічається як одна з найважливіших чеснот князя, поряд із захистом Руської землі та християнської церкви. Особливо звертається увага на те, що це є особистий обов’язок князя. Саме особистого розгляду судових справ князем вимагали кияни, укладаючи ряд з Ігорем Ольжичем 1146 р.². У «Слові о полку Ігоревім» автор як одну з чеснот Всеслава згадує, що він «князь людемъ судяше»³. Рівно і Володимир Мономах у своєму «Повчанні» звертає увагу на необхідність не покладати справ на намісників та туїнів, а самому

доглядати «весь наряд», зокрема і суд вести. Так і в «Житті Олександра Невського» до чеснот великого князя Володимирського віднесено «въправду судяи», тобто він особисто вів суди, і суди ці були справедливими.

На відміну від інших європейських середньовічних країн, на Русі не існувало поділу судових функцій між монархічними і земськими органами влади. Судова влада на всіх рівнях державного управління була невід'ємною від влади монаршої. Вершити суд міг лише князь або представники княжої адміністрації: намісник, посадник та тіун. Жодних відомостей про існування земських судів, тобто судів, які б очолювали земські, а не княжі урядовці, не існує. Новгородські та псковські посадники і соцькі не вели власних судів, а лише брали участь у княжих судах.

Нарешті, слід зазначити, що й суду як окремого державного органу не існувало в Київській Русі. Суд існував виключно у формі процесу, який поряд з іншими своїми управлінськими обов'язками вів один із княжих або церковних службовців.

Давня Русь знала лише два види суду: княжий та церковний. Причому церковний суд у справах світських діяв лише в тих межах, які були встановлені для нього княжою владою через відповідні статuti (устаи) та уставні грамоти.

Крім цих судів існувало ще їх поєднання – «вобчий» суд, де судьями були представники від князя та від церкви. Такі суди відбувалися, якщо спір виникав між особами, які підпадали під юрисдикцію обох судів. Уже в другій половині XIV ст. виникають ще два різновиди «вобчих» судів: 1) міжкнязівські, що вирішували прикордонні справи, і до їх складу входили судді від обох князівств та 2) спільні княжі й доменіальні суди, що вирішували справи між вільними жителями князівств та господськими людьми.

Відомостей про ієрархію судів у часи Київської Русі немає. Усі судові рішення тіуна, намісника чи самого князя мали однакову силу. Скоріше можна говорити про протилежне – звичайною була норма, яка згадується в Новгородських договорах віче з князями та в княжих уставних і судних грамотах XIII–XIV ст.: «суженого не посужувати». Була лише одна можливість оскаржити вирок: якщо він був винесений урядовцем, можна було подати князю скаргу на незаконні дії цієї особи.

На сьогоднішній день у вітчизняній науці є поширеною версія про існування в Київській Русі громадського суду. Вона ґрунтується на двох історичних фактах: віче князівств мало право судити князя та бояр і так само селянська громада могла вершити суд на своєму сході, відомому в науці під назвою «копа». Однак тут слід висловити ряд заперечень.

По-перше, віче не було судовим органом ані в вузькому, ані в широкому значенні. Зібравшись на віче, земство могло лише вирішити питання, чи належним чином князь, княжі та земські урядовці виконують покладені на них обов'язки, і в разі негативного рішення спробувати змістити такого князя чи урядовця. У тих випадках, коли галицьке віче засудило князів Ігоревичів до страти, віче Новгороду страчувало бояр, або київське віче починало розправи над урядовцями та розоряло їхні маєтки, слід говорити про фіксацію літописами прикладів сваволі земців, що збиралися на такі віче. Недарма такі дії земств засуджували і літописці, і церква, і населення й можновладці інших князівств.

Що ж до «копи» та «копних судів», то будь-які твердження про їх давньоруське походження на сьогодні продовжують лишатися не більше ніж версіями. Найдавнішим джерелом, яке, можливо, фіксує існування громадських судів (які відносно Давньої Русі іноді називають «вервними судами»), є грамота Галицького старости М. Боучацького 1435 року⁴. Причому слід наголосити, що на той час Галицькі землі вже майже століття перебували під зверхністю Польщі та, крім того, ще 1424 р. на Галичину було поширено дію польського права. Інші ж згадки про «копні суди» не сягають часу раніше XVI ст. і в більшості своїй датуються часом після прийняття Першого Литовського статуту.

Крім того, побічно існування «вервних судів» заперечується самими відомими нам давньоруськими пам'ятками законодавства. Світський суд не міг винести інших покарань, окрім штрафів-«вір», однак з кожного штрафу князю мала йти певна грошова сума – «продажа». Верв же не мала можливості передати князю належну йому «продажу», не залучивши до справи княжих урядовців. Нарешті, пам'ятка кінця XIV ст. Двинська судна грамота 1397–1398 рр. у своїй ст. 6 прямо зазначає, що самосудом є привласнення належних князю грошей від штрафів.

І за такий самосуд встановлювався штраф у розмірі 4/10 від розміру штрафу за вбивство⁵.

Окремо стоїть питання про наявність у Київській Русі посади судді. Вище вже було сказано, що вершити суди було завданням княжих урядовців поряд з іншими їх функціями. Проте в ряді історичних та правових пам'яток де-не-де згадуються княжі та церковні «судії», тобто судді.

У «Житті Феодосія Печерського» XI–XII ст. судді згадані неодноразово, проте в одному випадку, безперечно, йдеться про княжого намісника у місті, а в інших говориться не про окрему посаду, а про людину, яка вела чи буде вести, судове засідання.

Церковний Статут (Устав) князя Володимира теж згадує суддів княжих в одному ряді із боярами та самим князем. На нашу думку, тут та сама ситуація, що й у «Житті Феодосія Печерського»: суддя – це особа, що веде суд, а не окрема посада. На цю думку наводить і чергування в статтях «князя, боярина та судді» й «тіуна». Намісник згаданий один раз, а посадники взагалі не згадані.

Не знає інших суддів, окрім намісника, і Двинська судна грамота 1397–1398 рр.

Таке ототожнення судді із особою, що веде судове засідання, виходить із християнської традиції, за якою Бога нерідко величають суддею, адже він судитиме християн на Страшному суді. «И Судии седе*», – говорить про Господа «Житіє Авраама Смоленського». Саме в такому контексті автор «Житія Михайла Ярославича Тверського» переробив слова з книги Пророка Ісаї, аби наблизити її до давньоруських уявлень: «Поставлю властеля, ругателя ихъ и судию, немилующа ихъ». В оригіналі йшов перелік різних осіб: суддю, пророка, старійшину, мудрого правителя тощо, в «Житті» ж дається вже характеристика однієї особи: жорсткого правителя та безжального судді.

Однак у правових пам'ятках, що походять з північно-західної Русі, термін «судія» вживається дещо ширше. Найдавніша згадка про суддів міститься у договорі 1264 р. між новгородським віче та тверським князем Ярославом Ярославичем, що запрошувався на Новгородський стіл: «А куда пошло судии твоему ездити по во-

* Тут і далі давньоруська літера «ять» замінена сучасною українською «є».

лости, ехати имъ межень по Петрове дни»⁶. У пізніших договорах судді, яких князь відсилає по Новгородських землях, згадуються регулярно. Проте в деяких таких договорах XIV ст. термін «суддя» замінений терміном «дворянин». Крім того, договори містять значні обмеження для самого князя як щодо можливості володіти землями в Новгородському князівстві (а отже він не мав там постійно своїх урядовців), так і взагалі відвідувати ті чи інші волості.

Так само, як згадані договори, Новгородська та Псковська судні грамоти і т.зв. Новгородський устав о церковних судах князя Всеволода середини XIV ст. суддями називають як тих княжих та церковних урядовців, які вершили суд (тіун, намісник), так і окрему категорію посадовців.

З наведеного можна зробити висновок, що в окремих випадках, коли князь не мав у певній місцевості своїх постійних урядовців і не міг особисто вирушити туди для виконання своїх судових функцій, він міг зобов'язати одного з членів свого двору відвідати ці землі й у разі необхідності здійснити там суд. Така особа відповідно називалася суддею. Аналогічна практика призначення суддів із числа дворян збереглася й у ВКЛ.

Нарешті, не можна обійти проблему правової регламентації порядку судового розгляду справ. Руська Правда майже не містить судових процесуальних норм, лише обмежується визначенням переліку допустимих свідків, видоків та послухів і ситуацій, коли немає потреби у свідках, а також коротко говорить про ордалії. В іншому порядку розгляду справи визначався місцевими звичаями та особистими уявленнями судді, князя або боярина-намісника чи тіуна на цей процес.

Незначна регламентованість судового процесу була викликана і самим сприйняттям суду скоріше як милості князя, ніж вимагала сухого слідування букві закону чи звичаю. «Милость хвалится на суде», тобто милість стоїть вище суду – цю тезу Євангелія від Якова наводить митрополит Іларіон у своєму «Слові про закон і благодать».

Такі уявлення про сутність суду вели до сваволі князя та його адміністрації при розгляді справ. Так, Серапіон Володимирський, критикуючи князів та їх урядовців, відмічав у своїх повчаннях, що «Кто бо такъ бе судия, якоже Давидъ? Страхомъ Божиимъ судяше,

Духомъ Святимъ видяше и по правде ответъ даяше. Вы же как осу-
жаєте на смерть, сами страсти исполни суще? И по правде не судите:
иный по вражде творить, иный горкаго того прибытка жадаю, а
иный ума не исполненъ; толко жадають убити, пограбити, а еже а что
убити, а того не вестъ». Тобто мало хто із суддів може відсторонено і
з християнською вірою у серці вершити суд, адже людина підвладна
мирським пристрастям. Недарма Нестор у статті ПВЛ під 1093 р.
азначає, що «наша земля оскудила естъ от рати и продажъ»⁷.

Усе це вело до того, що, укладаючи ряди з князями, стольні віче
давньоруських князівств старалися обмежити свободу князя та його
адміністрації у розгляді судових справ. А у північно-західній Русі
справа дійшла до законодавчого регулювання судового процесу, де
Новгородська та Псковська судні грамоти середини XIV ст. містили
значний комплекс норм саме щодо порядку розгляду судових справ
та ведення судових засідань.

Таким чином, можна зробити ряд висновків щодо характеру
та еволюції інститутів судової влади у давньоруських землях
IX–XIV ст. Судова влада була невід’ємна від влади монаршої.
Компетенція церковних судів у світських справах була чітко ви-
значена князівськими нормативними актами. Повна автономність
князя та його адміністрації у розгляді судових справ вели до сваволі
та насилля над населенням. Через це діяльність земських органів,
передусім віче, була спрямована на обмеження судової влади кня-
зів. Саме в цьому напрямку у XII–XIV ст. еволюціонувала судова
влада у князівствах Київської Русі.

Ромінський Є. В. (Київ). Особливості судової влади у Київській Русі

У статті подається короткий аналіз основних особливостей судової
влади на давньоруських землях у IX–XIV ст.

**Роминский Е. В. (Киев). Особенности судебной власти в Киев-
ской Руси**

В статье дается короткий анализ основных особенностей судебной
власти на древнерусских землях в IX–XIV веках.

Rominskiy E. V. (Kyiv). Special features of judiciary in Kievan Rus

The article briefly analyzes the main special features of judiciary on the
Old Rus territories in IX–XIV centuries.

¹ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.2. Ипатьевская летопись. Изд. 2-е. – М.: Вост. лит., 1962. – Ствб. 14.

² Там само. – Ствб. 321–322.

³ Тут і далі тексти історичних творів наводяться за 12-томним виданням «Библиотека литературы Древней Руси», яке підготовлене та видане Інститутом російської літератури РАН. – Режим доступу: <http://www.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=2070>

⁴ Бедрій М. М. До питання про джерельну базу історико-правового дослідження конних судів і конного судочинства в Україні // Наукова спадщина проф. В. С. Кульчицького (1919–2009) і сучасність: Матеріали XXIV міжнар. іст.-прав. конференції, 28 квіт. – 1 трав. 2011 р., м. Львів. –Л.: Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2011. – С. 441.

⁵ Российское законодательство X–XX веков.: В 9-ти томах. – Т. 2. Законодательство пери ода образования и укрепления Русского централизованного государства. / Отв. ред. тама А. Д. Горский. – М.: Юрид. лит., 1984. – С. 181.

⁶ Грамоты Великого Новгорода и Пскова / Под ред. С. Н. Валка. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – С. 10.

⁷ ПСРЛ. – Ствб. 209.

Ковалевська О. Ф. (Київ)

СУД І СУДОЧИНСТВО КИЇВСЬКОЇ РУСИ У ВИКЛАДІ Г. В. ВЕРНАДСЬКОГО

Загальною метою даної роботи є висвітлення деяких аспектів судочинства як інституту давньоруського права держави київського періоду у викладі відомого вченого-євразійця – історика і правознавця Георгія Володимировича Вернадського (1887–1973). Зокрема, у його працях «Звенья русской культуры» та «Киевская Русь» вчений спробував проаналізувати природу походження судового права та яким чином здійснювалося правосуддя у давньоруській державі.

Судова влада, згідно з теорією поділу влади, – самостійна і незалежна сфера публічної влади (поряд із законодавчою й виконавчою), яка являє собою: а) сукупність повноважень щодо здійснення правосуддя; б) систему державних органів, які здійснюють ці повноваження. Судова система як сукупність усіх органів судової влади, об'єднаних відповідно до їх компетенції, завдань

і цілей організації та функціонування, побудованих на принципі територіальності й спеціалізації, які утворюють у своєму складі відповідний порядок розгляду і перегляду справ, у давньоруській державі в сучасному вигляді була відсутня. Проте в періоді, що розглядається, на перший план виступає саме судова влада з її тогочасною специфікою. Примітивно розвинена система державного управління Русі мала наслідком той факт, що судочинство вершилося тими самими органами, що здійснювали й загальне управління. Отже, у зв'язку із цим ми можемо розглядати лише окремі форми суду, на яких детальніше зупинимося нижче.

У своєму творі «Киевская Русь»¹ Вернадський називає основні чинники в розвитку руського права й законодавства, з одного боку, община, клан, місто, як самостійна соціальна одиниця, з іншого – князь. З наверненням Русі у християнство з'явився і третій чинник: церква, яка на той час уже мала запозичену з Візантії, достатньо розроблену для потреб того часу систему канонічного права.

Г. В. Вернадський, проаналізувавши відповідні правові джерела різних періодів розвитку руського права Київської Русі, наголошував на впливі всіх трьох чинників, різною мірою кожного, як в організації суду, так і в судочинстві. У найдавнішій частині Руської Правди – у «Правді Ярослава», підкреслював він, – ми виявляємо певну співпрацю між князівськими судами й народними правовими інститутами. У «Правді Ярославичів», а також у «Розширеній Правді» княжий суд є вже домінуючою установою. У Новгороді та Пскові, що засвідчено пізнішими грамотами міст, судова влада князя була обмежена міськими чиновниками.

Що стосується церковного права, то верховним суддею руської церкви був її глава – митрополит Київський (за призначенням візантійського патріарха), який, у свою чергу, за погодженням з князем призначав єпископів у кожен епархію, де останній був верховним суддею. Усі люди, які перебували у субординації церкви, були під його юрисдикцією. Тяжби між церковниками й мирянами розглядав змішаний суд єпископа і князя або, відповідно, їх чиновників.

Первісну організацію церковного суду на Русі Г. В. Вернадський пов'язував зі Статутом кн. Володимира. Згідно з цим актом церковному суду були підвідомчі особи, причетні до церковного кліру, та ті, що перебували під особливою опікою церкви: палом-

ник, «лічець», «прошенник», «задушна людина», сліпий, кульгавий тощо. Крім того, відмічав учений, до юрисдикції єпископа незалежно від особи правопорушника належали злочини проти церкви та релігії, сімейні конфлікти, а також випадки, пов'язані з моральними провинами.

У «Церковних статутах» Володимира і Ярослава згадуються такі злочини, як пограбування церкви, зрізування хрестів на кладовищах, крадіжка одягу з покійних, а також приведення до церкви будь-якої тварини. Щодо сімейних конфліктів і злочинів проти моралі, то у список занесені позови між подружжям з приводу власності; шлюботорозлучні справи; деякі справи про спадщину; побиття батьків дітьми (але не навпаки); подружня зрада; згвалтування жінки чи дівчини (згвалтування черниці передбачало найтяжчі санкції); образа, особливо коли жінку називали «повією», тощо².

Значного розвитку набули в давньоруській державі судові установи міських громад, особливо Новгород і Псков. Вищою судовою інстанцією було віче, яке, втім, у Київській Русі поєднувало в собі верховну виконавчу, законодавчу й судову владу. Проте тільки головні проблеми виконавчої влади висувалися на віче, а поточними питаннями управління займалися князь і міський голова. Так само, власне судам надавалися широкі повноваження для виконання їх поточних справ, а віче діяло як верховний суд тільки у найбільш серйозних випадках, говорячи сучасною мовою, у політичних справах – таких як суд над князем або високопоставленою міською посадовою особою. Тому з викладеного вище можна стверджувати, що віче було, головним чином, законодавчою установою і тільки в окремих надзвичайних випадках – судовою.

Услід за М. Ф. Владимирським-Будановим³ Г. В. Вернадський підкреслював існування в Новгороді принципу поділу підсудності між органами княжого й вічового суду. Князь судить як особисто, так і через своїх представників (намісників і тунів). До компетенції княжого суду належали переважно кримінальні справи. Місце суду – судова присутність – є «княж двір», навіть тоді, коли князь судив і не особисто.

Серед органів вічового суду вчений називає суд посадника й тисяцького. Посадник відав у Новгороді переважно розглядом

земельних позовів. Тисяцький відав «справи торгіві, гостинні і суд торговий».

У Пскові в кожному випадку співпрацювали судові представники князя і віча. Верховний суд міста Пскова – «господа», складався з князя, посадника й сотських (представників общин). Службові органи суду також складалися із спільно діючих княжого представника і сотського; княжого та сотських дяків; *подверників* – по особі від князя та від міста – для спостереження за порядком у суді; *дворян* і *підвойських* – для виклику в суд. Такий само подвійний склад був і в нижчих судах – у передмістях управляли й судили посадники та князівські намісники.

Отже, у період Київської Русі існували такі форми суду: *державна* (яка з'явилася з утворенням держави й відповідно органів управління, уособлена владою князя та його намісників), *общинна* (представлена судами общин, віча старших міст земель і судами віча міст-держав, які мали спеціальний статус – Новгород, Псков), *церковна* (з'явилася з появою християнства, представлена владою митрополита та єпископів, у юрисдикції яких були справи щодо злочинів проти церкви, релігії та моралі тощо) та *змішана*. Остання поєднувала в собі наявність і державного і церковного або общинного елементів в особі церковних представників або нижчих волосних судів (за спеціалізацією суду, наприклад, розглядалися земельні спори, а коло об'єктів та суб'єктів визначалося належністю до конкретної території) та суду Боярської Думи. Боярська Дума в одних випадках самостійно здійснювала функцію судовладдя, в інших разом із вічем вершила суд над князями і членами їхніх родин, а в суді князя Дума виконувала дорадчі функції, відстоюючи вимоги звичаїв.

Розглядаючи власне сам судовий процес, Г. В. Вернадський звернув увагу на те, що існувала низка судових інститутів, які ґрунтувалися на сімейному, родовому та общинному праві.

Так, до середини XI ст. на Русі широко застосовувалося право родової помсти, лише частково регламентоване державною владою. Весь рід або окрема сім'я виступали позивачем у кримінальних справах. З іншого боку, і відповідальність за злочин у багатьох випадках лягала не тільки на самого злочинця, а на всю його сім'ю або громаду. За вбивство, не викликане «виною» вбитого, злочинець

віддавався «на потік і розграбування» разом з дружиною і дітьми. Якщо вбивця не був знайдений, відповідала вся громада. З огляду на це на суд з'являлися з боку як позивача, так і відповідача, цілі натовпи представників сімей, родичів, сусідів.

Обидві сторони в суді іменувалися «позивачами» (Псковська Судна грамота (далі – ПСГ), ст. 62, Новгородська Судна грамота /далі – НСГ/, ст. 11, 13) або «сутяжниками» (ПСГ, ст. 58). Така однакова назва вказує на відсутність процесуальних переваг для обох сторін. Тривалий час держава не була позивачем навіть у кримінальних справах, вона лише допомагала приватній особі в переслідуванні злочинця. Суд тільки регулював і зрівнював шанси сторін.

Треба зазначити, що в судового процесу часів Київської Русі не було слідчої системи. Державні органи не втручалися у розслідування інциденту до його розгляду. Місцева громада надавала більшу допомогу позивачеві у важких випадках встановлення особи відповідача. Особливо великою була роль громади при здійсненні «закличу» і «зводу».

На ринковій площі міста оголошувалося про крадіжку. Якщо через три доби зникле знаходили у кого-небудь, останній вважався відповідачем, який міг відмовитися від обвинувачення у крадіжці речі, стверджуючи, що чесно купив її у третьої особи. При цьому він зобов'язаний був допомагати в установленні особи продавця. Це здійснювалося за допомогою «зводу». Позивач і відповідач разом з гідними громадянами йшли до наступного продавця, і так далі, доки не знаходили винного. Відповідач міг іти тільки до третього «зводу»: ця третя сторона відшкодовувала збитки, а опісля самостійно могла продовжувати слідство.

Сторонами по судових справах були приватні особи, під якими розуміються не лише фізичні особи, а й сім'я, рід та община. Відповідачами також були сім'я, рід та община. При цьому ПСГ забороняла ходити на суд «помочью», вимагаючи «лізти» до суду тільки двом сутяжникам.

Сторони судового процесу мали у своєму розпорядженні три способи доказів: свідки, звернення до Божого суду і, для цивільних позовів, – акти, розписки тощо.

Щодо свідків, то сторона позивача повинна була поставити певну (для всяких справ різну) кількість «послухів». Послух не був

свідком у сенсі нашого сучасного судочинства (такі свідки у давній Русі іменувалися «відоками»). Послух був пособником з боку позивача (відповідач також міг мати своїх послухів). Послухи повинні були підтвердити все, що говорила сторона, яка їх виставила. При цьому показання повинні буквально збігатися: «слово протіву слова». Інакше послушество втрачало своє значення. При такому формальному розумінні послушество було ніби випробуванням, свого роду судом Божим⁴. Своєрідною формою суду Божого була також «рота» (присяга). Присягати могли обидві сторони. Рота застосовувалася як при укладанні деяких договорів, так і на суді, – за відсутності «послухів» або для підтвердження свідоцтва останніх. Передбачалося, що винному не дано буде Божеством вимовити складну форму присяги без помилки (що безумовно потрібно). Вірили, що той, хто порушив присягу, загине від тих сил, яких він образив порушенням клятви. Після прийняття християнства рота прийняла форму церковної присяги.

Іншим прийомом судового процесу Вернадський називає випробування силами природи (ордалії). У стародавній Русі застосовувалися випробування вогнем і водою. Перше полягало в тому, що підозрюваний повинен був взяти в руку шматок розпеченого заліза. За виглядом ран і швидкістю їх загоєння судили про винність чи невинність випробуваного. При випробуванні водою підозрюваного приводили до водойми, особливим заклинанням освячуючи воду, і кидали у воду у зв'язаному вигляді. Якщо він тримався на воді, то вважалося, що вода не приймала його до себе і такого визнавали винним. Якщо ж випробуваний занурювався у воду, значить він був невинний. Його витягали з води і приводили до тям.

Г. В. Вернадський звертає увагу, що судовий поєдинок «поле» як спосіб доказу в суді, що широко використовувався в судовому процесі середньовічної Європи, не був відомий процесу епохи Руської Правди. Судовий двобій, стверджує далі вчений, з'явився на Русі пізніше під впливом німецького права, і насамперед у містах північно-західної Русі, що мали тісні торговельні відносини з німцями⁵. Уперше про «поле» у пам'ятках руського права згадується у Смоленському договорі з німцями (1229), а в XIV ст. судовий поєдинок уже включений до ПСГ. Терміни «тортури», «диба» давньоруському праву були невідомі. Але в зазначеному

документі 1229 р. згадується «диба», проте як інститут лише німецького права: спеціально обумовлюється, що руські купці, які перебували в справах у німецьких містах і там вчинили злочин, «дибі» підлягати не можуть.

Щодо третього способу доказів – актів та інших документів цивільного судочинства, то вони вважалися абсолютно правомочними тільки за умов засвідчення їх повноважними особами. У Пскові зразки документів повинні були заповнюватися в архівній конторі Собору Святої Трійці.

Отже, виходячи з досліджень Г. В. Вернадського, можна стверджувати, що в Київській Русі існувала достатньо сформована **судова система**, основними елементами якої були відповідні, різні за природою походження, характером та обсягом повноважень органи державної влади, що за своєю специфікою, притаманною тогочасній київській державі, здійснювали окрім законодавчої та виконавчої функцій, певну сукупність повноважень щодо здійснення правосуддя. З відповідним застереженням можна стверджувати, що органи судової влади були побудовані за принципом територіальності та спеціалізації, мали певний звичний порядок розгляду і перегляду справ. Стосовно самого судочинства, то можна вважати, що здійснення правосуддя в Київській Русі відбувалося за загальними процесуальними принципами.

Аналізуючи науковий світогляд вченого в аспекті досліджуваної тематики, можна стверджувати, що при висвітленні своїх поглядів він опирався, і це природно, на наукову спадщину, що була сформована видатними представниками дореволюційної історико-юридичної науки⁶. Також було підмічено, що в досліджуваних працях відсутній класовий підхід при визначенні відповідних явищ, що був притаманний поглядам тогочасних науковців радянської школи, які, на думку самого Вернадського, були сформовані під впливом ідеології радянської диктатури, де «партія диктує правила історичної термінології»⁷.

Ковалевська О. Ф. (Київ). Суд і судочинство Київської Русі у викладі Г. В. Вернадського

Досліджується проблема судочинства та судової влади в Київській Русі у творчості Г. В. Вернадського.

Ковалевская О. Ф. (Киев). Суд и судопроизводство в Киевской Руси в изложении Г. В. Вернадского

Исследуется проблема судопроизводства и судебной власти в Киевской Руси в творчестве Г. В. Вернадского.

Kovalevska O. F. (Kyiv). Court and judicial proceedings in Kievan Rus as presented by G. Vernadsky

The article is devoted to research of the problem of judicial proceedings and judiciary in Kievan Rus in the scientific work by G. Vernadsky.

¹ Вернадский Г. В. Киевская Русь. – Тверь; Москва, 1999. – С. 227.

² Там же. – С. 226–227.

³ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. – М., 2005. – С. 708.

⁴ Вернадский Г. В. Звенья русской культуры. – Вып. 1. – Ч. 1. – Брюссель, 1938. – С. 179.

⁵ Там же. – С. 190.

⁶ Пресняков А. Е. Княжое право в Древней Руси: очерки по X–XII векам. – СПб., 1909; Ключевский В. О. Боярская Дума Древней Руси. – М., 1909; Сергеевич В. И. Древности русского права: В 3-х т. – СПб., 1909–1911; Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. – К., 1915.

⁷ Вернадский Г. В. Киевская Русь ... – С. 182.

Худояр Л. В. (Київ)

ХАРАКТЕРНІ РИСИ СУДОВОЇ ВЛАДИ У ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

Особливості судової влади на етапі становлення української національної державності визначалися низкою досить складних історичних обставин. Повстання, розпочате Богданом Хмельницьким, було підтримане широкими колами українського населення і швидко охопило Лівобережну та Правобережну Україну. До лав війська, очолюваного Хмельницьким, влилися десятки тисяч козаків, селян, міщан. Повстанський рух переріс у національно-

визвольну революцію, яка закінчилася створенням української національної держави з абсолютно новою системою організації публічної влади.

Як зазначають В. А. Смолій та В. С. Степанков, публічна влада в Гетьманщині доволі швидко набула політичного характеру, причому новостворена політична система суттєво відрізнялася від польської моделі відкритим і демократичним характером. Цьому сприяли вільне входження до складу козацького стану представників міщанства та селянства, а також демократичний механізм обрання козацької старшини та формування органів влади й козацького самоврядування¹.

Народ виступив не лише головною рушійною силою української національної революції, а й створив новий вимір політичного і правового життя, побудований на засадах народовладдя. Судова влада як частина суспільно-політичної влади реалізувалась народом безпосередньо. Зокрема, у період національно-визвольної революції діяв принцип – «де є три козака, там двоє будуть третього судити»².

Така концепція судової влади мала глибоке історичне коріння. Демократичні вікові традиції судочинства зберігалися ще з часів Київській Русі й виявлялися в існуванні громадських судів різних груп населення: міщан (міські, цехові, етнічні тощо), селян та козаків.

Іншим джерелом ідеї, що носієм судової влади є увесь народ, були біблійні уявлення про рівність усіх людей перед Богом, а, відповідно, й перед законом та судом.

На думку багатьох дослідників, формуванню поглядів польських та українських юристів на судову владу як на частину суверенної влади народу, також сприяли ідеї глави школи постглюсаторів, італійського юриста Бартоло да Сассоферрато. Зокрема, Бартоло доводив, що кожному народу, який має юрисдикцію, дозволяється встановлювати своє цивільне право, що отримало назву «муніципального права» або «статутів», яке слід відрізнити від цивільного права всієї Імперії. Останнє означається словом закон, і створювати його уповноважений лише Імператор³. Відповідно до норм цивільного права в разі порушення справи виникає немовби контракт (судовий договір), відповідно до якого сторони

зобов'язуються розглянути справу в суді, а суд має негласний дозвіл вирішити спір через винесення рішення⁴. Таким чином, правосуддя за таким договором здійснюється поза втручанням держави.

Концепція судової влади як форми безпосереднього народовладдя найповніше реалізувалася у Запорозькій Січі, де носіями судової влади формально визнавалися всі січовики. Найважливіші справи, які стосувалися посягань на принцип народоправства, зради, зловживання службовим становищем, казнокрадства тощо і передбачали застосування смертної кари, розглядали військова рада, сходи козаків куренів і паланок, а інколи, й увесь Кіш.

Утім слід зазначити, що судова влада не була відділена від законодавчої та виконавчої (адміністративної) влади, хоча існувала офіційна посада військового судді. Під час військових походів та воєнних дій де-факто судові рішення виносились одноосібно військовими командирами, які одночасно були посадовими особами (козацькою старшиною): кошовим отаманом, курінними отаманами, паланковими полковниками (за відсутності козацької старшини). У таких випадках судові функції були невіддільними від адміністративних і мали характер усних розпоряджень. Такі одноособові присуди підлягали негайному виконанню. Окрім того, оскільки судова влада в багатьох випадках була частиною адміністративної влади, то для виконання рішень військової ради судовий розгляд був не обов'язковий.

Розуміння судової влади як форми безпосереднього народовладдя зумовлювало особливості здійснення правосуддя і в полкових (тобто державних) судах аж до початку XVIII ст. Зокрема, як зазначав М. Є. Слабченко, особливістю полкових судів XVII ст. була присутність на них народної маси або «громади». Громада відігравала важливу роль у вирішенні судових справ як у містах, так і в селах. Представники громади могли виступати в ролі свідків або обвинувачів. У разі винесення суворих вироків, зокрема таких, що передбачали смертну кару, громада могла висунути клопотання про пом'якшення покарання. Часто за засуджених до смертної кари клопотали монахи або священники, вплив яких був дуже великий. Зокрема, голос священника дорівнювався до голосу всієї громади.

Полковник (суддя) не міг відмовити громаді або священику у пом'якшенні вироку. М. Є. Слабченко підкреслює, що випадки відмови задовольнити такі клопотання з боку суду не відомі. Після отримання помилування засуджений мав відпрацювати на своїх рятівників рік «на по́кату». Після 1709 р. доволі швидко народні й попівські клопотання замінюються клопотаннями впливових осіб, а пізніше – російських вельмож⁵. Поступово полковий суд набував характеру суто державного органу, а судова влада почала трактуватися як частина державної влади.

Таким чином, можна зробити висновок, що у період національно-визвольної революції 1649–1676 рр. українським суспільством судова влада розглядалася як частина публічної влади, носієм якої був народ. Судова влада реалізувалася народом безпосередньо або через виборні органи. Така концепція судової влади забезпечувала контроль народу над судом і реалізувалася не лише в недержавних судах, а й у державних (полкових) судах, де існував інститут «громади». Судова влада у досліджуваній період не була відділена від законодавчої та адміністративної влади і не мала автономного статусу, наданого їй пізніше відповідно до теорії поділу влади.

Худояр Л. В. (Київ). Характерні риси судової влади у період української національної революції другої половини XVII ст.

Досліджуються питання носіїв (суб'єктів) та форм реалізації судової влади в період української національної революції другої половини XVII ст.

Худояр Л. В. (Київ). Характерные черты судебной власти в период украинской национальной революции второй половины XVII в.

Исследуются вопросы носителей (субъектов) и форм реализации судебной власти в период украинской национальной революции второй половины XVII века.

Hudoyar L. V. (Kyiv). Characteristic features of the judiciary during the Ukrainian national revolution of the second half of the seventeenth century

This article investigates the issue of carriers (subjects) and forms of realization of judicial authority during the Ukrainian national revolution of the second half of the seventeenth century.

¹ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1776 рр.). – К.: Києво-Могилянська академія, 2009. – С. 210–211.

² Слабченко М. Є. Малорусский полк в административном отношении. Историко-юридический очерк // Антологія української юридичної думки. В 6 т. / Редкол. Ю. С. Шемичученко (голова) та ін. – Т. 3. Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба / Відп. ред. І. Б. Усенко; Упоряд. І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, О. О. Самойленко. – К.: Юрид. книга, 2003. – С. 216.

³ Цит. за: Гетьман-Павлова Й. В. Международное частное право. Учебник. – М.: Эксмо, 2005. – С. 16.

⁴ Пацук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. // Антологія української юридичної думки. В 6 т. / Редкол. Ю. С. Шемичученко (голова) та ін. – Т. 3. Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба / Відпов. ред. І. Б. Усенко; Упоряд. І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, О. О. Самойленко. – К.: Юридична книга, 2003. – С. 477.

⁵ Слабченко М. Є. Зазнач. праця. – С. 216–225.

Нюхіна П. О. (Київ)

УКРАЇНСЬКІ СУДОВІ КОЗАЦЬКІ УНІВЕРСАЛИ

Судова система в Гетьманщині почала формуватися після Національно-визвольної революції і до середини XVIII ст. склалася в розгалужений судовий апарат. Основними складовими цього апарату були козацькі (державні), станові (магістратські, ратушні та панські) і спеціальні (ярмаркові, митні, національні та ін.) суди.

Функціонування державних судів врегульовувалося, зокрема, універсалами гетьманів як вищих посадових осіб країни. Слід зазначити, що в другій половині XVII ст. система козацьких судів була автономною від зовнішнього впливу. Тому судовими універсалами XVII ст. в основному підтверджувалася незалежність судової влади від адміністративного впливу («Універсал Івана Виговського чернігівському полковникові і старшині полку про заборону втручатися в міські суди і порядки» від 16 листопада 1657 р.¹) та встановлювалася підсудність окремих справ («Універсал Івана Самойловича про звільнення іноземних купців від підсудності українським судам» від 28 листопада 1675 р.²).

З посиленням впливу російського уряду на внутрішні процеси в Гетьманщині, а особливо із заснуванням Малоросійської колегії, з'явилося і втручання в судову систему. Такий стан вимагав дій щодо послаблення зовнішнього тиску та впорядкування системи державних судів. Тому 19 серпня 1722 р. наказний гетьман Павло Полуботок видав універсал, яким регламентується здійснення належного судочинства в полках.

По-перше, універсалом забороняються «корчемні суди», встановлюється місце розгляду справ: «... справи судовые въ судебной избѣ разсмѣтривать...»³. По-друге, визначається колегіальний порядок розгляду справ. По-третє, встановлюється порядок апеляції на рішення сільського або сотенного суду. Також універсалом забороняється стягувати надмірні кошти за судочинство: «... такожъ абы нѣ самъ панъ полковникъ, анѣ старшина городовая и сѣлская войсковимъ и посполитимъ людемъ накладями при судахъ убитку и разоренія не наносили...»⁴.

3 грудня 1722 р. гетьман П. Полуботок видав новий судовий універсал. У ньому нормативно закріплювався обов'язок протоколювати судові засідання: «... и писмами закрѣпляли свою децизію...»⁵. Визначався порядок проходження судовими справами інстанцій: суд сотенний, суд полковий, суд генеральний. Подання справи у вищу інстанцію в обхід нижчої стає неможливим: «... бо если ... чоломбитчики... з жалобами являтимуться, то оних воспят до Суду Полкового, яко в ономъ еще небувалих, без прийманя их чоломъбитных ... висилати будемо...»⁶.

Утім, маємо зауважити, що виконання положень, зазначених в універсалах П. Полуботка, почалося не одразу. Цей факт підтверджує лист Генеральної військової канцелярії від 26 січня 1723 р.⁷. Зокрема, в листі зазначається, що незважаючи на попередні універсали, ще подаються скарги у Глухів (там знаходився Генеральний суд), тобто минаючи встановлені універсалом інстанції. Також у листі повторно нагадується новий порядок проходження справ по судових інстанціях і міститься заборона цей порядок порушувати.

Наступним кроком у реформуванні судової системи Гетьманщини стає судовий універсал гетьмана Кирила Розумовського 1760 р. Цим універсалом 1760 р. встановлюється персональний склад Генерального суду в кількості 12 осіб: «... во первыхъ судьямъ

двомъ генералнымъ, а с ними десяти персонамъ коихъ десяти ежегодно въ полкахъ малороссійскихъ изъ каждого полку по одному выбирать...»⁸.

Вищою апеляційною інстанцією визначався безпосередньо гетьман: «Ежели же которая сторона объявитъ себя по вислушаніи приговора недовольнымъ, в такомъ случаи не чиня исполнения судъ генералній долженъ представлять его сиятельству с объяснениемъ дѣла краткимъ экстрактомъ для крайной резолюціи»⁹. Цим універсалом Розумовський розпочав процес судової реформи в Україні, результати якого було закріплено універсалом 1763 р.

Універсал Кирила Розумовського від 19 листопада 1763 р.¹⁰ складався з 9 пунктів. Першим пунктом встановлювалося створити в кожному полку по два подкоморських і два гродських суди та провести вибори до них¹¹.

У другому пункті наказувалося надати земським та гродським судам окремі приміщення й негайно приступити до розгляду справ обраним посадовим особам. Встановлювався обов'язок вести реєстри та описи справ, що розглядаються судами¹².

Третій пункт визначав необхідність прийняття присяги судьями, підсудками, писарями¹³.

У четвертому пункті судьям заборонялося затягувати розгляд справ, а також наказувалося роз'яснювати «челобитчикам» усі питання щодо підсудності справ судам¹⁴.

У п'ятому, шостому та сьомому пунктах універсалу встановлювалося коло обов'язків та порядок взаємодії між посадовими особами земських та гродських судів¹⁵.

Восьмий пункт визначав чини подкоморного, суддів, підсудків, писарів земських та возних¹⁶.

У дев'ятому пункті Генеральному суду дається доручення надати гетьманові пропозиції щодо судової реформи в Україні та положень, викладених в універсалі¹⁷.

Щодо затвердження судових рішень, то вони могли оформлюватися у вигляді судових листів (наприклад, «Судовий лист генерального військового судді Михайла Вуяхевича в справі про землі Юрія Харевича, несправедливо відібрані Захаром Дудченко» від 2 липня 1686 р.¹⁸) чи окремих універсалів (наприклад, «Універсал Павла Полуботка і генеральної старшини щодо передачі вдовою

лубенського полкового судді Михайла Андрійовича Ульяною Терновіотівною боргових розписок на 1100 талерів та реєстрів боржників зятям судді Василю Мартосу та Івану Себестьяновичу» від 8 жовтня 1722 р.¹⁹). Авторство таких документів належить в основному генеральній старшині. Судових універсалів полкової чи сотенної старшини, що врегульовували бпринципові питання організації судочинства на місцях, на даний час віднайти не вдалося.

Нюхіна П. О. (Київ). Українські судові козацькі універсали

Подається коротка характеристика козацьких універсалів XVII–XVIII ст., що мали відношення до судової системи та судочинства в Гетьманщині.

Нюхіна П. А. (Київ). Украинские судебные казацкие универсали

Дается краткая характеристика казацких универсалов XVII–XVIII в., имеющих отношение к судопроизводству и судебной системе Гетманщины.

Nyukhina P. O. (Kyiv). Ukrainian Cossack Court Universals

Cossack universals of XVII–XVIII centuries relating to the judicial system and judicial proceedings in Hetmanate are briefly characterized.

¹ Універсали українських гетьманів від І. Виговського до І. Самойловича (1657–1687) / І. Бутич та ін. (упоряд.); Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського та ін. – К. ; Л.: НТШ, 2004. – С. 62–63.

² Там само. – С. 698.

³ Універсали Павла Полуботка. 1722–1723 / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка; Наукове товариство ім. Шевченка; Центральний держ. історичний архів України / Павло Сохань (голов. ред.), Вячеслав Ринсевич (упоряд.). – К., 2008. – С. 92.

⁴ Там само. – С. 91.

⁵ Там само. – С. 209.

⁶ Там само. – С. 209–210.

⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (Далі – ЦДІАК). – Ф. 54 Друга Малоросійська колегія. – Оп. 1. – Спр. 3520 «Положення о создании гродских, земских и подкоморских судов на Левобережной Украине». – Арк. 6–7.

⁸ ЦДІАК. – Ф. 51 Генеральна військова канцелярія. – Оп. 3. – Спр. 17715 «Справа про створення земських, гродських і підкоморських судів та будівництва приміщень для них». – Арк. 43в.

⁹ Там само. – Арк. 43в.

¹⁰ Пупро О. І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.): монографія : В 2 ч. – Ч. 2. / М-во культури і

туризму України, Держ. акад. кер. кадрів культури і мистецтв. – К.: ДАКККіМ, 2008. – С. 37–45.

¹¹ Там само. – С. 40–41.

¹² Там само. – С. 41.

¹³ Там само. – С. 42.

¹⁴ Там само. – С. 42–43.

¹⁵ Там само. – С. 43–44.

¹⁶ Там само. – С. 44.

¹⁷ Там само. – С. 44–45.

¹⁸ Універсали українських гетьманів від І. Виговського до І. Самойловича... – С. 861–862.

¹⁹ Універсали Павла Полуботка... – С. 163.

Олейников В. В. (Донецьк)

МЕХАНІЗМ СУДОВОЇ ВЛАДИ У ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОМУ ВЧЕННІ С. Ю. ДЕСНИЦЬКОГО

Під час вирішення завдань судово-правової реформи, що стоять нині перед сучасною українською державою, доцільним є звернення до досвіду минулого, зокрема аналіз державно-правових концепцій найвидатніших українських учених-просвітителів. Серед таких гідне місце займає постать Семена Юхимовича Десницького (біля 1740–1789) – українця за національністю, першого професора права Московського університету, що почав читати лекції російською мовою (а не латинською, як це робилося до того).

Творчість С. Ю. Десницького була предметом досліджень багатьох учених (М. М. Коркунова, Б. І. Сиромятнікова, С. О. Покровського, М. Т. Белявського, П. С. Граціанського, А. Брауна тощо). Його наукова спадщина є логічно завершеною державно-правовою концепцією, що не лише спиралася на новітній (для тих часів) досвід світової юридичної науки, але, на наш погляд, набагато випередила свій час. Значне місце в цій спадщині займають ідеї професора щодо проблем реалізації вітчизняного процесуального провадження, в тому числі – функціонування судової («судительной») гілки влади. Розгляд цих ідей є метою даного дослідження.

«Вільних наук магістр, юриспруденції доктор, римських і російських прав екстраординарний (з 1774 р. – ординарний. – В. О.) професор» С. Ю. Десницький народився в Україні, в сім'ї міщан м. Ніжина приблизно у 1740 р. П. С. Граціанський відзначає, що дитячі роки майбутній просвітник провів, імовірно, в Україні. В будь-якому разі, він добре знав український побут та вживав ряд українських слів¹. Після закінчення Троїцької Лаврської семінарії його було направлено в гімназію при Московському університеті, після якої зараховано в студенти університету, але вже через кілька місяців Десницького відряджають для навчання в Глазговський університет, куди він і вирушає в серпні 1761 р. після нетривалої підготовки в Петербурзі. Разом з ним до Глазго було відправлено І. А. Третьякова, з яким в С. Ю. Десницького склалися доволі тісні стосунки. Закінчивши університет та захистивши докторські дисертації (титул 1 книги 28 Пандект «De testamentis ordinariis» (Про звичаєві заповіти) в С. Ю. Десницького та титул 4 книги 2 Пандект «De in Jus vocando» (Про виклик до суду) в І. А. Третьякова) в 1767 р., Десницький та Третьяков повертаються до Росії, де їх повторно випробовують. Друзів було залишено викладачами Московського університету. Тут, долаючи перепони в особі куратора університету В. Є. Адодурова та професорів-іноземців, вони, лише за підтримки Катерини II, домоглися права читати лекції російською мовою. С. Ю. Десницький уперше поставив питання про організацію в університеті кафедри «російського законодавства». За його ініціативою на факультеті було засновано теоретичну та практичну кафедри. Обома він керував особисто. В ті часи С. Ю. Десницький уперше почав викладати студентам університетський курс російської юриспруденції. В 1787 році він вийшов у відставку, а 15 червня 1789 року помер².

Професор був автором таких юридичних праць: «Подання про заснування законодавчої, судової та наказової влади в Російській імперії»³, «Слово про прямий та найближчий спосіб до навчання юриспруденції»⁴, «Слово про витоки та становлення університетів у Європі»⁵ (всі – 1768), «Слово про причини смертних кар за справами кримінальними» (1770)⁶, «Юридичний розсуд про речі священні, святі та прийняті в доброчесність, із вказівкою прав, які їх у різних народів захищають» (1772)⁷, «Юридичний розсуд про початок та

виток шлюбу в первісних народів та про досконалість, до якого він призведеним бути здається наступними народами освіченими» (1775)⁸, «Юридичний розсуд про користь знання вітчизняного законодавства та про необхідне поновлення його в державних високо протегованих училищах» (1778)⁹, «Юридичний роздум про різні поняття, які мають народи про власність мастності в різних станах співіснування» (1781)¹⁰. Крім того, С. Ю. Десницьким було здійснено ряд перекладів (наукові праці У. Блекстона, Т. Боудена, Ф. Г. Дільтея) з англійської та латинської мови на російську.

У галузі судочинства С. Ю. Десницький наполягав на введенні демократичних принципів: рівності всіх перед законом, рівного покарання за вчинення однакових злочинів, відповідності тяжкості покарання характеру і складу злочину і т.д. При цьому він уважав необхідним переглянути існуючу класифікацію злочинів за видами, поставивши на перше місце злочини проти особи і приватної власності: «Найпершими і святішими законами» повинні бути ті, «якими захищаються наше здоров'я і життя. Другими, ті, які бережуть нашу власність і володіння»¹¹, – писав професор. На нашу думку, з метою декларації пріоритетності охорони природних прав і свобод людини над інтересами держави, бажаним є застосування такої структури особливої частини й у сучасному Кримінальному кодексі України, де тривалий час інтереси держави вважалися пріоритетними. Зараз особлива частина цього кодексу, як відомо, починається з Розділу I «Злочини проти основ національної безпеки України».

Розглядаючи природу судової влади, С. Ю. Десницький пропонував зробити її, наскільки це можливо, незалежною від монарха. Хоча суддів мав призначати монарх, це його право обмежувалося за рахунок наявності просвітнього цензу: «...щоб судді до вступу на таку посаду достатньо навчилися... філософії, натуральній юриспруденції, римським законам... вони повинні докладно знати і вміло тлумачити закони своєї Батьківщини, щоб коли всього навчаться, екзаменувалися спочатку професорами юридичного факультету, а потім факультетом адвокатів, кандидати у судді повинні ще... й на практиці адвокатом бути хоча би п'ять років...»¹², – пише професор у своєму «Поданні...». Тільки після цього можна було би клопотати перед монархом для затвердження

на посаді судді. Крім того, за проектом С. Ю. Десницького, останній не мав права вирішувати долю судді, що порушив свої посадові обов'язки. Питання про винність чи невинність такого судді мав вирішувати Сенат, а монарх мусив лише призначати покарання в разі визнання винності.

С. Ю. Десницький пропонував ввести інститут присяжних, або, як їх називав професор, «свідків», обраних з усіх прошарків вільних міщан, які вирішуватимуть питання про те, є підсудний винним чи ні¹³.

Вимоги гласності, змагальності судового процесу у кримінальних справах, відмови від станового суду, введення інституту адвокатури були достатньо прогресивними для російського судочинства тих часів. С. Ю. Десницький намагався пристосувати до вітчизняних реалій досвід британського судового процесу, з яким він був ознайомлений за часів свого перебування в Шотландії.

Слід зазначити, що професор не був схильним до беззастережного запозичання цього досвіду, так він указував на недоцільність використання латинської мови у британському судочинстві.

Вчений пропонував відокремити судову владу від виконавчої («наказової», рос. – «наказательной»). Як відомо, в ті часи судові функції нерідко покладалися на губернаторів та воевод, які могли карати навіть засланням на каторгу та смертною карою.

Деякі прогресивні ідеї С. Ю. Десницького набагато випередили сучасну для нього дійсність¹⁴ та ще й досі не знайшли свого відображення в українській юридичній практиці сьогодні. Так, як уже зазначалося вище, до сьогоднішнього дня в Україні існує необхідність зміни структури особливої частини кримінального законодавства з метою декларації пріоритетності тих прав і свобод, що в демократичному суспільстві вважаються цінністю, вищою за інтереси держави. І сьогодні суд присяжних у нашій країні існує лише «на папері», та й принципів гласності і змагальності судового процесу у вітчизняному судочинстві дотримуються не завжди.

Таким чином, прогресивні погляди професора С. Ю. Десницького не втратили свого актуального значення й сьогодні і повинні й далі досліджуватися вітчизняною історико-правовою наукою.

Олейников В. В. (Донецк). Механизм судовой власти у державно-правовому вченні С. Ю. Десницького

Розглядаються ідеї відомого вітчизняного вченого-юриста С. Ю. Десницького у сфері діяльності судовой власти та здійснення процесуального провадження.

Олейников В. В. (Донецк). Механизм судебной власти в государственно-правовом учении С. Е. Десницкого

Рассматриваются идеи известного отечественного ученого-юриста С. Е. Десницкого в сфере деятельности судебной власти и осуществления процессуального производства.

Oleynikov V. V. (Donetsk). The mechanism of the judiciary in the state-legal doctrine of S. E. Desnitsky

The ideas of the famous Russian legal scientist S. E. Desnitsky in the sphere of activity of the judicial authorities and the implementation of the procedure are discussed.

¹ Грацианский П. С. Десницкий. – М.: Юрид. лит., 1978. – С. 10.

² Олейников В. В. Питання обмеження власти та скасування кріпачтва в працях С. Ю. Десницького // Держава і право. – 2005. – № 29. – С. 147–148.

³ Юридические произведения прогрессивных русских мыслителей. Вторая половина XVIII века / Под ред. С. А. Покровского. – Т. 1. – М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1959. – С. 99–42.

⁴ Там же. – С. 143–185.

⁵ Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. / Под ред. И. Я. Щипанова. – Т. 1. – М.: Гос. изд-во полит. лит., 1952. – С. 335–352.

⁶ Юридические произведения ... – С. 186–200.

⁷ Там же. – С. 201–214.

⁸ Там же. – С. 215–224.

⁹ Там же. – С. 225–241.

¹⁰ Там же. – С. 242–258.

¹¹ Цит. за: История политических и правовых учений / Под ред. В. С. Нерсесянца. – М.: Норма-инфра, 1999. – С. 361.

¹² Юридические произведения ... – С. 110.

¹³ Покровский С. А. Политические и правовые взгляды С. Е. Десницкого. – М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1955. – С. 138.

¹⁴ Там же. – С. 144.

ПИТАННЯ СУДОВОЇ ВЛАДИ В КОНТЕКСТІ СПРОБ РЕФОРМУВАННЯ ОПІКУНСЬКОГО ПРАВА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Спроби реформ інститутів опіки і піклування у Російській імперії ХІХ – поч. ХХ ст. є цікавою, але малодослідженою сторінкою історії кодифікації цивільного права. Для тогочасної Росії, яка взяла за основу свого опікунського права модель урядової опіки, важливим було визначити державний орган управління опікунською сферою. Одним із головних кандидатів на цю роль був суд.

Упродовж усього імперського періоду зберігалися основні засади опікунського права та станові органи опіки і піклування, створені ще наприкінці ХVІІІ ст. Ідеться насамперед про міські сирітські суди – орган опіки та піклування міських станів. Створювалися сирітські суди при міських магістратах, а підпорядковувалися у різний час губернським магістратам, палатам суду та розправи і палатам цивільного суду.

Сирітські суди не були судами у звичному нам розумінні, оскільки формально не мали юрисдикційних повноважень, а їх функції зводилися до функцій сучасних органів опіки і піклування. З усіх дослідників лише О. С. Невзоров відзначав, що до редакції Зводу законів Російської Імперії видання 1857 р. (імовірно, включно. – О. М.), *«коли відбулося переоблаштування судової частини, сирітські суди мали судову владу і прирівнювались до судових місць»*¹.

Нам довелося зустріти лише поодинокі випадки, коли сирітські суди, виходячи за межі наданих їм законом повноважень, реально наповнювали свою назву змістом. Це, зокрема, справи 1782–1790 років про розподіл спадкового майна, окремі з яких зберігаються у Державному архіві Чернігівської області². Крім того, можна згадати, як Переяславський сирітський суд у 1835 році розглянув справу за скаргою міщанської вдови А. Баранової на незаконне заволодіння земельною ділянкою її дітей. Після допиту свідків та встановлення низки юридично значущих фактів, сирітський суд відмовив у задо-

воленні скарги, але не з підстав невідомості йому таких спорів, а через пропущення вдовою строків земської давності³.

Міські сирітські суди підпорядковувалися Міністерству юстиції через палати цивільного суду. Це давало підстави для твердження, що опікунська справа в імперії перебуває у віданні судової влади, а органами наближеного нагляду за опікунами є сирітські суди⁴. Разом з тим члени сирітських судів як службовці були підпорядковані губернатору.

При введенні в дію судових статутів від 20 листопада 1864 року цивільні палати підлягали ліквідації, і слід було визначити, який орган у новій судовій системі буде ревізувати опікунські звіти та розглядати скарги на сирітські суди. Ця проблема була вирішена Височайше затвердженою думкою Державної ради від 17 лютого 1869 року. *«Як тимчасовий захід, до прийняття загального положення про опіки»* визначалося, що ревізії опікунських звітів відтепер сирітські суди здійснюватимуть самостійно⁵, а скарги на сирітські суди мали подаватися до окружних судів, і далі за інстанціями⁶.

Якщо дореформена цивільна палата постійно наглядала за сирітськими судами, надсилала їм обов'язкові для виконання укази та ревізувала опікунські звіти, то окружний суд лише розглядав скарги. Разом з тим сучасники продовжували говорити про особливість подвійного підпорядкування сирітського суду. І. С. Вольман відзначав: *«Сирітські суди ... є установами адміністративними, підпорядкованими в одному відношенні також адміністративним органам..., а в іншому — установам судовим... [і] є ... сумішню відомств адміністративного та судового»*⁷.

У 1908 році Сквирський сирітський суд призначив опікунів над сиротами та майном, зокрема кількома цукровими заводами, спадкового почесного громадянина О. Сетгофера. У процесі ревізії річного звіту опікунів сирітським судом було встановлено, що документація не відповідає встановленій формі. На цій підставі сирітський суд звільнив опікунів. Опікуни оскаржили ухвалу про звільнення до Київського губернського правління, зазначаючи, що звіт складений за правилами італійської бухгалтерії. Губернське правління задовольнило скаргу і скасувало ухвалу сирітського суду в порядку нагляду. Інші опікуни, що вже були призначені сирітським судом на зміну старих, оскаржили указ правління до

Сенату⁸, який скасував цей акт. Сенат визнав, що сирітські суди перебувають у подвійному підпорядкуванні: губернському правлінню та окружному суду. Губернське правління, дізнавшись про неправильні дії сирітського суду, мало притягти винних до відповідальності, але не мало права скасовувати рішення сирітського суду, винесене по суті справи⁹.

Таким чином подвійність підпорядкування сирітського суду після судової реформи 1864 р. полягала тільки в тому, що губернське правління не могло скасувати його рішення.

Сирітські суди та інші станові органи опіки були об'єктом критики багатьох сучасників. Їх, починаючи з 1803 р., намагалися чимось замінити, і в процесі опікунської реформи ці органи були одним із чинників розгортання дискусії навколо проблеми судового завідування опікунською справою.

Після невдачі проекту Цивільного уложення 1810 р., який передбачав створення особливих опікунських судів, комісія М. М. Сперанського презентувала у 1837 р. проект опікунського статуту, за яким зберігався становий поділ опікунських органів на дворянські та міські опіки. Ці органи підпорядковувалися губернським опікам¹⁰. Хоча проект не було реалізовано, назви цих органів ще довго фігурували у різних нормативних актах і навіть, з технічних причин, потрапили до деяких статей Зводу законів¹¹.

Намір створення другої опікунської інстанції мав на меті відокремити опіку від суду. Така мета прямо сформульована в думці Державної ради, Височайше затвердженій 20 червня 1839 року. Державна рада, крім того, наполягала на терміновому вилученні з компетенції сирітських судів справ по так званих спонукальних (рос. – «понудительных») опіках, різновидами яких були опіка над марнотратниками та казенними боржниками. Ці опіки були чимось середнім між покаранням та запобіжним заходом, і уряд вважав, що ними мають завідувати генерал-губернатори, як це було передбачено в Установах для управління губерній. Такий підхід нам видається необґрунтованим, оскільки з підвідомчості суду на користь адміністрації вилучалися справи, які прямо стосувалися обмеження особистих прав підданих.

Утім позиції Державної ради про відділення опіки від суду законотворці свято слідували у проектах опікунських статутів 1847,

1854 та 1860 років¹², хоча у Височайше затверджених основних положеннях із перетворення судової частини в Росії від 29 вересня 1862 року між іншим зазначалося: *«участь мирових суддів у здійсненні заходів у опікунських справах має бути визначено у положенні про опіки»*¹³, проект положення про опіки 1875 року теж засновувався на засадах правил 1839 року. За цим проектом єдиним органом опіки мала стати повітова опіка, що ніби поєднувала функції дворянської опіки та сирітського суду. З міркувань економії казенних коштів упорядники відмовились від губернської опіки та встановили механізм оскарження рішень повітової опіки окружним судам¹⁴.

Ця модель стала об'єктом критики частини юридичної громадськості. М. Стрепетов у 1882 році опублікував ґрунтовну статтю, де розкритикував проект 1875 року. Вітаючи відмову від губернської опіки, М. Стрепетов вважав судовий механізм оскарження таким, що загальмовує вирішення питань та шкодить ефективному опікунському господарству. Суд має справу із постійними правовими формами, а опіка – із мінливими господарськими питаннями. Юрист цитує Й. К. Блончлі, який зазначав, що питання опікунської справи завжди полягає не у справедливості, а у корисності та доцільності. Відзначаючи, що в опікунській царині *«вже зараз відчувається судове гноблення»*, М. Стрепетов висловлює побажання: *«щоб комісія із реформування опік склала із терезів Феміди зайві гири у вигляді турбот її про опікунські справи, інакше ця сліпа богиня, що і без того іноді через сліпоту приймає біле за чорне, до кінця зіпсує чутливість своїх терезів та втратить всяку довіру до себе зі сторони усіх, що поки ще вірують в неї»*¹⁵.

Проект 1875 року теж залишився без руху, оскільки у 1882 році була розпочата робота з підготовки нового цивільного кодексу. Височайше затвердженою 11 грудня 1884 року думкою Державної ради було передбачено, *«з огляду на крайню незадовільність нинішнього устрою опікунської частини»*, не чекаючи закінчення роботи над цивільним уложенням, підготувати та внести на обговорення Державної ради пропозиції із перетворення органів опіки і піклування. В результаті був підготовлений проект Положення про опіки і піклування, оприлюднений 1891 року.

Понад третину пояснювальної записки до проекту присвячено питанню вибору органу опіки та піклування¹⁶. Комісія виступила

проти станового поділу органів опіки, зазначивши, що слід прагнути до єдності влади у нижніх її інстанціях, а не до спеціалізації¹⁷. Більшість осіб, які на запрошення комісії надіслали свої зауваження на проект, висловились за судове завідування опікою, через мирову юстицію. Було багато прихильників передання опікунської влади земствам, а дехто відзначив, що однаково раціональним є доручення опіки і судовій владі, і земствам. Тільки голова Кутаїського окружного суду категорично висловився, що справи опіки мають суто господарський, а не судовий характер¹⁸.

У своєму виборі комісія зупинилася на мирових судах як незалежних, авторитетних та близьких до населення органах. Проте у 1891 році інститут мирового суду майже скрізь був скасований. Тому, згідно зі ст. 3 проекту, передбачалося, що опіки та піклування у судово-мирових округах відаються з'їздами мирових суддів, а у місцевостях, де введено положення про земських начальників, – у судових присутствіях їх повітових з'їздів. Близьчий нагляд за опіками пропонувалося покласти на опікунських начальників: дільничних мирових суддів, земських начальників, міських та волосних суддів¹⁹.

Серед критиків проекту опікунського статуту були такі, хто критикував судове завідування опікою. Член Київського юридичного товариства І. Я. Давиденко згадував, що коли поступив на службу у 1851 році, то був свідком діяльності сирітських судів при ратушах та магістратах і засвідчує, що із відмежуванням сирітських судів від судових органів, у процесі реформ 1860-х років, діяльність сирітських судів значно покращилась²⁰.

Було і багато прихильників судового завідування опікою. Так, О. С. Невзоров визнавав відповідне положення проекту правильним та доцільним²¹. Юрист і письменник Г. Л. Вербловський, загалом поділяючи позиції редакційної комісії проекту, був проти передання опікунської влади земським начальникам. Він виступав за усестановий одноособовий орган опіки – опікунського суддю. Опікунським суддею міг бути повітовий член окружного суду, мировий суддя, або голова волосного суду. Опікунський суддя мав би бути більш незалежним та володіти більшим обсягом вільного часу порівняно з переобтяженим повноваженнями земським начальником²².

Доволі послідовно відстоював завідування суду опікою К. П. Змирлов. Різко критикуючи позицію М. Стрепетова, він посилався на те, що в усіх цивілізованих європейських державах саме суд очолює управління опікунською частиною. Навіть сам Й. К. Блюнчлі, на якого посилається М. Стрепетов, брав участь у розробці Цюрихського цивільного кодексу, за яким система урядової опіки підпорядковується верховному нагляду судових органів*. Крім того, при обговоренні, за участю професора Г. Дернбурга, Пруського положення про опіки від 5 липня 1875 року було висловлено, що справи опіки *мають на собі характер справ судового управління, і тому не вбачається підстав для їх виділення з відомства суду*. Автор звертає увагу на те, що в опікунських справах, так само як і в інших справах судового управління судами, виносяться не рішення, а окремі ухвали. Ці ухвали згідно зі ст. 891 Статуту цивільного судочинства могли бути скасовані в результаті зміни обставин справи, а тому мінливість опікунських справ не вступає у конфлікт із принципом непохитності судових рішень²³. Під судовим управлінням імовірно розуміється термін дореформеного процесуального права, що означав різновид непозовного, дещо подібного до сучасного наказного, провадження²⁴.

Проект 1891 року потонув у дискусіях і не був реалізований. Починалося ХХ століття, із своїми підходами до опікунської справи та судової влади.

Малишев О. О. (Київ). Питання судової влади в контексті спроб реформування опікунського права Російської імперії

Розглядаються уявлення та концепції часів Російської імперії ХІХ ст. щодо місця судової влади в системі інститутів опіки і піклування.

Мальшев А. О. (Київ). Вопросы судебной власти в контексте попыток реформирования опекунского права Российской империи

Рассматриваются представления и концепции времен Российской империи ХІХ века относительно места судебной власти в системе институтов опеки и попечительства.

* О. С. Невзоров наводить Цивільний кодекс Цюрихського кантону як єдиний у Західній Європі виняток, на тлі повсюдного судового завідування опікою.

Malyshev O. O. (Kyiv). Questions of the judicial authority in the context of the guardianship law reformation efforts in the Russian Empire

The article studies the opinions and concepts of XIX century Russian Empire concerning the position of the judicial authority in the system of guardianship and trusteeship institutions.

¹ Невзоров А. С. *Опека над несовершеннолетними. Исторический очерк института и положение его в действующем российском законодательстве.* – Ревель, 1892. – С. 124.

² *Державний архів Чернігівської області: Анотований реєстр описів.* – Т. 1. – Ч. 1: *Фонди дорадянського періоду.* – Чернігів: Деснянська правда, 2005. – С. 176, 256–257, 259.

³ *Державний архів Київської області.* – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 13–14.

⁴ Загоровский А. И. *Опека над несовершеннолетними* // *Русская Мысль.* – 1902. – № 4. – С. 56–57.

⁵ *Полное собрание законов Российской империи (Далее – ПСЗРИ). Собр. 2. – Т. XLIV. – Отд. 1. – С. 165.*

⁶ *Там же.* – С. 165–166.

⁷ Вольман И. С. *Опека и попечительство. Практическое руководство. Сборник действующих в империи законов об опеках и попечительствах.* – СПб.: Издание юридического книжного магазина И. И. Зубкова под фирмой «Законоведение», 1913. – С. 9.

⁸ *Державний архів Київської області.* – Ф. 1052. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 3, 5, 9, 25.

⁹ *Там само.* – Арк. 25

¹⁰ *Сведения о ходе работ по составлению устава об опеках* // *Журнал Министерства юстиции.* – Т. XXV. – Книга третья (сентябрь). – СПб.: Типогр. Правительствующего сената, 1865. – С. 538.

¹¹ ПСЗРИ. Собр. 2. – Т. XII. – Отд. 1. – С. 402; *Свод законов Российской империи, повелением императора Николая I составленный. Издания 1857 года.* – Т. 2. – Часть I. *Общее губернское учреждение.* – СПб.: Тип. втор. отдел. собств. Его Импер. Велич. канцелярии, 1857. – С. 112.

¹² *Сведения о ходе работ...* – С. 538–539.

¹³ ПСЗРИ. Собр. 2. – Т. XXXVII. – Отд. 2. – С. 148.

¹⁴ Стрепетов Н. *Наши законы и законопроекты об опеках* // *Журнал гражданского и уголовного права.* – Издание Санкт-Петербургского юридического общества. – Год двенадцатый. – Книга шестая (сентябрь). – СПб.: Типогр. Правительствующего Сената, 1882. – С. 97.

¹⁵ *Там же.* – С. 103.

¹⁶ Соколов А. Ф. *Замечания на проект об опеках и попечительствах, составленный редакционной комиссией* // *Приложение к протоколам Киевского Юридического Общества за 1892 г.* – С. 1–2.

¹⁷ Вербловский Г. Л. *Новейший проект устава об опеках и попечительствах* // *Юридический вестник.* – Год двадцать четвертый. – Третьего десятиле-

тия. – Т. XII. – Книга первая (сентябрь). – М.: Типография А. И. Мамонтова и Ко, 1892. – С. 84–106.

¹⁸ Невзоров А. С. Указ. соч. – С. 140.

¹⁹ Загоровский А. И. Указ. соч. – С. 60.

²⁰ Давиденко И. Я. Замечания на проект об опеках и попечительствах, составленный редакционной комиссией / Приложение к протоколам Киевского Юридического Общества за 1892 г. – С. 63.

²¹ Невзоров А. С. Указ. соч. – С. 141.

²² Вербловский Г. Л. Указ. соч. – С. 98–100, 106.

²³ Змиров К. П. Опекунские установления по новому проекту // Юридический вестник. – Год двадцатый. – Второго десятилетия. – Т. XXIX. – Книга третья (ноябрь). – М.: Типография А. И. Мамонтова и Ко, 1888. – С. 371–373.

²⁴ ПСЗРИ. Собр. 2. – Т. XXXVII. – Отд. 2. – С. 174; Свод законов... – Т. X. – Ч. II. Законы о судопроизводстве и взысканиях гражданских. – СПб.: Тип. втор. отдел. собств. Его Импер. Велич. канцелярии, 1857. – С. 97.

Дмитришин Ю. Л. (Львів)

ОРГАНІЗАЦІЯ МІСЬКОГО СУДОЧИНСТВА ЗА ХЕЛМІНСЬКИМ ПРАВОМ

Маловивченим питанням історії права є хелмінське право та особливості його застосування на українських землях. Цей різновид магдебурзького права сформувався у середньовічних містах Пруссії – Торуні і Хелмно (зараз обидва містяться на території Польщі). Наше дослідження стосується переважно особливостей застосування хелмінського права у м. Торунь.

До компетенції міської ради за хелмінським правом, як і за магдебурзьким правом загалом, належали адміністративні й судові функції¹. Діяльність лавничих судів урегульовували ординації 1444 та 1613 рр. Важливу роль серед джерел права Торуня відігравали також ортилі з Магдебурга, що направлялися для Торуня на прохання органів міської влади або сторін процесу. Окрім того, вищі суди видавали правові роз'яснення вейстумери (weisthümer). Правову основу для ортилів і вейстумерів становили норми Саксонського Зеркала.

Утім, отримувати ортилі з Магдебурга могли не всі міста, а лише ті, у яких діяли вищі апеляційні суди. Такий суд існував у

Хелмно, його функції виконувала міська рада. Проте в окремих випадках Торунь також міг отримувати ортілі з Магдебурга без посередництва міської ради Хелмно. Такі ортілі переважно стосувались спорів між міською радою й мешканцями міста щодо нерухомого майна на території міста. Ортілі направлялись з Магдебурга до Торуня, як правило, у формі єдиного документа або збірника ортілів.

Посада бурграбія була встановлена в місті після переходу Королівської Пруссії до складу Польщі². У списку радників бурграбій уперше згадується в 1481 р. Бурграбія призначав польський король із чотирьох кандидатів із числа радників, яких пропонувала міська рада. Про призначення королівського бурграбія повідомлялось великим дзвоном на ратуші перед оголошенням результатів виборів радників. До завдань бурграбія у місті належала репрезентація в місті інтересів короля. Бурграбій займав центральне місце у системі міського самоврядування міста Торуня. До його повноважень належав розгляд, спільно з міською радою, кримінальних справ. Бурграбій разом з президентом підписував усі вироки в кримінальних справах. Згідно з міським вількером 1523 р. бурграбій здійснював опіку над міськими судами. Компетенція бурграбського суду визначалася ординацією 1668 р.

У діяльності міської ради Торуня важливе значення мав вількер 1524 р. Він визначав процедуру виборів радників, лавників та інших органів міського самоврядування, компетенцію радників, бургомістрів, лавників, надання міського громадянства, забудови міста та ін. Завершувався вількер нормами матеріального права, що стосувались спадкування, опіки і піклування та кримінального права.

Положення вількера 1523 р. доповнювалися вількером 1539 р. Тут також було врегульовано вибори органів міського самоврядування, обов'язки міських службовців, вибір і компетенція суддів, міське громадянство, обов'язки міщан, опіка й піклування, порядок укладення заповітів, функціонування ремісничих цехів тощо. Окремим вількером було врегульовано правовий статус сіл, що належали місту. Ряд вількерів міська рада Торуня прийняла і в подальші 1623, 1634, 1650, 1678 рр.

Судові функції поряд з міською радою виконували міські лавничі суди. Лавники (*scabini*, *scherpene*) обиралися іншими лавника-

ми, а з кінця XIII ст. або початку XIV ст. – радниками. На перших порах склад міської лави складав сім осіб, а з XIV ст. – дванадцять лавників. До обов'язків лавників належала участь у судових засіданнях та прийняття судових рішень. Відсутність лавників у засіданнях міських судів каралася грошовим штрафом. За виконання своїх посадових обов'язків лавники отримували певну винагороду.

Керівником колегії лавників був солтис (*schultheis, vogt, richter*), який спочатку виконував обов'язки керівника міста. Згідно з положенням хелмінської грамоти солтис був відповідальним як перед Повноважним Орденом, так і перед містом. У XIV ст., як уже згадувалося, право вибору лавників належало міській раді. Після виборів лавників президент міста вручав їм по парі білих рукавиць як символ справедливості. Солтис і лавники під час складання присяги зобов'язувалися бути справедливими, вірними інтересам міста та міській раді. Каденція солтиса та міської лави тривала протягом одного року. На практиці лавники виконували своє повноваження протягом кількох років підряд або з певними перервами. Незначні справи солтис розглядав одноособово. На рішення солтиса можна було подати апеляцію до міської лави у її повному складі. У разі неналежного виконання солтисом своїх обов'язків, до нього міг бути застосований штраф у розмірі, який міг бути застосований до особи визначеної винною у справі. До прибутків солтиса належала одна третина коштів, що йшли від грошових штрафів. У незначних справах сума штрафу повністю переходила до солтиса. Окрім солтиса, важливе місце у лавничому суді відігравав старший лавник (*scheppenmeister*), який у всіх документах лави згадується як один із перших. Старшого лавника обирали інші лавники й у його руках були ключі від будинку лави, де містилася документація та фінанси лави. Старший лавник виконував і інші особливі функції у лавничому суді. Зокрема, щоранку в робочі дні судовий возний повідомляв старшого лавника про справи, які надходили до суду. До повноважень старшого лавника належало також надання дозволу іншим лавникам на виїзд з міста, розгляд разом з іншими лавниками недоліків у роботі суду та повідомлення про це міської ради, ведення засідання лавників та підрахунок голосів у конкретних цивільних і кримінальних справах.

Важливу роль у діяльності суду відігравав допоміжний апарат суду. Серед цих працівників основне місце належало, вочереду, якого призначала міська рада. До його повноважень належало запрошення лавників до участі у судових засіданнях, повідомлення сторін про час розгляду їхніх справ у судах та виконання інших доручень старшого лавника й інших членів суду. Возний також зобов'язувався зберігати таємницю суду, контролював процес сплати судових штрафів та ін. З кінця XIV ст. у Торуні було запроваджено посаду адвоката (*procurator, advocatus*). Адвокати перед вступом на посаду складали присягу перед органами влади міста, де вказувалось, що вони зобов'язувані дотримуватись норм права, міських вількерів і діяти згідно з інтересами сторін процесу. Адвокати брали участь у судових засіданнях на прохання сторін або солтиса. Лише в окремих випадках адвокат міг відмовитися від участі в судових засіданнях³.

Судові вироки у кримінальних справах виконував кат (*scharfrichter*). До його функцій належали застосування тортур, виконання смертних вироків та болісних, калічних і ганебних кар. За виконання кар кат отримував гроші та інші винагороди. Допомогу в роботі суду надавала також міська поліція пахолки.

Лава виконувала свої функції колегіально. У місті, окрім одноособового суду солтиса, існував ряд інших судів, зокрема звичайний суд, гостинний суд, потрібний суд і кримінальний суд.

Звичайний суд відбувався кожні чотирнадцять днів і до його складу входили солтис і не менше шести лавників. В окремих випадках суд міг розглядати справи за участі трьох або двох лавників. Звичайний суд розглядав цивільні та кримінальні справи, що входили до його компетенції. Цей суд міг розглядати справи, сторонами яких були мешканці міста Торуня.

Іншим міським судом був т.зв. потрібний суд, який збирався з приводу справ, що виникали у разі певної потреби.

Окремий суд розглядав справи гостей міста. Цей суд отримав назву гостинний і до його повноваження належали справи осіб, які проживали в інших населених пунктах. Перші згадки про гостинний суд належать до XV ст. (1408, 1415, 1465 рр.). З компетенції даного суду були вилучені всі справи, що стосувались міської нерухомості.

Кримінальний суд (peinliche Gericht) розглядав кримінальні справи в разі затримання злочинця на місці вчинення злочину.

З апеляцією на рішення міських судів можна було звертатися до міської ради як суду другої інстанції. Судовий процес відбувався колегіально, але кожен із суддів міг розглядати справи одноособово. Судовий процес розпочинався т.зв. гаєнням – встановленою у XV ст. церемоніальною процедурою, що складалася з ряду запитань і відповідей солтиса, старшого лавника і возного. Після завершення запитань і відповідей суд переходив до розгляду справи по суті. Спочатку суд відбувався під відкритим небом на ринковій площі. На початку XIV ст. в Торуні було побудоване спеціальне приміщення для лави. Після побудови приміщення ратуші засідання суду лавників відбувалося в окремому її приміщенні.

На рішення, що виносились суддями одноособово, можна було звертатись з апеляцією до міської лави. У справах, де лава виступала судом I інстанції, з апеляцією сторони звертались до міської ради як суду II інстанції. Міська рада була також апеляційним судом на рішення сільських судів сіл, що належали місту Торунь. Під час розгляду апеляційної справи додавались матеріали суду I інстанції та документи про оплату судового мита. Міська рада по апеляційній справі видавала декрет, який вписувався до лавничих книг. Декрет міської ради Торуня можна було оскаржити до міської ради Хелмно, яка була вищим судом хелмінського права. Утім, на практиці декрети міської ради Торуня оскаржували здебільшого напряду до Магдебурга.

Після входження Королівської Пруссії разом з містами Хелмно й Торунь до Речі Посполитої відбулися певні зміни в діяльності солтисько-лавничих судів. Зокрема, з об'єднанням у Торуні Старого й Нового міста було створено спільну канцелярію для лав обох міст. Зберігся попередній процес вибору лавників. Присягу новообрані лавники складали за участі президента міста. Лавники зобов'язувались брати участь у судових засіданнях і в прийнятті судового рішення. Новообрані лавники складали також подяку міській раді за свою підтримку. Після чого лавники знайомилися з солтисом та обирали старшого лавника. Один із лавників зберігав ключі від каси міської лави та архівів. Прізвища лавників вписувались до міських книг.

Лавники виконували свої повноваження пожиттєво. Ніхто не міг усунути лавника з його посади інакше, ніж у передбачених законах випадках. До таких випадків належало вчинення тяжкого злочину (крадіжки, фальшивої присяги, вбивства, сімейної зради) або службового злочину. Лавничі суди у місті Торуні функціонували до 1793 р.

Отже, у пруських містах Торунь і Хелмно сформулась своєрідна система судочинства, яка дещо відрізнялась від міських судів за класичним магдебурзьким правом. Тому можна стверджувати про наявність особливостей міського судочинства за хелмінським правом, які поступово почали переймати деякі інші міста, зокрема й українські.

Дмитришин Ю. Л. (Львів). Організація міського судочинства за хелмінським правом

Досліджуються організація міських судів та міське судочинство в містах Торунь і Хелмно за хелмінським правом.

Дмытришин Ю. Л. (Львов). Организация городского судопроизводства за хелминским правом

Исследуются организация городских судов и городское судопроизводство в городах Торунь и Хелмно за хелминским правом.

Dmytryshyn Yu. L. (Lviv). Organization of city legal proceedings according to Khelmian law

City courts and legal proceedings in cities Torun' and Khelmno according to Khelmian law are researched.

¹ Kamińska K. *Sądownictwo miasta Torunia do połowy XVII w. na tle ustroju sądów niektórych miast Niemiec i Polski*. – Warszawa–Poznań–Toruń, 1980. – S. 93–94.

² Biskup M. *Rozwoju gospodarki czynszowe i utrwalenie ustroju stalowego na pomorzu Wschodnim pod Rządami krzyżackimi (1310–1466) // Historia Pomorza*. – Poznań, 1969. – T. 1. – Cz. 1. – S. 581–775.

³ Jarnolik W. *Rozwoj niemieckiego prawa miejskiego na Podlasiu do Unii Lubelskiej 1569 roku // Przegląd Historyczny*. – 1982. – № 73. – Z. 1–12. – S. 23–46.

ЗНАЧЕННЯ КОПНИХ СУДІВ В ІСТОРІЇ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ ТА ПРАВОВОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Проблема, задекларована в назві цієї праці, викликана тим, що не кожен сучасний правознавець цілковито усвідомлює, наскільки важливим є дослідження історії українського права загалом і копних судів зокрема. У пошуках ефективної моделі судової влади законодавець нерідко нехтує багатим правовим досвідом українського народу, уникає очевидних істин, вважаючи їх пережитком минулих століть. Як наслідок, можемо спостерігати нежиттєздатність окремих законодавчих положень і обмежені результати судових реформ, у тому числі реформи 2010 р. Тому існує потреба розглянути значення копних судів в історії державотворення та правового розвитку України, переосмислення якого здатне відкрити нові можливості для оптимізації судової влади.

Така категорія історико-правової науки, як «значення» того чи іншого досвіду, є складною, відтак пропоную розглянути значення копних судів в історії державотворення та правового розвитку України у трьох основних площинах:

- історичній (значення діяльності копних судів для тогочасного права та населення українських земель);
- теоретичній (значення досліджень копних судів у пізнанні та висвітленні інших наукових проблем);
- практичній (значення досвіду копних судів для сучасної Української держави).

Історична площина. Збереження українських традицій громадського судочинства було зумовлене насамперед суспільними потребами, адже навіть у період XIV–XVIII ст. існувала необхідність діяльності ефективного і швидкого судового органу, який не визнавав станових принципів судочинства. Тому з XIV ст. вервні суди перейшли на новий щабель розвитку – копні суди. Їх функціонування відіграло винятково важливу роль у гарантуванні правового статусу українського селянства, бо копний суд був дієвою гарантією судового

захисту його прав. Унікальність цього інституту виражалась водночас і в тому, що селяни не тільки зберегли можливість вирішення судових справ за межами домініального (вотчинного) суду, а й самі мали право, будучи копними суддями, вирішувати справи, в яких стороною був представник привілейованого суспільного стану. Наведений судовий демократизм був небаченим явищем у тогочасній Європі, що доводить високий рівень розвитку українського права.

Діяльність копних судів мала вплив на історію державотворення та правовий розвиток не лише на українських і білоруських землях, а й на литовських. Норми копного права були рецептовані у законодавстві Великого князівства Литовського, а функціонування копних судів було санкціонованим у Статутах 1529, 1566 і 1588 рр. Як наслідок, копні суди поширились навіть на етнічну територію Литви.

В умовах відсутності Української держави копні суди були унікальним механізмом, який забезпечував збереження та розвиток українського національного права. На засіданнях цих органів застосування законодавства було обмеженим, натомість широко використовувались українські звичаєво-правові норми. Це важливий аспект історичного значення копних судів для державотворення та правового розвитку України, адже якщо припустити, що право є таким невід'ємним елементом народу, як його звичаї, мова, культура, то копні суди, забезпечуючи дію українського права, сприяли збереженню самоідентичності та сутності українства впродовж довголітньої відсутності Української держави.

Занепад копних судів та поступове припинення їх діяльності на українських землях припадає на XVIII ст. Проте апробовані столітньою практикою копні правові звичаї продовжували застосовуватись у сільському судочинстві навіть у XIX ст., а подекуди й на початку XX ст. Існують відомості про поволання, гоніння сліду, ходіння під дерном, які проводили українські селяни навіть у згаданий більш пізній період. Також відчутним був вплив копного права на так звані селянські самосуди XIX ст. – початку XX ст., адже народна пам'ять про право громади на справедливий суд інколи переважувала існуючі на той час законодавчі заборони.

Теоретична площина. Дослідження історії копних судів і копного судочинства здатні відкрити шлях до вирішення інших складних наукових проблем. Попередниками копних судів були

давньоруські вервні суди та додержавні суди родових спільнот (общин), щодо яких немає історичних джерел, які дали б змогу їх всебічно дослідити. Натомість джерела про діяльність копних судів дійшли до сьогодення, щоправда, у незначній кількості. Відтак у процесі пізнання характерних рис копного судочинства, яке зберегло чимало архаїчних елементів, існує можливість усвідомити деякі особливості вервного та додержавного судочинства.

Рішення копних судів і протоколи їх засідань, які склались возними, є важливим джерелом для дослідження матеріальних і процесуальних норм українського звичаєвого права. У цих документах відображені особливості звичаєво-правового регулювання речових прав, земельної власності, зобов'язань, деліктів, а також кримінальної відповідальності (народних уявлень про злочин і кару). Однак найбагатшими ці матеріали є на процесуальні норми українського звичаєвого права, які регулювали відкриття провадження (позов, обрання копних суддів та ін.), здійснення попереднього розслідування (гоніння сліду, звід, поволання, сок, «давання вини» тощо), судовий розгляд (заклад, судові дебати, примирення тощо), докази та доказування («лице», свідки, присяга, ордалії та ін.), оскарження рішення («обча копа» та ін.), а також його виконання («оговор копний», звільнення злочинця дівчиною тощо).

Практична площина. Переходячи від минулого в сучасність у контексті копних судів, важливо зберегти раціональність у тих пропозиціях, які могли б бути враховані законодавцем. У цьому аспекті варто згадати заяви І. Ю. Черкаського про необхідність відродження копних судів і копного права в умовах 20-х років ХХ ст.¹ та їх об'єктивну критику видатним ученим М. П. Василенком² і його колегами. Разом з тим не можна також не підкреслити мужності та патріотизму І. Ю. Черкаського, адже ці заяви лунали під час сталінського режиму й напередодні посиленних репресій.

Насамперед юридичній спільноті варто звертатись до досвіду копних судів як морального прикладу неупередженості, об'єктивності та динамічності органу, що здійснює судову владу. Безперечно, повернення середньовічних копних судів у сучасну Україну більш ніж недоцільне, проте кожному судді слід розуміти, що він повинен знати не тільки текст закону, а й проникнути в дух права та виховати в собі відчуття справедливості, адже тільки таке

судочинство можна буде назвати правосуддя. Саме цього навчас сучасні покоління історія копних судів і копного судочинства.

Крім того, необхідно виокремити положення національного правового досвіду, що є актуальними у сьогоднішній й могли б мати певне практичне застосування у законодавстві та юридичній практиці. Досвід функціонування копних судів на українських землях доводить, що ефективність судової влади в Україні залежить від демократичності засад її формування та здійснення. З огляду на ці міркування існує необхідність демократизації судової системи Української держави через такі заходи:

а) надати реальній дії ст. 63 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 07.07.2010 щодо функціонування інституту присяжних. Присяжні повинні стати важливою частиною судів другої ланки, адже даний правовий інститут відповідає демократичним засадам правосуддя та історичному досвіду;

б) за умови адаптування правового інституту копного суду до сучасних умов він міг би набути форми органу відновного правосуддя. Кожна територіальна громада повинна вирішувати (очевидно, через утворені нею органи) певне коло судових справ, яке доцільно було б визначити у процесуальному законодавстві. Для набуття юридичної дії прийняте громадою рішення необхідно затвердити державним судом. Пропонована процедура відома у програмах відновного правосуддя інших європейських держав³ і здатна покращити якість судочинства в сучасній Українській державі, а також зменшити надмірне навантаження судів першої інстанції.

Підсумовуючи висловлені міркування про значення копних судів в історії державотворення та правового розвитку України, варто відзначити, що згадана наукова проблема не лише цікава й актуальна, а може також позитивно вплинути на сучасне судочинство. Водночас цей правовий досвід українського народу здатний виконати виховну функцію у підготовці моральних і висококваліфікованих фахівців у галузі права.

Бедрій М. М. (Львів). Значення копних судів в історії державотворення та правового розвитку України

Розглянуто значення копних судів в історії українського права, значення їх дослідження для історико-правової науки та досвіду їх діяльності для сучасної судової системи України.

Бедрий М. М. (Львов). Значение копных судов в истории государственного и правового развития Украины

Рассмотрено значение копных судов в истории украинского права, значение их исследования для историко-правовой науки и опыта их деятельности для современной судебной системы Украины.

Bedriy M. M. (Lviv). The role of «kopa» courts in the history of state and law development in Ukraine

The author highlights the role of «kopa» courts in the history of Ukrainian law, the value of their studying for the legal history science and experience of their activity for the modern judicial system of Ukraine.

¹ Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII в.в. // Праці комісії для вивчення історії західноруського та українського права. – Вип. 4. – К., 1928. – С. 56.

² Василенко М. Передмова // Праці комісії для вивчення історії західноруського та українського права. – Вип. 4. – К., 1928. – С. VIII.

³ Коваль Р. Актуальні питання впровадження відновного правосуддя в правову систему України // Судоустрій і судочинство в Україні. – 2007. – № 1. – С. 19–24.

Макарчук А. В. (Київ)

ВІЙСЬКОВА ЮСТИЦІЯ ДЕРЖАВ ЧЕТВЕРНОГО СОЮЗУ ЯК ЧИННИК ДЕСТАБІЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Уведення військових сил держав Четверного союзу на територію України мало значний вплив на українські державотворчі пошуки 1918 року. Німецько-австро-угорські війська врятували Українську Центральну Раду від військової поразки. На початковому етапі (протягом лютого – першої половини березня) місії збройних формувань Центральних держав на території України були безумовно лояльними щодо Центральної Ради та Ради Народних Міністрів як сторони, що їх запросила.

Однак відносини військ держав Четверного союзу із місцевим населенням відразу набули стану напруги з ряду причин, серед яких: несвоєчасне роз'яснення Центральною Радою причин і мети появи нових союзників, які ще донедавна були ворогами; відсутність єдиного механізму постачання прибулих військ, що здійснювалося на розсуд керівництва окремих частин і підрозділів; недружня пропаганда опозиційних до Центральної Ради політичних сил тощо.

З іншого боку, командування армій Центральних держав спостерігало невтішну тенденцію суттєвого скорочення обсягів засіву сільськогосподарських угідь, викликану сумнівною земельною політикою Центральної Ради.

Дослідник проблематики О. О. Кураєв називає дату 19 березня 1918 р. як рубіж, від якого ставлення до Центральної Ради та її уряду з боку німецького головнокомандування різко змінилося. Не останню роль тут зіграла особиста позиція генерала В. Гренера, який розкритикував дипломатичне відомство за намагання ставитися до Українського уряду як до рівного партнера і радив узяти приклад з австрійців, які широко застосовували реквізиції збіжжя та запровадили практику застосування смертної кари щодо місцевого населення¹.

21 березня вийшло розпорядження керуючого німецькими військами А. фон Лінзінгена про запровадження на території України законів військового часу та смертної кари. Серед порушень, які підлягали покаранню, називалися: невиконання військової присяги, шпигунство, державна зрада, порушення публічного спокою, заклик до повстання тощо². Нагадаємо, що смертна кара на території УНР була скасована ще Третім Універсалом Центральної Ради (листопад 1917 р.).

Міністр судових справ М. С. Ткаченко 23 березня відповів на розпорядження А. фон Лінзінгена про встановлення німцями військово-польових судів циркуляром до прокураторів окружних судів, у якому, зокрема, нагадував, що іноземні суди не мають законної сили в УНР, для суду над громадянами держави існує система загальних судів та військових судів при комендантах військових частин, а отже «засуджування німецькими й австрійськими судами громадян УНР є втручання в законну судову владу і тому являється беззаконним вчинком»³.

Німецькі та австрійські відомства поставились надзвичайно негативно до видання цього циркуляра. Зокрема Д. І. Дорошенко згадує, що за три дні, 26 березня головне німецьке командування на Україні заявило протест як проти тону і форми циркуляра, так і проти того, що такий циркуляр було видано без попереднього в'яснення справи і порозуміння із німецькими властями⁴. С. П. Шелухін (представник партії соціалістів-федералістів та наступник М. С. Ткаченка на посаді міністра юстиції) згодом докладав чимало зусиль, щоб загладити «негарне враження» від цього документа.

Дослідники проблематики В. І. Головченко та В. Ф. Солдатенко вказують, що роз'яснення про неправомірність таких дій військової адміністрації союзників надавалося також і МВС УНР. Проте німецькі та австрійські військово-польові суди продовжували вносити смертні вироки щодо громадян УНР⁵.

Іноді поодинокі волаючі прояви нехтування державним законодавством УНР з боку німецько-австрійської військової юстиції все ж удавалося припинити. Так, у зв'язку зі смертними вироками дванадцятьом мешканцям Херсона була утворена спеціальна слідча комісія Центральної Ради на чолі з сіоністом Мойсеєм Гіндесом, але її вимоги скасувати чи відкласти виконання присуду командир дислокованої в місті 11-ї дивізії австрійський генерал фон Мец відхилив. Тоді М. Гіндес направив телеграми М. С. Грушевському, В. О. Голубовичу й членам уряду УНР, а голова Ради Народних Міністрів звернувся вночі телеграмою до командувача австрійських військ фельдмаршала Е. Бем-Ермолі й телеграфував послові графу Й. Форгачу; лише тоді вирок скасували⁶.

Зазначимо, втім, що загальний стан справ залишався невтішним – німецька військова адміністрація поступово перебирала на себе функції судової системи⁷ де-юре суверенної України. Первісно це явище мало локальний, дещо стихійний характер. Ситуація змінилася із прийняттям німецьким військовим командуванням за основу курсу на заміну режиму Центральної Ради. Узурпація повноважень судової гілки влади стала частиною загальної політики німецького військового командування щодо української адміністрації на місцях.

24 квітня 1918 р. в Києві відбулась нарада вищих німецьких та австро-угорських військових та дипломатичних посадовців. Зокре-

ма були присутні генерал-лейтенант В. Греннер, німецький посол в Україні барон А. Мумм, австро-угорський посол граф Й. Форгач, німецький військовий аташе Штольценберг, австро-угорський військовий аташе майор Флейшман і урядовець військового посольства Принцінг⁸. На зустрічі обговорювалося вироблення спільної стратегії щодо ситуації, яка склалася в Україні. За результатами наради було погоджено спільний погляд щодо неприпустимості існування в УНР власної армії, вимогу оптимізації процедур товарообміну і торгівлі, вироблення спільної валютно-фінансової політики, розв'язання земельно-аграрної проблеми через ліквідацію земельних комітетів та відновлення приватної власності на землю. Сторони також дійшли згоди щодо майбутнього судоустрою на території України, який мав базуватися на таких засадах:

а) для всіх вчинків і злочинів супроти союзних військ устанавлюються німецькі та австро-угорські польові суди;

б) українська юстиція має бути захищена від терору будь-яких політичних організацій;

в) у разі відсутності на Україні відповідних військових судових законів, мають застосовуватись закони Центральних держав⁹.

Повний перелік із восьми вимог до Центральної Ради передали голові Ради Народних Міністрів В. О. Голубовичу. Прем'єр-міністр попросив два дні на роздуми¹⁰. Того ж дня ці засади були узгоджені на зустрічі генерал-лейтенанта В. Гренера із П. П. Скоропадським – у ході обговорення умов підтримки німецьких та австро-угорських військ у разі успішного здійснення генералом Скоропадським державного перевороту.

Виконанням прийнятого напередодні німцями та австрійцями рішення, а одночасно й апофеозом протистояння німецької військової юстиції та українських судових органів у питаннях підсудності стало опублікування 25 квітня 1918 року Наказу № 21 головнокомандуючого німецькими військами на Україні генерал-фельдмаршала Г. фон Ейхгорна. За цим наказом німецькі військово-польові суди оголошувались фактично виключними органами судової юрисдикції на всій території країни, «де тільки перебувають німецькі війська».

Зауважимо, що формально сам наказ з'явився у відповідь на чи то арешт, чи то викрадення єврейського банкіра А. Ю. Доброго,

який співпрацював із німецькими військами. Здійснене підлеглими Міністра внутрішніх справ М. С. Ткаченка вивезення банкіра із Києва до Харкова відбувалось вночі, а самі співробітники були одягнуті в цивільну одежу. Такі обставини не лише поставили В. О. Голубовича у «ненатуральне становище», а й дали підстави для поширення чуток про діяльність підпільної антинімецької організації¹¹.

Відтак, використавши цей формальний привід, Г. фон Ейхгорн видав наказ про впровадження німецьких військово-польових судів в Україні під приводом відновлення громадського порядку. Наказ містив чотири основні пункти:

1) виключно особливому німецькому польовому суду підлягають усі вчинки проти громадського порядку, а також карні злочини проти німецьких та союзних військ, як і проти всіх осіб, що до них належать;

2) заборонено будь-яке порушення публічного спокою, до якого також віднесено «вуличні збіговища»;

3) заборонена усна та друкована агітація, а часописам, що публікуватимуть інформацію такого характеру, загрожуватиме закриття;

4) констатувалось продовження діяльності українських судових установ – у обсягу, що не суперечить першому пункту.

Аналізуючи мотиви наказу, П. А. Христюк указав, що німці керувалися необхідністю створення правової бази для здійснення судочинства над учасниками повстання, яке, можливо, розв'язалось би із початком планованого німецько-австрійськими силами державного перевороту¹².

Документ, підписаний Г. фон Ейхгорном, як і звітка про обеззброєння німецькими військами української дивізії синьожупанників, що сталося у ніч з 26 на 27 квітня, викликали серйозне занепокоєння Малої ради. Наступні два дні – 27 та 28 квітня у Раді точились гострі дебати щодо можливої реакції.

Військовий міністр О. Т. Жуківський намагався розрядити напружену ситуацію заявою, що Військове міністерство з власної ініціативи видало розпорядження про розформування Першої («синьожупанної») та Другої (перебувала на той час у Ковелі на шляху до Києва) українських дивізій, а з німцями цей процес лише

узгодило. Нібито саме роззброєння стало лише «непорозумінням» і чинилося у тій формі лише з метою збереження військового майна, що належало цим дивізіям.

Голова Ради Народних Міністрів В. О. Голубович оголосив присутнім про інтерпеляцію політичних кіл Німеччини у Рейхстазі щодо наказу Г. фон Ейхгорна про засів полів. Окрилені тим, що депутати німецького парламенту нібито піддали критиці попередній наказ командувача німецькими окупаційними військами на Україні, депутати Малої ради вирішили, що цей наказ Г. фон Ейхгорна є його особистим демаршем, не погодженим із німецькими властями. Лунали вимоги оголошення посла А. Мумма та генерал-фельдмаршала Г. фон Ейхорна *persona non grata*, наміри звернення із скаргами до Рейхстагу, погрози збройним опором.

Наказ Г. фон Ейхгорна № 21 став першим кроком у планованому німецькими та австро-угорськими військами комплексі заходів, спрямованих на заміну українського керівництва більш лояльним. Центральна Рада ж перебувала в ілюзії наявності у неї певних засобів впливу на союзні війська. Уся немічність Центральної Ради проявилась, коли ввечері 28 квітня 1918 р. до зали її засідань увірвався загін німецьких солдатів, і офіцер, який керував ними, оголосив про арешт ряду українських високопосадовців.

Наступного дня в Києві відбувся т.зв. гетьманський переворот, внаслідок якого до влади прийшов П. П. Скоропадський. Новообраний гетьман дав згоду на умови підтримки державного перевороту німецькими та австро-угорськими військами, запропоновані йому В. Гренером. Таким чином П. П. Скоропадський визнав юрисдикцію німецьких військово-польових судів на території України та їх право судити громадян Української держави.

Видання командуванням німецької армії наказів про встановлення на території УНР законів військового часу та смертної кари, а також упровадження німецьких польових судів суперечили цілому ряду нормативних актів Центральної Ради. Насамперед це звичайно ж базовий принцип судочинства, стверджений прийнятим 10 листопада 1917 р. положенням: «Суд на Україні твориться іменем Української Народної Республіки»¹³. Порушено також і принципове положення про скасування на території УНР смертної кари, встановлене Третім Універсалом Української Цен-

тральної Ради. Зазнала руйнування хитка система судів загальної та спеціальної юрисдикції, що постала в ході революційних подій на території України як наслідок незавершеної судової реформи та гострої внутрішньополітичної ситуації.

Впровадження військової юстиції держав Четверного союзу значно погіршило громадську думку про Центральну Раду, довело населенню її політичну безпорадність та сприяло зміцненню опозиційних партій і рухів.

Саме цей аспект зносин військового командування Центральних держав та керівництва УНР, разом із виданням 6 квітня відомого наказу Г. фон Ейхгорна *про засів полів* відіграв ключову роль у дестабілізації політичної платформи Центральної Ради, дискредитації її в очах населення та, безперечно, сприяв здійсненню гетьманського перевороту, який привів до влади П. П. Сагайдачного.

Макарчук А. В. (Київ). Військова юстиція держав Четверного союзу як чинник дестабілізації Української Центральної Ради

Розглядається узурпація німецькими та австро-угорськими військовими властями повноважень щодо здійснення судочинства на території УНР у березні – квітні 1918 року.

Макарчук А. В. (Киев). Военная юстиция государств Четверного союза как фактор дестабилизации Центральной Рады

Рассматривается узурпация германскими и австро-венгерскими военными властями полномочий по осуществлению судопроизводства на территории УНР в марте – апреле 1918 года.

Makarchuk A. V. (Kyiv). Military justice of the Quadruple Alliance as a destabilizing factor of Central Rada activity

The usurpation of judicial authorities by the German and Austro-Hungarian bodies in the UNP in March – April 1918 is described.

¹ Кураев О. О. *Політика Німеччини й Австро-Угорщини у Першій світовій війні: український напрямок*. – К., 2009. – С. 283.

² *Гражданская война на Украине 1918–1920 гг.: Сборник документов и материалов: В 3 томах, 4 книгах*. – Т.1. – Кн.1. – К. – 1976. – С. 64–65.

³ Христюк П. А. *Українська революція. Розвідки і матеріали: У 4-х томах*. – Т. 2. – Відень: 1921. – С. 163.

⁴ Дорошенко Д. І. *Історія України 1917–1923 рр.: У 2-х т.* – Т. 2. – Ужгород, 1930. – С. 17.

⁵ Головченко В. І., Солдатенко В. Ф. *Українське питання в роки Першої світової війни*. – К., 2009. – С. 202.

⁶ *Народна воля*. – 1918. – 24 квітня.

⁷ Рум'янцев В. О. *Судова система України в період «Української революції» 1917–1921 рр. // Проблеми законності*. – № 100. – 2009. – С. 53–62.

⁸ Дорошенко Д. І. *Зазн. праця*. – С. 30.

⁹ *Там само*. – С. 30–31.

¹⁰ Кураєв О. О. *Зазн. праця*. – С. 295.

¹¹ Христюк П. А. *Зазн. праця*. – С. 166.

¹² *Там само* – С. 167.

¹³ Рум'янцев В. О. *Зазн. праця*. – С. 54.

Гончаров А. В. (Донецьк)

ДІЯЛЬНІСТЬ СУДОВОЇ ВЛАДИ У СФЕРІ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ТА ДОСВІД ОСТАННІХ РОКІВ

У сучасних умовах зростає значення наукових досліджень формування судової системи України, оскільки судові органи відіграють вирішальну роль у правовому забезпеченні й захисті прав і свобод людини та громадянина.

Між іншим судова гілка влади виконує функції захисту прав і законних інтересів громадян у сфері соціального захисту населення¹. Суди розглядають скарги громадян на рішення органів, які признають пенсії, встановлюють юридичні факти, що мають значення для пенсійного забезпечення, виносять рішення про відшкодування збитків працівникам, які постраждали від нещасного випадку або професійного захворювання на виробництві, про задоволення регресних позовів органів соціального захисту до підприємств тощо.

В Україні поступово накопичується досвід розгляду в судах справ про компенсації моральної шкоди, заподіяної громадянам несвоєчасною виплатою або незаконним зменшенням розміру

пенсії з вини органів соціального захисту, необґрунтовані рішення медико-соціальної експертної комісії про визнання або невизнання непрацездатних громадян інвалідами та інше, що, на нашу думку, є позитивним.

Основні завдання судової гілки влади як головного засобу захисту прав людини і громадянина від правопорушень полягають у відновленні порушених прав і свобод. За радянської влади судовий механізм захисту прав людини був декларативним і недієвим, оскільки судові органи не були самостійною гілкою влади, а залежали від партійних структур. Нині держава спрямовує всі зусилля для того, щоб цей вид захисту прав людини став найефективнішою формою захисту на зразок того, як ця практика реалізується в країнах з розвинутою демократією².

Одночасно з утвердженням прав і свобод людини й громадянина важливе значення має реалізація цих прав і свобод, тобто їх механізм. Так, громадяни мають право звернутися для реалізації будь-якого права взагалі та соціальних прав зокрема до органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій і посадових осіб відповідно до їх компетенції.

З точки зору реалізації прав громадян виділяють абсолютні (безумовні) і відносні права. Абсолютними вважаються права, реалізація яких залежить лише від волевиявлення громадянина. Права ж, реалізація яких залежить не лише від волевиявлення громадян, а й від наявності фактичних можливостей для їх здійснення в даний час, належать до відносних. Відносними правами слід вважати також права, для реалізації яких потрібен акт органу виконавчої влади (наприклад, рішення про призначення пенсії, допомоги). Таким чином, волевиявлення громадянина, що опосередковується у формі письмового звернення до компетентного органу, обов'язково має бути ним розглянуто. На підставі цього та відповідно до вимог законодавства України приймається управлінське рішення. Людина у разі порушення її прав може спробувати врегулювати мирним шляхом, без звернення до судових і правоохоронних органів, ситуацію, що склалася.

В Україні було створено Конституційний Суд, який діє відповідно до ст. 124 Конституції України та Закону України від 16 жовтня 1996 року «Про Конституційний Суд України».

Система судів загальної юрисдикції будується за принципами територіальності і спеціалізації. Найвищим у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України. Вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі суди.

Органи судової влади захищають права та свободи людини і громадянина від будь-якого свавілля з боку державних органів. Крім того, Конституційний Суд як специфічний підрозділ у системі судової влади може стримувати як законодавчу, так і виконавчу гілки влади через визнання законів, прийнятих парламентом, і нормативно-правових актів вищих органів виконавчої влади неконституційними у разі, якщо вони не відповідають Конституції України.

Відповідно до ст. 147 Конституції України, Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні, який вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції України та законів України, в тому числі й тих, які регулюють соціальні питання.

Із інтегруванням України в європейську спільноту стають можливими і міжнародно-правові механізми захисту порушених прав громадян, у тому числі і соціальних. У нашій країні 17 липня 1997 року вступив у силу Закон України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції». Таким чином, у громадян України, а також у осіб, які не є громадянами України, але проживають чи тимчасово перебувають на території України, з'явилась можливість звертатися зі скаргами в Страсбург – у Європейський Суд з прав людини.

Скаржитися до Європейського Суду з прав людини можна лише за захистом тих прав, які окреслені в Конвенції. Тобто можна звертатися до Європейського Суду за захистом таких прав і свобод: право на життя (ст. 2 Конвенції); право на захист від катування, тортур та іншого нелюдського або такого, що принижує її гідність, поводження чи покарання (ст. 3); право на захист від рабства або іншого підневільного стану, від примусової чи обов'язкової праці (ст. 4); право на свободу й особисту недоторканність (ст. 5); право на справедливий і відкритий розгляд упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, створеним відповідно до закону

(ст. 6); право на повагу до її особистого і сімейного життя, житла і таємниці листування (ст. 8); право на свободу думки, совісті та релігії (ст. 9); право на свободу виявлення поглядів (ст. 10); право на свободу мирних зборів і свободу асоціації з іншими людьми, включаючи право створювати профспілки та вступати до них для захисту своїх інтересів (ст. 11); право на одруження і створення сім'ї згідно з національними законами, які регулюють здійснення цього права (ст. 12); право на ефективні засоби правового захисту перед державою навіть у тому разі, якщо таке порушення здійснене особою, яка діяла як офіційна (ст. 13); право на захист від дискримінації (ст. 14).

Багато громадян направляють до Європейського Суду заяви неправового характеру, тому їх не беруть до розгляду. Тобто Європейський Суд не є судом в українському розумінні цього слова. Він не переглядає справи як суд більш високої інстанції, не переглядає доведеність обвинувачення, правильність застосування внутрішнього законодавства й міри покарання (крім проявів несправедливого суду). Європейська Конвенція встановлює головним чином цивільні й політичні права і не захищає трудових, житлових прав, а також право на гідне життя й тому подібні соціальні права, тому Європейський Суд не розглядає заяви про порушення таких прав. Іншими словами, скаржитись потрібно лише у випадках порушення відповідних статей Конвенції про захист прав людини. Суд розглядає лише ті скарги, які направлені проти держави, що підписала й ратифікувала Конвенцію з прав людини і які стосуються подій, що настали після ратифікації Конвенції цією державою.

Суд не може розглядати скарги, направлені проти приватних осіб чи недержавних (комерційних) організацій. Європейський Суд бере до розгляду заяви про випадки, коли не виконуються вже прийняті судові рішення, наприклад, про виплату заробітної плати тощо. Також може бути прийнята заява про довготерміновий, без поважних причин, нерозгляд справи в суді, про неприйняття заяви українським судом³.

Отже, глибокі та масштабні перетворення, що відбуваються в Україні протягом останніх двох десятиліть, незважаючи на свою непослідовність і суперечливість, докорінно оновили і продовжують оновлювати українську державність. Змінюються місце й роль держави в житті суспільства, відносини держави та особи,

цінності, що визначаються і захищаються державою. Формується принципово нова судова система української держави, зокрема, на конституційному рівні зафіксовано прихильність ідеям і цінностям соціальної держави в умовах сучасної модернізації країни. Вивчення теоретико-правових засад діяльності судової влади має важливе значення для успішного вирішення нагальних проблем, пов'язаних з удосконаленням чинного законодавства, правотворчої та правозастосовної діяльності, бо рівень соціальної захищеності населення є показником якості життя суспільства, рівня розвитку держави як гаранта прав і свобод людини та громадянина.

Гончаров А. В. (Донецьк). Діяльність судової влади у сфері реалізації соціального захисту населення: теоретико-правові основи та досвід останніх років

Досліджуються основні теоретико-правові засади діяльності судової влади у сфері соціального захисту населення з урахуванням історичного досвіду останніх років.

Гончаров А. В. (Донецьк). Деятельность судебной власти в сфере реализации социальной защиты населения: теоретико-правовые основы и исторический опыт последних лет

Исследуются основные теоретико-правовые основы деятельности судебной власти, в сфере социальной защиты населения с учетом исторического опыта последних лет.

Goncharov A. V. (Donetsk). Theoretical and legal foundations of the judicial authorities in the implementation of social welfare: theoretical and legal bases and historical experience of the past few years

The article studies main theoretical and legal bases of the activities of the judicial authority in the field of social protection of the population in light of the historical experience of the past few years.

¹ Головін А., Годованець В. Гарантії права людини і громадянина на соціальний захист: деякі питання законодавчого регулювання та здійснення конституційного судочинства // Вісник Конституційного Суду України. – 2008. – № 2. – С. 85.

² Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права людини і громадянина в Україні: навч. посіб. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 249.

³ Бермічева О. В. Соціальна функція держави в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Харків, 2002. – С. 50–55.

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ СУДОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Необхідність правового захисту суб'єктів господарювання зумовлена самою сутністю ринкових відносин.

Умови господарювання, що постійно змінюються, активне використання невідомих раніше способів порушення прав суб'єктів підприємництва, реформування судової системи України зумовили актуальність проблеми, що досліджується. Під судовим захистом прав та законних інтересів пропонують розуміти діяльність судів, що здійснюється у певному порядку. Головна роль у цьому процесі відводиться судовій владі, яка здійснюється шляхом правосуддя.

Дослідженню окремих аспектів проблеми судового захисту прав суб'єктів підприємництва присвячені роботи вітчизняних та зарубіжних учених Г. Абова, О. Абознава, С. Алексєєва, М. Омельченка, С. Братуся, А. Добровольського, П. Колесова, В. Лаптева, О. Скакун, Д. Притики, Е. Разд'яконова, В. Яркова та інших.

Відповідно до Конституції України правосуддя України здійснюється тільки судом, і його юрисдикція поширюється на всі правовідносини у державі.

У юридичній літературі досі триває дискусія щодо визначення поняття «правосуддя». Деякі автори вважають, що правосуддя – особливим чином організована діяльність спеціальних органів держави¹. Інші ототожнюють правосуддя із юрисдикцією².

Конституція України ст. 124 закріпила загальне розуміння правосуддя незалежно від того, в якій формі воно відбувається. Правосуддя – це діяльність суду, проте помилкою буде розглядати сам процес здійснення цієї діяльності у відриві від його кінцевого результату, а саме захисту права. Реалізація судової влади здійснюється у формі відправлення правосуддя, при цьому велику роль відіграють гарантії справедливості цієї діяльності³. Право тільки тоді є правом, коли воно базується на справедливості⁴. Справедливість судового розгляду справи пов'язана з іншою ознакою правосуддя,

а саме з доступністю судового захисту. Згідно із ч. 3 ст. 3 Законом України «Про судоустрій і статус суддів України» судова система забезпечує доступність правосуддя для кожної особи в порядку, встановленому Конституцією та законами України.

Серед проблем, з якими стикається правосуддя, Г. Жилін вирізняє такий чинник, що негативно впливає на його доступність, як збільшення з кожним роком надходження справ у суди та ускладнення цих справ⁵. У 2010 році на розгляді судів перебувало 1 млн 660 тис. справ про адміністративні правопорушення, з яких із винесенням постанов суди розглянули 1 млн 539 тис. справ, або 93%. На розгляд до апеляційних загальних судів надійшло 19,9 тис. **апеляційних скарг; протестів прокурору на постанови загальних місцевих судів у справах про адміністративні правопорушення.** З різних підстав повернено 4,6 тис. апеляційних скарг та протестів прокурора, або 22,4% від кількості тих, що перебували на розгляді. Суди розглянули 15,1 тис. справ за апеляційними скаргами, протестами прокурора, або 74%. За результатами перегляду скасовано та змінено 5,8 тис. постанов, у тому числі скасовано та змінено 5,8 тис. постанов за порушення Правил, вимог Закону та вимог МК⁶.

Надмірне навантаження негативно впливає на строки розгляду справ та якість судочинства, недотримання процедури. Численні скарги на порушення прав людини вчасно не розглядаються у зв'язку з перевантаженістю судів різних інстанцій і особливо суддів на місцях. Необхідним чинником доступності судочинства є реалізація в процесуальному законодавстві конституційних положень, відповідно до яких права і свободи людини та громадянина захищаються судом⁷.

Законом України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 року; першого Протоколу та протоколів № 2, 4, 7 і 11 до Конвенції» від 17 липня 1997 року № 475/97-ВР наша держава повністю визнала обов'язковою і без укладення спеціальної угоди юрисдикцію Європейського Суду з прав людини (Європейський Суд) з усіх питань, відносно тлумачення та здійснення Конвенції. Стаття 8 Кодексу адміністративного судочинства України встановлює зобов'язання адміністративного суду вживати принцип верховенства права з урахуванням судової практики Європейського Суду. Практика Європейського Суду з прав

людини виробила мінімальні стандарти доступу до правосуддя. Відповідно до них будь-яка вимога, що стосується громадянських прав та обов'язків, може бути пред'явлена до суду; якщо особа не має коштів на оплату послуг представника, держава зобов'язана надати їй безкоштовну юридичну допомогу: розгляд справи має бути здійснений судом у розумний строк. У разі невизначеності предметної чи територіальної підсудності адміністративної справи така справа розглядається місцевим адміністративним судом за вибором позивача. В країнах Європи питання невизначеної підсудності вирішується по-різному. У Великобританії спори між громадянами та органами, що наділені владними повноваженнями, вирішують адміністративні суди загальної юрисдикції. Разом із загальними судами в цій країні існують адміністративні трибунали, які виконують судові та управлінські функції. Особливістю функціонування адміністративних трибуналів є те, що для них судова функція має другорядне значення, тому їх і називають «квазісудами». Залежно від справ, які підсудні адміністративним трибуналам, діють:

- 1) Палата, яка розглядає справи щодо захисту соціальних справ;
- 2) Палата у справах охорони здоров'я, освіти та соціального забезпечення;
- 3) Палата у справах пенсійного забезпечення військовослужбовців і компенсацій.

Треба визначити, що структура адміністративних судів у Великобританії є досить складною, але діє вона ефективно. В Україні немає органів, подібних до адміністративних трибуналів Великобританії, безумовною перевагою яких є: швидкість провадження, спеціалізація при розгляді позовів, гнучкість застосування правових норм у процесі провадження у справі; вільний доступ для осіб, які бажають отримати правовий захист. Впровадження такої моделі судових органів в Україні має свої позитиви. Створення подібного до британських трибуналів органу знизило б навантаження на існуючі в Україні місцеві загальні суди, а також на окружні адміністративні суди.

У законодавстві Франції розмежовано підсудність справ судовим органам, проте коли виникає прогалина в законодавчому полі, питання підсудності вирішується в юрисдикційному провадженні. Таку функцію має трибунал з конфліктів, який відіграє

посередницьку роль у французькій судовій системі. Він створений за принципом представництва суддів від кожної гілки правосуддя – касаційного суду Франції й Державної ради. Його рішення оскарженню не підлягають.

В Україні за передбаченою Законом від 7 липня 2010 року моделлю судоустрою Верховний Суд України втрачає визначену Конституцією ознаку «найвищого судового органу», що може привести до втрати організаційної і процесуальної єдності судової системи. Вихід із ситуації, що склалася в судоустрої України, може бути у підсиленні повноважень Верховного Суду у галузі забезпечення єдності судової практики. Треба погодитись із пропозицією вчених юристів надати виключні повноваження щодо рекомендаційних роз'яснень законодавства Пленуму зазначеного суду, одночасно позбавивши аналогічного права пленуми вищих спеціалізованих судів. За аналогією із практикою функціонування Касаційного Суду Франції, надати Верховному Суду України повноваження розглядати скарги на судові рішення вищих спеціалізованих судів лише з питань права (матеріального і процесуального), але не з питань факту. Класична французька модель передбачала, що наслідки для учасників процесу перегляду судового рішення взагалі не наставали: суд міг визначити наявність помилок у кваліфікації, призначенні міри покарання тощо, але його рішення мали обов'язковий характер для наступних процесів, тим самим вони були певним орієнтиром правильності застосування норм права. Подібна модель і досі використовується у Франції, а також у Німеччині при розгляді справи у порядку ревізії⁸. Певні елементи французької моделі касаційного суду можуть бути імплементовані і в практику організації і функціонування Верховному Суду України.

Доступність судочинства також забезпечується за рахунок реалізації принципу територіальності у побудові системи адміністративних судів. Однак територіальне розташування не повинно спричинити труднощів для громадян при зверненні за захистом своїх прав і свобод. Чим більша територія підсудна адміністративному суду, тим складніше громадянам безпосередньо звернутися до нього за захистом своїх порушених прав та брати участь у судовому процесі. Концепція судово-правової реформи України пропонує систему судів загальної юрисдикції – районні адміні-

стративні суди, комісії з адміністративних справ в апеляційних судах та Верховному Суді України.

КАСУ закріпив, що система адміністративних судів складається з місцевих (окружних) адміністративних судів, апеляційних адміністративних судів, Вищого адміністративного суду України, а також місцевих загальних судів при вирішенні ними деяких категорій адміністративних справ та Верховного Суду України при перегляді судових рішень за винятковими обставинами.

Побудована в Україні система адміністративних судів не є досконалою. Встановлення певного порядку оскарження рішень, дій або бездіяльності окремих суб'єктів владних повноважень (безпосередньо у Вищому адміністративному суді України, рішення якого кінцеве й не підлягає оскарженню) націлено скоріше на недопущення такого оскарження. Практика показує, що фактично оскаржити в цьому органі можна тільки документи (рішення, постанови, укази, розпорядження), але не бездіяльність або відмову в розгляданні звернення Вищої Ради юстиції, Вищої кваліфікаційної комісії суддів, Верховної Ради України. Закон України «Про судоустрій та статус суддів» щодо відповідальності суддів дозволив звертатися до органів, наділених повноваженнями на здійснення дисциплінарного провадження відносно суддів, що значно збільшило кількість скарг на дії суддів. Оскільки порядок новий як для суддів, так і для вказаних органів, деякі питання стають предметом судових спорів (наприклад, про порядок прийняття рішення про відкриття дисциплінарного чинення Вищої Кваліфікаційної Комісії України). ВККС не повідомляє позивачів, що поскаржилися на суддю, про розглядання питання і приймає рішення на основі існуючої заяви, а Закон України «Про звернення громадян» (ст. 18) встановлює право заявника бути під час розгляду його питання й надати додаткову інформацію особі, яка перевіряє скаргу. Більше того, в окремих частинах Закон про судоустрій також указує на необхідність запрошення на засідання ВККС заявників. ВАСУ поки що не має єдиної відповіді на це питання. Якщо в березні цього року колегія суддів П'ятої палати ВАСУ, розглядаючи позови громадян до ВККС про призначення протиправними рішень ВККС у зв'язку з порушенням процедури їх прийняття, зважаючи на не запрошення на засідання заявника,

вважала, що ВККС може не запрошувати на свої засідання, то вже на кінець квітня змінила свою думку. Таким чином, за станом на сьогодні ми маємо дві діаметрально протилежні точки зору, що належать до одного й того ж суб'єкта, щодо питань необхідності запрошення заявників ВККС на свої засідання. Шукати єдину відповідь на це питання буде Верховний Суд України⁹. Голова Вищого господарського суду України В. Татьков закликав суддів керуватись постановою Пленуму ВХСУ як законами. Здавалося б питання актуальне, бо навіть робити якісь узагальнення судової практики й давати які-небудь рекомендації, якщо вони не будуть застосовуватись? Однак чи повинні судді беззаперечно керуватись рекомендаціями вищих судів? Таким чином, це лише деякі питання діяльності системи судів. Проблем та невирішених питань набагато більше. З прийняттям Закону України «Про судоустрій та статус суддів» робота з реформування судової системи не закінчується, а тільки починається.

Реформування судової системи має відбуватися одночасно з реформуванням процесуального законодавства, забезпеченням незалежності судових органів від впливу законодавчої та виконавчої влади, реалізацією демократичної ідеї правосуддя, виробленої світовою практикою й наукою.

Таким чином, для ефективного захисту прав суб'єктів підприємництва необхідно: конкретизувати повноваження суддів у процесуальному законодавстві, а також межі встановлення засад судочинства щодо окремих категорій спорів; забезпечити розбудову і функціонування судової системи відповідно до принципів доступності, єдності та спеціалізації; перетворити суди загальної юрисдикції на трирівневу систему, в якій Верховний Суд України, як найвища судова установа є єдиним судом касаційної інстанції; надати виключні повноваження щодо рекомендаційних роз'яснень законодавства Пленуму Верховного Суду, одночасно позбавивши аналогічного права пленуми вищих спеціалізованих судів. При Вищій Кваліфікаційній комісії суддів України створити спеціальне управління, до повноважень якого входило б розглядання скарг фізичних та юридичних осіб на дії суддів.

Тіткова С. П. (Сімферополь). Историко-правові аспекти судового захисту прав суб'єктів господарювання

Розглядається проблема суті та цілей захисту прав і законних інтересів суб'єктів господарювання в судовому порядку, дається характеристика деяких елементів доступності адміністративного судочинства.

Титкова С. П. (Симферополь). Историко-правовые аспекты судебной защиты прав субъектов предпринимательства

Рассмотрена проблема сущности и целей защиты прав и законных интересов субъектов предпринимательства в судебном порядке, дается характеристика некоторых элементов доступности административного судопроизводства.

Titkova S. P. (Simferopol). Historical and legal aspects of the judicial protection of market participants' rights

The problem of the nature and goals of protecting the rights and legitimate interests of business entities in court is analyzed; some elements of accessibility of administrative legal proceedings are characterized.

¹ Гапеев В. Н. *Правосудие и арбитраж*. – Ростов, 1983. – С. 116.

² Нажимов В. П. *Понятие и виды правосудия // Материалы научной конференции, посвященной 50-летию советского государства и права «Вопросы современного развития советской юридической науки»*. – Ленинград, 1968. – С. 65.

³ Дегтярев С. П. *Развитие конфликтной ситуации при реализации судебной власти // Арбитражный и гражданский процесс*. – 2007. – № 1. – С. 11.

⁴ Шпренгер Г. *Взаимодействие: соображения по поводу антропологического понятия масштабов справедливости // Государство и право*. – 2004. – № 5. – С. 26.

⁵ Жилин Г. *Защита прав человека в гражданском судопроизводстве // Российская юстиция*. – 1998. – № 1 – С. 5–7.

⁶ *Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції у 2010 р. // Вісник Верховного Суду України*. – 2011. – № 5. – С. 17–33.

⁷ Абросимова Е. Б. *Судебная власть в Российской Федерации. Система и принципы*. – М., 2002. – С. 24.

⁸ Гончар И. *Налоговая недостаточность // Юридическая практика*. – 2011. – 28 июля, № 26. – С. 15.

⁹ Гончар И. *Особое приглашение // Юридическая практика*. – 2011. – 14 июня, № 24. – С. 16.

УКРАЇНСЬКА МОВА В СУДОЧИНСТВІ АВСТРО-УГОРЩИНИ

З утворенням у 1867 р. дуалістичної Австро-Угорської монархії розпочався період конституційних реформ, які торкнулися всіх сфер життя, зокрема й судочинства. Згідно з законом від 21 грудня 1867 р. про судову владу¹, в судочинстві були запроваджені незначні, проте суттєві за змістом зміни, в результаті яких була сформована триступенева судова система: одноособові повітові суди, окружні (крайові) суди та колегіальні вищі крайові суди.

За законом судова влада остаточно відокремлювалася від адміністративних органів. Уводився принцип незмінюваності суддів (довічно призначались імператором), проголошувались їхні самостійність і незалежність. Суддею міг стати австрійський громадянин чоловічої статі, який мав юридичну освіту і після трирічної практики успішно склав письмовий та усний судові екзамени. Відновлювалися суди присяжних, на розгляд яких покладалися тяжкі злочини, політичні справи, а також питання про пресу².

Застосування української мови, в тому числі й у судочинстві, регламентувалося конституційним законом від 21 грудня 1867 р. про загальні права громадян, де в статті 19 зазначалося, що «зі сторони держави визнається рівноправність усіх крайових мов в школі, в управлінні та в суспільному житті»³.

Утім на території Східної Галичини норми цієї статті не реалізувалися, оскільки українська мова грубо ігнорувалася зі сторони поляків. Доволі часто на засіданні галицького сейму ставилося питання про порушення прав щодо української мови в установах і судах Східної Галичини, але, на жаль, вони так і залишалися невирішеними.

5 червня 1869 р. було прийняте розпорядження міністрів внутрішніх справ, віровизнань та освіти, справедливості (юстиції), скарбу, торгівлі та сільського господарства, а також національної оборони і громадської безпеки відносно урядової мови крайових влад, урядів і судів у Королівстві Галіції та Володимирії разом з Великим

Князівством Краківським у службі внутрішній і в кореспонденції з іншими органами влади, яке ввійшло в дію 1 жовтня того ж року.

У § 1 розпорядження зазначалося таке: «Крайові влади та уряди, які підлягають міністерствам Внутрішніх справ, Скарбу, Торгівлі та сільського господарства, а також Національної оборони та громадської безпеки, крайова Рада шкільна і суди будуть вживати як в службі внутрішній, так в кореспонденції урядовій невіськових влад, урядів та судів в краю мову польську»⁴.

Таким чином, розпорядження фактично надало польській мові статусу другої офіційної мови в Східній Галичині, водночас як українська мова залишилася в статусі крайової мови для окремої частини населення.

Проте мовне питання було актуальним протягом усього австрійського панування в Галичині, причому воно порушувалося не тільки перед крайовою владою, а й перед центральними органами. Так, у 1901 році група депутатів подала інтерпеляцію міністру юстиції, в якій підкреслювалося, що незважаючи на його накази від 9 липня 1860 р., 9 червня 1891 р. і 28 червня 1894 р., які надавали рівнозначний правовий статус польській та українській мові в судових установах, записи в ґрунтових книгах в усіх судах Східної Галичини робляться лише польською мовою. Суди без єдиного винятку виносять рішення в цивільних і вироки в кримінальних справах також виключно польською мовою⁵.

Окрім мовної дискримінації, порушувалося також право суддів-українців. У національному аспекті склад суддів був переважно неукраїнським. Українці допускалися до судової роботи переважно в судах нижчих інстанцій. До прикладу, у 1908 р. у Східній Галичині 63,8% суддів були поляками, а 31,8% – українцями⁶.

Отже, незважаючи на те, що на території Східної Галичини функціонувала розвинута система судових органів, яка мала відповідні демократичні ознаки, в судах було мало суддів-українців, а судочинство велося не українською, а польською мовою, що грубо порушувало права українського населення.

Гаврецька М. Й. (Івано-Франківськ). Українська мова в судочинстві Австро-Угорщини

Аналізується зміст нормативно-правових актів часів Австро-Угорщини, які визначали мову судочинства в судах Східної Галичини.

Гаврецкая М. И. (Ивано-Франковск). Украинский язык в судопроизводстве Австро-Венгрии

Анализируется содержание нормативно-правовых актов времен Австро-Венгрии, определявших язык судопроизводства в судах Восточной Галичины.

Havretska M. J. (Ivano-Frankivsk). Ukrainian language in legal proceedings of Austria-Hungary

The article analyzes the content of regulations during the Austro-Hungarian Empire, which determined the language of proceedings in the courts of the Eastern Halychyna.

¹ *Przekłady ustaw, rozporządzen i obwieszczen z Dziennika praw państwa dla Królestwa Galicyi i Lodomeryi, tudzież Wielkiego Księstwa Krakowskiego. Rocznik 1867. We Lwowie. Z ces. krol. galicyjskiej Drukarni rządowej. – S. 497–499.*

² Терлюк І. Я. *Історія держави і права України (Доновітній час): Навч. посіб. – К.: Аміка, 2006. – 347 с.*

³ *Przekłady ustaw ... – S. 494.*

⁴ *Dziennik ustaw i rozporządzen krajowych dla Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem. Rocznik 1869. Lwow. Z drukarni Wl. Lozinskiego. Zarządca W. J. Weber. – S. 67.*

⁵ Кульчицький В. С., Бойко І. Й., Мікула О. І., Настяк І. Ю. *Апарат управління Галичиною у складі Австро-Угорщини. – Львів, 2002. – 66 с.*

⁶ Кульчицький В. С. *Державний лад і право в Галичині (в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.). – Львів, 1965. – 50 с.*

Кахнич В. С. (Львів)

ЛЕОНІД ПАЙПЕР ЯК УЧАСНИК СУДОВИХ ПРОЦЕСІВ (1865–1942 рр.)

Ця доповідь присвячена Леоніду Пайперу – людині, яка зуміла достойно пройти свій життєвий шлях і залишити після себе величезну кількість пропозицій щодо укладення законів, кодексів та внесення змін до правової бази. Водночас Леонід Пайпер був майстерним адвокатом, а його участь у судових процесах становила приклад для тодішніх правників. Постать цього

вченого-правознавця та юриста-практика може бути прикладом і для сучасного покоління знавців юриспруденції.

Леонід Пайпер народився 9 лютого 1865 р., в м. Кракові. Син Ісаака Пайпер і Малкі Файне. Л. Пайпер мав брата Самуїла 1855 року народження, Авраама 1856 р. н. і Мойсея 1868 р. н. та сестру Марію 1858 р. н. Мало що відомо про дитинство Л. Пайпера. Батьки майбутнього юриста жили постійно в Кракові.

У 1875 року Л. Пайпер вступив до гімназії Санкт-Джек у Кракові, де в 1882 р. закінчив сім класів. Через два роки здав іспит про закінчення середньої освіти, що відбувся 17–27 березня 1884 р., в гімназії Варфоломія Новодворського в Кракові¹.

Через після здачі іспиту, 28 квітня 1884 р., Л. Пайпер вступив на юридичний факультет Ягеллонського університету². Він навчався в 1883–1884 рр., на час навчання особливо зацікавився кримінальним правом і взяв участь у семінарах провідних професорів Едмунда Кжимуського і проф. Джозефа Розенбланта.

Слід зазначити, що він також слухав лекції Фрідеріка Золя, Френсіса Каспарка, Майкла Бобжинського, Ентоні Горського та інших. Вислухавши достатню кількість лекцій та склавши три державних іспити – історичний, правовий і політичний, що входили до програми юридичного факультету, 23 березня 1888 р. він дістав можливість завершити навчання.

Таким чином, молодий Пайпер вирішив підійти до іспитів у докторантуру (в австрійській системі три державні іспити відповідали предмету розгляду прийняття в коледж). Після успішного завершення здачі іспитів 30 листопада 1889 р. він отримав ступінь доктора права. Цей ступінь дав йому можливість підготувати себе до професії адвоката під егідою юристів у Дрогобичі і Перемишлі³. Наприкінці вісімдесятих і дев'яностих років ХІХ ст. Леонід Пайпер навчався за кордоном у Берлінському університеті.

У 1888 р. він мав можливість бути присутнім у Берліні та познайомитися з такими видатними науковцями, як Йосип Колер (1849–1919 рр.), в якого він навчався кілька років опісля, під час навчання в Берліні, де був присутній Юліуш Макаревич⁴. Крім того, на факультеті берлінського університету права викладали серед іншого науковці Гірке Отто фон (1841–1921 рр.) і Генріх Бруннер (1840–1915 рр.).

Навчання за кордоном не заважало йому займатися практикою. Після закінчення і здачі іспиту в адвокати, який відбувся в 1895 році, цей іспит був прийнятий районними прокурорами Перемишля та суддями, які базувалися в Перемишлі. 1 травня 1895 р. відкрив адвокатську контору в будівлі по вул. Вода. Леонід Пайпер спочатку використовував ім'я Лейб, але з 1899 року змінив його на Леона, яке використовував до смерті⁵.

Доктор Леон Пайпер майже з самого відкриття юридичної фірми, що займається в Перемишлі юридичною діяльністю⁶. До початку Першої світової війни, був юристом Перемишля. Досить швидко завоював репутацію прекрасного адвоката і фахівця з правознавства.

Вже в 1896 р. читав лекції в товаристві юристів Перемишля⁷. З початком Першої світової війни діяльність товариства юристів зупинилася на певний період, та після тривалого часу на засіданні 7 червня 1925 р. Леоніда Пайпера було обрано членом правління і віце-президентом товариства, а 12 червня 1925 р. президентом було призначено «паперові гроші». Він обіймав посаду віце-президента до 1939 р.

Леонід Пайпер також брав участь у житті Асоціації адвокатів у Перемишлі, і від 1911 р., до Першої світової війни був членом Департаменту (Комітету) «Пшемиско-Самбірського», палати адвокатів.

Л. Пайпер був активістом багатой єврейської організації. Через ліберальні погляди, які були притаманні Пайперу, він часто потрапляв під супротив опонентів таких думок.

Вдалося з'ясувати, що 10 січня 1903 р. доктора Л. Пайпера обрано головою навчального закладу під назвою «Тойбенхала». Це був популярний університет, заснований для єврейських інтелектуалів. Основна мета полягала в поширенні установою освіти, особливо серед бідних верств польських євреїв Перемишля. Такі цільові показники асиміляції академічної Асоціації «Союз», який був утворений в 1907 р., у Львові. Членом цієї організації був Л. Пайпер. Крім того, в Перемишлі він був також членом «Наукового читального залу», який був заснований в 1892 р., до нього належали майже всі члени єврейської інтелігенції міста.

На початку листопада 1918 р. в Перемишлі Пайпера було включено до Єврейської Народної ради, яка представляла інтереси всіх великих єврейських політичних груп у місті, але його діяльність у цій раді маловідома.

У нас немає точної інформації про стосунки Л. Пайпера з єврейською громадою в міжвоєнний період. Відомо, однак, що в липні 1925 р., на позачергових загальних зборах єврейського спортивного клубу «Hagibor» Л. Пайпер був обраний її президентом. Він виконував ці функції до 1928 р. У той час, сіоністські організації помітили його некомпетентність у керівництві клубом, недостатність кваліфікації та відсутність ідеологічних зв'язків з єврейською громадою. Про Пайпера тоді писали, що його не беруть до участі в діяльності сіоністського руху.

Про діяльність у єврейській громаді Л. Пайпера в період другої Речі Посполитої можна зробити висновок, що він залишався до кінця на нейтральній позиції. Це підтверджує також той факт, що в 1939 р. він був членом редакційного комітету «Перемишльський Тиждень» – політично мотивованого журналу, який був присвячений «гарному місту»,

Адвокат Пайпер також брав активну участь у різних соціальних діях і в культурному житті Перемишля. Відомо, що 11 березня 1919 р. в приміщенні суду було виголошено вступну промову на відкритті відновленого після війни інтелектуального клубу «Ballroom».

Тим часом у червні 1927 р. Пайпер був обраний секретарем Громадянського комітету зі збору пожертвувань для розміщеного в Перемишлі піхотного полку, а в 1928 р. підтримав кампанію зі збору коштів на будівництво будинку Перемишльського солдата.

Окремий розділ у біографії Леоніда Пайпера — його діяльність у спортивних організаціях. На додаток до участі в єврейських спортивних асоціаціях 13 квітня 1927 р. він був обраний віце-президентом ради Перемишльсько-Львівської районної футбольної асоціації, а також 25 червня 1927 р. включений до складу новоствореного управління асоціації тимчасового спорту Перемишля – заступником голови.

У вересні 1927 р. на прохання всіх членів футбольної асоціації доктор Л. Пайпер, як він пише, «Нові голоси Перемишля», повідомлення, що всі спортивні клуби прийняв із великим задоволенням. За їх внесок у розвиток футболу в Перемишлі в серпні 1931 р. Пайпер нагороджений польською футбольною асоціацією.

Можна сказати, що Леонід Пайпер успішно поєднував практику професійного юриста й академічну діяльність. Його досвід і думки, що впливали з юридичної практики та правового дослідження наукової літератури, опубліковані на сторінках ряду юри-

дичних журналів, у тому числі в газеті «Судова Варшава», «Голос юристів», «Голос права», «Бар» і «Польський Цивільний процес». Він також мав публікації за редакцією доктора Ансельма Литвака у Львівському «Голосі закону» як фахівець у галузі кримінального права, кримінального судочинства і цивільного судочинства.

Основна сфера його досліджень – кримінальне право, але вчений вільно орієнтувався і в питаннях цивільного, господарського та процесуального права. Свідченням цього є численні зауваження до кодексів і законів у галузі кримінального права, процесуального та приватних секторів.

Отже, життєвий шлях відомого практика й науковця не був легким. Однак незважаючи на різні життєві перепони та труднощі, з якими доводилось стикатися правнику, врешті-решт Л. Пайперу завдяки наполегливій праці вдалося стати багатогою людиною.

Коли, 7–8 вересня 1939 р., німецька авіація почала бомбардувати Перемишль, доктор Пайпер із сім'єю переїхав до Кракова, сподіваючись, що там буде легше йому вижити. Однак у 1941 р. він потрапив у поіменний список, призначених для переселення євреїв у гетто.

У червні та жовтні 1942 р. приблизно 14 тисяч мешканців гетто було депортовано до таборів смерті Бельзеке. Багато хто, особливо літні люди, були замордовані на місці. Серед них, імовірно, був і доктор Леонід Пайпер, якому тоді було вже 77 років. Доля його дружини і дітей невідома.

Протягом багатьох років особистість Леоніда Пайпера залишалася в таємниці. Проте відомо, що він був одним з найактивніших спостерігачів за законодавчою діяльністю, автором численних зауважень на кодекси та інші нормативно-правові акти. Результатом одного з таких зауважень є коментар до Кримінального кодексу 1932 р., який був високо оцінений такими вченими, як Юліуш Макаревич, Ярослав Василевський, які вважали Леоніда Пайпера одним з найбільших польських криміналістів.

Кахнич В. С. (Львів). Леонід Пайпер як учасник судових процесів (1865–1942 рр.)

Розглянуто вагомий внесок відомого юриста Леоніда Пайпера, а також значення його дослідження для історико-правової науки та його роль у розвитку сучасної судової системи Української держави.

Кахнич В. С. (Львов). Леонид Пайпер как участник судебных процессов (1865–1942 гг.)

Рассмотрены весомый вклад известного юриста Леонида Пайпера, а также значение его исследований для историко-правовой науки и его роль в развитии современной судебной системы Украинского государства.

Kakhnych V. S. (Lviv). Leonid Piper as a participant in trials (1865–1942)

The author considers a great contribution of a famous lawyer Leonid Piper and significance of his studies for historical and legal science, as well as his role in the development of modern court system of the Ukrainian state.

¹ *Archiwum Państwowe w Przemyślu, Zespół: Izraelicka Gmina wyznaniowa w Przemyślu. – Sygn. 21. – Księga urodzeń 1893–1895. – S. 306, L. porz. 24.*

² *Andrzejewski Z. Redzik A. Peiper Leon (ok. 1870 – po 1939) // Słownik Biograficzny Adwokatów Polskich. – T. II. – Z. 3–4. – S. 407–409.*

³ *Andrzejewski Z. Dr Leon Peiper adwokat z Przemyśla // Nasz Przemyśl. – 2007. – № 11 (39).*

⁴ *Redzik A. Profesor Juliusz Makarewicz – życie i dzieło // Prawo karne w poglądach Profesora Juliusza Makarewicza (Publikacje Katedry Prawa Karnego KUL, pod. red. A. Grześkowiak). – Lublin, 2005. – S. 26.*

⁵ *Kurjer Przemyski z 12 maja 1895 r. – № 46. – S. 2.*

⁶ *Gazeta Przemyska z 21 lipca 1908 r. – № 58. – S. 2.*

⁷ *Towarzystwo Prawnicze w Przemyślu. – Przemyśl: PpiA, 1893. – S. 639.*

Андрусяк І. П. (Львів)

ПОЧАТОК БОРОТЬБИ ЗА ГЕНДЕРНУ РІВНІСТЬ У ГАЛИЧИНІ (ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ ІВАНА ФРАНКА ТА ТОВАРИШІВ)

Початок новітнього етапу політичної боротьби українського народу на землях, що входили до складу Австро-Угорської імперії, можна пов'язувати з судовими репресіями проти української молоді, що розпочалися Віденським процесом Остапа Терлецького 1876 р. та Львівським процесом Михайла Павлика і його товаришів

1877 р. та Львівським 1878 р. і Коломийським 1880 р. процесами Івана Франка і його товаришів¹.

На початку 70-х років XIX ст. в середовищі української молоді Австро-Угорської імперії починає формуватися нове ідейно-політичне угруповання на чолі з Іваном Франком, Михайлом Павликом, Остапом Терлецьким та ін. Молоді українські інтелектуали кидають виклик існуючим політичним та громадським структурам, беруть на себе роль провідників національного життя, бо, як писав у 1878 р. Іван Франко, «ще від часів панщини і реакції 50-их років виробилося серед усеї галицької інтелігенції значне відчуження від народу, від його життя і інтересів. Власна кар'єра гнала її від усяких недозволених студій по етнографії та статистиці, студій, котрі одні могли вказати інтелігенції належите поле ділання. І не тільки міщани хорували на ту слабкість незнання народу, – ні, навіть попи і поміщики, що жили між людом, – і ті не знали його і не знають досі. Вони дивляться на него просто тільки як на робучу силу і доходну статтю та нарікають, що робуча сила замало працює, що та стаття несе замалий дохід! А о тім, що може та сила потребує дечого до свого розвою, щоб працювати більше і корисніше, що може і вона хоче доступу до світла науки і добутків культури, – ті панове ніколи не подумали»².

Саме тоді в українському русі з'являються ідеї соціальної рівності, антиклерикалізму, соціального та національного визволення. Тоді ж з'являється ідея гендерної рівності, починається боротьба за жіночі права. Для Івана Франка та його однодумців є очевидним: «Ідея соціалізму простує тим самим і до скасування всяких класових привілеїв і всіх станів та до цілковитого зрівняння прав чоловіка із правами жінок. Бо доки жінка займатиме підрядне становище проти чоловіка, доти не можна говорити про жодну рівність ані про жодну вільність»³.

Тогочасним усталеним поглядам на шлюб, сім'ю, права подружжя, виховання дітей прогресивна українська молодь протиставляє зовсім інший підхід, базований на засадах вільних від приниження, підпорядкування, гніту та безправ'я. Очевидно, що в цьому підході було багато юнацького максималізму, браку реального життєвого досвіду, невиправданого оптимізму. Проте знаходимо тут багато такого, що дає підставу говорити саме про

гендерну рівність як шлях гармонізації відносин між статями, а не тільки про боротьбу за права жінок. У цьому відношенні викликає інтерес популярний виклад програми польських і українських соціалістів у Галичині, в складанні якої активну участь брав Іван Франко, під назвою «Чого хоче «Галицька робітничка Громада»?». Так, аналізуючи існуючі шлюбно-сімейні відносини, він зазначав, що «для бідного чоловіка й життя родинне не є добром, а радше нещастям, раз для того, що йому дуже часто приходиться женитись (а ще частіше бідним дівчатам виходити заміж) не по любові, а з потреби, а, по-друге, для того, що діти, коли малі, стають тягарем родини, а коли підростуть, не можуть одержати належного виховання і ледащіють». Тому необхідно домагатися:

«1. Щоб кожна людина, чоловік чи жінка, були свободними і мали б зовсім рівні права у всім до всього.

2. Щоб могли бути правдиво свободними і вміли вповні користуватися своїми правами, вони мусять одержати належне і всестороннє образование, мусять виробити всі свої тілесні і духовні сили. /.../

7. Щоб через піднесення робітників з теперішнього нужденного і необезпеченого положення дати їм можливість женитися і виходити заміж по любові, а через передання виховання дітей в руки громади влегшити супругам розлуку, коли б не стало єдинячої їх любові»⁴.

Згадане угруповання української молоді почало формуватися під впливом Михайла Драгоманова. Саме три його листи до редакції «Друга» визначили ідейно-політичні орієнтири Івана Франка, Михайла Павлика та ін. Сказане повною мірою стосується і гендерного питання. У третьому листі він, відповідаючи на закид редакції «Друга» про те, що його ідеалом є або «зі стриженим волоссям нігілістка» або «емансипована прогресистка», яка дискутує з мужчинами про політичні питання, замість того, щоб турбуватися про своїх дітей, писав, що «емансипована прогресистка, яка дискутує з мужчинами по всіх «питаннях», які доступні прогресивному мужчині», є не тільки його ідеалом, а й ідеалом усієї прогресивної Європи й Америки. І додає: «Ви вдумайтесь лишень в смисл слова «емансипований» та прочитайте хоч Міла «Рабство жінок» (ця праця Джона Стюарта Міла була написана 1869 р. В українському перекладі вона вийшла під назвою «Поневолення

жінок» (Київ : Вид-во Соломії Павличко «ОСНОВИ», 2001), а потім знизуйте зверху плечима, доки чесна робота передових жінок, між якими, кажу це з гордістю, наші займають не останнє місце, дружнім натиском в Америці, Англії, Швейцарії, Голландії, Італії, Австралії займе крок за кроком всі позиції, які до цих пір складали монополію чоловіків. Страх того, що тоді «залишать без догляду дітей», має такі ж підстави, як страх наших бабусь, що якщо всі селяни будуть вільні, то не буде кому за плугом ходити». А причиною того, що жінки менш освічені, ніж чоловіки, є ніщо інше, як стан жіночої освіти⁵.

Пізніше у своїх спогадах про першу поїздку в Галичину до Львова Михайло Драгоманов писав: «перше слово, яке я чув від молодих галичан, – це дивування перед тим, які освічені в російській Україні жінки». Очевидно, це було зумовлено тим, що його співрозмовники або не були в тій частині українських земель, а стикалися з жінками, які навчалися в європейських університетах чи були політичними емігрантками, або, побувавши в Російській імперії, спілкувалися з представниками вищих соціальних верств, тобто дворянами. Натомість у Галичині це були здебільшого вихідці зі священницьких родин, які, не маючи доступу до освіти, бо в межах країни доступ жінок до вищої школи був унеможливлений, а навчання за кордоном було проблематичним через брак коштів, мали єдину перспективу – ставати дружинами священників і, в міру своїх сил і можливостей, допомагати чоловікові та виховувати дітей.

Першим осередком формування новітнього українського національно-політичного руху, збагаченого передовими та прогресивними ідеями, стає студентське товариство «Січ», створене у Відні в 1868 р. Лідери товариства, зокрема, Остап Терлецький, Мелітон Бачинський та інші, знайомляться і зав'язують переписку та обмін літературою з Михайлом Драгомановим, Сергієм Подолінським, Миколою Зібером, представниками Громад Наддніпрянської України. За їх підтримки Остап Терлецький у 1875 р. починає видавати політичну пропагандистську літературу – «метелики», які розповсюджувалися і в Австро-Угорській, і Російській імперіях. Посилюються зв'язки між українцями по обидва боки кордону. Починається формування єдиного українського політичного руху. Українська студентська молодь у Галичині також починає цікави-

тися новими прогресивними ідеями. Журнал «Друг», визначальний вплив на редакцію якого з 1876 р. справляють Михайло Павлик та Іван Франко, поширює прогресивні ідеї серед української студентської та гімназійної молоді, інтелігенції і селянства. Це викликає занепокоєння як у державних структурах обох імперій, так і представників реакційно налаштованих суспільно-політичних сил. «На боротьбу з «небезпечними ідеями і їх визнавцями» мобілізується численний апарат поліції, прокуратури, суду і церкви. Посилюються поліцейські репресії, проводяться обшуки квартир, редакцій прогресивних газет і установ, арешти і судові процеси, ведеться відповідна пропаганда в пресі, в церковних проповідях»⁶.

Анна Павлик так описувала ці події: «Настало у Львові арештування соціалістів (початок 1877 р. – прим. Анни Павлик). Присилає до нас піп паламаря: раз, другий, ба й третій – по мене. Я не пішла, бо м знала чого: він певне гадав, що аж тепер мене відмовит, аби я не слухала того, що брат розповідає. /.../ Присилає піп четвертий раз уже дяка, аби м попалали соціалістичні книжки, як маю; бо як їх найдут, то всіх з дому заберут до криміналу. /.../ Прийшла неділя: пан отець духовний кажуть на казаню в церкві, що Павлика арештували, бо в него найшли три фірі книжок заказаних (заборонених. – І. А.) /.../ Минуло пару день, – дивимося, йде шандар (жандарм. – І. А.) до нас. Я зараз здогадалася, що переймили (перехопили. – І. А.) мій лист до брата, в котрім я писала, що читаю людям книжки о рівність всіх і неправди на світі, та й за того, що виробляють у Косові людям попи і пани»⁷. У будинку було проведено обшук і вилучено значну кількість літератури, в т.ч. всі номери «Друга».

На львівському процесі 1878 р. І. Франка, М. Павлика, А. Павлик, О. Терлецького та ін. звинуватили у належності до таємного закордонного соціалістичного товариства та намаганні вербувати до нього нових членів. Проте прозвучала тут і тема безправного становища жінки, необхідності утвердження гендерної рівності. Підставою для цього став конфіскований поліцією лист М. Павлика до І. Франка, в якому той викладав свої погляди на сім'ю, шлюб, інститут подружжя, підкреслював необхідність докорінних змін у цій сфері.

Свідченням того, що ця проблема була в полі зору обох кореспондентів, є їхні праці цього періоду, зокрема, оповідання М. Павлика «Робенщукова Тетяна», І. Франка «Лесишина челядь». У неза-

кінченій статті «Неволя женщин», яку М. Павлик писав на основі записаних ним пісень упродовж 1872–1877 рр., стверджувалося, що «нема такої страшної неволі, як неволя дівчат і жінок»⁸. Під час судового процесу, коли предметом розгляду став згаданий лист, голова трибуналу доводив Павликові, що його погляди на шлюб і сім'ю «основані на шкідливих соціалістичних принципах». Під час допиту Анни Павлик, який головню зводився до коментування її листів, вона заперечила належність до таємної організації й визнала, що читала соціалістичну літературу та навчала читати і писати сільських дівчат. Були також зачитані її листи до брата, в яких ішла мова про соціальну нерівність, важке становище хатніх робітниць, економічні негаразди селянства⁹. У своєму вирокі суд указав, що «Павлик публічно викладає і поширює «шкідливі погляди на інститут супружжя», чим підриває основи існуючого суспільного ладу», і засудив його на тримісячного арешту¹⁰.

8 вересня 1878 р. відбувся новий суд, на якому М. Павлика було засуджено на 6 місяців суворого арешту за оповідання «Ребенщукова Тетяна». Це вперше в Галичині судили письменника за його твір¹¹. У 1886 р. М. Павлика знову було заарештовано в Коломиї за обвинуваченням «у публічній зневазі інституту шлюбу, сім'ї і власності»¹².

Судові репресії та переслідування, яких довелося зазнати провідним українським інтелектуалам у 70–80-х роках ХІХ ст., стали тією необхідною жертвою, яка пробудила у галицькому суспільстві усвідомлення необхідності боротьби за соціальну, національну, політичну свободу. Ці судові процеси змусили звернути увагу на проблему гендерної рівності всі політичні середовища, громадських і культурних діячів. Вони стали поштовхом до формування жіночого руху, до організованої боротьби за жіночі права, до утвердження ідеї гендерної рівності.

Таким чином, можна зробити висновок, що початок боротьби за утвердження в суспільній свідомості ідеї гендерної рівності було покладено політичними процесами 70–80-х років. Вони стали тими каталізаторами громадської думки, які змусили всі інтелектуальні середовища визнати, що існуючі в суспільстві гендерні відносини і стереотипи є застарілими, вони гальмують не тільки індивідуальний розвиток, а й є суттєвою перешкодою національного, політичного і культурного поступу всього українського суспільства.

Подальший розвиток та сприйняття ідеї гендерної рівності відбувається різними шляхами. Ідеї, що їх висловили на судових процесах та в публікаціях того періоду Іван Франко і його товариші, лягли в основу програми створеної ними в 1890 р. радикальної партії. Під впливом цих ідей формується і набирає чимраз більшого суспільного впливу український жіночий рух. Представники національно-демократичної партії, визнаючи необхідність гендерної рівності, значну увагу приділяють розвитку системи освітніх закладів для жінок, уможливлення доступності для них вищої освіти.

Очевидно, що було б неправильно ідеалізувати гендерні відносини в українському суспільстві початку ХХ ст., але безумовно можна стверджувати, що ситуація тут, порівняно з 70-ми роками ХІХ ст., докорінно змінилася вбік утвердження ідеї гендерної рівності. Ідеї, проголошені М. Драгомановим, І. Франком, М. Павликом, були сприйняті та, хоч і дуже повільно, змінювали гендерну свідомість українського суспільства, сприяючи більш гармонійному його розвитку.

Андрусак І. П. (Львів). Початок боротьби за гендерну рівність у Галичині (Політичні процеси Івана Франка та товаришів)

Досліджується поява ідеї гендерної рівності в українському суспільно-політичному русі та початок політичної боротьби за її утвердження, роль і місце гендерної проблематики на політичних процесах Івана Франка та товаришів 70–80-х роках ХІХ ст.

Андрусак И. П. (Львов). Начало борьбы за гендерное равенство в Галичине (Политические процессы Ивана Франко и товарищей)

Исследуется появление идеи гендерного равенства в украинском общественно-политическом движении и начало политической борьбы за ее утверждение, роль и место гендерной проблематики на политических процессах Ивана Франко и товарищей 70–80-х годов ХІХ в.

Andrusyak I. P. (Lviv). The start of the struggle for gender equality in Galicia (Political trials of Ivan Franko and his associates)

The article studies the appearance of the gender equality idea in the Ukrainian social and political movement and the start of political struggle for its establishment, role and place of gender agenda at the political trials of Ivan Franko and his associates in the 1870–80s.

¹ Див.: Калинович В. І. Політичні процеси Івана Франка та його товаришів. – Л.: Вид-во Львів. ун-ту, 1967. – 156 с.

² Франко І. З статті «Звістки з Галиції. Симптоми розкладу в галицькій суспільності» // Іван Франко. Педагогічні статті і висловлювання. – К.: Рад. шк., 1960. – С. 26.

³ Франко І. З брошури про соціалізм (1878 р.) // Там же. – С. 23.

⁴ Франко І. З статті «Чого хоче «Галицька робітницька Громада»?» // Там же. – С. 57–58.

⁵ Драгоманов М. Третій лист Українця до редакції «Друга» // М. П. Драгоманов: Літературно-публіцистичні праці. У 2 т. – Т. 1. – К.: Наук. думка, 1970. – С. 419–420.

⁶ Калинович В. І. Політичні процеси... – С. 6–8.

⁷ Павлик Анна. Мої і людські гріхи, а панська та попівська правда // Громада. Українська часопись / Впорядкована М. Драгомановим, М. Павликом і С. Подолінським. – № 2. – Женева, 1881. – С. 153.

⁸ Павлик М. Неволя жєницин // М. І. Павлик. Проза. Публіцистика. Листування (З маловідомих спадщини) / Упоряд. Качкан В. А. – Львів: Світ, 1995. – С. 47.

⁹ Калинович В. І. Політичні процеси... – С. 76.

¹⁰ Там же. – С. 84.

¹¹ Декисюк І. Михайло Павлик. – К.: Держ. вид-во худож. літератури, 1960. – С. 116.

¹² Калинович В. І. Політичні процеси... – С. 96.

Торончук І. Ж. (Чернівці)

СУД НА БУКОВИНІ У СКЛАДІ РУМУНІЇ (1918–1940 рр.)

Судоустрій і судочинство на Буковині в період її перебування у складі Румунії мало досліджені у вітчизняній історико-правовій науці.

З перших днів румунської влади на Буковині почалось перетворення існуючої у краї судової системи на зразок тієї, яка діяла в старому королівстві. Уже 19 грудня 1918 р. королівським Декретом на Буковину було поширено румунське законодавство про судоустрій¹. У краї була встановлена п'ятирівнева судова система, яка складалась із мирових судів, трибуналів, апеляційних палат, суду присяжних і вищої палати касації та правосуддя.

Однією з найгостріших стала проблема мови судочинства. Румунська влада намагалася надати офіційність румунській мові як мові судочинства, але це зустріло опір з боку місцевих суддів і адвокатів. Тому 27 червня 1920 р. румунський уряд схвалив ультимативне рішення про обов'язкове володіння румунською мовою особами, які беруть участь у здійсненні судочинства².

Усіх працівників судових органів краю було зобов'язано зробити це до 1922 р. За законом 1924 р. румунська влада дістала можливість звільняти всіх суддів, які не здійснювали судочинство румунською мовою.

Найвищою судовою інстанцією в Румунії була вища палата касації та правосуддя. Загальні основи її діяльності регламентувалися законом про уніфікацію й організацію судочинства від 24 червня 1924 р. і спеціальним законом від 19 грудня 1925 р. про палату касації та правосуддя. Вона стала касаційною інстанцією для Буковини.

До палати касації та правосуддя входили: прим-президент, три секційні президенти та 50 радників. Розглядалися справи касаційною палатою у трьох секціях. До першої та третьої секцій входило по 18 радників, до другої – 14. У першій секції розглядалися справи з цивільних і виборчих скарг, до юрисдикції другої секції належали кримінальні та митні справи.

Вища палата касації та правосуддя розглядала звернення про конституційність чи неконституційність нормативно-правових актів. Розгляд таких звернень вона здійснювала тільки на спільному засіданні секцій, а прийняті з даного питання рішення були обов'язковими для виконання і не підлягали оскарженню.

До складу палати запросили трьох представників з Буковини на посади радників-доповідачів у справах, що надходили від Буковини. Ними стали: Е. Мандічевскі з 1919 р. (1 секція), К. Кіселіца з 1919 р. (2 секція), О. Беляну з 1919 р. (3 секція).

Найвищою апеляційною судовою інстанцією для Буковини до 1918 р. була апеляційна палата, яка була у Львові, та після окупації румунськими військами Чернівців припинились усі зв'язки з нею, що призвело майже до повного паралічу судової системи краю на вісім місяців. З метою нормалізації діяльності судової системи у краї Фердинанд I видав декретозакон від 14 травня 1919 р. «Про створення апеляційної палати Буковини» (набрав чинності 25 травня 1919 р.).

Офіційно палата розпочала роботу 14 липня 1919 р. Спочатку вона була створена у складі однієї секції. 23 грудня 1925 р. був призначений склад 2-ї секції апеляційної палати. З 1 січня 1926 р. під юрисдикцією апеляційної палати Буковини опинились 7 трибуналів і 34 загальні суди.

Апеляційна палата мала загальну юрисдикцію щодо розгляду будь-яких справ. Розглядала справи як у першій інстанції (про порушення податкового законодавства, законодавства про монопольне становище держави, законодавства про вибори), так і в апеляційному порядку (апеляційні скарги на рішення й вироки судів загальної юрисдикції та трибуналів). Складність її роботи полягала в тому, що вона мала застосовувати різне законодавство, яке діяло у повітах (для Буковини – австрійське до 1938 р., коли була проведена повна уніфікація законодавства в усіх галузях; для Бессарабії – російське законодавство до уніфікації 1928 р.; для Дорогойського повіту – законодавство «Старого Королівства»). Рішення або вироки апеляційної палати могли бути оскаржені у вищій палаті касації та правосуддя Румунії. У серпні 1938 р. у складі апеляційної палати була створена ще й «кримінальна секція» (замість існуючих судів присяжних)³.

Другою судовою інстанцією у краї були трибунали. Спочатку їх було два, а з 1924 р. – п'ять.

Найнижчою судовою ланкою на Буковині були місцеві суди загальної юрисдикції (сільські, міські та змішані). Кількість місцевих судів на Буковині у міжвоєнний період не була стабільною і постійно змінювалася залежно від наявності коштів у державному бюджеті. Закон про уніфікацію судочинства 1924 р. (ст. 3) залишив поділ судів загальної юрисдикції на сільські, міські та змішані. До складу кожного суду входили один або кілька суддів, помічники суддів, судові секретарі й судові службовці, кількість яких для кожного суду визначалася Міністерством юстиції окремо.

На території Буковини в 1928 р. діяло 24 суди загальної юрисдикції⁴. Зміни в роботі судів загальної юрисдикції відбулись із прийняттям закону про організацію судочинства 1938 р. Згідно зі ст. 2 цього закону суди поділялися на громадські (комунальні) й мирові. Громадські суди організовували свою діяльність під контролем і наглядом мирових судів.

Окремою ланкою судової системи був суд присяжних (у юридичній літературі того часу використовувалася ще назва «палата при-

сяжних»). Він був уповноважений виносити вердикти у справах про тяжкі злочини, а також політичні делікти й злочини у сфері засобів масової інформації⁵. Порядок їх організації та діяльності визначався законом про організацію судочинства 1924 р. і спеціальними регламентами про організацію роботи суду присяжних 1921, 1925, 1936 рр.

До складу суду присяжних входили три представники суддівського корпусу, серед яких головуючий мав бути радником апеляційної палати, два судді відповідного трибуналу і 12 присяжних (за регламентом 1936 р. – 9 присяжних). Присяжними могли бути призначені громадяни Румунії, які досягли 25 років, були дієздатними, освіченими та з річним прибутком не менше 1500 лей⁶.

Суд присяжних проводив по три сесії на рік, кожна з яких тривала не більше 10 днів, а за рішенням голови суду присяжних вона могла бути продовжена ще на п'ять днів. Міністром юстиції могли бути призначені позачергові сесії суду присяжних для розгляду невідкладних справ. За поданням міністра юстиції суди присяжних могли працювати на постійній основі.

Суд присяжних приймав свої рішення (вердикти) голосуванням. Рішення вважалося схваленим, якщо більшість, тобто сім присяжних, проголосували «за». У випадку паритету рішення вважалося прийнятим на користь обвинуваченого. Розгляд кримінальних справ у палаті присяжних був відкритим, крім випадків, передбачених законом, усним, постійно діючим до кінця розгляду справи й винесення вердикту, крім проведення маленьких перерв. Вердикти суду присяжних могли бути оскаржені до Чернівецької апеляційної судової палати або вищої палати касації та правосуддя Румунії⁷.

Судова система, яка діяла на Буковині в міжвоєнний період, характеризується також існуванням спеціалізованих судів: трудового, військового й адміністративного.

Закон про трудові суди був прийнятий 15 лютого 1933 р.⁸ Ст. 74 передбачала створення трудового суду й для Буковини у Чернівцях. Розпочав він свою роботу 6 липня 1933 р.

Трудові суди створювалися з метою розгляду трудових спорів між суб'єктами трудових правовідносин. До їх юрисдикції належали справи, які стосувалися трудових контрактів і договорів, питань оплати праці, часу відпочинку, стажування, відшкодування завданих збитків, припинення трудових відносин, охорони праці, соціального

захисту працівників. Згідно зі ст. 11 трудові суди розглядали також цивільні позови, сума яких не перевищувала 50 000 лей.

Військовий суд на Буковині створений у листопаді 1918 р. при восьмій румунській дивізії, яка дислокувалася в Чернівцях. Юрисдикція військового суду з моменту створення поширювалася на всі правопорушення, які могли загрожувати національній безпеці, скоєні військовослужбовцями або цивільними громадянами.

На момент створення військового суду Буковини керувався кодексом військового судочинства 1875 р. (із внесеними змінами від 28 грудня 1916 р.). Судова реформа 1924 р. обмежила компетенцію військових судів, залишивши в їх юрисдикції лише справи, в яких фігурували військовослужбовці та території, де був запроваджений стан облоги (такий стан облоги на території Буковини з невеликими перервами діяв під час усього міжвоєнного періоду). Новий кодекс військового судочинства був прийнятий 20 березня 1937 р. Військовий суд на Буковині перетворився на військовий трибунал.

Реформа військового судочинства 1937 р. значно розширила компетенцію військових трибуналів. Більшість справ, які розглядалися Чернівецьким трибуналом у міжвоєнний період, в основному стосувалися незаконного володіння зброєю, дезертирства, крадіжок, скоєних військовослужбовцями, бандитизму, проведення комуністичної пропаганди, несанкціонованих зборів громадян, прояву зневаги до королівської влади та румунської мови.

Особливе місце в судовій системі міжвоєнної Румунії займали адміністративні суди⁹. До зародження інституту адміністративної юстиції у Румунії причетні й буковинські юристи, серед яких Ераст Тарангул – професор юридичного факультету Чернівецького університету. Саме вони запропонували створити спеціальні адміністративні ревізійні комісії в кожній провінції Румунії з правом здійснення контролю за діяльністю місцевих органів публічної влади. У 1939 р. адміністративні ревізійні комісії були перетворені на адміністративні суди.

Противники формування адміністративної юстиції обґрунтовували свої погляди відсутністю у конституційних актах Румунії 1923 р. і 1938 р. норм, які передбачали б створення таких органів¹⁰. Незважаючи на це, адміністративні ревізійні комісії були створені в більшості румунських провінцій, а однією з перших така комісія з'явилася на Буковині у 1923 р. На адміністративні палати поклада-

лося здійснення судочинства з питань, що стосувалися діяльності місцевих органів влади. Право подати скаргу до адміністративної палати на діяльність або бездіяльність місцевих органів влади мали фізичні та юридичні особи¹¹. Адміністративна палата могла скасовувати повністю або частково рішення місцевих органів влади, прийняті всупереч законодавству, та притягувати до дисциплінарної відповідальності представників органів місцевої влади.

Торончук І. Ж. (Чернівці). Суд на Буковині у складі Румунії (1918–1940 рр.)

Досліджується історія судоустрою на Буковині у складі Румунії (1918–1940 рр.).

Торончук И. Ж. (Черновцы). Суд на Буковине в составе Румынии (1918–1940 гг.)

Исследуется история судоустройства на Буковине в составе Румынии (1918–1940 гг.).

Toronchuk I. Zh. (Chernivtsy). Court in Bukovyna during Romanian Rule (1918–1940)

History of judicial system in Bukovyna during Romanian rule (1918–1940) is studied.

¹ *Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф. 114. – Оп. 3. – Спр. 16. – Арк. 125.*

² *În chestiunea naționalizării justiției // Glasul Bucovinei. – 1921. – № 786; 31 august.*

³ *Lege pentru organizarea judecătorească // Monitorul Oficial. – 1938. – № 192, 20 august. – P. 1.*

⁴ *Nistor I. Zece ani de la unire. – Cernăuți, 1928. – P. 144.*

⁵ *Ionescu-Dolj I. Curs de procedură penală Romană. – București, 1926. – P. 243.*

⁶ *ДАЧО. – Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 17523. – Арк. 1.*

⁷ *Regulament pentru «Funcționarea curților cu jurați» Înalt Decret Regal № 3.169 din 15 decembrie 1936 // Monitorul Oficial. – 1936. – № 293 Partea 1. – 16 decembrie.*

⁸ *Legea pentru înființarea și organizarea jurisdicției muncii, Decret № 341/933 // Monitorul Oficial. – 1933. – № 38, 15 februarie.*

⁹ *Tarangul E. Jurisdicționalizarea curților administrative din Romania // Arhiva de drept public. – 1939. – № 2–4, aprilie–decembrie. – P. 179.*

¹⁰ *Popescu P. Contenciosul administrativ (Sub regimul vechei și noiei Constituțiuni) // Curierul Judiciar. – 1923. – № 21, 3 iunie. – P. 323.*

¹¹ *ДАЧО. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 432. – Арк. 12.*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. **Адельсеїтова Айсель Бекмамбетівна**, доцент кафедри загальнотеоретичних правових дисциплін Кримського економічного інституту Київського національного економічного університету ім. Вадима Гетьмана, кандидат юридичних наук.

2. **Андрійко Ольга Федорівна**, в. о. завідувача відділу проблем державного управління та адміністративного права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений юрист України.

3. **Андрусяк Ірина Павлівна**, виконавчий директор Фонду «Право для України» (Львів).

4. **Андрусяк Тарас Григорович**, доцент кафедри історії держави, права та політико-правових учень Львівського національного університету імені Івана Франка, кандидат юридичних наук, доцент.

5. **Анохін Олександр Миколайович**, доцент кафедри історії та теорії держави і права, Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського, кандидат юридичних наук, доцент.

6. **Балтаджи Поліна Миколаївна**, завідувач кафедри загальноправових дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук.

7. **Бедрій Мар'ян Миронович**, аспірант кафедри історії держави, права та політико-правових учень Львівського національного університету імені Івана Франка.

8. **Бехруз Хашматулла**, професор кафедри права Європейського Союзу та порівняльного правознавства Національного університету «Одеська юридична академія», доктор юридичних наук, доцент.

9. **Бойко Ігор Йосипович**, доцент кафедри історії держави, права та політико-правових учень Львівського національного університету імені Івана Франка, доктор юридичних наук, доцент.

10. **Бойчук Андрій Юрійович**, викладач кафедри теорії та історії держави і права Одеського національного морського університету, кандидат юридичних наук.

11. **Бойчук Сергій Сергійович**, доцент кафедри теорії та історії держави і права Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка, кандидат філософських наук.
12. **Бондарук Тетяна Іванівна**, старший науковий співробітник відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук.
13. **Бостан Сергій Костянтинівич**, професор кафедри теорії та історії держави і права Класичного приватного університету (Запоріжжя), доктор юридичних наук, доцент.
14. **Велігодський Денис Віталійович**, доцент кафедри кримінального процесу і криміналістики Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського, кандидат юридичних наук.
15. **Віслобоков Кірило Асенович**, науковий співробітник відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, кандидат історичних наук.
16. **Вовк Юрій Євгенович**, доцент кафедри теорії та історії держави і права, філософії Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені акад. С. Дем'янчука (Рівне), кандидат юридичних наук, доцент.
17. **Волощенко-Віслобокова Ольга Миколаївна**, викладач кафедри теорії та історії держави і права Київського університету права НАН України, кандидат юридичних наук.
18. **Гаврецька Мариня Йосипівна**, викладач кафедри теорії та історії держави і права Івано-Франківського університету права імені короля Данила Галицького.
19. **Гавриленко Олександр Анатолійович**, професор кафедри державно-правових дисциплін факультету підготовки фахівців для підрозділів слідства та дізнання Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, доцент.
20. **Гарчева Людмила Петрівна**, завідувач кафедри загально-теоретичних правових дисциплін Кримського економічного інституту Київського національного економічного університету ім. Вадима Гетьмана, доктор історичних наук, професор.
21. **Гончаров Андрій Вікторович**, викладач кафедри теорії та історії держави і права Донецького юридичного інституту МВС України.

22. **Грозовський Ігор Миколайович**, начальник управління із загальних питань та матеріально-технічного забезпечення діяльності Запорізької обласної ради, депутат Запорізької обласної ради, кандидат юридичних наук, доцент.

23. **Дмитришин Юрій Любомирович**, здобувач кафедри історії держави, права та політико-правових учень Львівського національного університету імені Івана Франка.

24. **Дячок Олег Олександрович**, доцент кафедри теорії та історії держави і права Академії митної служби України, кандидат історичних наук, доцент.

25. **Єрмоленко Володимир Михайлович**, завідувач кафедри аграрного, земельного та екологічного права ім. академіка В. З. Янчука Національного університету біоресурсів і природокористування України, доктор юридичних наук, професор.

26. **Заріцька Ірина Михайлівна**, доцент кафедри конституційного права та правознавства Національного університету біоресурсів і природокористування України, кандидат юридичних наук.

27. **Захаров Володимир Вікторович**, завідувач кафедри теорії і історії держави і права Курського державного університету, доктор юридичних наук, професор.

28. **Іванніков Іван Андрійович**, професор кафедри теорії і історії держави і права юридичного факультету Південного федерального університету (Ростов, Росія), доктор юридичних наук, доктор політичних наук.

29. **Іванова Анастасія Юрійівна**, науковий співробітник відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук.

30. **Кохнич Володимир Степанович**, аспірант кафедри історії держави, права та політико-правових учень Львівського національного університету імені Івана Франка.

31. **Квилюк Борис Володимирович**, професор кафедри міжнародного, конституційного і адміністративного права Маріупольського державного гуманітарного університету, кандидат юридичних наук, доктор географічних наук, професор.

32. **Кириченко Володимир Євгенович**, професор кафедри фундаментальних юридичних дисциплін Навчально-наукового

інституту права та масових комунікацій Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, доцент.

33. **Кіселичник Василь Петрович**, проректор із заочного та дистанційного навчання Львівського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент.

34. **Кобилецький Микола Мар'янович**, завідувач кафедри основ права України Львівського національного університету імені Івана Франка, доктор юридичних наук, доцент.

35. **Ковалевська Оксана Федорівна**, здобувач відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.

36. **Коваль Андрій Федорович**, доцент кафедри історії держави, права та політико-правових учень Львівського національного університету імені Івана Франка, кандидат юридичних наук.

37. **Ковальова Світлана Григорівна**, декан юридичного факультету Чорноморського державного університету ім. Петра Могили, кандидат юридичних наук, доцент.

38. **Кондратюк Лариса Василівна**, викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін та права Первомайського політехнічного інституту Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова, здобувач Харківського національного університету внутрішніх справ.

39. **Крестовська Наталія Миколаївна**, професор кафедри теорії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія», доктор юридичних наук, доцент.

40. **Мазур Анна Петрівна**, доцент кафедри конституційного та міжнародного права Прикарпатського юридичного інституту Львівського державного університету внутрішніх справ.

41. **Макарчук Арсен Володимирович**, аспірант відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.

42. **Макарчук Володимир Степанович**, завідувач кафедри історії держави і права Інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка», доктор юридичних наук, професор.

43. **Малишев Олександр Олегович**, аспірант відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.

44. **Малишко Валерій Миколайович**, доцент кафедри адміністративного та конституційного права, юридичний факультет Національного гірничого університету, кандидат юридичних наук.

45. **Матвєєва Лілія Георгіївна**, доцент кафедри теорії та історії держави і права Одеського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент.

46. **Мудриєвська Людмила Михайлівна**, завідувач кафедри теорії держави і права, конституційного права та державного управління Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара, кандидат юридичних наук, кандидат філософських наук, доцент.

47. **Музика Ірина Володимирівна**, старший науковий співробітник відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, доцент.

48. **Настечко Катерина Олександрівна**, кандидат юридичних наук, молодший науковий співробітник Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.

49. **Нюхіна Поліна Олександрівна**, аспірант відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.

50. **Окіпнюк Володимир Тарасович**, заступник завідувача кафедри теорії та історії держави і права Національної академії Служби безпеки України, кандидат юридичних наук, доцент.

51. **Олейников Валерій Володимирович**, викладач кафедри теорії та історії держави і права Донецького юридичного інституту МВС України.

52. **Подкоритова Лідія Миколаївна**, декан юридичного факультету Кримського економічного інституту Київського національного економічного університету ім. Вадима Гетьмана, кандидат юридичних наук, доцент.

53. **Раков Віктор Володимирович**, проректор з навчальної роботи Регіонального відкритого соціального інституту (Курськ, Росія), кандидат історичних наук, доцент.

54. **Редькіна Олена Миколаївна**, доцент кафедри фундаментальних юридичних дисциплін Навчально-наукового інституту права та масових комунікацій Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент.

55. **Рекотов Петро Валентинович**, професор кафедри теорії та історії держави і права Класичного приватного університету (Запоріжжя), кандидат юридичних наук, доцент.

56. **Ромінський Євген Вікторович**, науковий співробітник відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.

57. **Самойленко Олена Олександрівна**, старший науковий співробітник відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук.

58. **Скакун Ольга Федорівна**, завідувач кафедри правового регулювання економіки Кримського економічного інституту Київського національного економічного університету ім. Вадима Гетьмана, доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) Національної академії правових наук України, заслужений юрист України.

59. **Сокальська Олена Володимирівна**, доцент кафедри теорії та історії держави і права Одеського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент.

60. **Тіткова Світлана Павлівна**, старший викладач кафедри загальнотеоретичних правових дисциплін Кримського економічного інституту Київського національного економічного університету ім. Вадима Гетьмана.

61. **Торончук Іван Желувич**, асистент кафедри теорії та історії держави і права Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

62. **Усенко Ігор Борисович**, завідувач відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, професор, заслужений юрист України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки.

63. **Ходаківський Михайло Дмитрович**, старший науковий співробітник відділу історико-правових досліджень Інституту

держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, кандидат політичних наук.

64. **Худояр Леся Вікторівна**, викладач кафедри господарського права та господарського процесу ННІ права та психології Національної академії внутрішніх справ України.

65. **Чисніков Володимир Миколайович**, провідний науковий співробітник Державного науково-дослідного інституту МВС України, кандидат юридичних наук, доцент.

66. **Шандра Роман Станіславович**, асистент кафедри основ права України Львівського національного університету імені Івана Франка, кандидат юридичних наук.

67. **Шестак Станіслав Валентинович**, старший викладач кафедри теорії та історії держави і права Донецького державного університету управління, кандидат юридичних наук.

68. **Шкуратенко Олена Володимирівна**, начальник кафедри гуманітарної та правової підготовки Національної академії внутрішніх справ України, кандидат юридичних наук.

69. **Щербатих Віктор Юрійович**, доцент кафедри конституційного та міжнародного права Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка, кандидат юридичних наук.

70. **Ярмиш Олександр Назарович**, керівник департаменту з питань діяльності правоохоронних органів апарату Ради національної безпеки і оборони України, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений юрист України.

МІЖНАРОДНА АСОЦІАЦІЯ ІСТОРИКІВ ПРАВА (довідка)

Міжнародна асоціація істориків права (International Association Historianes of Law) – добровільне самоврядне об'єднання істориків права та інших фахівців, які професійно займаються проблемами права. Заснована в 1996 р. за ініціативою вчених Харківського національного університету внутрішніх справ та Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України (Л. О. Зайцева, І. Б. Усенка, В. А. Чеховича, О. Н. Ярмиша). Провідними іноземними партнерами українських істориків права стали науковці Регіонального відкритого соціального інституту (м. Курськ). Зареєстрована Міністерством юстиції України як міжнародна громадська організація 27 січня 2000 р. (реєстраційний номер 1313, позиція № 1091 у чинному реєстрі громадських організацій).

До складу МАІП входять фахівці з історії права та спеціалісти з інших галузей права, якщо їхні професійні інтереси мають історико-правове спрямування.

МАІП покликана забезпечити розвиток і поширення історико-правових знань та використання досягнень науки в справі розвитку права. З цією метою МАІП сприяє подальшому розвитку історико-правової науки, відмежуванню від ідеологічних нашарувань та перетворення її в одну з провідних галузей юридичної науки. Налагоджує творчі зв'язки з міжнародними історико-правовими організаціями, вивчає досвід зарубіжних країн. Входить з науково обґрунтованими ініціативами та пропозиціями з питань удосконалення правових основ держави, здійснює історико-правову експертизу проєктів законів та підзаконних правових актів; сприяє історико-правовій освіті депутатів, державних службовців та працівників правоохоронних органів.

Основою МАІП є регіональні осередки, які створюються за територіальною ознакою при наявності не менше трьох осіб, які мають право бути членами асоціації. Найчисленніші осередки

МАІП нині існують у Києві, Харкові, Львові, Сімферополі, Одесі та Курську.

Вищий орган МАІП – загальні збори членів, які скликаються раз на два роки. Збори обирають президента, першого віце-президента, віце-президента, відповідального секретаря, членів правління (президії) та ревізійну комісію. Президентом МАІП з моменту заснування є О. Н. Ярмиш, першим віце-президентом – І. Б. Усенко. Віце-президентом МАІП у 2005–2009 рр. був О. В. Тимошук. Вчений секретар МАІП – В. Є. Кириченко. У період між конференціями керівним колегіальним органом асоціації є правління, до складу якого входить президент, перший віце-президент, віце-президент, **відповідальний секретар та члени правління.**

Штаб-квартира МАІП знаходиться в м. Харків.

Два рази на рік, повесні та восени, МАІП проводить історико-правові конференції (читання), які здебільшого відбуваються в місцях розташування регіональних осередків МАІП. Традиційною складовою конференцій є ознайомлення членів МАІП з історичною спадщиною регіону, відвідання архівів, бібліотек, музеїв, визначних пам'яток історії та культури.

Попередні історико-правові конференції під егідою МАІП відбулися: у Харкові (1996, 1997, 1998 рр.), Алушті (1999, 2000, 2010 рр.), Львові (2001, 2011 рр.), Курську (2002 р.), Феодосії (2002 р.), Рівному (2003 р.), Севастополі (2003 р.), Сумах (2004 р.), Бахчисараї (2004 р.), Чернівцях (2005 р.), Балаклаві (2005 р.), Запоріжжі (2006 р.), Ялті (2006 р.), Донецьку (2007 р.), смт. Стерегущє (2007 р.), Івано-Франківську (2008 р.), Судаку (2008 р.), Миколаєві (2009 р.), смт. Миколаївка (2009 р.).

Програми й матеріали конференцій видрукувані окремими виданнями. Окрім того, під грифом МАІП побачили світ деякі монографії, навчальні посібники, наукові доповіді та бібліографічні покажчики.

Останнім часом усі заходи МАІП здійснюються у співпраці з секцією історії держави і права Наукової ради НАН України з координації фундаментальних правових досліджень та Комісією історії українського права при Президії НАН України.

І. Б. Усенко

ЗМІСТ

<i>Ярмыш А. Н. (Київ)</i> Судебная власть как объект современных научных исследований	3
<i>Скакун О. Ф. (Севастополь)</i> Судова влада, судова система, судочинство, правосуддя: співвідношення понять	16
<i>Иванников И. А. (Ростов-на-Дону, Россия)</i> Исторические корни проблемы становления судебной власти в России	26
<i>Бостан С. К. (Запоріжжя)</i> До питання про інституційний зв'язок судової влади з елементами форми держави (теоретико-історичний аспект)	32
<i>Андрійко О. Ф. (Київ)</i> Адміністративне судочинство в Україні: історія становлення і сучасність	39
<i>Захаров В. В. (Курск, Россия)</i> Реформирование судебного управления в России 1864–1917 гг.	46
<i>Бехруз Х. (Одесса)</i> Становление и эволюция классического исламского правосудия	55

<i>Раков В. В. (Курск, Россия)</i> Из судебной практики Правительствующего Сената в 1919 г.	62
<i>Усенко І. Б. (Київ)</i> Представники суддівського корпусу у Всеукраїнській Академії наук	71
<i>Подкорытова Л. М. (Симферополь)</i> Организация деятельности судебной власти в Украине на основе принципов европейского права (историко-правовой аспект)	78
<i>Крестовська Н. М. (Одеса)</i> Історія міжнародного співробітництва у сфері ювенальної юстиції	83
<i>Макарчук В. С. (Львів)</i> Міжнародний трибунал у справах колишньої Югославії та його судова практика	90
<i>Кириченко В. Є. (Харків)</i> Судове (казуальне) тлумачення закону Російської імперії «Про переслідування лихварських дій»	99
<i>Бойко І. Й. (Львів)</i> Організація та діяльність королівських судів Польщі (XV–XVI ст.)	105
<i>Андрусак Т. Г. (Львів)</i> Судді-українці Австро-Угорської імперії та їх внесок у розвиток української правової думки	112

<i>Кобилецький М. М. (Львів)</i> Суди в українських містах за магдебурзьким правом	120
<i>Гарчева Л. П. (Сімферополь),</i> <i>Мазур А. П. (Івано-Франківськ)</i> Погляди конституційних демократів на організацію судового конституційного контролю	126
<i>Гавриленко О. А. (Харків)</i> Суд та юрисдикційний процес у середньовічних колоніях Генуї в Криму	132
<i>Ковальова С. Г. (Миколаїв)</i> Суди давніх слов'ян у язичницьку добу	141
<i>Грозовський І. М. (Запоріжжя)</i> Судовий устрій Нової Січі (1734–1775 рр.)	146
<i>Єрмоленко В. М., Заріцька І. М. (Київ)</i> Судовий розгляд земельних спорів у період Української Центральної Ради	153
<i>Киндюк Б. В. (Маріуполь)</i> Историческое развитие юридической ответственности за лесонарушения в советской Украине в период с 1930 по 1941 г.	160
<i>Музика І. В. (Київ)</i> Сутнісні характеристики судової влади як предмет історико-правового дослідження	165
<i>Бойчук С. С. (Луганськ)</i> Образы суда в культуре: постановка проблемы	172

<i>Ходаківський М. Д. (Київ)</i> Легітимність судової влади	178
<i>Матвєєва Л. Г. (Одеса)</i> Правотворча функція судової влади в Україні: аналіз концептуальних підходів	182
<i>Анохин А. Н. (Симферополь)</i> Учение Корана и сунны о смерти и состоянии «жизни после погребения» (религиозно-правовой аспект)	189
<i>Бондарук Т. І. (Київ)</i> Шляхетський суд у Великому Князівстві Литовському	196
<i>Сокальська О. В. (Одеса)</i> Від Луцька до Любліна: генеза шляхетських апеляційних трибуналів у XVI–XVII ст.	200
<i>Віслобоков К. А. (Київ)</i> Завдання та перспективи дослідження українського правового етосу XVIII століття	206
<i>Кіселичник В. П. (Львів)</i> Судовий захист міської територіальної громади Львова в Середньовіччі	211
<i>Дячок О. О. (Дніпропетровськ)</i> Судові справи з приводу справляння мита у Великому князівстві Литовському	219

<i>Волощенко-Віслобокова О. М. (Київ)</i> Порядок розгляду земельних спорів монастирів на Лівобережній Україні у XVII–XVIII ст.	225
<i>Шандра Р. С. (Львів)</i> Організація, склад та компетенція судів волоського права Галичини (XIV–XVIII ст.)	231
<i>Малишко В. М. (Дніпропетровськ)</i> Діяльність адміралтейських судів Британської Америки з протидії піратському і контрабандному промислам (середина XVII століття – початок війни за незалежність США)	237
<i>Чисніков В. М. (Київ)</i> В. В. Садовський – перший Генеральний секретар судових справ Української Центральної Ради	243
<i>Іванова А. Ю. (Київ)</i> Формування основ судоустрою Української Народної Республіки	249
<i>Мудрисєвська Л. М. (Дніпропетровськ)</i> Місце судової влади в системі державного управління в працях Ф. В. Тарановського	254
<i>Коваль А. Ф. (Львів)</i> Місце «права юристів» серед різних форм права у поглядах Станіслава Дністрянського	262
<i>Самойленко Е. А. (Київ)</i> Некоторые особенности Судебной реформы 1864 г. на Украине	268

Редькіна О. М. (Сімферополь)
Формування судової системи Криму
за часів Кримського крайового уряду
генерал-лейтенанта С. Сулькевича 274

Велігодський Д. В. (Сімферополь)
Організація та діяльність судових органів
кримського Крайового уряду С. С. Крима
(листопад 1918 – квітень 1919 рр.) 283

Вовк Ю. Є (Рівне)
Проблема законності судових рішень,
ухвалених на підставі законів, прийнятих
урядами України в періоди Гетьманату та Директорії 290

Бойчук А. Ю. (Одеса)
Вплив західноукраїнських адвокатів на становлення
судочинства в Галичині другої половини
XIX – початку XX століття 295

Окпінюк В. Т. (Київ)
Участь органів ДПУ–НКВС УСРР
у здійсненні судочинства в період становлення
тоталітарного режиму 302

Рекотів П. В. (Запоріжжя)
Організація судової влади на окупованій
українській території військової зони управління
(1941–1943 рр.) 306

Шкуратенко О. В. (Київ)
Представництво Української РСР
у діяльності головних органів ООН:
Міжнародний Суд ООН (40–60-ті рр.) 311

<i>Балтаджи П. М. (Одеса)</i> Обвинувальний висновок як гарантія ефективності досудового слідства	316
<i>Шестак С. В. (Донецьк)</i> Напрями недержавного контролю над судовою владою в Україні	322
<i>Адельсеїтова А. Б. (Сімферополь)</i> Реформування судової влади України в контексті євроінтеграційних процесів	327
<i>Настечко К. О. (Київ)</i> Розгляд судами земельних та екологічних спорів	332
<i>Щербатих В. Ю. (Луганськ)</i> Військове правосуддя: шляхи оптимізації	337
<i>Кондратюк Л. В. (Миколаївська обл., м. Первомайськ)</i> Міжнародні судові органи античних держав Східного Середземномор'я елліністичного часу	342
<i>Ромінський Є. В. (Київ)</i> Особливості судової влади у Київській Русі	348
<i>Ковалевська О. Ф. (Київ)</i> Суд і судочинство Київської Русі у викладі Г. В. Вернадського	354
<i>Худояр Л. В. (Київ)</i> Характерні риси судової влади у період української національної революції другої половини XVII ст.	361

<i>Нюхіна П. О. (Київ)</i> Українські судові козацькі універсали	365
<i>Олейников В. В. (Донецьк)</i> Механізм судової влади у державно-правовому вченні С. Ю. Десницького	369
<i>Малишев О. О. (Київ)</i> Питання судової влади в контексті спроб реформування опікунського права Російської імперії	374
<i>Дмитришин Ю. Л. (Львів)</i> Організація міського судочинства за хелмінським правом	381
<i>Бедрій М. М. (Львів)</i> Значення копних судів в історії державотворення та правового розвитку України	387
<i>Макарчук А. В. (Київ)</i> Військова юстиція держав Четверного союзу як чинник дестабілізації Української Центральної Ради	391
<i>Гончаров А. В. (Донецьк)</i> Діяльність судової влади у сфері реалізації соціального захисту населення: теоретико-правові основи та досвід останніх років	398
<i>Тіткова С. П. (Сімферополь)</i> Історико-правові аспекти судового захисту прав суб'єктів господарювання	403

<i>Гаврецька М. Й. (Івано-Франківськ)</i> Українська мова в судочинстві Австро-Угорщини	410
<i>Кахнич В. С. (Львів)</i> Леонід Пайпер як учасник судових процесів (1865–1942 рр.)	412
<i>Андрусак І. П. (Львів)</i> Початок боротьби за гендерну рівність у Галичині (Політичні процеси Івана Франка та товаришів)	417
<i>Торончук І. Ж. (Чернівці)</i> Суд на Буковині у складі Румунії (1918–1940 рр.)	424
Відомості про авторів	430
Міжнародна асоціація істориків права (довідка)	437